

Egy másik Kelet-Európa

KELET-EURÓPAI TANULMÁNYOK VIII.

Sorozatszerkesztő: KRAUSZ TAMÁS

A sorozatban eddig megjelent kötetek:

A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában

(Szerkesztette: Csaplár-Degovics Krisztián és Krausz Tamás)

A játék hatalma: FUTBALL – PÉNZ – POLITIKA

(Szerkesztette: Krausz Tamás és Mitrovits Miklós)

1968: Kelet-Európa és a világ

(Szerkesztette: Bartha Eszter és Krausz Tamás)

Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában

1989 után

(Szerkesztette: Juhász József és Krausz Tamás)

1919: A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak

(Szerkesztette: Krausz Tamás és Vértes Judit)

Rendszerváltás és történelem:

Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról

(Szerkesztette: Krausz Tamás, Mitrovits Miklós és Zahorán Csaba)

Kelet-Európai Monográfiák:

Bartha Eszter:

A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában

1968-1989

Bartha Eszter:

Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon

Lagzi Gábor:

Ellenzékiség és együttműködés között: Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918-1939)

Egy másik Kelet-Európa

Munkás-és társadalomtörténeti tanulmányok

Mark Pittaway emlékére

Szerkesztette:

BARTHA ESZTER ÉS BEZSENYI TAMÁS

ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Budapest – 2017

A kötet megjelenését támogatta:

az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja

és az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata

Szakmailag lektorálta: Juhász József

Olvasószerkesztő: Ormosi Anikó

Borítófotó: FORTEPAN / ERDEI KATALIN adományozó

© ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2017

© szerzők, 2017

ISBN 978-963-284-921-8

ISSN 1789-8641

Borítóterv: Kassai Ferenc

Nyomdai előkészítés: Gembela Zsolt

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.

Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalomjegyzék

Bartha Eszter: A munkástörténet-írás új perspektívái: Bevezető.....	7
---	---

FOGALMI KERETEK, ÉRTELMEZÉSEK, FORRÁSOK

Alabán Péter: Munkásság-kategóriák és munkáslét. Kutatások és fogalmi keretek az ipari munkásság történeti kutatásában az észak-borsodi iparvidék vizsgálatának példáján	29
--	----

Nagy Péter: Az ipari társadalom rétegei és a források: Az ózdi gyári társadalom statisztikai rekonstruálásának lehetőségei a késő dualizmustól az államosításig	55
---	----

A GYÁR ÉS A MUNKÁSSÁG: AZ ÜZEM SZEREPE A MUNKÁSOK ÉLETÉBEN

Várkonyi–Nickel Réka: Munkás és munkáltató kapcsolata a salgótarjáni acélgyárban a korai kapitalizmus időszakában.....	81
--	----

Kiss Nóra: „ <i>Mindent mindenkinek megadni.</i> ” A MAORT munkásellátási rendszere a második világháború alatt.....	109
--	-----

Kisőrsi Zsófia: Félúton. A Szombathelyi Cipőgyár ingázói az 1960-as években	131
---	-----

TÁPLÁLKOZÁS, ÉLETMÓD, KULTÚRA: A MUNKÁSLÉT EGYÉNI EMLÉKEI

Báti Anikó: A mindennapi kenyér a közelmúltban és napjainkban. Cserépfalu és Budapest példája	159
---	-----

Balogh Róbert: Dezső, a diktátor. Élelmiszerellátás és a vidék-város viszony a második világháború után: a tiszántúli sertésgazdaság példája.....	173
---	-----

Grexa Izabella: „ <i>...soha nem volt jó kormány, egyedül a fiatalságom volt...</i> ” A XX. század második felének hatalomképe egy munkásasszony emlékezetében	195
--	-----

A MUNKÁSOK ÉS A POLITIKA

Ignácz Károly – Szabó Balázs: Választási eredmények
Budapest történelmi munkásnegyedeiben, 1994–2014 213

Bezsenyi Tamás: „Attól, hogy fenn dolgoznak, miért mindig lent kell vigyázni?”
A Csepel Autógyár munkásai a Hofi-kultusz „fényszórójában” 237

Csoma Lajos: Punk és politika: Politikai tartalom a magyarországi punk-mozgalomban, a kezdetektől napjainkig 263

MARK PITTAWAY MUNKÁSSÁGA

Bartha Eszter: Magyar munkástörténet – nemzetközi szemmel 281

Válogatott bibliográfia 291

A KÖTET SZERZŐI 301

A munkástörténet-írás új perspektívái: Bevezető

A kötet egy konferenciából nőtt ki, amelyet az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék és a Kelet-Európa Története Tanszék Doktori Programjai közösen szerveztek fiatal kutatók számára, akiknek munkája kapcsolódik a munkástörténet-íráshoz. A konferenciára 2015. február 18-19-én került sor, az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszékén. Ez úton is szeretnénk köszönetet mondani Varga Zsuzsanna és Krausz Tamás professzoroknak, a doktori programok vezetőinek, akik nélkül nem jöhetett volna létre ez a konferencia. Köszönettel tartozunk Valuch Tibornak, az Eszterházy Károly Egyetem professzorának, aki több doktoranduszát bátorította a konferencián való részvételre. Hasonlóképpen nagyon szépen köszönjük a segítséget, támogatást a „házigazdának”, Juhász Józsefnek, az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék vezetőjének, aki egyben a kötet szakmai lektora is, és Erdődy Gábor professzornak, az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola vezetőjének, aki megnyitotta a konferenciát.

A konferencia már címében (*Egy másik Kelet-Európa: Konferencia Mark Pittaway angol történész 1971-2010 emlékére*) is utalt Mark Pittaway angol munkástörténészre, akinek úttörő munkásságára szerettünk volna megemlékezni, és a konferencián elhangzott előadásokból készült tanulmányokkal bemutatni a hazai munkástörténet-írás fejlődését. A jelen kötet később kiegészült olyan tanulmányokkal is, amelyek ugyan nem hangzottak el a konferencián, viszont témájukban és célkitűzésükben szorosan kapcsolódtak az angol történész szellemi örökségéhez.

Erre a munkástörténeti hagyományra kívánt utalni a konferencia főcíme, az *Egy másik Kelet-Európa* is. Doktoranduszként (munkájának témavezetője Nigel Swain volt, a University of Liverpool oktatója, aki jelenlétével is megtisztelte a konferenciát) Mark Pittaway egy olyan témával kezdett el foglalkozni, amely a legkevésbé sem számított „divatos” témának az akkori Kelet-Európában, amelybe természetesen Magyarország is beletartozik.¹ A munkástörténet-írás

¹ A Kelet-Európa vitának könyvtárnyi szakirodalma van nemzetközileg és a hazai irodalomban. Itt most annyit jegyzünk meg, hogy mi elfogadjuk Niederhauser Emil felosztását, aki a következő történeti régiókat különbözteti meg Kelet-Európában: Nyugat-Kelet-Európa (Csehország, Szlovénia), Közép-Kelet-Európa (Lengyelország, Magyarország, Horvátország és a balti államok), a balkáni országok (Románia, Bulgária, Szerbia, Macedónia, Bosznia, Albánia) és Kelet-Kelet-Európa (Oroszország, Ukrajna, Belorusszia). Niederhauser 1990: 24-42. Lásd ehhez: Krausz 1993: 431-443. Érdemes hozzátenni, hogy a kelet-európai, marxista gyökerű iskolát nemzetközileg is „jegyezték”. Ennek az iskolának a szellemi gyökereihez lásd: Krausz 2011: 219-290. Nem véletlen, hogy Kelet-Európáról nagyon nehéz ma „objektíven” írni. Egy ilyen munka például Palotás 2003.

ideológiailag többszörösen „terhelt” diszciplína a régióban; ennek okairól nyújtánánk most egy rövid történeti vázlatot.

A munkástörténet-írás kényes ideológiai területnek számított az államszocializmus idején, hiszen az a „kőbe vésett” tétel, miszerint az ipari munkásság egyetlen homogén, forradalmi osztályt alkot, fontos sarokköve volt a kelet-európai régióban 1945 és 1989-91 között regnáló kommunista állampártok legitimációs ideológiájának, amelyek éppen az ily módon megkreált, egységesnek tekintett munkásosztály nevében uralkodtak. Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy az ún. régi vagy hagyományos munkástörténet-írás Nyugaton is elsősorban a nagy struktúrákra (a munkásosztály vagy munkásosztályok kialakulása, a munkásmozgalom története, sztrájkok, illetve párttörténet) fókuszált, noha természetesen jóval kevesebb ideológiai megkötöttséggel kellett számolnia, mint a kelet-európai munkástörténet-írásnak (Linden 2007a; Linden 2016).

Voltak azonban, akik akkor is kételkedtek, sőt, nem haboztak nyilvánosan is hangot adni kételyeiknek. E helyütt nem mehetünk bele annak tárgyalásába, hogyan alakultak az MSZMP belső pártviszonyai; elegendő annyit megjegyezni, hogy a párton belül már az 1968-as gazdasági reform időszakában nagy harc bontakozott ki a reformellenes „dogmatikusok” és a piacpártibb „reformkommunisták” (vagy „revizionisták”) között.² A harcban a dogmatikus, vagy „ortodox” kommunisták a magas vezetői fizetések által kiváltott munkáselegedetlenséget is felhasználták, emellett a szakszervezeti vonal is a „dogmatikusokhoz” csatlakozott.³ A harc – legalábbis ideológiai téren – a dogmatikusok győzelmével végződött; a „renitens” értelmiséget szigorúan megfegyelmezték. Mégis, ezeknek a belharcoknak a fényében (is) kell értékelnünk azokat a kritikákat, amelyeket egyes értelmiségiek a rendszerrel szemben megfogalmaztak. Szeretném kiemelni, hogy ekkor még a rendszer *baloldali* kritikájáról volt szó: a „revizionista-újbaloldal” éppen azért bírálta az államszocializmust, mert *nem* valósult meg benne a munkások egyenlősége; ellenkezőleg a nómenklátúra betontozta be a saját privilégiumait.⁴

² Ehhez lásd Földes 1989; Varga 2013: 155-177. Természetesen meg kell jegyeznünk, hogy ezek későbbi elnevezések; Nyers Rezső és köre nem így nevezték magukat, és valószínűleg nem is értették volna egyet abban az időben ezzel az elnevezéssel. Egyébként, ahogyan Rainer M. János rámutat, Kádár maga nagyon óvatos volt a „reform” szó használatával is, és gondosan került a „reformer” elnevezést, amivel később illették. Rainer 2011: 185-199.

³ Ehhez lásd Bartha 2009. Az 1968-as reformhoz lásd még: Rainer 2011: 163-199.

⁴ Ma már talán anakronizmusnak hat, de érdemes emlékezni arra, hogy a Szovjetuniónak megalkadása óta létezett egy baloldali kritikája. A nyugati elméletek áttekintéséhez lásd Linden 2007b, de érdemes emlékeznünk olyan kelet-európai kritikusokra is, akik éppen marxista alapon bírálták a létezett szocializmust. A leghíresebb Sztálin legnagyobb riválisa, Trockij (1937), de fontos szerzők voltak Bahro (1977), Djilas (1983), Konrád-Szelényi (1979), Fehér-Heller-Márkus (1983), Marc Rakovski [Bence-Kis] (1978). Érdemes megjegyezni, hogy a *Diktatúra a szükségletek felett* c. könyv angol előszavában a szerzők, Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György inkább a több, mint a kevesebb szocializmusban látták a világ számára a követendő alternatívát.

„Elárulok egy titkot, amelyet népművelők serege ostromol. A munkások azért nem írnak, mert dolgoznak”- írja Haraszti Miklós *Darabbér* című, nagy nemzetközi visszhangot kiváltott könyve első magyar kiadásának előszavában (Haraszti 1979). A kötetet ritkán említik a hazai szakirodalomban, holott az angolul *Egy munkás a munkásállamban* címen megjelent könyv Heinrich Böll előszavával a nemzetközileg legismertebb magyar munkásszociográfiák egyike. A könyv nemzetközi sikerét a hidegháború kontextusában kell értékelnünk, vagyis abban az időszakban, amelyet meghatározott a két nagy világrendszer – a kapitalista és a szocialista – gazdasági, társadalmi és persze katonai versengése. A szerző, aki „büntetésből” került gyári munkára, miután kizárták az egyetemről szélsőbaloldalinak bélyegzett nézetei és a Csehszlovákia elleni szovjet agresszió elítélése miatt, nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a „létező szocializmusban” éppen úgy működik a kizsákmányolás, mint a kapitalizmusban, sőt, a munkások tudatában is vannak kizsákmányolt helyzetűeknek. Mivel semmiben nem érzik magukénak a gyárat, minden apró „trükköt” bevetnek, hogy becsapják a tulajdonos államot és helyi képviselőit. Nem tartják be a munkavédelmi előírásokat, csálnak a normaelszámolásnál, „fusiznak” és nem tekintik lopásnak az állami tulajdon megkárosítását. Elnyomott helyzetükből fakadóan a munkásságon élősködő ingyenélőknek tekintik a párt és a szakszervezet funkcionáriusait. Ezek az állítások azonban már a kelet-európai viszonylatban a legliberálisabbnak számító Kádár-rendszer tűrőképességét is próbára tették. Államellenes izgatás vádjával per indult a szerző ellen. Igaz, mivel a per nagy nyilvánosságot kapott, és a hatalom tarthatott egy esetleges kemény ítélet nemzetközi visszhangjától, Haraszti Miklóst végül „csak” felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték a „magyar államrend felforgatására irányuló gúnyirata” miatt.

Haraszti Miklós könyvének nemzetközi sikerét nem a munka tudományos értékei indokolták, hiszen a szerző eleve nem a szociológiai kutatás szándékával vetette papírra gyárban szerzett tapasztalatait.⁵ Az *Egy munkás a munkásállamban* műfaja az irodalmi babérokra is számot tartó, de ugyanakkor népszerűsítőnek szánt etnográfia. A Haraszti tárgyalásán megjelenő szociológusok, írók és újságírók közül többen naivnak nevezték a kéziratot, Szelényi Iván és Hegedűs András pedig úgy vélekedtek, hogy tudományos szempontból a könyv nem sok újat mond a darabbér-rendszer fogadtatásáról a munkások körében, sőt, ahogy Hegedűs elmondta, a szociológiai vizsgálatok során határozottan élesebb

⁵ A hidegháborús politikai légkör miatt a nyugati munkástörténészeknek már csak a rendszer bomlásának időszakában nyílt alkalmuk terepmunkára a szocialista országokban. A munkásokról ezért csak elméleti művek születtek (pl.: Triska – Gati, szerk., 1981; Krejci 1976). Michael Burawoy eredetileg Lengyelországban tervezett terepmunkát, de végül csak Magyarországon talált olyan kapcsolatokat, amelyek lehetővé tették számára a kutatást. Burawoy kutatómunkájának engedélyezése természetesen azt is bizonyíthatja, hogy az állampártban is voltak, akik szimpatizáltak a munkásönigazgatás eszméjével, de persze az engedelkenység a rezsím válságát is jelezheti. Mindenesetre az NDK-ban is volt egy terepmunka a német történeti emlékezetéről, amelynek eredményét már a rezsím bukása után publikálták: Niethammer – Plato – Wierling (1991).

véleményekkel is találkozottak a kutatók. A nyugati világban azonban éppen azért ünnepelték a könyvet, mert megerősítette a „létező szocializmusnak” azt a baloldali kritikáját, amelynek szellemi gyökerei Trockij híres sztálinizmus-kritikájára nyúlnak vissza. Az *Elárult forradalomban* (1937) Sztálin leghíresebb politikai riválisa marxista elméleti alapon igyekszik bebizonyítani, hogy a Sztálin irányítása alatt létrejött rendszer nem szocialista. Ezt ő természetesen Sztálin hatalommániájának és diktatórikus hajlamainak, illetve Oroszország elmaradt társadalmi állapotának tulajdonította, amelyet Sztálin kihasznált saját személyes hatalma megerősítésére.⁶

A szovjet társadalomban nem a munkásság lett a termelés fő haszonélvezője, hanem a sztálini eredetű nómenklatúra, amelyik monopolizálta az állami tulajdon feletti ellenőrzést. Politikai privilégiumait kihasználva ez az osztály szabályozza az újraelosztást, és mivel nem teljesült be az a remény, hogy a szocialista társadalomban az ember is megváltozik, vagyis a közösség iránti felelősségérzet „felülírja” majd az egyéni önzést és nyereségvágyat, a megtermelt feleslegből a bürokrata réteg aránytalanul nagy mértékben részesül. Igaz, az októberi forradalom szocialista, egyenlősítő célkitűzéseinek ezt az elárulását a haláláig meggyőződéses kommunista Trockij nem strukturális okokkal vagy az emberi természettel magyarázta, hanem a sztálini hatalmi gépezet kiépülésére vezette vissza a torzulást. Trockij a nómenklatúrát még nem tekintette új osztálynak, de említést tett arról a lehetőségről, hogy a bürokraták nem érik be az állami tulajdon feletti ellenőrzéssel, amelyet nem tudnak utódaikra átörökíteni, hanem újra magánkézbe adják majd a termelőeszközöket és visszaállítják a kapitalista viszonyokat.⁷

Miközben Haraszti Miklós etnográfija egybevágott a nyugati baloldal elképzelésével az „eltorzult munkásállamról”, születtek komoly tudományos munkák is annak bizonyítására, hogy a magyar munkásosztály nem egységes és társadalmilag korántsem homogén. Itt feltétlenül meg kell említenünk a magyar munkáskutatás tudományos alapjait lerakó Rézler Gyula nevét, aki már a két világháború közötti Magyarország munkástársadalmát vizsgálva erre a következtetésre jutott (Rézler 1938). Ezen az úton haladt tovább Kemény István, aki igen eltérő iparágakban dolgozó és különböző lakóhelyeken élő

⁶ Arról, hogyan segítette elő az orosz társadalom elmaradottsága a sztálinizmus kiépülését, lásd Moshe Lewin kitűnő könyvét (1985), aki „futóhomok társadalomnak” nevezte a szovjet társadalmat, érzékelte, hogy nem jöttek létre „kikristályosodott” társadalmi osztályok.

⁷ Trockij kritikája igen nagy hatást gyakorolt a nyugat-európai baloldalra. A kritika különösen akkor erősödött fel, amikor a szovjet társadalom realitásai egyre kevésbé feleltek meg a nyugatiak szocializmus-képének, és magyarázatot kellett találni arra, miért nem tudta megvalósítani a sztálinizmus a marxisták által elképzelt egyenlő társadalmat. A nyugati baloldal és a Szovjetunió viszonyának alakulásáról alapos áttekintést nyújt Linden (2007b). A szovjet állami tulajdon magánosításának történeti és politikai összefüggéseiről lásd Krausz (2003). A tanulmányban a szerző megmutatja, hogy a sztálini eredetű nómenklatúra úgy cselekedett, ahogyan Trockij megjósolta: amikor veszélyben érezte politikai hatalmát, beleegyezett az állami tulajdon privatizálásába.

munkáscsoportokat vizsgált (Kemény 1971a; 1971b; 1990). Terepmunkája során összehasonlította a munkások származását, családi körülményeit, szakképzettségét, iskolázottságát, az általuk végzett munka jellegét (mennyire monoton, mennyire követel meg fizikai erőfeszítést, illetve mennyiben szükséges hozzá a speciális szaktudás), anyagi és életkörülményeit, és kísérletet tett arra is, hogy differenciáltabban elemezze a munkástudatot, mint amit a hivatalos ideológia propagált. Kemény István kutatásai bebizonyították, hogy az ipari munkásság sem társadalmi összetételében, sem pedig kultúrájában nem volt homogén, és a munkamegosztásban is kimutatható a rétegződés: a faluról bevándorló, többnyire szakképzetlen munkaerő a termelésben is általában alacsonyabb helyzetet foglalt el, mint a munkásdinasztiákból származó, kipróbált „szakik”, akik sokkal könnyebben tudták kisajátítani a kulcspozíciókat (Kemény 1990). Kemény nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy a munkások életmódja különböző, hanem arra is, hogy az egyes csoportokban az erőforrásokhoz való hozzáférés, a munkához való viszony, a motiváció, a perspektíva, a továbbtanulási, előrejutási esélyek kihasználása és a társadalmi-politikai tudat is nagyon eltérő lehet. A munkástudatnak ez a differenciált elemzése nagy előrelépést jelentett ahhoz az elvont és homogenizált „forradalmi osztálytudathoz” képest, ami a rendszer uralkodó ideológiájából következett. Kemény István végül szegénységkutatásai miatt került közvetlen összeütközésbe a rendszerrel és kényszerült elhagyni Magyarországot.

Az etnográfia után a második irányzat, a nagy struktúrák vizsgálata nem kapcsolódik közvetlenül a munkásokhoz, mégis fellazította a marxista-leninista dogmává merevedett legitimációs ideológiát, amivel egyébként a rendszerváltás után is összetévesztik a marxizmust mint módszert.⁸ Ferge Zsuzsa kutatásai megmutatták, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket az iskola továbbra is reprodukálja (Ferge 1976). Az 1960-as évek rétegződésvizsgálatai pedig nemcsak azt cáfolták, hogy az államszocializmusban megszűnik az egyenlőtlenség, hanem az is kiderült, hogy tarthatatlan a két osztály-egy réteg modell (munkásság, parasztság és az értelmiség) a társadalom leírására. Ferge Zsuzsa a foglalkozást tekintette meghatározónak az egyenlőtlenségek kialakulásában (Ferge 1969). Az általa kidolgozott munkajelleg-csoportok nemcsak a hazai szociológia egyik nagy teljesítményét jelölik, hanem azt is megmutatják, hogy a „hivatalos” társadalomtudományba az államszocializmus idején is bele lehetett vinni a társadalomkritikát.

A harmadik irányzat az ipari szociológiához kapcsolódott és elsősorban interjú kutatásokra támaszkodott. Héthy Lajos és Makó Csaba az 1970-es évek elején a Rába gyárban végeztek egy kutatást arról, hogyan befolyásolja a technikai fejlődés a munkástudatot (Héthy – Makó 1975). A kutatásban olyan kérdések

⁸ A szociológia hazai intézményesüléséről az államszocialista időszakban igen tanulságos képet fest Hegedüs András (1989).

is szerepeltek, amelyek vizsgálták a munkások bizalmát az üzemi demokráciában, a szakszervezetben, sőt a pártban is. Talán nem meglepő, hogy a munkások kevésbé voltak megelégedve a szakszervezettel, mint a párttal, mint ahogyan az sem, hogy kevés lehetőséget láttak a döntésekben való részvételre azoknál a döntéseknél, amelyek vállalati horderejűek vagy még magasabb szinten születtek. De a munkások többsége arra sem látott sok lehetőséget, hogy közvetlen munkakörnyezetét befolyásolja: a megkérdezetteknek csak egyharmada vélekedett úgy, hogy a vállalatvezetést érdeklik a munkások javaslatai és újításai, és egyharmadnál kevesebben értettek egyet azzal, hogy a vállalatot érdekli a dolgozók jóléte. Ez a felfogás a rendszerváltás után is tartotta magát az idősebb generáció tagjai között, akikkel interjút készítettem: többször elhangzott a visszaemlékezésekben, hogy a Rábában gépnek tekintették a munkásokat (Bartha 2011), amiben a tudományos munkaszervezés klasszikus taylori elveinek továbbélését láthatjuk – minden ellenkező irányú propaganda ellenére. A vezetők és a munkások közötti társadalmi távolságot is nagynak ítélték a munkások: a megkérdezettek több mint a fele azt mondta, hogy a munkahelyen kívül nem érintkezik a vezetőkkel és a fehérgalléros alkalmazottakkal, és csak 10 százalék állította, hogy járt már a hierarchiában felette állók lakásán. A társadalmi távolság megítélése azonban ellentmondásos lehet: miközben a munkások 80 százaléka azt mondta, hogy senki nem nézi le azért, mert munkás, 20 százalék azt a választ adta, hogy tapasztalt lenézést a munkahelyén.

A kutatók azonban arra is felfigyeltek, hogy a magasan képzett és a termelésben fontos szerepet játszó munkások sokszor nagyon hatékonyan tudtak fellépni a vezetőkkel szemben a bérvitákban. Ezen megfigyelés alapján fogalmazták meg azt a tézist, hogy az egyes munkafolyamatokat ellenőrző (kulcspozícióban levő) munkások informális alkupozíciói olyan erősek, hogy a vállalati vezetésnek is figyelembe kell vennie követeléseiket és elfogadható kompromisszumot kell keresnie, ha biztosítani akarja a termelés folyamatosságát. Az államszocializmusban is van tere tehát az informális béralkunak. Ennek működését Héthy Lajos és Makó Csaba szemléletesen mutatja be egy építőipari vállalat villanyszerelőinek példáján, akik végül meghátrálásra kényszerítették a túlzottan keménykező vállalatvezetést (Héthy–Makó 1978). A munkások fegyvere a bérharcban a munka lassítása, esetenként szabotálása, a termelési eredmények rontása és végső esetben a felmondás. Minél pótolhatatlanabb munkásokról van szó, annál erősebbek az informális alkupozíciók, illetve erősebb a vállalatvezetésre nehezedő nyomás, hogy meg kell egyezni a munkásokkal.⁹

⁹ Az informális béralkuval a kutatók számos tanulmányban is foglalkoztak. Az informális béralku megléte a szocializmusban a nyugati kutatókra, köztük Michael Burawoyra is hatást gyakorolt, mert ellentmondott mind a dogmatikus kommunista ideológiának, amely szerint a párt a munkások érdekeit maradéktalanul képviseli, mind pedig annak a tézisnek, amely szerint a „létező szocializmusban” a nómenklatúra kapitalista módon kizsákmányolja a védtelen munkásokat.

A jelen szövegben csak felvillantani tudtuk a hazai szakirodalom gazdagságát és sokszínűségét. Bárhogyan is ítéljük meg a Kádár-rendszert,¹⁰ az olyan keményvonalas diktatúrákkal összevetve, mint a Honecker-vagy a Husák-rezsim, volt (időszakonként változó) mozgástere a kritikai értelmiségnek. A tudománytörténeti kitekintés mellett még egy oka van annak, amiért fontosnak tartottam elővenni a szocialista korszakban született munkákat. A rendszerváltás után divat lett „meghaladottnak” tekinteni mindent, ami az államszocializmus idején keletkezett, beleértve a tudományos munkákat, mintha a szocialista rendszerben csak a dogmatikus kommunisták írhattak volna könyveket. Így kevés figyelmet kapott az a tény, hogy a hazai szociológiának volt egy kritikai vonulata, amit még az 1968-as reformot követő gazdasági-politikai visszarendeződés és a dogmatikusok ideiglenes győzelme ellenére is sikerült megőriznie. Hogy ez mekkora eredmény volt, arra nézve álljon itt a keletnémet példa. A keletnémet kommunista párt, a SED Központi Bizottságának égisze alatt működő Közvélemény Kutató Intézet kutatási beszámolóit szigorúan csak a technikai részletekre koncentráltak, és kísérletet sem tettek arra, hogy a széles gazdasági-társadalmi összefüggések kontextusában értelmezzék az eredményeket. Jellemző módon a kérdőíves kutatások is kizárólag agitációs célokat szolgáltak: visszatérő téma volt az NSZK és az NDK összehasonlítása megadott szempontok alapján és a keletnémetek TV-nézési szokásai. Igaz, még itt sem merték nyíltan kimondani, hogy arra kíváncsiak, mikor nézik az emberek a nyugatnémet TV-csatornákat, és mit lehet tenni azért, hogy más elfoglaltságot találjanak ki az állampolgároknak a legfrekvenciáltabb műsoridőkhöz.

Az intézet a honeckeri ideológiai dogmatizmus időszakában mindent megtett azért, hogy igazolja az állampolgárok ideológiai fejlődését. Büszkén jelenthették, hogy míg 1968-ban a megkérdezettek 65 százaléka gondolta úgy, hogy az NDK társadalmi viszonyok tekintetében fejlettebb, mint a nyugatnémet társadalom, 1973-ban már 72 százalék. Igaz, hogy a gazdaság és a tudomány vonatkozásában már a megkérdezettek egyharmada az NSZK-t tekintette fejlettebbnek (az értelmiségiek között 50 százalékos volt ez az arány!). Arra a kérdésre, hogy meg kell-e védeni az NDK-t akár fegyverrel is, 60 százalék válaszolt a lojális igennel, 10 százalék mondott nemet, 2 százalék nem jelölt meg semmit, 28 százalék viszont azt a lehetőséget választotta, hogy erről a kérdésről nem nyilvánít véleményt. Hasonlóan magas volt a tartózkodók aránya annál a kérdésnél, hogy egyetért-e azzal, hogy a jövőbeli fejlődést a szocializmus határozza meg. A munkások között 20 százalék választotta a tartózkodást.¹¹ Érdemes elgondolkozni azon, hogy milyen erős lehetett az NDK-ban a politikai represszió, ha az emberek anonim kérdőívekben sem mertek véleményt nyilvánítani, ponto-

¹⁰ Noha könyvtárnyi a szakirodalma a Kádár-rendszernek, nagyon kevés a történetileg „objektív” munka. Az utóbbira példa Rainer 2011; Valuch 2013.

¹¹ Bundesarchiv, Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR, DY 30/IV/2.2.033, Institut für Meinungsforschung, 8 Januar 1976.

sabban nem mertek tagadó választ adni az ideológiai lojalitást mérő, egyébként meglehetősen naiv kérdésekre. Mivel a nyugati jóléti társadalom által támasztott kihívásra az NDK egyre kevésbé tudott azzal válaszolni, hogy tovább növeli az életszínvonalat, fokozott mértékben alkalmazta a repressziót. Ezek után nem meglepő, hogy a bevezetőben nem említék keletnémet szociológusokat. Eberhard Nemitz szakmunkásfiatalok körében készített egy kérdőíves kutatást, amelyből az derült ki, hogy a fiatalok általában véve pozitívan álltak hozzá a rendszerhez és többségük jónak tartotta a szocializmus eszméjét. Mivel azonban a kép nem volt egyértelműen pozitív – szó esett az ellátás hiányosságairól, a nyugatnémet TV-csatornák nézésének tiltásáról, valamint arról, hogy a fiatalok túlzottnak és hiteltelennek tartják az NSZK ellen folytatott propaganda-háborút – a tanulmányt végül emigrációja után Nyugaton publikálta a szerző (Nemitz 1988).¹²

A fokozódó liberalizmust mutatja az is Magyarországon, hogy az 1980-as évek elején-közepén már nyugati kutatókat is beengedtek terepmunkára, sőt, Michael Burawoy-nak sikerült bejutnia terepmunkára szocialista gyárakba is. Az amerikai professzor több kapitalista gyárban volt résztvevő megfigyelő, és tapasztalatai alapján kialakított egy kritikai elméletet a kapitalizmus fejlődéséről. Miután különböző országokban tanulmányozta a gyári rezsimek működését, felállított egy elméletet, amely szerint a korai kapitalizmus despotizmusát felváltja a hegemon despotizmus, ahol a munkásokat gúzsba köti a tőke mobilitása, és hajlandóak engedményeket tenni a tőkének, hogy megakadályozzák a gyáruk elköltöztetését egy olcsóbb munkaerőt kínáló célországba. Ezzel párhuzamosan nő a munkaerő belső megosztottsága: a munkások elsősorban a versenytársat látják a másokban, és ez megakadályozza a közösségi összefogást (Burawoy 1985). Kemény István, Héthy Lajos, Makó Csaba és Haraszi Miklós munkái hatással voltak Burawoy-re, aki a szocialista országokban is tesztelni akarta hipotézisét. Miután nyugati kutatóként sikerült bejutnia a szocialista ipar néhány fellegrárába Magyarországon (a Lenin Kohászati Művekben is dolgozott), Burawoy megállapította, hogy a szocialista gyárakban is működik a bürokratikus despotizmus, de a munkások informális érdekérvényesítő ereje nagyobb, mint Nyugaton. A kutató úgy gondolta, hogy Kelet-Európában a munkások nagyobb eséllyel tudnak megszerveződni érdekeik védelmére, mint a nyugati országokban, mert náluk erősebb a szocialista tudat, mint a kapitalista országok munkásai között. Az amerikai professzor előtt tulajdonképpen egy öngazgató, demokratikus szocializmus képe lebegett, amikor úgy vélekedett, hogy a munkások nagyobb eséllyel szerzik meg a termelőeszközök feletti ellenőrzést Keleten, mint Nyugaton.

Burawoy később elismerte, hogy „túlbecsülte” a kelet-európai munkások baloldaliságát (Burawoy – Lukács 1992). Már az 1980-as években magyarországi

¹² A szociológia és a keletnémet állampárt viszonyáról lásd Laatz (1990).

gyártanulmányai során megfigyelte, hogy a munkások egyáltalán nem hittek a hivatalos szocialista ideológiában, és egyedül a tisztességes fizetésben mérték le a létező szocializmus teljesítményét, amit a rendszer felfogásuk szerint nem tudott nekik biztosítani. Érdekes, hogy miközben a kutatót az amerikai munkások életszínvonaláról faggatták, szóba sem kerültek a két rendszer egyéb különbségei – például a munkahelyek biztosítása, az oktatás, a közösségi élet vagy az egyének közötti verseny terén. A kutató ezt úgy értelmezte, mint a munkásoknak az állampárttal szembeni valós elégedetlenségét. Ő ekkor még úgy látta, hogy a munkások fogékonyak a rendszer baloldali kritikájára; csak később, a rendszerváltozás után megjelent terepmunkai beszámolójában vonta le azt a következtetést, hogy a munkások több és nem kevesebb fogyasztást akartak, és a közösségi szocializmusnak nem volt számukra igazi vonzereje. Ez véleményem szerint mindennél jobban jelzi a hivatalos szocialista ideológiából való általános kiábrándulást a munkások körében. Érdemes elgondolkodni azon, mennyire „írható” az uralkodó kommunista pártok számlájára, hogy míg a nyugati magasabb életszínvonal általában benne volt a köztudatban, addig az 1980-as években a demokratikus szocializmus mint baloldali alternatíva nem lépett túl egy szűk értelmiségi diskurzuson. Mivel a baloldali alternatívák nem kaptak nyilvánosságot, semmiféle hatást nem tudtak a hiteltelenné váló hivatalos ideológia helyett kifejteni.

Az államszocializmus összeomlása a régióban mindenütt érvénytelenítette a régi baloldal kommunista pártjainak legitimációs narratíváját, amely leegyszerűsítve az osztály és osztálytudat problematikáját, egyenlőségelet tett a két előbbi, illetve a politikai cselekvés és szerveződés közé (Welskopp 1993). Több közgazdász explicite is úgy érvelt, hogy az államszocializmusban szocializálódott munkások a posztindusztriális átalakulás igazi kerékkötői, akik lusták, nem eléggé vállalkozó szelleműek, és megszokták, hogy az állam így is, úgy is eltartja őket. A régiót tanulmányozó kritikai antropológusok egyenesen úgy érveltek, hogy a rendszerváltás után a munkásság lett az új „alávetett osztály” – szociológiai értelemben és az akadémiában is (Kideckel 2002; 2008; Buchowski 2006; Kalb -Halmai 2011).

A munkások iránti tudományos érdeklődés hiánya összefügg az intellektuális légkör megváltozásával, mindez jelentősen csökkentette a baloldali alternatívák vonzerejét. A „munkásosztály” mint fogalom minden értelmiségit kínosan emlékeztetett a kommunista legitimációs ideológiára, ami az 1980-as évekre már nemcsak az értelmiség, hanem a munkások körében is hitelét veszítette. Nem kevés politikai és erkölcsi bátorság kellett ahhoz, hogy az államszocialista rendszer értelmiségi ellenzéke elismerje, hogy a rendszerváltás nem oldotta meg egy csapásra a szocialista rendszer feszítő társadalmi ellentmondásait, hanem az emberek többsége számára egy igazságtalanabb társadalmat teremtett, hiszen jelentősen megnöttek a vagyoni egyenlőtlenségek az egyes társadalmi osztályok

között.¹³ A munkások körüli csendet a rendszerváltás után sok tekintetben éppen az indokolja, hogy továbbra is az államszocializmus emblematisztikus osztályának tekintették őket.

Itt érdemes megjegyezni, hogy az 1989-ben alapított *Eszmélet* című folyóirat „tömörítette” azokat a baloldali értelmiségieket, akik legalább elméletben kívánták továbbvinni a munkásönigazgatás, egy másfajta, demokratikus szocializmus eszményét. A folyóirat azóta is kiemelt figyelmet fordít a munka és a munkásság kérdésére az újkapitalizmusban; emellett Magyarországon szinte egyedülként otthont ad a „tőkén túl” való gondolkodásnak. Egyébként érdemes apró történeti „adalékként” hozzátenni: az idősebb generáció munkásai akkor kezdték el értékelni az államszocializmus valódi vívmányait, amikor a jóléti állam koncepciója globálisan is meggyengült...

A hazai szakirodalomból még Szalai Erzsébet nevét tudom említeni, aki úttörő tanulmányt írt a rendszerváltás utáni munkásság társadalmi struktúrájáról (Szalai 2004). Elméleti kísérlete már csak azért is nagy jelentőségű, mert elsőként igyekezett rendszerbe foglalni, hogyan változtatta meg a rendszerváltás Magyarországon annak a munkásságnak a struktúráját és tudatát, amelyik a legnagyobb társadalmi csoportot alkotta az államszocializmus idején. Ha csak a megszűnt álláshelyek statisztikáját nézzük, nehezen vitatható, hogy az egykori szocialista munkásság nagy része a vesztesek közé tartozott, de még azok is elmaradtak a középosztály felemelkedő rétegeitől (menedzserek, a pénzügyi és a kereskedelmi szektor alkalmazottai, az új tőkések, stb.) akik meg tudták őrizni állásukat. Szalai Erzsébet egy kettős modell segítségével szemlélteti, hogy a hazai munkások is eltérően integrálódnak a gazdaságba. Megkülönbözteti a hazai szektorban, jobbra lemaradt infrastruktúrában dolgozó, „buheráló” munkásokat a multinacionális vállalatok jobban fizetett alkalmazottaitól. Ugyanakkor hangsúlyozza a munkásság erősen differenciált jellegét és a hazai szakszervezetek gyengeségét, mint két olyan faktort, ami jelentősen megnehezíti a munkásság „tudatos” osztályformálódását. A modell pontosítását nehezíti, hogy nagyon kevés az empirikus munkáskutatás, aminek elindulását Szalai Erzsébet (2003) erőteljesen ösztönözte.

A munkások megjelentek ugyan a szociográfiában és az életút-interjú kutatásokban, de szerzőik is hiányként említik a munkások rendszerváltás-tapasztalatának vizsgálatát.¹⁴ Holott, és itt szeretném idézni Losonczi Ágnes megállapítását: „égető szükség lenne arra, hogy régi és új politikai torzítások nélkül, a különböző nézetekről és emlékekről lehántva az ideológiát és ellenideológiát,

¹³ Az egyenlőtlenségek növekedését néhány évvel a rendszerváltás után is megállapították a kutatók. (Kolosi – Sági 1996; Kolosi 2000; Szalai 2001).

¹⁴ H. Sas (1995; 2003); Losonczi (2005); Kapitány – Kapitány (2007). Az életút-interjú kutatások nagy előnye, hogy átlépik az 1989-es diszciplináris határvonalat, és lehetővé tesznek egy történeti irányultságú szociológiai vizsgálódást. Az említett kutatásokban azonban a munkáslét kevesebb figyelmet kapott, hiszen nem ez a csoport állt a szerzők vizsgálódásának középpontjában.

mélyreható elemzésekkel dolgozzuk fel a rendszerváltás munkásokra gyakorolt hatását” (Losonczi 2005, 264). A munkát megnehezíti, hogy a rendszerváltás után kevés módszeres kísérlet történt arra, hogy elválasszák a munkásság tudományos kutatását a régi ideológiai hamisításoktól, ráadásul megjelentek az új, torzító ideológiák. Itt tehát egy történeti irányultságú szociológiai vizsgálat különösen hasznos lehet.

Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a 2000-es évek eleje óta több irányban is történt előrelépés a hazai munkáskutatás terén. Nemzetközileg is rangos díjban részesült Mark Pittaway posztumusz megjelent kötete, amelyik a doktori disszertációjából „nőtt ki” (*The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944-1958*), és amelyet 2012-ben a Hungarian Studies Association (HSA) az év legjobb magyar tematikájú könyvének választott. A könyv nemcsak a sztálinista rezsimiek kiépülésének nemzetközi és hazai kutatásában nyitott új fejezetet, hanem 1956-ot is olyan perspektívából vizsgálta meg, amelyről nem készült ilyen szisztematikus, elmélyült levéltári kutatómunkán alapuló, nemzetközi feldolgozás: az ipari munkásság szemszögéből. A történész három eltérő munkásközösség, az újpesti, a zalai és a tatabányai munkások példáján keresztül vizsgálja, hogyan éltek meg a háború végét, a szovjet hadsereg bevonulását, a „népi demokráciának” nevezett időszakot, majd pedig a sztálini diktatúra, az egypártrendszer és a személyi kultusz kiépülését, és arra a kérdésre keresi a választ, milyen okok miatt fordultak szembe a kommunista hatalommal azok a munkások is, akik kezdetben rokonszenveztek a munkáspártokkal. A három vizsgált közösség közül az újpesti tekinthető a leginkább „hagyományos”, szociáldemokrata kötődésű közösségnek; a zalai munkások falvakban éltek, és inkább az egyház, a vallás határozta meg a gondolkodásukat, és végül, a legradikálisabb közösségnek tekinthető a tatabányai bányász-közösség, amely fogékony volt mind a szélsőjobboldali, mind pedig a szélsőbaloldali ideológiára. A kommunistáknak eltérő támogatottságuk volt a három közösségben, de végül mindhárom közeg munkásait sikerült szembefordítani a rendszerrel, amely aztán elvezetett a forradalom kirobbanásáig és a fegyveres ellenállásig.¹⁵

Magyar vonatkozásban említést érdemel Tóth Eszter Zsófia és Horváth Sándor munkássága, illetve a *Munkástörténet—munkásantropológia* c. tanulmánykötet. Varga Zsuzsanna az elmúlt években kezdett el foglalkozni a hatalom és a falusi munkások viszonyával; a témában fontos tanulmányt írt a *Korall* munkáséletmóddal és –kultúrával foglalkozó, tematikus számaiba,¹⁶ amelynek munkáscikkeit Valuch Tibor állította össze.¹⁷ Varga Zsuzsanna több doktoranduszát is támogatta hasonló kutatásokban; valamint OTDK-dolgozatok is születtek

¹⁵ Pittaway 2012: 202-229.

¹⁶ Varga 2012: 37-57.

¹⁷ Lásd ehhez Valuch Tibor bevezető írását, amely nagyon jó áttekintést nyújt a munkáskutatás problémáiról, és a fogalmi nehézségekről. Valuch 2012: 5-16.

mesterszakos hallgatói tollából (például Kisőrsi Zsófia munkája). Kuczi Tibor az ipari munka térhódítását szemlélteti (Kuczi 2011), míg Paládi-Kovács Attila az ipari táj változásait mutatja be a bányászat példáján (Paládi-Kovács 2007).¹⁸ Belényi Gyula (2009) a munka állami ellenőrzését helyezi középpontba. A munkáskutatás iránti érdeklődés megélénkülését jelzi a Rainer M. János és Valuch Tibor szerkesztésében nemrég megjelent, *Munkások* '56 című kötet, amelyet nyilvánvalóan nem véletlenül választott „évfordulós” témának az 1956-os Intézet.

Valuch Tibor OTKA-projektet vezet a témában, és több doktoranduszt is „elindított” a munkástörténet-írás útján. Paládi-Kovács Attila akadémikus szintén erősen ösztönözte az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében a munkáskutatás elindulását; itt Várkonyi-Nickel Réka nevét érdemes említeni. És nem szabad említés nélkül hagynunk a Közép-európai Egyetemen Susan Zimmermann és Marsha Siefert nevét, akik sok külföldi diákot indítottak el a munkáskutatás útján. A témában haszonnal forgathatjuk a *Korall* 49. számát („Munkáslét a 20. századi Magyarországon”), valamint az *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 2. évfolyamának 1. számát („Towards a New Labour History: Eastern European Perspectives”).¹⁹

Miben más az új munkástörténetírás, és miben más Kelet-Európa? Nos, az új munkástörténet-írás interdiszciplináris, és magába olvasztja a történetírás új irányzatait: a történeti antropológiát, a mikrotörténelmet, a gender-tanulmányokat vagy a szociológiából megismert esettanulmányt. Ennek az új munkástörténet-írásnak fontos része a munkásság társadalmi környezetének, beágyazottságának, családszerkezetének vizsgálata, valamint az a felismerés, hogy *nem* a fehér, szervezett, férfi munkás alkotja a fő célcsoportot a munkáskutatásban (Linden 2007a; Linden 2016). A régi, Európa-centrikus szemlélet a világ legnagyobb részének munkásait és munkásnőit kirekesztette a vizsgálódásból; van tehát min dolgozni a fiatal munkástörténészeknek...

Linden (2016) hangsúlyozza, hogy csakis globális perspektívából érdemes tanulmányozni a munkát és a munkásságot, különösen úgy, hogy ma már szinte minden munkavégzés „globalizálódott”. Maga a munkás-fogalom is újradefiniálást követel, hiszen az ipari munkát jórészt felváltotta a szolgáltató szektor, és a hagyományos, szervezett, nagyipari munkásosztály szinte teljesen eltűnt Nyugatról. Hasonlóan fontos az a felismerés, hogy nincsen egységes munkásosztály; valójában a munkásságnak nagyon eltérő és sokszínű csoportjairól beszélhetünk (lásd pl. Vester et al. szerk. 2001).

¹⁸ Teljes historiográfiai áttekintésre természetesen nem vállalkozhatom; ehhez lásd Alabán Péternek a kötetben megjelent tanulmányát.

¹⁹ Külön téma lenne a rendszerváltás utáni munkáskutatás. Itt számos gyakorlati nehézséggel is találkozunk; ma általában is nehéz megszólaltatni a hazai munkásokat. Lásd ehhez Bartha 2011; Acsády 2008; valamint Tóth András kutatásait, pl. az *Intersections: East European Journal of Society and Politics* című folyóiratban megjelent “Workers as life-entrepreneurs” című tanulmányát (Tóth 2017).

És mennyiben különbözik a „mi” Kelet-Európánk más értelmezésektől? Elsődlegesen abban, hogy – Mark Pittawayhoz hasonlóan – nem fogadjuk el a totalitárius paradigma leegyszerűsítő téziseit. Mark Pittaway a könyvében éppen azt mutatja meg, hogy a terror nem azért volt „totális”, mert olyan erős volt az állam; éppen ellenkezőleg, gyengeségében nyúlt a féktelen terror politikájához. Hasonlóan nem igaz az a tézis, hogy a totális állam nem tűrt beleszólást politikájába; valójában a munkáság tiltakozása több ízben is rákényszerítette az állampártot az „irányvonal” módosítására.²⁰

A totalitárius elmélet tudománytalan jellegére több helyen is rámutattunk,²¹ annál is inkább, hiszen a „vegytiszta” modellben semmilyen típusú társadalomtörténet sem létezik. Ezt a hiányosságot kiküszöbölheti egy interdiszciplináris megközelítés, amely átlép a kijelölt határvonalon, és megpróbálja másképpen feltenni a régi kérdéseket. Az empirikus kutatások Magyarországon is igazolták az államszocializmus baloldali ellenzékének azt a kemény kritikáját a rendszerrel szemben, hogy a szocializmus nem volt képes egyenlő társadalmat teremteni: a nómenklátúra privilegizált helyzetben volt, az értelmiség is megőrzött bizonyos privilégiumokat és a munkásszármazású gyerekek minden pozitív megkülönböztetése ellenére fennmaradtak az oktatási egyenlőtlenségek. Szeretném azonban itt idézni Ferge Zsuzsát, aki a rendszerváltás tapasztalatával teszi fel a kérdés másik felét, ami az 1960-as években kimaradt a vizsgálódásból: „A feltáró munkát tisztességesen elvégeztük, sőt a hatvanas évek vége felé odáig is eljutottunk, hogy felmutassuk, továbbra is van szegénység. *Nem tettük fel azonban a kérdés másik felét, ami akkor mameluk-magatartásnak tűnt volna, azt ugyanis, hogy miért és hogyan csökkenhettek az egyenlőtlenségek – és ezzel a szegénység – olyan radikálisan a háború előtti Magyarországhoz képest.* Erre máig nincs igazán érvényes válaszunk (Ferge 2010, 71)”²² Pedig a kérdés második fele az államszocializmus egész értelmezését árnyalja, pontosabban segít megmagyarázni azt az ellentmondást, hogy miközben a kommunizmus sokak szemében úgy jelenik meg, mint „ősbűn”, minden bajok forrása, addig a történelmi emlékezetben a kommunizmus „közutálata” mellett párhuzamosan jelen van egy erős nosztalgia is a Kádár-korszak iránt.

Ennyiben szeretnénk tehát bemutatni egy „másik” Kelet-Európát. A témának megfelelően a kötet hat részre tagolódik. Az első részt „elfoglaló” bevezető után a második részben két tanulmány kap helyet. Alabán Péter értékes historiográfiai áttekintést nyújt az ipari munkásság kutatásáról Magyarországon, illetve külön kitér a nagy kutatási kérdésekre, problémákra. Külön érdeme a tanulmánynak a szociológiai kitekintés: mi lett az egykor kivételezett ipari munkásokkal, hol vannak az „örökösök”? Nagy Péter arra mutat rá, hogy mennyire

²⁰ Ehhez lásd Földes 1989; Földes 1993.

²¹ Bartha 2003; Bartha 2015. A totalitarizmus hidegháborús „karrierjéhez” lásd: Gleason 1995.

²² Kiemelés – B. E.

heterogén volt az ózdi gyár munkástársadalma, illetve részletesen megvizsgálja, milyen „alternatív” források vonhatók bele a történeti vizsgálódásba.

A harmadik részben közelebbről szemügyre vesszük a gyár és a munkás kapcsolatát. Fontos rámutatni arra, hogy milyen paternalista vállalati kultúra (is) működött Magyarországon – amelyről természetesen nem vett tudomást az államszocializmus „hivatalos” munkástörténete. A paternalista vállalati politikát Várkonyi-Nickel Réka a salgótarjáni acélgyár, Kiss Nóra pedig a MAORT példáján szemlélteti (az utóbbi érdekessége, hogy „meghonosítani” igyekezett az amerikai vállalati kultúrát Zala megyében). És végül, Kisőrsi Zsófia tanulmánya rámutat arra, milyen előítéletek övezték a Kádár-korszakban a „bejárókat”, a Szombathelyi Cipőgyár példáján.

A negyedik részben előtérbe kerül a táplálkozáskultúra és a munkáslét személyes emlékei. Báti Anikó a kenyérsütés elhagyásának történetét szemlélteti a főváros és Cserépfalu példáján, míg Balogh Róbert a második világháború utáni élelmiszer-ellátás példáján vizsgálja, hogyan élte át a lakosság ezt a nehéz, inséges időszakot és hogyan hatott a kötött gazdálkodás a falu-város viszonyára. Különösen értékes dokumentumot dolgoz fel Grexa Izabella: egy „lesüllyedt”, egyedülálló munkásasszony naplóját, amely hasznos adalékokkal egészíti ki a Kádár-korszak munkásképét.

Az ötödik részben kap helyet a politika. Ignác Károly és Szabó Balázs azt a kérdést vizsgálják, hogy mennyire „működik” az osztályszavazás Budapest történelmi munkásnegyedeiben a rendszerváltás után, és arra a következtetésre jutnak, hogy a 2010 utáni választási eredmények gyökeres változást mutatnak a korábbiakhoz képest. Bezsenyi Tamás a Hofi-kultusz tükrében elemzi, hogyan használták fel a munkások a humort arra, hogy megfogalmazzák elégedetlenségüket a rendszerrel és a vezetőkkel szemben, és milyen alkalmazkodási, ha úgy tetszik, túlélési stratégiákat (pl. fusizás) alakítottak ki annak érdekében, hogy kiaknázzák a központi rendszer „réseiben” rejtőzködő autonómiát. Végezetül Csoma Lajos a punk elterjedésének okait és a baloldallal való kapcsolatát vizsgálja a hazai ellenzéki mozgalom történetében.

A hatodik részben mutatjuk be Mark Pittaway irodalmi munkásságát. A tételes lista összeállításáért ez úton is szeretnénk köszönetet mondani Tompáné Székely Zsófiának, a Soproni Egyetem Központi Könyvtára könyvtárosának.

És ha már a politikánál tartunk, annyit érdemes (szomorúan) megemlíteni, hogy a nemzetközi figyelem újjáéledését az (eltűnő) kelet-európai munkásosztály iránt az is motiválta, hogy ez a munkásság fogékonnyá vált a szélsőjobboldali-populista retorikára, és aszerint is szavazott. Ost (2005) tézise szerint ezek az ideológiák és az őket alkalmazó pártok annak köszönhetik népszerűségüket, hogy a munkások így tiltakoznak a neoliberais gazdasági elittel szövetséges értelmiség politikája ellen.

A „vesztesek lázadása” magyarázat azonban nem mindig állja meg a helyét, hiszen (pl. a multinacionális vállalatoknál) olyan csoportról van szó, akiket

anyagi, kulturális és munkahelyi helyzetük semmiképpen nem a „vesztések” közé sorol. 2015-ben került sor egy Tóth Andrással közösen elvégzett életút-interjú kutatásra egy győri multinacionális vállalatnál (itt elsősorban a fiatalabb generációra koncentrált a kutatás). A kutatás kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a magyar szélsőjobbboldali párt, a Jobbik relatíve sikeres a vizsgált csoport körében. Az interjúalanyok valóban használták a kizsákmányolás fogalmát, hogy megmagyarázzák (1) a fehérgallérosok és a kékgallérosok közötti anyagi és társadalmi távolságot (2) a kelet- és nyugat-európai bérszínvonal különbségeit. Míg a 2000-es évek elején nagyon kevesen „cigányoztak”, addig ebben a kutatásban a „cigánykérdés” szemmel láthatóan sokak számára központi témát jelentett, ami jelzi az etnicizált diskurzus elfogadottságát a mai Magyarországon. Meglátásunk szerint azonban a „cigánybűnözés” gyakori emlegetése belső bizonytalanságot (is) takar: a beszélők ezzel akarták hangsúlyozni, hogy ők a „tisztas középosztályhoz” tartoznak, szemben a segélyre érdemtelen (vagy abból élő), túlnyomórészt roma szegényekkel. A társadalmi igazságosság, az erkölcsi mérvadóság és a középosztálybeli tagság mind hozzájárul egy etnicizált diskurzus kialakításához – amelyet nagymértékben elősegít a „mainstream” bulvársajtó és a szélsőjobbboldali média (Feischmidt-Hervik 2015).²³

A populista pártokhoz való vonzódás globálisan megfigyelhető jelenség. Kutatásaim szerint ebben szerepet játszik a baloldali ideológiák szisztematikus kriminalizálása és a munkásság mint kategória leértékelése vagy egyenesen eltűnése; hiszen így viszonylag kevés alternatív identifikációs eszköz és politika marad, az etnicizált diskurzusban való részvétel pedig a „mainstream” rangjára emelkedik. Nem a munkások tehetnek arról, hogy nem találnak más identifikációs kategóriát – a populizmus erősödését pedig az „elvett múlt” (a munkástörténet-írás azonosítása a kriminalizált államszocializmussal vagy „kommunizmussal” is elősegíti. Ezért is fontosak a munkástörténet-írás új perspektívái és könyvei.

Ez a kötet nem jöhetett volna létre az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának a segítségével, amelynek ezúttal is köszönjük a támogatást!

Hálával tartozom az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának, amely lehetővé tette a szerkesztő-és kutatómunkát.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Judit 2008: Acsády J., „Defenselessness and uncertainty”. Report about working conditions in electric industry in Hungary. Final report to the “makeITfair” project. Kézirat.
- Bahro, Rudolf 1977: Die Alternative: zur Kritik des realexistierenden Sozialismus. Köln, Europäische Verlagsanstalt.

²³ Az újnacionalizmus kultúrájához lásd: Feischmidt szerk. 2014

- Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 15-39.
- Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968-1989*. Budapest, L'Harmattan.
- Bartha Eszter 2011: *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan.
- Bartha Eszter 2015: Konstrukciók vonzásában. Kelet-Európa mint identitás. *Múltunk* (60.), 4, 206-220.
- Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában: az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945-1965*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Bence György-Kis János [Marc Rakowski] 1978: *Towards an East European Marxism*. London, Allison&Busby.
- Buchowski, Michal 2006: The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly* (79.) 3. 463-482.
- Burawoy. Michael 1985: *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London, Verso.
- Burawoy. Michael – Lukács János 1992: *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Djilas, Milovan 1983: *The New Class: An Analysis of the Communist System*. San Diego, Harcourt Brace Jovanovich.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György 1983: *Dictatorship over Needs*. Oxford, Blackwell.
- Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó 2014: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Központ
- Feischmidt, Margit – Peter Hervik 2015: Mainstreaming the Extreme: Intersecting Challenges from the Far Right in Europe. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, (1.) 1. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/80>, letöltve 2016. október 16.
- Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa 1976: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Földes György 1989: *Hatalom és mozgalom, 1956-1989*. Budapest, Reform Könyvkiadó-Kossuth Könyvkiadó.
- Földes György 1993: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet* (5.), 18-19. 57-73.
- Gleason, Abbott 1995: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford University Press
- H. Sas Judit 1995: *Szubjektív történelem 1980-1994*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- H. Sas Judit 2003: *Közelmúlt. Rendszerváltások, családtörténetek*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

- Haraszti Miklós 1978: *A Worker in a Worker's State*. New York, Universe Books (*Darabbér: Egy munkás a munkásállamban*. Párizs, Magyar Füzetek Könyvei, 1979).
- Hegedüs András 1989: *Élet egy eszme árnyékában*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1975: *Az automatizáció és a munkástudat*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet Kiadványa.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1978: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia 2003: *Munkástörténet-munkásantropológia*. Budapest, Napvilág.
- Kalb, Don – Halmai Gábor (szerk.) 2011: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York and Oxford, Berghahn Books.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2007: *Túlélési stratégiák: Társadalmi adaptációs módok*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Kemény István (szerk.), 1971a: *Pest megye munkásai*. Budapest.
- Kemény István (szerk.), 1971b: *A Csepel Vas-és Fémművek munkásai*. Budapest.
- Kemény István 1990: A magyar munkásosztály rétegződése. In uő.: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA. 7–20.
- Kideckel, David 2002: The Unmaking of an East-Central-European Working Class. In: C. M. Hann (szerk.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London. Routledge, 114–132.
- Kideckel, David 2008: *Getting by in postsocialist Romania: Labour, the Body and Working-Class Culture*. Bloomington, University Press.
- Kolosi Tamás – Sági Matild 1996: Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovic György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest, TÁRKI, Századvég, 149–197.
- Kolosi Tamás 2000: *A terhes babapiskóta: A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, Osiris.
- Konrád György-Szelényi Iván 1979: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Krausz Tamás 1993: Niederhauser Emil Kelet-Európa koncepciójáról. In: Szomszédok között Kelet-Európában. Niederhauser Emil akadémikus 70. születésnapjára. Budapest, MTA TI.: 431–443.
- Krausz Tamás 2003: A peresztrojka és tulajdonváltás: Politikai koncepciók és történelmi valóság. In: uő.-Sz. Bíró Zoltán (szerk.): *Peresztrojka és tulajdonát helyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 52–102.
- Krausz Tamás 2011: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „keleteurópaiság” problémájához. In: uő.: *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruszisztikai Könyvek XXXIII, Budapest, Russica Pannonicana, 219–290.
- Krejci, Jaroslva 1976: *Social Structure in Divided Germany*. London, Croom Helm.

- Kuczi Tibor 2011: *Munkásprés: A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest, L'Harmattan.
- Laatz, Horst 1990: *Klassenstruktur und soziales Verhalten. Zur Entstehung der empirischen Sozialstrukturforschung in der DDR*. Köln, Verlag Wissenschaft und Politik.
- Lewin, Moshe 1985: *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. London, Methuen.
- Linden, Marcel 2007a: *Labour History: The Old, the New and the Global*. *African Studies* (66.) 2-3. 169-180.
- Linden, Marcel 2007b: *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theory and Debates since 1917*. Leiden, Brill.
- Linden, Marcel 2016: *New Perspectives on Labour History: An Interview with Marcel van der Linden*. *Intersections, East European Journal of Society and Politics* (2.), 1. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/217> letöltve 2016. október 30.
- Losonczi Ágnes 2005: *Sorsba fordult történelem*. Budapest, Holnap Kiadó.
- Nemitz, Eberhard 1988: *Junge Produktionsarbeiter und Lehrlinge in der DDR. Eine empirische Untersuchung über Jugendliche in volkseigenen Betrieben des Bauwesens*. Koblenz, Verlag Siegfried Bublies.
- Niederhauser, Emil 1990: Előhang 1989 Kelet-Európájához (2.), 5: 24-42.
- Niethammer, Lutz-Plato, Alexander-Wierling Dorothee 1991: *Die volkseigene Erfahrung: eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. Berlin, Rowohlt-Berlin Verlag.
- Ost, David 2005: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY, Cornell University Press.
- Paládi-Kovács Attila 2007: *Ipari táj: Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Palotás Emil 2003: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris.
- Pittaway, Mark 2012: *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944-1958*. Pittsburgh, Pittsburgh University Press.
- Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet-L'Harmattan Kiadó.
- Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.) 2017: *Munkások '56. Az 1956-os Intézet XXII. évkönyve*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet Alapítvány.
- Rézler Gyula 1938: *A magyar nagyipari munkásosztály kialakulása 1867-1914*. Budapest, Rekord.
- Szalai Erzsébet 2001: *A gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula.
- Szalai Erzsébet 2004: *Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. Kritika* (33.) 9. 2-6.
- Tóth András 2017: *Workers as life-entrepreneurs. . Intersections, East European Journal of Society and Politics* (3.), 1. http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/245/pdf_103, letöltve 2017. április 22.

- Triska, Jan F. – Gati, Charles (szerk.), 1981: *Blue-collar Workers in Eastern Europe*. London, Allen&Unwin.
- Trotsky, Leon 1937: *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going?* New York, Doubleday, Doran & Co., Pathfinder Press.
- Valuch Tibor 2012: Munkás-társadalom-történet: Közelítések és fogalmi kérdések. *Korall* (13.) 49, 5-16.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak: Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*. Budapest, Napvilág.
- Varga Zsuzsanna 2012: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall*, (13.) 49., 37-57.
- Varga Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest, Gondolat.
- Vester Michael – Michael Hofmann – Irene Zierke (szerk.) 1995: *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung*. Köln, Bund-Verlag.
- Welskopp, Thomas 1993: Von der verhinderten Heldengeschichte des Proletariats zur vergleichenden Sozialgeschichte der Arbeiterschaft – Perspektiven der Arbeitergeschichtsschreibung in den 1990er Jahren. *1999 Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* (8.), 3. 34-53.

TEMATIKUS FOLYÓIRATSZÁMOK:

- Munkáslét a 20. századi Magyarországon. *Korall* (13.) 49, 5-16.
- Towards a New Labour History: Eastern European Perspectives (a folyóirat első része). *Intersections: East European Journal of Society and Politics* (2.), 1.

Fogalmi keretek, értelmezések, források

Munkásság-kategóriák és munkáslét

Kutatások és fogalmi keretek az ipari munkásság történeti kutatásában az észak-borsodi iparvidék vizsgálatainak példáján¹

TEMATIKAI JELENTŐSÉG TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSBAN

Létezik még a klasszikus értelemben vett ipari munkásság? A kolónián élő, vagy ingázó, több műszakra járó kétkezi dolgozó? Az együtt majálisozó, a természetet járó, szabadidejében olvasóköroket látogató, szabadtéri pavilonokban élő cigányzenére mulató, futball mérkőzésekre együtt járó, formálisan is közösséget alkotó, szakmáját, munkáját és szakértelmét gyermekére, utódaira, a következő generációkra átörökíteni képes társadalmi csoport? A tradicionális ipari munkásság mindennapjait megörökítő életképek, a műszakváltást jelző gyári dudaszó által meghatározott napi rend és időbeosztás, az élet rendjét irányító gyár és a folyamatos munkavégzés letűnt nyomait keresve már egy új, jelenkori társadalom rajzolódik ki előttünk azon az iparvidéken, amelynek társadalmi szereplői hosszú időn keresztül táj- és környezetformáló erővel bírtak.

Tanulmányunk tematikai jelentőségének alapját leginkább helytörténeti kutatások adják és támasztják alá. Első formájában a sorozatnak szánt, főként Ózd és környékének, a keleti palóc barkó etnikum lakóhelyének történetét és néprajzi vonatkozásait feldolgozó *Studia Barkonum* című tanulmánykötet 2013-ban kiadott első részében adtuk közre vázlatos formában.² A kategorizálás és a fogalmi keretek megadásán túl munkánkat saját és más lokális szintű kutatási eredményekkel egészítettük ki. Az értelmezési keretek tisztázása kiemelt jelentőségű az eddigi vizsgálatok folytatásához, amelyeket – részben a „Munkás-társadalom-történet – a munka és a munkásság modernkori társadalomtörténete Magyarországon Közép-Európai kitekintéssel” címen elnyert kutatási tematikájú OTKA pályázat esetében is hasznosítani kívánunk.

A magyarországi ipari munkásság történetének feldolgozása – teljességre törekvő áttekintő mű nélkül – csupán tanulmányok, egyes regionális és lokális szinteket érintő dolgozatok formájában követhető nyomon. Az eltérő

¹ A tanulmány az OTKA 2015/1 K 116625. nyilvántartási számú kutatási program támogatásával készült.

² Alabán 2013.

terminusok, leírások értelmezése már ezeknél a műveknél is felveti az egységes fogalomhasználat igényét, már amennyiben ez elérhető és lehetséges. Az egyes társadalmi csoportok rétegelemzése mellett pusztán magának a munka világának, továbbá a munkavállalás kérdésének a körbejárása is számos problémát vethet fel. Ennek fényében több korai tanulmány mind statisztikailag, mind más szempontból nehezen használható kereteket ad az ipari munkásság történetének feldolgozásához. Elég „szegényesnek” tűnik ily módon például Laczkó Miklós 1960-as kategorizálása, amely a 19. században mindössze két, egymástól jól elhatárolható csoportra, szakmunkásokra és idénymunkás napszámos rétegre osztotta a munkásságot, több foglalkozás besorolása pedig bizonytalan volt (például a hengerészek, vagy a szénégetők esetében).³

A kritikai „érdeklődés” valójában a rendszerváltozást követő években gyorsult fel, szélesebb körű tudományos ismeretközlésekkel mind a történelemtudomány, mind más tudományágak, így a szociológia, vagy az etnográfia oldaláról. Habár a 2000-ben napvilágot látó „Magyar Néprajz nyolc kötetben” című sorozat utolsó, nyolcadik részében („Társadalom”) Paládi-Kovács Attila etnográfus ipari munkásságról szóló tanulmánya⁴ a mai napig talán – mind módszertanilag, mind forrásfelhasználását tekintve – az egyik legkorszerűbb írásnak tekinthető, az erősen differenciált társadalmi réteget több aspektusban nem járja körül eléggé, illetve – mintegy erre utalva is – további kutatásokra ösztönöz. 2007-ben ez a tanulmány, a szerző más korábbi alkotásaival együtt, átdolgozott, illusztrációit, bibliográfiáját tekintve kibővített formában jelent meg ismét⁵, amely az ismeretek összegzésén kívül még mindig számos kérdőjelet hagyott az utókornak. Ezek megválaszolása azóta is várat magára. Írásunkban kiemelt problémakörökre fókuszálva kívánjuk a téma történeti irodalmának több művét összevetni, jelentőségüket ismertetni, bevonva saját, illetve több, regionálisan a címben megjelölt módon helyhez kötődő dolgozatot is.

A háttérben részben történeti, részben szociológiai vonatkozású kérdéseket szükséges tisztázni. A hagyományos értelemben vett, a magyar társadalom döntő többségét évszázadokon keresztül alkotó parasztság 1945 utáni fokozatos eltűnése mellett az ipari munkásság mint társadalmi csoport rendszerváltozást követő leépülése „igazi örökösök” nélküli „modern” társadalmat formált. Különösen a második világháború után tartósan biztos megélhetést nyújtó nehézipar (kohászat és a környékre nem egy esetben szintén jellemző – két- vagy többkörzetes – bányászat) a telepített munkások mellett helyben élő, tősgyökeres parasztokból munkás- és bányászembereket „nevelt ki”, olykor többgenerációs munkásdinasztiákat létrehozva.

A férfiak mellett idővel a nők foglalkoztatása is előtérbe került: a gyakran önmagában is megterhelő háztartás vezetésén túl a lányok, asszonyok,

³ Laczkó 1960: 620.

⁴ Paládi-Kovács 2000.

⁵ Paládi-Kovács 2007.

családanyák is végezhettek nehéz fizikai munkát, így a munkaerő-piacon mint kereső tevékenységet (is) végzők jelentek meg. 1989 után a hagyományai, sajátos kultúrája, lakó- és munkahelye által determinált életmódú ipari munkásság lényegében felszámolódott, az egykori munkáskolóniák, társulati „munkásgyarmatok” életvitelében tisztességre, környezetét tekintve pedig gondozottságra, rendezettségre törekvő, fiaikra mesterséget és szerszámot átadó népe mára leűnt. Változtak a társadalmi kategóriák megnevezései is: manapság inkább csak munkavállalókról és munkanélküliekről (újabban álláskeresőkről) beszélünk, akik között a bizonytalan egzisztenciájú, tartós munkahellyel ritkán bíró ipari szektor alkalmazottja korántsem tekinthető a kötött műszakhoz és munkaidőhöz igazodó, városban vagy földje révén faluban lakó, s a tradicionális értékekhez ragaszkodó munkásréteg „leszármazottjának” a fogalmi terminus technikus értelmében.

Szemléletünk alapja az a tudománytörténeti ténymegállapítás, miszerint a rendszerváltozást követően alapvető változások következtek be a munkások összetársadalmi, ezen belül társadalomtudományi megítélésében. A historiográfiában fellelhető műveket – egyfajta review essay készítése gyanánt – a fentiek figyelembe vételével vizsgáltuk, célul tűzve ki a fogalmi keretek értelmezését. Kitekintésünk, összegzésünk nem nemzetközi szintű és nem is teljes, sőt, az egyes művek súlyozására, összevetésére sem vállalkozik. Az egyes fogalmi hálók elemzése ugyanakkor helyi szintű, különféle források bevonásával történő kutatások során válhat igazán teljessé.

REGIONÁLIS ÉS LOKÁLIS SZINTEKEN – ÉRTELMEZÉSI KERETEK ÉS PROBLÉMÁK

Az egyes művek válogatása a társadalmi csoport ismérveit magában foglaló fogalmi meghatározásokra épült. Több, kronológiailag egymást követő korszakot vizsgálva más és más szempontrendszerbe ágyazva születtek körülírások és magyarázatok a hazai munkástársadalom megítélésére, átfogó vagy részletező bemutatására. Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc utáni, illetve a dualizmus alatti időszakban kiadott törvények és rendelkezések egyike volt az 1859. decemberében császári nyílt paranccsal kibocsátott és 1860. május 1-én életbe lépő Iparrendtartás, amely a gyári munkásokat egy kategóriába sorolta az iparossegédekkel. A kiegyezést követően helyzetüket a segédszemélyzet szolgálati viszonyát rögzítő ipar- és kereskedelmi törvények rendelkezései szabályozták, amelyek a kereskedősegédekre nézve bizonyultak kedvezőbbnek az ipari segédekhez, azaz a munkásokhoz képest. Bódy Zsombor e forrásokat is felhasználva próbálta megragadni a munkaviszonyban állók, illetve a munkásság

fogalmát. Az 1884-ben kiadott új ipartörvényre⁶ is hivatkozva a segédszemélyzet egyik alkategóriájaként említhető az iparossegéd, aki „*személyes és folytonos szolgálatra kötelezett egy cégnél (kivéve a közlekedési vállalatokat és a bányákat), így tehát a gyári munkások is ide értendők.*”⁷ A korszakban bekövetkező egyik legfontosabb társadalmi változásnak ugyanakkor a történész azt tartja, hogy a 19. század utolsó harmadában, a születő gyáriparral párhuzamosan egyrészt lazultak a kisiparban addig erős, a mester és segéd között fennálló patriarchális viszonyok, másrészt a nagyipari munkások ki is kerültek ezen keretekből, mindez pedig nagyban meghatározta ipari munkaviszonyuk jellegét.⁸

A formálódó munkásság mentalitásában a munka és a munkavégzés szerepe, illetve jelentősége az egyik alapvető kérdéskör. Az újabb kutatások közül Kuczi Tibor a munka kikényszerítése rendjének hátterét vizsgálva a szükséglet, illetve a belső és a külső kényszer szempontjait állította középpontba. Fő tézisei szerint a megélhetés „kényszerítő” erejét a fejlett ipari országokban a 19. század második felétől az egyre növekvő gazdagság és kényelem jelentősen gyengítette, átalakította. Amíg a 19. századi munkás „*szorgalmáról az állandó szükség gondoskodik*”⁹, s az esetleges magasabb jövedelem sem bizonyult munkakedv-növelőnek, addig a 20. század dolgozóját a szabadidő helyett már egyértelműen a több munkával járó nagyobb kereset motiválta, a „fogyasztás vágya” pedig a munka kikényszerítésének történetében talán a leghatékonyabb hajtóerőnek bizonyult.¹⁰ Mindezek mellett a munka (és az alkotás) öröme további tényezőktől is függött, amelyekben a modern munkásság körvonalai is láthatóvá válnak. Valuch Tibor ezzel összefüggésben olyan szemléletváltásról beszél, amit többek között a képzett munkaerő megtartását is szolgáló szociális juttatások fokozatos kiterjesztése segített elő a munkaadó részéről, míg „a foglalkozás erősödő átörökítése, a gyári kötődés identitáselemmé válása” a munkások oldaláról. Utóbbi egyben arra is utal, hogy „*a tulajdonos és az alkalmazott viszonyában a lokális, munkahelyi identitásnak, valamint a patriarchalitásnak korántsem elhanyagolható szerepe volt.*”¹¹

Az ipari munkavállalás terjedése következtében annak jelentősége az első világháborút követően megnőtt, sőt az agráriumon kívül, tehát az iparban és a szolgáltatás területén foglalkoztatott, olykor kispolgári életmódot folytatni képes „városi munkásság” az egyik legnépesebb társadalmi csoporttá vált. Az előbbi kifejezést is használó Gyáni Gábor adatai alapján 1910-ben, a bányászokat is magában foglaló fő- és mellékfoglalkozású ipari munkások száma 900

6 1884. évi XVII. törvénycikk – ipartörvény. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6141> (Utolsó letöltés: 2015. november 8.)

⁷ Bódy 2010: 36.

⁸ Bódy 2010: 44.

⁹ Kuczi 2011: 180.

¹⁰ Kristóf 2013: 85–86.

¹¹ Valuch 2012a: 112.

ezer fő körül alakult, ennek nagyjából a fele nagyipari (vagyis 20 munkásnál többet foglalkoztató) üzemek dolgozóiból, és fele részük kisipari műhelyek munkásaiból állott.¹² A mintegy 950 ezer főt számláló szolgáltató szektor fizikai alkalmazottaival együtt (beleértve a házcselédeket, vagy a külön megnevezés nélküli napszámokat is) a teljes városi proletariátus 1,9 milliós népességének közel felét az ipar foglalkoztatta, s bár a trianoni békeszerződés (1920) következtében az ipari munkásság létszáma visszaesett, számuk később újabb hullámban tapasztalt növekedést mutatott és 1930-ban 640 ezer, 1941-ben pedig 830 ezer fő körül alakult. A belső szerkezeti arányokat nézve, a tercier (szolgáltató) szektor „felfutásának” nyugat-európai trendjéhez képest Magyarországon a városi munkásság egésze mennyiségi súlyának növekedésével egy időben az ipari munkásság részarány-számának emelkedésének dinamizmusa figyelhető meg legjobban: a korszak végére (1941-ben) már 64%-ot képviselt a „városi proletariátuson” belül, míg – a fokozatos munkahelyi koncentrálódás, illetve a nő munkavállalás terjedése révén – a teljes kereső népesség körében elérte a 18%-ot.¹³

Miközben a Horthy-korszak második felében indult falukutató és szociográfiai mozgalom a vidéki szegényparasztság sanyarú helyzetére kívánta felhívni a figyelmet, a magyar társadalomban – mind a munkabért, mind az iskolázottságot figyelembe véve – a stabilabb egzisztenciát magának megteremteni képes és sokszor magasabb életszínvonalon élő gyárakban, üzemekben dolgozók aránya növekedett. A háború után a politikai okokból külföldre távozott, s több amerikai egyetemen professzorként tanító szociológus, Rézler Gyula (1911–2001) a két világháború közötti munkáskutatások legkiemelkedőbb alakjának számított. Kevésbé tűnik tudományos alapúnak viszont, hogy lényegében a mentalitást alapul véve, a lelki beállítódások alapján határozta meg, ki a munkás: „A munkásosztályhoz való tartozást az illető egyén lelkisége és az ebből adódó osztályöntudata dönti el. [...] Ez a jegy: a munkáslelkiség. [...] Talán a társadalom egy részét sem érik annyira azonos hatások, talán egy társadalmi csoport egyedei sincsenek oly mértékben egymás kölcsönhatása alatt, mint az ipari munkásság, mely nagy tömegekben egymás mellett él és dolgozik.”¹⁴ Rézler munkás- és üzemszociológiai kutatások során írta meg (és szerkesztette) egyik fő művét „A magyar nagyipari munkásság kialakulása” címmel. A kortársak szemében könyve igazi elismerést szerzett, holott az adatgazdag, több szemléletet ütköztető modern történetírás kritériumainak nem felelne meg. Igaz ez a későbbi alkotásokra is: hiányzik a több síkon rétegződő társadalmi csoport pontos definiálása, ezáltal létszámuk megadása, az abban bekövetkező számbeli eltérések, illetve ezek országos össze-sítése. Rézler műve ellenben kiemeli az ipari munkásság több olyan „kollektív személyiségjegyt”, amelyekre a legújabb társadalomtörténeti, forráskritikai és szakszerű, több forrást bevonó kutatásokra építő írások nem terjednek ki, így a

¹² Gyáni 1991: 23.

¹³ Gyáni 1998: 294–295, 297–298.

¹⁴ Rézler (szerk.) 1940: 11.

társas munkát (és a közösségiséget), a szolidaritást és a munkához való viszonyt és kötődést. A szociológus értelmezése alapján tehát a gyáripari rendszerű termelés alapvető fontosságúvá teszi a munkafolyamatok kollektív végzését, így a dolgozó (munkás) kénytelen érezni a társaira való utaltságot, illetve azt, hogy önmagában keveset ér. A hasonló körülmények között végzett hasonló munka következtében eljutnak azonos érdekeik, problémáik észleléséhez és kollektív tudatosításáig.¹⁵ Az érdekérvényesítés, vagy az identitástudat szempontjából elengedhetetlen kérdések ezek, elemzésük viszont további kérdéseket vet fel.

Nem kapunk ellenben egyértelmű választ magára a csoportösszetételre, illetve az ipari munkássághoz tartozók körére. A rendszerváltozást követően, több tudományterületen készült monográfiák és egyéb alkotások már kísérletet tesznek több-kevesebb sikerrel arra, amiből Rézler kötetének megjelenését követően hatvan évvel később egy néprajzos és egy történész megközelítésmódja az, amit érdemes kiemelni akár összevetés gyanánt is. Paládi-Kovács Attila előzőekben már említett, először 2000-ben közölt írása komoly dilemmáról árulkodik. Habár a hazai társadalomban meghatározó szereppel bíró társadalmi réteg horizontális és vertikális tagolódásáról, térbeli elhelyezkedéséről egyaránt pontos képet nyer az olvasó, a statisztikai adatok kezelése már nagy körültekintést igényel. Az „ipari népesség”, a „gyáripari munkásság”, a „városi proletariátus” kifejezés különböző kategóriákat takar, a fogalmi eltérések mögött pedig olyan szempontok állnak, mint az agráreredetű elemek megjelenése (átrétegződés folyamata), az etnikai háttér, az asszimiláció, vagy éppen a munkáslakás.

A szerző is csak azt tudja kellő bizonyossággal feltárni, hogy a 20. század első felében a kisipari dolgozók száma meghaladta a gyáripari munkásokét.¹⁶ A közölt tanulmány az egyes ipari körzetekben már pontos adatokkal dolgozik, de a fogalmi eltérésekből kifolyólag országos összesítést aligha nyerhetünk, sőt nem egyértelmű a teljes réteg összlétszáma sem. 1945 után bizonyossá vált, hogy amit Rézler „kihagyott” (nevezetesen az agráreredetű elemeknek, így például a napszámosoknak a származásvizsgálatokban feltűnő szerepe), nem mellőzhető! Erre jó példa egy, a két világháború közötti időszakban született kutatás, amely a kolozsvári munkásság összetételét és rekrutációját a nemek, nemzetiség, vallás és etnicitás mellett „a születés és a származás” szemszögéből közelítette meg. Utóbbinál a szülők foglalkozási háttérvizsgálata sem maradt el. A tanulmány szerzője, Jordáky Lajos (1913-1974) szociológusként tett megállapításai szemléltető módon vonnak le következtetéseket: „A munkások család, illetve osztály származása szerint a legtöbbször a munkás mélyrétegekből származik. Kereskedőcsalád származék csak elvétve akad s ezek többségükben falusi kereskedők sarjai, akiknek a családja bár a faluban a jómódúak közé számít, attól viszont távol állnak, hogy a városi kereskedőkkel egyértelműen szerepeljenek.”¹⁷

¹⁵ Rézler (szerk.) 1940: 12-13.

¹⁶ Paládi-Kovács 2000: 246.; 2007: 160.

¹⁷ Jordáky 1938: 98.

A társadalmi presztízs és megbecsülés „alsóbbrendűsége” mögött leginkább az értelmiség áll, miközben gazdasági és szociális helyzetüket a kereseti viszonyaik, a termelési eszközök „hovatartozandósága”, a lakás, az étkezés, valamint az „egészségi és művelődési állapot” határozzák meg.

Ezt az „alsóbbrendűséget” jelzi a későbbiekben is, hogy a Kemény István munkásságához kötődő és mélyinterjúkra építő magyarországi *oral history* kutatási módszer a nyugati, radikális mozgalmak hatására nálunk is az „alávetettek történetévé” vált és 1990 után is javarészt az maradt.¹⁸ Az 1970-ben újraindított „Magyarország felfedezése” sorozat és a szociológia hazai intézményesülésével párhuzamosan kialakuló nem hivatalos munkás-, cigány- és szegénységkutatások nagyban használták ezt a módszert, miközben számos üzemvizsgálat és munkásportré készült. Kemény István Kozák Gyula szociológussal közösen készült munkái is ekkor jelentek meg és az egyes üzemeket, ipari központok munkavállalóinak hétköznapijairól szóló, rövidebb időszakot átfogó, illetve több részkérdést vizsgáló történeti és szociológiai elemzések közé sorolhatók.¹⁹ Utóbbi alkotásukban a származás, valamint az életkörülmények és magatartásformák szerint alkottak csoportokat a Pest megyei munkások körében.²⁰

A foglalkozási és társadalmi átrétegződés 1945 után vett igazán gyökeres fordulatot a mezőgazdasági népesség és az iparban tevékenykedők közötti fluktuáció területén. A statisztika ráadásul külön veszi a bányász-munkás réteget, miközben mára mindkét szektor jelenléte elhanyagolható. A gazdag fogalomkészlettel írt tanulmány – mint az előzőekben láthattuk – a korábbi megközelítések továbbfejlesztése is egyben: kitér például az etnikai összetételre, a nemzetudatra és a szocialista éra néprajzi kutatásainak eredményeit részleteiben ismerteti az életmód és hagyomány, a táplálkozás, továbbá a nyelv és kommunikáció terén.

Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos szerkesztésében 2000-ben jelent meg az a közel 80 dokumentumot (köztük helyzetjelentéseket, felméréseket) közlő forrásgyűjtemény²¹, amely a Magyar Országos Levéltár, a Szakszervezetek Központi Levéltára és a Politikatörténeti Intézet Levéltára fondjainak anyagából nyújt válogatást. A kötet összeállítói által írt, a munkásság társadalomtörténetéhez adalékokat nyújtó bevezető tanulmány a munkásság korabeli általános szociológiai jellemzőit, rekrutációját és belépési mobilitását, egyes rétegeinek főbb demográfiai, jövedelmi viszonyait, gyári-üzemi munkafeltételeit elemzi; lakásvizonyait, szociális, egészségügyi helyzetének alakulását vázolja fel. A megfelelő forráskritikát alkalmazva az olvasó előtt „a kötelező pártzsargon kódén” keresztül is egyértelműen tükröződnek azok a súlyos társadalmi, politikai és erkölcsi problémák, amelyeket az ipari munkásság létszámának intenzív növekedése,

¹⁸ Horváth 2011: 33.

¹⁹ Kemény-Kozák 1970.

²⁰ Kemény-Kozák 1971.

²¹ Belényi (szerk.) 2000.

összetételének változásai, vagy éppen az erőltetett, szakmailag alá nem támasztott állami iparfejlesztési politika váltott ki már a Rákosi-korszak kezdetén.²² A statisztikai évkönyvek adataira hivatkozva Belényi 6 év alatt (1949-1955) közel 300 ezres növekedést állapított meg a gyáripari munkásság számában, amely csoport így mintegy 700 ezer főre emelkedett.²³ E dinamizmus más foglalkozási körökben, így például a magánkisiparban foglalkoztatott munkások számában – a szocialista irányelvek tükrében – inkább negatív előjelű volt, vagyis a differenciálódó, a társadalom egészére nézve súlyában viszont fokozatosan megerősödő rétegen belül az üzemi – gyáripari munkások gazdasági és társadalmi szerepe vált dominánssá. Mindezek ellenére a társadalmi hovatartozás vélt determinizmusa korántsem hozott létre akár az identitás, akár a politikai elkötelezettség tekintetében egységes társadalmi réteget az ipari munkásságon belül.

Belényi Gyula nyomtatásban is megjelent MTA doktori értekezése összegzi szerzője korábbi kutatási eredményeit, kitérve a munkahely világát, az életkörülmények, a fogyasztás és a szociális ellátás alakulását.²⁴ A könyv egyik legeredetibb következtetésének tekinthető, hogy állítása szerint a szocializmus korszakában lezajlott társadalmi változások egyik legsajátosabb vonása az ipari munkásság – lakóhelyére nézve – egyre inkább falusi népességgé történő átalakulása. 1960-ban jóval több, mint kétötöd részük, 1970-ben pedig már – az összes ipari munkást számításba véve – közel 50%-uk községekben lakott. Körükben sok volt a kétlaki, a bejáró (ingázó): *„tehát nem tipikusan csak a korai kommunista ideológia által megálmodott városi bérmunkás-proletár réteg jött létre a magyar szocialista valóságban.”*²⁵

A fentiek tükrében Stefan Hradil német szociológus alapjaiban más típusú megközelítésmódja az „élet-fogalmak” (vagyis az egyéni élethelyzet, az életút és az életstílus) különbségeire fókuszál. A Karl Bote-tal közös koncepciójuk szerint *„a társadalom szerkezete nem osztályok vagy rétegek segítségével, hanem ún. »miliőcsoportok« révén írható le. A társadalmi rétegződés hierarchikus-vertikális szerkezetét mindinkább egy horizontális differenciálódás váltja fel.”*²⁶ Az egykori NSZK-n belül így különített el összesen öt réteget (felső és felső-közép, közép, alsó-közép, illetve alsó rétegek), amelyeken belül a tradicionális és a tradíció nélküli munkásmiliőt az alsó kettőben helyezte el az egyének világnézete, életmódja, értékorientációja, szociális helyzete és életstílusa alapján.²⁷ Az 1970-es és 1980-as évekre vonatkoztatva foglalkozástól függő társadalmi pozíciókról, központi értékekről és normákról, réteg- és osztállyspecifikus tényezőkről, valamint az ipar által formált életmódról beszéltek, míg ennek az egységes „osztálykép”-nek

²² Mucsi 2001: 887.

²³ Belényi 2006: 240.

²⁴ Belényi 2009

²⁵ Sebők 2010: 123.

²⁶ Kabai 2013: 71.

²⁷ Hradil 1995.

látszik ellentmondani a magyarországi munkásság-kutatás, amely korántsem ilyen társadalmi kategóriát vetít elénk.

A rétegződés-kutatások ugyanakkor Magyarországon is megjelentek. Az 1960-as évek végén Ferge Zsuzsa szociológus többdimenziós rétegződésmodellje a társadalmilag szervezett munka világában jelentőséggel bíró hét indikátor alapján alkotta meg a „*munkajellemző csoportokat*.” Ebben a kategorizálásban a szakmunkások, a betanított munkások és a segédmunkások a „*fizikai foglalkozásúak nem mezőgazdasági munkakörben*” megnevezésű nagy csoportba kerültek különvéve az „*anyagi termelésbe*” (ipar, építőipar, közlekedés), illetve az azon kívül esőket.²⁸ A tagozódás-vizsgálatok egy másik vonalán Kolosi Tamás a társadalmi státusz dimenziókra (életforma, társadalmi pozíció) bontásával a 80-as évek első felében a foglalkozást, a lakóhelyet és az anyagi körülményeket „*definiáló dimenzióknak*” tekintve 11 „*rétegcsoporthot*” különített el, amelyeken belül a városi munkásság arányát 16,4%-ban, a jómódú munkását pedig 5,6%-ban adta meg.²⁹ Az ilyen és ehhez hasonló kutatások egyik végső konklúziója leginkább az volt, hogy a magyar társadalomban a hierarchikus egyenlőtlenségek szerepe a társadalmi differenciálódásban igen jelentősnek mondható.

A hazai társadalomtörténet számára Valuch Tibor 2001-ben megjelent, tankönyvvé nyilvánított monográfiája új átfogó és közérthető módon összegző munkát jelentett. A múlt század második felének társadalomtörténetét összefoglaló mű a politikatörténet szemszögét is előtérbe helyezve ír paraszti, majd falusi társadalomról, azt követően pedig a városi munkásságról. Utóbbi ismét egy új fogalomhasználat, amely alatt a „különböző ipari, kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási ágazatokban foglalkoztatott, szakképzett, illetve képzetlen, fizikai munkát végző munkavállalók”-at érti a szerző.³⁰

Definícióját saját kutatások is igazolták az ózdi kistérségben: az ózdi vasgár dolgozói körének 1945 utáni jelentős bővülése, valamint a kényszerű kollektivizálással összefüggő és felgyorsuló társadalmi átrétegződés paraszti származású új és átmeneti csoportot hozott létre, amelynek tagjai általában – a szakmák generációkon keresztül történő örökítése mellett – azonos üzemeknél, egységeknél tevékenykedtek; a Hangony-völgy domaházi bejárói például az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) közlekedési részlegénél.³¹ Valuch ugyanakkor nagy mennyiségben közöl kvantitatív adatokat, amelyek révén a társadalmi réteg (és annak egyes csoportjainak) számbeli alakulása nyomon követhető időben is. A kötetből világosan kitűnik: a szocializmus társadalomtörténetileg is korszakhatárnak bizonyult. Az évszázadokon keresztül mind létszámában, mind életmódjában, a magyar társadalom egészére nézve domináns hagyományos parasztság története véget ért, az önálló egzisztenciájú birtokos parasztok

²⁸ Ferge 1969: 124-125.

²⁹ Kolosi 1984.

³⁰ Valuch 2001: 214.

³¹ Alabán 2003: 61. 4. táblázat

többsége téveszkekbe kerülve „mezőgazdasági munkás” lett. Számukra a mobilitási szempontból nyitott munkásrétegek felé történő orientálódás nem csupán kényszernek, hanem sok esetben vonzónak is bizonyult az ipari, kereskedelmi vagy közlekedési ágazatokban. Regionális és helyi szinten is megfigyelhetők a rekrutációban történt változások, amelyek követték az országos trendeket. Az extenzív iparfejlesztés következtében az 1962-1964-es társadalmi rétegződési vizsgálatok a betanított munkások körében 60%-ra, a segédmunkások körében pedig már 68%-ra tették a mezőgazdasági népességből kikerültek arányát.³²

Ennek a periódusnak az első szakaszát érinti az egyik legújabb átfogó monográfia, amelyet Gyarmati György publikált 2011-ben. A Rákosi-korszakot felölelő vaskos kötet erősen politikatörténeti szemléletű, talán ezért is lényeges a társadalomban bekövetkező változások felvázolása még kis terjedelemben is. E nézőpont több párhuzamot is von az agrár- és az ipari népességet illetően, ahol a termelés szervezetrendszerére nehezedő presszió hatásvizsgálatára utalás³³ már egy új módszertani megközelítést mutat: a politikai társadalomtörténetet. Az újabban használt „falusi munkásság” fogalmi használatát indokolhatja, hogy az 1950-es évek elején, leginkább kétlakiságukból eredően a hatalom sem sorolta őket a marxista-szocialista értelemben vett munkásosztály közé. Utóbbi eredendően adódott az eltérő származásból, ami új, addig szinte ismeretlen és sajátos helyi társadalmi települési közösségek kialakulásához vezetett. A se nem városi, se nem falusi életformájú munkáskolóniák népe képviselte azt a köztes irányt, amely a tradicionális paraszti réteg alkalmazkodási stratégiájának számított. Kényszerpályaként tömegesnek mondható jelenségről van szó, nem minden előzmény nélkül. Fontos hangsúlyozni ugyanis, hogy ezek a tendenciák a kollektivizálást megelőzően is léteztek a vagyoni körülményekből fakadóan, a váltás, így az agrárium (és sokszor a lakóhely) elhagyása, s az ipari munkavállalás viszont a magyarországi sztálinizációval vált tömegessé.

A munkásrétegek helyzete ugyanakkor a második világháborút követően korántsem tekinthető kedvezőnek. A bérvizonyok tekintetében elég megnézni az inflációs időszak országos adatait: az utolsó békeévhez (1939) képest folyamatos csökkenés, majd stagnálás figyelhető meg: 1946 júniusában például már csak 18%-át érte el átlagban az ipari munkások bére a hét évvel korábbi, közel azonos időszakának.³⁴ A „mezőgazdaság szocializmusba való átvezetésének” átfo-gó terve mindeközben a parasztág és a hagyományos paraszti termelés tudatos ellehetetlenítését irányozta elő, így igazolhatók az előzőekben utalásszerűen említett kényszerű alkalmazkodási stratégiák. 1948 és 1953 között a „földtől menekülő” és az agrárszférából elvándoroltak száma megközelítette a 300 ezer főt, amely szám a kollektivizálás újabb, az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő hullámai során megduplázódott.

³² Valuch 2001: 225.

³³ Gyarmati 2011: 201.

³⁴ Gyarmati 2011: 80.

Habár Gyarmati könyve nem társadalomtörténeti szemléletű, a sajátos fejezetcímekkel ellátott, új adatsorokkal és ábrákkal bővített részei jól szemléltetik az elnyomó és a lakosság széles rétegeit kizsákmányoló rezsim törekvéseit, annak különböző csoportjait sújtó terheit, az agrártermelés erőszakos (többszöri) átszervezését, vagy éppen a társadalom egyes pontjain nyomon követhető kényszerű és többirányú mobilitásokat.

Új módszertani megközelítmódként értékelhető Ö. Kovács József egy évvel később kiadott társadalomtörténeti monográfiája, amely az 1945 utáni két évtized kommunista diktatúrájának időszakában a kollektivizálás és a történeti parasztság felszámolásának történetét rekonstruálva a „kortársi életvilágok, az akkori életesélyek” számbavételét sem mellőző *politikai társadalomtörténet* szemszögéből indul ki. A kollektivizálás és a diktatúra társadalmában fellelhető politikai elemek elemzése során a szerző a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének” az egész magyar társadalomra vonatkozó következményeit veszi szemügyre, amikor az összetett politikai és társadalmi funkciókkal bíró kollektivizálás által fenntartott, az agrárium munkaerő-kibocsátó szerepét erősítő tömeges, kényszerű és erőszakos mobilizációs folyamatokra utal. „A mezőgazdaságból kilépők révén jelentősen nőtt az elsőgenerációs munkásság létszáma”, eközben pedig jelentős létszámú falusi csoportok kényszerültek életmód-, illetve életformaváltásra.³⁵ Ö. Kovács a nem homogén „falusi munkásságot” és a kétlakiság kérdését, mint köztes irányokat jelöli meg, hangsúlyozva: „A kétlakinak nevezett, nagy tömegű foglalkozási-társadalmi csoport a munkásság mitizált egységképét zavaró, sok szempontból kivetett rétege volt.”³⁶ Utóbbi csoportok helyzete helyi közösségek szintjén is eltérő presztízsű volt, miközben a váltás, a mobilitás és foglalkozási átrétegződés kényszerű alkalmazkodási stratégiák egy-egy jeleként értelmezhetők. A problémakör ennek megfelelően messze túllép a szűkebb értelemben vett agrár-, parasztság-, vagy falutörténeti kereteken.³⁷

A téma iránt érdeklődők számára talán az egyik legteljesebb tanulmánykötet Paládi-Kovács Attila – előzőekben már említett – 2007-ben megjelent alkotása, amely az egykori kohászvárosból, Ózdról származó szerző 12 korábbi írását foglalja össze. A néprajzi megközelítés kiválóan hasznosítható más tudományágak felé is, hiszen átfogó képet nyújt a munkásság néprajzi (hazai és nemzetközi) kutatástörténetéről, kultúrájáról, társadalmi tagozódásáról, az iparoslét és a munkáséletmód ismérveiről, valamint magának az ipari tájnak a környezetéről. A több mint 300 oldalas „válogatás” olyan kézikönyvnek számít, amely – a teljesség igénye nélkül – a mai napig szinte az egyetlen szisztematikus összefoglalása a témának. Az írások sajátos üzenetet hordoznak, amelyre az etnográfus is utal: „gazzal benőtt meddőhányók, romosodó bányász és munkáskolóniák csüggesztő látványa, lebontott kohók, üzemcsarnokok, gyárkémények hűlt helye, a korábbi ipari

³⁵ Valuch 2012b: 129.

³⁶ Ö. Kovács 2012: 172.

³⁷ Ö. Kovács 2009: 32.

szennyfőlt megtisztult patakok és folyók, a felszedett vasutak képe s az ipari üzemek sisergető dübörgését felváltó süket csend fogadja a táj szülöttét, mint a vidékről elszármazott hazlátogatót.”³⁸

A könyvről készült recenzióban Kiss András kritikai megállapításai szerint tudománytörténeti aspektusban a könyv „fontos megállapítása, hogy az ipari táj olyan összetett kutatási problematika, amely megkívánná több tudományszak hatékony együttműködését. Egy-egy részterületen az utóbbi időben jelentős eredmények születtek, s a kutatás további fellendülése várható.”³⁹ Ezt az utóbbi évek nem csak etnográfiai kutatási eredményeinek egy-egy téma (életmód, tárgytörténet, kultusz, templom és vallás, népmonda, munkástörténet stb.) köré csoportosított összegzése követi a kötetben, amely fokozatosan bővül, így a szelektálás szakmai, de szubjektív irányt mutat. Az átalakuló „táj” és a gazdasági rendszerváltozással definiált struktúraváltás új megközelítésmódokat, új fogalomkészlet használatát és új kutatási irányokat igényel. Nem véletlen Paládi-Kovács egyik legtalálósabb kifejezése, amikor „távolodó ipari társadalom”-ról beszél, amelynek emlékeit megőrizni erkölcsi kötelesség is. Jelen korunk generációi előtt az ipari örökségvédelem a múlt örökségének megóvását fejezi ki, amely számos területen igényli az egyes tudományágak együttes munkáját. Utóbbi egy térben való megvalósítását tekintve a legújabb kezdeményezések egyike lehet 2016-tól az Ózdon megvalósítandó, tematikus útvonalon keresztül a kohászat történeti állomásait bemutató Gyártörténeti Emlékpark és Élménykomplexum, valamint a Nemzeti Kulturális Térinformációs Rendszer Szolgáltató és Tanácsadó Multifunkcionális Központ (Kulturális GPS).

Az ipari táj arculati összetevőit – a társtudományok sorában – a kulturális antropológia felől közelíti meg R. Nagy József a 2010-ben kiadott, az észak-kelet magyarországi munkáskolóniákat vizsgáló munkájában. A szerző az általa vizsgált és kulturálisan lehatárolt területen végzett kutatásokat 1996-2004 között azzal a céllal, hogy a nagyvárosi munkásoktól eltérően a kistelepülési kolonizált munkásokra koncentráljon. Vizsgálataiba minden jelentősebb kolóniatípust igyekezett bevonni (Rudabánya, Ormosbánya, Rudolftelep, Borsodnádásd és Pereces, Kurityán, Lyukóbánya, Edelény, Sajószentpéter és Alberttelep). Előzményként kiemelhető, hogy az összetett, próbakérdések után 2005-ben módosított, 12 oldalas, összesen 109, különféle típusú kérdésből álló kérdőívet 310 személy töltötte ki. A tények feltárásánál a konvencionálisnak tartott kulturális antropológiai terepmunkára épített, s hagyományos kutatói módszereket alkalmazott (például terepmunka, erőforrás-feltárás) különféle interjú technikák (életút, genealógiai és foglalkozási), a tárgyi rendszerek feltérképezése, illetve a számítógépes analízis módszerével kombinálva. Mindemellett levéltári anyagokat is felhasznált, amelyek helyi gyűjteményekben, megyei

³⁸ Paládi-Kovács 2007: 247.

³⁹ Kiss 2010.

levéltárakban voltak elérhetőek. A feltárt eredmények korábbi tanulmányokban is megjelentek.⁴⁰

Könyvéből – az előzőekben említett tanulmánykötetre utalva – az „Ipari táj” című fejezetet érdemes kiemelni. Itt kerülnek részletes bemutatásra a munkások lakóhelyeinek különböző típusai, történeti keretbe ágyazva. A munkáslakásokról kapunk ismertetést a 19. század elejétől az 1970-es évekig hozott példákkal, kitekintőként egy-két angol és francia esettel kiegészítve. Emellett megismerhetjük a munkáslakások belső elrendezését, s a kortársi építészeti és munkáltatói elképzeléseket is. A lakásnagyság mint differenciáló tényező megjelenítette a szakképzettséget, s a munkahelyen elfoglalt pozíciót is. R. Nagy problémaként fogalmazza meg a régebbi és a szocialista időszakban épült telepek közötti különbségek kezelését, azoknak a kialakult norma- és kapcsolatrendszerekre gyakorolt hatását. Megjelenik a munkásszálló, amely jellegzetesen a szocialista korszak szálláshelye volt, s főleg városi munkástelepen volt megtalálható. A falusi kolóniák többnyire szoba-konyha-spájk elrendezésű munkáslakásaiban sokszor több család is együtt lakott.⁴¹ A szerző érdeme, hogy hiánypótló módon mentalitástörténetet és interjúkra épülő „morálfelfogást” is elemzés alá vont, igaz – ahogy erre az egyik recenzió⁴² is rámutatott – egyértelmű fogalmi kereteket ő sem tudott alkalmazni. A népszámlálási kötetekben külön kezelt bányász-munkás réteget például egy kategóriába, annak egy-egy elkülönült csoportjába sorolja.

A munkásságot tagoló, s ezáltal a differenciálást meghatározó tényezők között a szerző elsőként a jövedelmi viszonyokat tartja meghatározónak, melyek befolyásolják az életmódot. A jövedelem viszont több más tényezőtől is függött, pl.: szaktudás, nemi különbségek, városi munkahely, hogy csak néhány szempontot említsünk. A szakmai tudás, a szakértelem, továbbá a lakáskörülmények, az életmód (lakás, ruházat, kulturális és egészségügyi intézmények használata) további tagoló tényezőként jöhetnek szóba, ezen kívül pedig a vallás, az etnikai eredet, s a származás is meg van említve. Paládi-Kovács Attila ugyanezeket szintén kiemelten kezeli. Ismét fel kell hívni a figyelmet azonban arra, hogy helyspecifikus jelenségekről van szó: a társadalmi rekrutációját és eredetét vizsgálva proletár többségű, újonnan feltűnt gyülekezetek tagjai körében a „szektásodás” jelensége a 20. század második felében is megfigyelhető volt, s a létbizonytalanságban élők „negatív lázadásának” volt tekinthető Békésben éppúgy, mint Borsodban.⁴³ E jelenség a birtokos paraszti és az önálló egzisztenciájú kispolgári rétegeket éppúgy kevésbé érintette, mint a bányászokat és ipari munkásokat. Utóbbiak esetében a nagyfokú mobilitás is oka lehetett annak, hogy hitéletükről egységes képet alkothassunk. A késve elterjedő keresztényszocialista

⁴⁰ Lásd például R. Nagy 2007.

⁴¹ R. Nagy 2010: 104.

⁴² Papp 2012.

⁴³ A témáról bővebben lásd: Kardos 1969: 248-251. Idézi: Paládi-Kovács 2007: 148.

eszmék középpontjában a szolidaritás gondolata állt ugyan, ám szervezett módon a bányász- és munkáskolóniákon nem terjedtek el. A volt paraszti rétegekből verbuválódott, életmódjára nézve kétlaki dolgozók között – főként 1945 után – ellenben megfigyelhető volt a valláshoz, egyházhoz kötődés.⁴⁴

Az etnikai megoszlás jelentőségét ugyanakkor saját kutatások is alátámasztják: a borsodi Somsálybánya lakóinak 15%-a még 1920-ban is idegen ajkú volt, míg tíz évvel később már kevesebb, mint 4%-a.⁴⁵ A korábban súlyosnak mondható munkaerőhiány később fokozatosan enyhült, az osztrák, cseh, német és szlovák bányászok és munkások körében megindult asszimiláció a magyarosodás több nemzedéket átfogó folyamatát erősítette a városi és ipari növekedéssel párhuzamosan.⁴⁶ A beolvadás folyamatát – az ózdi munkáskolóniák között – a Velencei-telep esetében Fejes István az alábbi leírással szemléltette a Breznóbánya (Brezno) környékéről érkezők esetében: *„A felvidékről gyári munkára érkezett emberek magukat is tótoknak mondták, nem volt abban semmi sértő. Harminc, negyven év alatt odajutottak, hogy az anyanyelvüket már-már elfelejtették, de a legalapvetőbb dolgokon túl soha nem tanulták meg a magyart sem. Kedves élmény volt két-három öreg tótot meghallgatni, amikor kedvencük, a bunda- vagy lengyelpálinka mellett, kenyérdarabkákat eszegetve, kevert nyelven társalogtak. Jellemző volt, hogy az akkoriban még gyakran előforduló drótostótok vagy ablakos tótok friss, élő beszédét már nagyon nehezen értették. Otthon nem használták az anyanyelvüket, hiszen a feleség többnyire csak magyarul tudott, a gyerekeik, unokáik magyar iskolába jártak, magyar környezetben éltek, tehát már csak magyarul beszéltek, írtak, olvastak. [...] Az igaz azonban, hogy a szokások keveredtek, egy-egy kifejezésük beépült a magyarok mindennapi szóhasználatába. Mindenki használta, hogy »secko, jedno« azaz teljesen mindegy.”*⁴⁷

Az életmód és a lakóhely összefüggéseit a gyári munkavállalás többféleképpen is meghatározta. A lakóhely, illetve az állandó lakóhely munkahelytől való távolsága szerinti tagozódás alapján beszélhetünk telepeken élő kolonizált munkásságról, a környező falvakból naponta gyalog bejárókról, illetve „kvártélyosok”-ról (al- és ágybérletesekről). Utóbbiak alkották Ózdon 1900-ban a gyári létszám 57%-át.⁴⁸

A fenti két tényező sajátos képződményeit és összefüggéseit lokális szinten egy azóta folyamatosan bővülő adatbázis (például közel két millió fotó és vázlatrajz) alapján készült – könyv formájában is megjelent – tanulmánnyal ábrázolhatjuk. Csontos Györgyi építész és az azóta elhunyt helytörténész, Vass Tibor 2001-ben megjelent „Ózdi munkáskolóniák (1861-1970)” című alkotása iparrégészeti jelentőséggel bír. A cím utal a témára, azonban az országban egyedülálló módon sikerült bemutatni a természeti, társadalmi és építészeti

⁴⁴ Paládi-Kovács 1998: 131-132.

⁴⁵ Alabán-Csépanyi 2006: 64. 12. táblázat

⁴⁶ Paládi-Kovács 2007: 171.

⁴⁷ Fejes 2009: 50.

⁴⁸ Birta 1968: 255-256.

tagozódás közötti párhuzamokat. Vass a „kasztosodás” fogalmával szemlélteti mindezt, amelynek alapját a munkásság kategorizálását képező, sokszor idézett „munkabér a munkaerő ára” tételre építette. A más-más jövedelemmel rendelkező szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások, altisztek és tisztségviselők (igazgatók, üzemfőnökök, mérnökök, számtisztek) lakásai között minden tekintetben óriási különbség mutatkozott. Az előmunkások által lakott Hosszúsor fölötti Kisamerikában altisztek és magasabb beosztásban dolgozó munkások, míg az afölötti Nagyamerika emeletes házaiban tisztviselők, igazgatók laktak.⁴⁹ A sajátos megnevezésű lakótelepeken (időben elkülönülve használták a munkáskolónia, munkásgyarmat, majd munkástelep kifejezést is) 1914-ben már 460 család lakott, amellyel az ózdi kolonizált munkásság aránya elérte a 15%-ot.⁵⁰

A hierarchiát már a térbeli elhelyezkedés is jól szemlélteti: az ózdi gyár területének alsó, lapos részein a munkásoknak, a hegyoldal középső részén az altiszteknek és magasabb beosztású munkásoknak, míg a hegy tetején a tisztirangúaknak szánt házak helyezkedtek el. A kasztosodás okozta alá- és fölérendeltségi viszony kifejeződött tehát a társadalmi tagozódás és az építkezés közötti összefüggésekben is: a bányászok, munkások; előmunkások, altisztek; illetve tisztek, igazgatók, főmérnökök, főtisztviselők közötti éles kontraszt a lakóhely térbeli „szintjeit” látva is érzékelhető volt. Több évtizeddel később, 1975-ben Kisamerika 15 házból, 60 szoba-konyhás, komfort nélküli lakásból álló kolóniája Kozák Gyula szociológus és B. Révész Sándor rendező dokumentumfilmjében is feltűnt, az idegenek szemében furcsa, zárt világa (ahol mindenki ismert mindenkit, mindenki mindenkiről mindent tudott) pedig a még létező szolidaritásról, lakóinak spontán közös megnyilvánulásairól tanúskodott.⁵¹ „*Ne gúnyolódjatok a munkásokon!*” – szólta a Balázs Béla Stúdió akkori vezetésének ukáza az első vetítésen, ám az elkészült alkotást nem archiválták. A munkásságról sugallt kép sem a kritikusoknak, sem a felsőbb vezetésnek nem tetszett: „*Nem támaszthatta alá kellően a Kádár-rendszer munkásosztályának szilárd osztályharcos öntudatát a filmben megszólaló, a telepről már nagyon elvágyódó dolgozó sem, aki szabad idejét a közeli erdőben vadászattal mulatja. És nem tükrözte a szocialista jövőbe vetett megrendíthetetlen hitet a budisornál szalonnát sütögető néhány család sem, amint nyomorúságos életükről beszélnek a kamera előtt.*”⁵² A helyi formát öltő egykori kasztrendszer nyomai eltűntek, sajátos történeti társadalomképük azonban mérvadónak bizonyult.

A kolóniás építkezés melletti sajátos és új lakásépítési konstrukciók a szövetkezeti formában alakított településrészek építészetében egységes megjelenésre

⁴⁹ Csontos-Vass 2001: 8.

⁵⁰ Csontos-Vass 2001: 11, 17.

⁵¹ Kozák 2013.

⁵² Szikszai 2004

törekedtek⁵³, amely az ipari örökségvédelem számára kiemelten fontos kérdés. Az egyik ilyen kolónia az ózdi Velence-telep, amelynek kétszintes lakásait (48 házzal, 135 lakással) Marschalkó Béla építész tervezte. Velence helyi társadalma az ipari munkásság kasztjellegű, egyben sajátos differenciálódásának hű lenyomata: a hierarchia közepén lévő, általában két- vagy többgyerekes szakmunkások, előmunkások, kistisztviselők kaptak itt lakást, miközben a gyár látványosan méltányolta, jutalmazta a hűséget és az előrelépés perspektívájával kecsegtette az arra méltónak tartott alkalmazottait. Rendezettség, kiszámítható jövőkép és biztosnak tűnő egyéni egzisztenciák, a tisztelet és a tehetség rangja és szerepe, emberi és tervszerűen alakított környezet, valamint a munka becsülete – ezek jellemezték egykor virágzó, a Hangony-, a Szenna- és az Uraj-patak által közrefogott Velencét. A gyár életmódra gyakorolt, alkalmazkodást igénylő hatását jól szemléltetik Kálnay Adél ózdi születésű író alábbi gondolatai: *„Gyerekkoruk korommal és vasporral beszórt városa azt a különös hangulatot árasztotta, amelyet egy rezervátumban érezhet az ember. A gyárhoz tapasztott házak együtt mozdultak a hatalmas füstölő, zúgó óriással, akár egy tűzhányó szoknyáján éltek volna az emberek, szemrehányás nélkül nyeltek szennyét, s úgy alkalmazkodtak ritmusához, mintha teljesen tőle függött volna az életük. Apró ablakaikban nevelgették virágaikat, észre sem vették, hogy ujjnyi vastag por telepszik rájuk, kiteregették ruháikat, talán arra számítva, hogy a lengedező szél lesöpri majd róluk a piszkot. Indián telep, volt egy ilyen, pont az ércömörítő óriáskémény alatt, lakott ott egy osztálytársuk, s ők ártatlanul csodálkoztak, jé, így is lehet lakni.”*⁵⁴

A kolónia-kutatások ugyanakkor időben nem mind követték végig a kolóniák kialakulását, virágzását és jelenkori hanyatlását. Ilyen Fűrészné Molnár Anikó „Tatabányai munkáskolóniák a 20. század első felében” című munkája és R. Nagy József: „Te ember, itt mindenki cigány? Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata” című írása; utóbbiban a szerző az észak-magyarországi bányáskolóniák sajátos életmódjának kialakulását mutatja be, hosszasan elemelve a külföldi bányászok betelepítésének körülményeit is. Az egy tanulmánykötetben⁵⁵ megjelent dolgozatok a lakóhely és identitás kapcsolatát vetítik elénk, azok árnyoldalát is bemutatva. Horváth Réka tanulmánya („Egy falu – két életforma. Paraszti és munkáséletmód Lábatlanon”) ennek megfelelően foglalja össze az egy faluban élő két életmód- és értékvilágának különbözőségét és egymásra gyakorolt hatását, míg Dobák Judit „A diósgyőri munkáskolónia” című írása a kialakulás mellett a jelenkori hanyatlást is ismerteti.

Saját, Észak-Borsod több települését érintő kutatásaimmal összevetve több tényezőn alapuló társadalmi változásokat állapíthatunk meg. A gyárak, ipari vállalatok szívóhatására, számát tekintve az emelkedő létszámú, ugyanakkor az átalakult-átrétegződött városi társadalmon belül eltérő származású és eredetű

⁵³ Csontos-Vass 2001: 17.

⁵⁴ Kálnay 1996.

⁵⁵ Horváth–Pethő–Tóth (szerk.) 2003

munkásréteg erősen differenciálódott, eközben sajátos, de gyakran – gazdasági magatartás és szemléletmód terén – élesen elkülönülő, endogám házassági kapcsolatokat formáló életformák alakultak ki. Észak-Borsod több települése esetében is megfigyelhető mindez a munkáskolóniákon élő, se nem városi, se nem falusi, hanem egyfajta sajátos „telepi életformát” kialakító rétegekre.⁵⁶ Az eltérő életformák mellett vertikálisan már a 19-20. század fordulóján három munkáscsoportot különböztettek meg Ózdon: a telepi kolonizált munkásokat, a napi bejáró, 1945 után „kétlaki” jelzővel is felruházott napi bejárókat, illetve a lakóhelyükre csak ideiglenesen hazajáró barakkokban élőket vagy „kvártélyosokat”. A generációváltással öröklődő szakmák – ráadásuként – gyakran térbeli megoszlást mutattak a gyári munkások körében: a hengerművek dolgozói például legtöbbször Borsodnádásdról, az öntőcsarnoké pedig Borsodszentgyörgyről kerültek ki, míg a nagyolvasztóműben, az acélműben, vagy éppen a vasútnál a Hangony-völgyből érkezők száma volt magasabb. Varga Zsuzsanna szerint ugyanakkor a „háztájízás” több területen megmaradt és jövedelemkiegészítő szerepe jelentősnek bizonyult.⁵⁷ E kettős életstratégiától függetlenül – az általunk vizsgált Ózd környéki településeken – az 1960-as és 1970-es évek fordulójától a falusi lakosság háztartásaiban már egyre jobban észlelhető volt a saját termelésű élelmiszerek fogyasztásának csökkenése, ezzel párhuzamosan pedig a vásárolt termékek aránya.

A GYÁRI KÖRNYEZET ÖRÖKSÉGE

Észak-Magyarországon, a 2012 végén megszűnt kistérségek népességszámának alakulására az elmúlt száz évben a 19. századi iparosodás, a világháborúk, a területelcsatolások, a földosztás, a mezőgazdaság erőszakos átszervezése, az erőltetett iparosítás, továbbá a nehézipar válsága hatottak. A 20. század második felében a nagyarányú betelepülés következtében indult gyors növekedésnek a lakosságszám, később a vasgyártás visszafejlesztése hozott újabb változásokat, melynek következtében 1985 után már fogyás, az 1990-es években pedig egyfajta statisztikai egyensúly figyelhető meg. Az 1970-es években az országban acélhiány jelentkezett, miközben az acélgyártási módszerek elavultak, a világpiaci igényeknek megfelelő termékszerkezet-váltás pedig elmaradt. Visszaesett a beruházások száma, csökkent a vaskohászati termékek iránti kereslet, ami által az 1980-as évek elején a gazdasági megtorpanás jeleként a magyar vaskohóipar is nehéz helyzetbe került. A múlt emlékeinek, a szó legszorosabb értelmében vett és közvetlenül érintett „hétköznapi” szereplőinek, a belőlük kirajzolódó társadalomkép felépítésének és rekonstruálásának feladata az utókorra maradt.

⁵⁶ Paládi-Kovács 2000: 281; 2007: 196.

⁵⁷ Márkus István Galga-völgyi kutatásait külön is említi a szerző a piachelyek, a „maszekolás” és a terményértékesítésből származó haszon jelentősége okán. Varga 2012: 49.

De maradtak-e „örökösök”? A magyar vidék arculata leginkább társadalmának, helyi társadalmi csoportjainak szembeötlő átalakulásán keresztül változott meg. Miképpen Kovách Imre a „paraszttalanítás” kifejezést használva utal a közép-európai társadalmakon belül a magyar társadalom egykor legnépesebb rétegének számító, történelmi értelemben vett parasztság eltűnésére⁵⁸, az ipari munkásság rétege is eltűnni látszik. Ami bizonyos: eltűnő szervezethez és kohézióhoz, feledésbe merülő hagyományokról, a biztos egzisztencia hiányáról, szakmai presztízvesztésről és visszaeső munkamorálról beszélhetünk, a jelenkori kategorizálás pedig főként munkavállalókkal és alkalmazottakkal számol. A hagyományos nehézipar meggyengülésével, ezt követő szinte teljes felmorzsolódásával, az ott felszabadult munkaerő nagyobbik része konvertálható szaktudás híján az utcára került. A „munkás szót a fizikai, illetve elsősorban a nehézipari munkával azonosították, az e rendszer tagadásaként létrejött új rendszer új ideológusainak szókészletéből egyszerűen eltűnik – innentől kezdve jobb társaságban a munkás szót illetlenségnek számít kiejteni.”⁵⁹

Az egykori gyári környezetben megszűntek a jóléti intézmények, az igen gazdag kulturális közeg, a szokások és a tradíciók, mára a környezet sivársága szinte „ráül” a vidékre fokozva a kilátástalanság vízióját. *„Munkások azok, akik munkaerejük áruba bocsájtásából élnek és/de ezen belül sem „irányítástechnikai”, sem más szellemi szempontból nem töltenek be vezető pozíciót – idézi Szalai Erzsébet definiálását Farkas Péter, hozzáfűzve, hogy a rendszerváltozást követő átstrukturálódási folyamat során „a felhalmozódott hagyományos, nehézipari ágazatok munkássága az alsó társadalmi rétegbe süllyedve deklarálódott”, vagyis sokszor alkalmi munkavállalásra kényszerült, vagy tartósan munkanélküli lett. Az új és versenyképes(ebb) iparágakba kerültek/kerülőket esetében egy új, fiatal munkásréteg jelent meg, akik között sok a diplomás vagy magasabb szakképzettségű, ám ők gyakran képesítésüknél alacsonyabb tudást igénylő munkakörben kénytelenek dolgozni.”*⁶⁰

Valuch Tibor legutóbbi, 2015-ben megjelent monográfiája – a jelenkori magyar társadalmat bemutatva – az egyes monokultúras gazdasági tevékenységhez (bányászat, kohászat, vas- és acélgyártás, egyéb nehézipari ágazatok) kötődő szakképzett, vagy félig szakképzett korábbi ipari munkásokkal kapcsolatban kiemeli, hogy az egyéni és kollektív életpályákon nyomon követő társadalmi mobilitásukat tekintve lefelé mozdultak el, elvesztették alsó középrétegbeli státuszukat és a társadalom peremére szorult alsó társadalom sokszor marginalizálódott csoportjaihoz süllyedtek le.⁶¹ A szerző az előzményként említett társadalmi változások kapcsán továbbra is a tagolt „városi munkásság” fogalmát használja, amikor a „tradicionális munkásság” 1989 utáni fokozatos eltűnésével

⁵⁸ Kovách 2012: 175.

⁵⁹ Szalai 2013

⁶⁰ Farkas 2013: 69.

⁶¹ Valuch 2015: 158.

a segéd munkások iránti kereslet visszaeséséről, illetve a multinacionális üzemekben (például General Electric, Johnson Electric) újabban gyakran „operátor”-ként emlegetett betanított munkásokról ír. E „nem mezőgazdasági, fizikai foglalkozású”, ugyanakkor „nagy létszámú csoport egységes társadalmi osztályként, valamiféle önálló entitással is rendelkező munkásoztszályként nem értelmezhető”⁶² – véli a szerző, foglalkozás szerint ide sorolva még a beosztott kistisztviselőket, vagy egyes alacsony árbevétellel tevékenykedő kisvállalkozókat. A bekezdés nyitó kérdésére szinte meg is adtuk a választ: a magyar társadalom történelmi rétegei között a parasztság és az ipari munkásság sem hagyott „igazi” örökösöket.

A társadalom szerkezetének, a státus, a rétegződés, illetve a strukturális viszonyoknak a leírása a jelenkori médiában is kiemelten kezelt problémakör. A BBC 2011 és 2013 között zajló nagyszabású társadalomkutatási kísérletéhez kapcsolódó magyar „Osztszálylétszám 2014” kutatás a társadalom tagozódását leíró alapfogalmakat Kolosi Tamástól vette át. A projekt fő célkitűzése volt kiválasztani azokat a legfontosabb társadalmi egyenlőtlenségi tényezőket, amelyek minél teljesebb körben leírják a társadalom tipikus élethelyzet-csoportjait, ezek mentén az egyének és a családok státuszcsoporthozba rendezhetőek. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Politikatudományi Intézete és a GfK Piackutató Intézet által közösen végzett vizsgálatok 13560 online kérdőíves és mintegy 1000 fős személyes megkérdezéssel alapuló mintával dolgozva az elmaradt középosztályosodás folyamata mögött iskolázottságbeli hiányosságokat, illetve a korábbi kis- és középvállalkozói rétegek hiányát mutatták ki. A magyar társadalom szerkezetét szemléltető „körte alakú” osztálytérkép összesen nyolc csoportot különített el, amelyben 16,5%-os részaránnyal, s közel 1,5 millió embert magába foglaló külön kategóriát képviselnek a munkások. A leírás rájuk vonatkoztatva kifejezetten lesújtó képet fest: „A réteg tagjainak a kötődései meglehetősen »alacsony presztízssűek«. Nagyon kevés kapcsolatot ápolnak, leginkább »otthon tévénak«. Kulturális fogyasztásuk ennek következtében alacsony, amelyben közrejátszik kedvezőtlen jövedelmi helyzetük is. A munkások jószerevével csak abban különböznek a »leszakadókól«, hogy van munkahelyük, de ha azt is elvesztik, könnyen lecsúszhatnak, mert nincsenek »biztonságot nyújtó anyagi tartalékaik«”.⁶³ Mindezek tükrében szomorú, hogy ettől népesebb csoportot képviselnek a „sodródók” (kb. 1,7 millió fő), valamint a legnépesebb tábor alkotó „leszakadtak” (több, mint 2 millió fő). A történelmi ismeretek birtokában jogosan kételkedhetünk, hogy a státuszcsoporthoz elemzés „munkásai” tekinthetők-e az „előd” ipari munkásság modernkori örököseinek. A presztízsvesztés, érintve a szakmaválasztást, a fizikai munkavégzést és a szakképzést, ugyanakkor mindig meghatározónak viszonyult.

⁶² Valuch 2015: 160.

⁶³ Bánóczi-Kabai-Kovács 2015: 135, 138.

A jelen írásban feltüntetett és bemutatott kiadványok és alkotások sajátos kiválasztás „eredményei”. Céljaink közé tartozott, hogy a megszabott szűk keretek között is felhívjuk a figyelmet e kutatási terület lezáratlanságára, illetve a szakma által még várt egységes fogalmi keretekkel dolgozó, modern szemléletű, több forrás bevonásával elkészült átfogó monográfia elkészítésének szükségességére. Az ipari munkásság története olykor hosszú időn át ideologizált, olykor tudományosságát tekintve egyoldalú (pl. néprajzi) megközelítése további vizsgálatokat tesz szükségessé, amelyre helyi kezdeményezés gyanánt publikációk már jelentős számban születtek. További kutatómunkával olyan szintetizáló munka érhet be, amely minden humántudomány számára hasznosítható és hiánypótló lesz/lehet a közeljövőben. „Az úgynevezett barakk épületekben is egyedülálló munkások laktak. Nagyon sokan dolgoztak a bányában a környező községekből is. Nekészény, Csokvaomány, Sába, Bóta lakói vagy a barakkban laktak – ahonnan egy héten egyszer mentek haza – vagy gyalog jártak dolgozni. Szeretném most látni azokat a munkanélkülieket, akik ezt vállalnák a családjuk megélhetéséért. Ezeket a barakkokat aztán később átalakították, egyedül élő özvegy bányászasszonyok kapták meg a kb. 18-20 m² -es helyiségeket.

Családok is laktak itt, azok két helyiségben. Kb. 30 család. Később épült meg az alsó telep két házsora. A házsorok négy-négy szakaszból álltak, minden oldalon négy lakás egymás mellett, a telepen kb. 170 lehetett a számuk. A lakások területe 29 m² volt. Sok gyerek is volt akkoriban, a mi egymás melletti négy lakásunkban 17 volt a számunk. Nagyon kellett alkalmazkodni mindenkinek, hogy egymást elviselje. Volt olyan lakás, ahol három dolgozó volt, mert lakást csak a családösok kaptak. Egymást váltották az ágyakban. Tisztálkodni, mosni, főzni kellett.

A lakások berendezése egyszerű volt. A szobában súrolt deszkapadló, a konyhában cementpadló volt. A szobákban ágyakon és szekrényeken kívül semmi nem fért el, a fiatalabbaknál már ebben az időben toalett tükör is volt. A konyhában asztal, székek, díkó, szekrény vagy stélázi, az ablak előtt a vizes pad, rajta két rocska és zománcos bögre. A tűzhely téglából rakott volt. Elképzelni sem tudná most már senki, hogy ezekben a helyiségekben nyáron is tüzet kellett rakni, vizet melegíteni, főzni, sütni és így aludtak is. Az volt a szerencse, hogy ablakot, ajtót nyitva lehetett hagyni éjszakára is. Ha elmentek az élelmiszert bevásárolni a magazinba vagy a mérsárszékebe, vagy vízért, akkor is.”⁶⁴

A munkáskörnyezet örökségként a fentiekben idézett egykori bányászkolónia, az Őzd melletti Bánszállás sorsa példaértékű. A bányászat és a nehézipari ágazatok leállásával a telep egykori lakossága kicserélődött, azonban az „ide került” alacsony iskolai végzettségű tömeg esetében nem a mélyszegénység, vagy az elesettség bizonyult mérvadónak a későbbi folyamatokért, sokkal inkább a mentalitás, a természeti és az épített környezet fenntartására vonatkozó törekvés hiánya, s az ebből fakadó életvitel. A felnövekvő generációk előtt ismeretlen napi munkavégzés, a halmozottan hátrányos helyzet és a széles körben

⁶⁴ Csák 2009: 9-10.

elterjedt devianciák azonban nem csupán a leginkább perifériára szorultak körében észrevehető jelenségek. Az iskolai évek számától és a megszerzett tudástól függetlenül – nyolc általános osztállyal rendelkezve, érettségizettként és/vagy diplomásként – fizikai munkát végző „új munkásréteg” bár több műszakban dolgozik a város legnagyobb foglalkoztatóinak könnyűszerkezetes, bármikor gyorsan szétszedhető és rögtön szállítható üzemcsarnokaiban, egyhangú, monoton munkamegosztásban, gyakran a feleslegesség tudatában élve tengődik egyik hónapról a másikra. Bármilyen közös érték kollektív megőrzésére, az alkalmazkodásra, igazi munkaközösség kialakítására szinte esély sem mutatkozik, ezek a státuszok korántsem szólnak hosszabb távra, a lakóhely sokszor átmeneti, hasonló kolónia és felelősségtudatossággal jellemezhető társ- és lakóközösség létrejötte, illetve a benne élő – tagonként megfelelő szerepkörű – családok hosszabb együttélése szinte kizárt. A mára letűnt korok modern informatika nélküli világa érezhetően közelebb hozta egymáshoz az embereket, míg jelen világunk gyors technikai fejlődését produkáló, közösségeket elpusztító globalizációja láthatóan válságba sodorja az egyént és az emberi kapcsolatokat is. Ismét Szalai Erzsébetet idézve: *„magányos, közösségeitől és individualitásától megfosztott egyén a legfegyelmeltebb, legmobilabb, »legrugalmasabb« munkaerő, és a leginkább befolyásolható, meggyőzhető fogyasztó.”*⁶⁵ Ebben az új közegben ma is idegennek érzik magukat a tradicionális értelemben vett ipari munkásság ma még élő inaktív, helyben maradt (vagy rekedt) tagjai, családjaik nem egy esetben szétestek, a fiatalok elköltöztek, szerencsésebb esetben ők is velük tartottak. A parasztsághoz hasonlóan lehetünk szemtanúi még egy társadalmi réteg eltűnésének, miközben a „kékgalléros” közeg új, sokszor a saját maga által is alulbecsült és lenézett, lényegében a vidéki Magyarországon a szétesés szélére sodródott szakmunkásképzésben nevelkedő alkalmazotti csoportjai idővel hírből sem ismerhetik a 20. század munkásságának értékteremtő, építő és alkotó tevékenységét.

⁶⁵ Idézi Muraközy 2007

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alabán Péter 2003: Falu a szocializmusban: Domaháza 1945-1989. *Comitatus* (13.) 6. 57-66.
- Alabán Péter 2013: Az ipari munkásság fogalmi keretei a hazai társadalomtörténeti irodalomban. In: Alabán Péter (szerk.): *Táj – nép- hagyomány. Tanulmányok a Barkóságról – Studia Barkonum*. Újra Ózdért Közhasznú Egyesület, Ózd, 86-97.
- Alabán Péter – Csépanyi Attila 2006: *Hódoscsepány társadalomtörténete a XX. század közepéig*. Városi Múvelődési Központ – Lajos Árpád Honismereti Kör, Ózd.
- Bánóczi Eszter – Kabai Imre – Kovássy Katalin 2015: A „körte”. *Új Jel-Kép – Kommunikáció, Közvélemény, Média* (4.) 3. 121-144. http://communicatio.hu/jelkep/2015/3/JelKep_2015_3_Banoczi_Eszter_Kabai_Imre_Kovassy_Katalin.pdf (Utolsó letöltés: 2015. november 1.)
- Belényi Gyula (szerk.) 2000: *Munkások Magyarországon 1948-1956. Dokumentumok*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Belényi Gyula 2006: Munkások az 1956-os forradalomban. *Múltunk* (51.) 4. 240-249.
- Belényi Gyula 2009: Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Birta István 1968: Adalékok az ózdi vasgyár munkásviszonyai történetéhez. In: *Borsodi Történelmi Évkönyv* II. kötet. Miskolc, 249-303.
- Bódy Zsombor 2010: Az ipari munka társadalma – Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. Argumentum, Budapest.
- Csák Lászlóné 2009: Volt egyszer... Bánszállás. Kézirat. Ózd. (a szerző tulajdonában)
- Csontos Györgyi – Vass Tibor 2001: *Ózdi munkáskolóniák (1861-1970). Gyári lakótelepek és lakásbelsőik története a századfordulótól az ezredfordulóig*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz.
- Dömötör Ákos 1994: A Hangony–völgyi bejáró munkások a hetvenes években: néprajzi változásvizsgálat. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 373-392.
- Farkas Péter 2013: A munka méltósága: A munka erkölcszociológiai és társadalomelméleti összefüggései. *Kapocs* (12.) 4. 62-73.
- Fejes István 2009: Srácok a salakpalotákban. In: Fejes István: *3 tűkörccserép*. Novum Pro, h. n., 9-120.
- Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956*. ÁBTL- Rubicon, Budapest.
- Gyáni Gábor 1991: A hazai munkásság társadalomtörténete. *História* (13.) 1. 23-26.
- Gyáni Gábor 1998: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest, 167-356.

- Horváth Sándor 2011: Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszereű történelem. *Forrás* (43.) 7-8. 21-38.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) 2003: *Munkástörténet – munkásantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Hradil, Stefan 1995: „Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években.” In: Andorka Rudolf-Stefan Hradil-Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Aula, Budapest, 347–387.
- Jordáky Lajos 1938: A kolozsvári ipari munkásság. *Korunk* (13.) 2. 97-102.
- Kabai Imre 2013: Rétegződés-modell 2.0. Kísérlet a magyar friss diplomások réteghelyzetének többdimenziós elemzésére. *Kultúra és Közösség* (4.) 2. 69-80.
- Kálnay Adél 1996: Egy füstszagú délután. In: Körmendy Zsuzsanna (szerk.): *Körkép 1996 – Huszonnyolc mai magyar író kisprózája*. Magvető, Budapest, 118-128. <http://mek.oszk.hu/02600/02649/02649.htm> (Utolsó letöltés: 2015. november 1.)
- Kemény István – Kozák Gyula 1970: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Kemény István – Kozák Gyula 1971: *Pest megye munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Kiss András 2010: Paládi – Kovács Attila: Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. *Múltunk* (22.) 1. 265-270.
- Kolosi Tamás 1984: *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Kovács Imre 2012: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezetét és hatalmi változásai*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, h. n.
- Kozák Gyula 2013: Kisamerika – Egy film elő- és utóélete. *Beszélő Online* 2013. március 9. <http://beszelo.c3.hu/blog/kozak-gyula/kisamerika---egy-film-elő-es-utóélete> –utolsó letöltés: 2015. november 8.
- Kristóf Luca 2013: Dolgozni csak pontosan, szépen... [Kuczi Tibor (2011) *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest: L'Harmattan]. *socio.hu* (3.) 1. 83-86. http://socio.hu/uploads/files/2013_1/7kristof_kesz.pdf – utolsó letöltés: 2015. november 8.
- Kuczi Tibor 2011: *Munkásprés – a munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. L'Harmattan-Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- Laczkó Miklós 1960: Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában. *Századok* (94.) 4. 595-625.
- Mucsi Ferenc 2001: Munkások Magyarországon 1948-1956. *Magyar Tudomány* (48.) 7. 887-889.
- Muraközy Balázs 2007: Tények helyett makacs dolgok – Szalai Erzsébet: Az újkapitalizmus és ami utána jöhet. *Magyar Narancs Online* 13. (elektronikus elérhetőség: http://magyarnarancs.hu/zene2/tenyek_helyett_makacs_dolgok_-_szalai_erszebet_az_ujkapitalizmus_es_ami_utana_johet_konyv-66915) (utolsó letöltés dátuma: 2016. március 29.)

- Nemcsik Pál 1976: A borsodnádasdi kétlaki munkásság életmódjának változása. In: Dobrossy István (szerk.): *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból*. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 49-62.
- Ö. Kovács József 2009: „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958-1959). *Korall* (10.) 36. 31-54.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965*. Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3. Korall, Budapest.
- Paládi-Kovács Attila 1998: Egyházak, iparosok, munkások. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XIX. Társadalomnéprajzi tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 125-133.
- Paládi-Kovács Attila 2000: Ipari munkásság. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz nyolc kötetben VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 239-308.
- Paládi-Kovács Attila 2007: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Andrea 2012: Falusi munkáskolóniák Észak-Magyarországon. [R. Nagy József: Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon. Miskolci Galéria, 2010. 272 o.]. *Metszetek* (1.) 2-3. 115-124. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_201202.pdf – utolsó letöltés: 2015. október 31.
- Rézler Gyula (szerk.) 1940: *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Közgazdasági Könyvtár XXIV. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- R. Nagy József 2007: Falusi munkáskolóniák lakóinak morálfelfogása Északkelet-Magyarországon. *Múltunk* (19.) 2. 66-82.
- R. Nagy József 2010: Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon. Miskolci Galéria, Miskolc.
- Sebők Balázs 2010: Egy szocialista társadalom. *Belvedere Meridionale* (22.) 3-4. 121-123.
- Szabados György Norbert 2013: Munkáslét a Magyar Gördülőcsapágy-gyárban a klaszszikus szocialista rendszerben. *Metszetek* (2). 2-3. 255-275. (elektronikus elérhetőség: http://metszetek.unideb.hu/files/13_szabados_gyorgy_norbert_o.pdf) (utolsó letöltés dátuma: 2015. október 31.)
- Szalai Erzsébet 2013: Két kapitalizmus Magyarországon. *Élet és Irodalom* (57.) 11. (elektronikus elérhetőség: http://www.es.hu/szalai_ersebet;ket_kapitalizmus_magyarorszagon;2013-03-13.html) (utolsó letöltés dátuma: 2016. március 29.)
- Szikszai Péter 2004: Negatív. Szerelőknában rejtőzött az ózdi kolóniáról készült dokumentumfilm. *Magyar Nemzet Online* 2004. január 24. (elektronikus elérhetőség: http://mno.hu/migr_1834/negativ-651669) (utolsó letöltés dátuma: 2015. november 8.)
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Valuch Tibor 2012a: Munkáskönyv. [Kuczi Tibor: Munkásprés – a munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig. L'Harmattan-Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2011 (309 oldal)]. *Metszetek* (1.) 1. 112-114. (elektronikus elérhetőség: http://metszetek.unideb.hu/files/2012_1_11_o.pdf) (utolsó letöltés dátuma: 2015. november 8.)
- Valuch Tibor 2012b: Hatalom és paraszti társadalom. [Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában – A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965. Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3. Budapest, 2012. 574 o.] *Metszetek* (1.) 2-3. 125-130. (elektronikus elérhetőség: http://metszetek.unideb.hu/files/201202_13_ValuchTibor_o.pdf) (utolsó letöltés dátuma: 2015. október 31.)
- Valuch Tibor 2012c: Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések. *Korall* (13.) 49. 5-16.
- Valuch Tibor 2015: *A jelenkori magyar társadalom*. A mai Magyarország sorozat. Osiris, Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2012: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall* (13.) 49. 37-57.

Az ipari társadalom rétegei és a források

*Az ózdi gyári társadalom statisztikai rekonstruálásának lehetőségei a késő dualizmustól az államosításig*¹

Az ipari társadalom kutatása a nemzetközi tendenciák ellenére kevésbé feldolgozott kutatási terület a hazai történetírásban. Ezen belül egy konkrét vállalat vagy gyár társadalmának több szempontú, alapos elemzése különösen fehér foltnak számít. Az iparosodás, és az ennek következtében kialakult társadalom azonban különösen fontos összetevője volt Magyarország kapitalista fejlődésének, amely nélkül a 19-20. század társadalomtörténete nehezen érthető meg. Munkámban egy üzemszintű kutatás forrásaihoz kívánok támpontokat, valamint módszertani szempontokat adni az ózdi gyári társadalom példáján a késő dualizmustól az államosítás időszakáig. Az ózdi kohászat ebben az időintervallumban a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (röviden Rima, RMST) telephelye volt. Egy ipari cég társadalmának tanulmányozásánál megkerülhetetlen annak a tényezőnek a vizsgálata, hogy milyen nagy volt maga az elemzés alá vont közösség, s milyen méretűek voltak annak egyes rétegei. Talán az tűnik először kézenfekvőnek, hogy a népszámlálások segítségével megoldhatóak ezek a statisztikai kérdések. Valóban így van? Vagy esetleg szükséges más típusú forrásokat is bevonni a halmazok méreteinek meghatározásához, vagy esetleg az összeírások kimutatásainak kontrollálásához? Milyen megoldási lehetőségek vannak? Milyen más forrásokat lehet igénybe venni? Tanulmányomban ezekre a felvetésekre keresem a választ az ózdi gyártelep jellemzőinek példáján.

MIT MUTATNAK A NÉPSZÁMLÁLÁSOK?

Elsőként érdemes megnézni, milyen segítséget nyújthatnak egy ilyen típusú kutatáshoz a korabeli népszámlálások. Hazánk népességét a legkorábbi összeírások idején a rendi hierarchiában elfoglalt szerepük alapján sorolták be, ami nem ad egészen pontos képet a valós foglalkozásbeli megoszlásról. Az 1880-1890-es statisztikák azonban már sokkal inkább a lakosság helyét mutatják be az egyes foglalkozási ágakon belül, melyeknél már több fogódzót lehet találni

¹ A Projekt a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból a PD 121065. sz. pályázat segítségével valósult meg. A tanulmány elkészítését továbbá az NKFIH 116625. sz. pályázata támogatta.

egy alaposabb elemzéshez.² Tóth Zoltán szerint a 20. század első felében készült népszámlálások esetében az egyes foglalkozási főcsoportok vonatkozásában viszonylagos állandóság volt jelen. Elnevezésüket nem változtatták, így az egyes években keletkezett adatokat jól össze lehet vetni. A főcsoportokat tekintve igaza van, azonban mélyebbre ásva – a társadalmi rétegződés elemzéséhez ez feltétlenül szükséges – a besorolások mozdulatlanságáról kevésbé lehet beszámolni.³ A struktúra vizsgálatához nem elegendők az általános statisztikák, hanem elsősorban településszintű és ipari üzemek munkavállalóit jellemző foglalkozásbeli adatsorokra van szükség. Népszámlálási kiadványokban községsoros adatokat az 1900–1949 közötti időintervallumban, ipari üzem-szintű foglalkozási statisztikákat pedig csak az 1920., 1930. évi nép-összeírásokban lehet fellelni, ez pedig jelentősen megnehezíti a munkát.⁴ A kötetekben nem megjelent népszámlálási feldolgozási táblák adatai emellett nagyon esetlegesek a vizsgált korszakra vonatkozóan. A népszámlálási összesítő könyvekben találtakhoz hasonló, az ipari és a kereskedelmi foglalkozásuk számát feltüntető községsoros adatokat ebben még 1880-ból lehet találni.⁵ Települési szinten jól elkülöníthetők az egyes foglalkozási ágakba tartozó keresők és eltartottak, amely felhasználásával lehetőség van elemzés készítésére az egyes településeken élők szektoronkénti besorolásáról. Ennek alapján megismerhető a mezőgazdaságban, az iparban és az egyes szolgáltatásokban, közsférákban dolgozók, s hozzátartozóik aránya az adott helységen belül, melyek változásairól az egyes időmetszetekre vonatkozóan összehasonlítást is lehet végezni. A gyári társadalom részletesebb adatait görcső alá véve azonban számos nehézséggel találok. A „tulajdonképpen ipar”⁶ számsorait megvizsgálva ugyan a nemek szerinti megoszlást lehetséges vizsgálni (a női munkaerő minimális jelenlétét feltételezve az ózdi gyáripárban ez a szempont nem bír nagy jelentőséggel), s a nagyipari dolgozók is elkülönít-

² A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. I–III. kötet. Budapest, 1990.

³ Tóth 1987: 62–86., Tóth 2015

⁴ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1902., A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913., Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923., Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925., Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Budapest, 1932., Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934., Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975., Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1976.

⁵ MNL OL XXXII-23-h

⁶ Tanulmányomban a népszámlálási kategóriák elnevezéseit betűhíven használom

hetők, azonban az egyes társadalmi rétegekre vonatkozóan kevésbé összehasonlíthatóak az egyes adatok. Megtudható tehát, hogy az adott település lakosságán belül hány fő dolgozott a nehéziparban, de ezen belül milyen létszámban voltak jelen az egyes társadalmi csoportok? 1900 és 1949 között a népszámlálási adatok alapján csak a tisztviselők és a gyári társadalom minimális részét alkotó segítő családtagok létszámát lehet érdemben az ózdi társadalmon belül követni. Emellett részben az altiszti kategória létszáma is megvizsgálható, amit azonban csak az 1900. és 1910. évi összeírás alapján lehetséges rekonstruálni. A népszámlálások adatsoraikban a fizikai munkavállalók zömét az egyéb segédszemélyzet kategóriájában szerepeltetik – az altiszteket is a jelzett időmetszeteken kívül – így pontos adatokat nem tudtam meg ez alapján a munkásság képzettség szerinti megoszlásáról, annak arányairól. A kisebb társadalmi súllyal rendelkező szolgálk szintén 1900 és 1910, a tanoncok pedig 1900 és 1930 között követhetők, azonban a következő évtizedekben ezek a kategóriák is eltűnnek. A teljes gyári társadalom – nemcsak az ózdi illetőségűeket tartalmazó – rétegeinek méretére vonatkozóan szintén hasonló nehézségekkel szembesültem. Ebben az esetben – mint fentebb szemléltettem – csak az 1920. és 1930. évben vannak foglalkozási csoportonként részletezett statisztikák. Ebben a két időmetszetben azonban apróbb nehézségekkel ugyan – a szolga kategória például csak 1930. évben van jelen – de csoportosítani lehet a szakismeret alapján a szellemi foglalkozású tisztviselőket, valamint az altiszteket. A munkásság szintén egy rubrikában szerepel. Az összeírások adatsorai alapján tehát korántsem lehetséges pontos képet kapni az ózdi lokális és a gyári társadalom rétegeinek számbeli tulajdonságairól, így más forrásokat is igénybe kell venni.

A HELYI TÁRSADALOM FOGLALKOZÁSÁNAK SZERKEZETE

Elsőként érdemes azt a kérdést feltenni, hogy hogyan változtatta meg Ózd település foglalkozásszerkezetét az iparosodás, és ezt milyen források alapján lehet bemutatni? A 19. század második felére vonatkozóan sajnos nincsenek pontos adatok a népszámlálásokban a helység szektorális megoszlásáról, –mivel a foglalkozási jellemzőket a népszámlálások ekkor még nem vizsgálták – így az arányokra főként az anyakönyvek bejegyzései alapján lehet következtetni. A források vizsgálata során egyértelműen látszik, hogy a gyáralapítás idején még ugyan szórványosan, de megjelentek a gyári munkások az agráriumban tevékenykedők nagy száma mellett – hozzá kell tenni, hogy még itt számolni kell a gyárépítő ideiglenes munkaerőkkel, akik nem jelennek meg a matriculákban –, de jelentőségük folyamatosan növekedett.⁷

⁷ Sajóvárkony egyházközség római katolikus felekezeti anyakönyvei 1845-1900. Lelőhely: Ózdi római katolikus egyházközség levéltára.

Év	Aktív keresők	Ipar, bányászat	Agrár-rium	Szolg.	Közl.	Közszol-gálat és szabad fogl.	Házi-cselédek	Nyugdíja-sok, tőkepén-zesek	Egyéb
1900	1445	1054	133	22	11	42	130	n.a.	53
1910	2366	1687	101	68	75	75	193	n.a.	167
1920	2348	1652	178	68	47	94	114	130	65
1930	3097	2106	120	157	101	131	165	212	105
1941	8278	5413	716	819	312	358	n.a.	563	97

1. táblázat: Az aktív keresők megoszlása Ózdon

Forrás: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913., Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925., Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934., Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975.

A foglalkozási jellemzőkről az 1900. évi népszámlálás szolgáltat először pontosabb adatokat. Látható, hogy Ózdon az aktív keresők száma egy viszonylagos stagnálást kivéve a lakosságszám bővülésével arányosan folyamatosan növekedett. A kisebb visszaesés az 1920-as népszámlálás idején az első világháború által okozott negatív hatások eredménye, mely az iparosodást is visszavetette Ózdon. Az adatsorból egyértelműen látjuk, hogy a gyáralapítás (1845) előtti, akkoriban még homogén agrártársadalom jelentősen átalakult. Az ipar fél évszázados fejlődése következtében a századfordulón az ózdi keresőknek már csak 9,2%-a élt mezőgazdaságból, ezzel szemben az iparban a lakosság közel 73%-át foglalkoztatták. A matriculák és a választói névjegyzékek tanulmányozása alapján jól körül lehet írni azt a réteget, akik a fél évszázados iparosodás hatására még az agráriumban tevékenykedtek. Az 1845 előtti anyakönyvi bejegyzéseket áttekintve megismerhetők az „őslakos” ózdiak családnevei, így ezzel való összevetésem alapján le lehet szögezni, hogy a viszonylag nagyobb földterületekkel rendelkező helyiek nagy része ekkor még földművelésből élt.⁸ A népesség fennmaradó 18%-a nagyrészt munkakörét közvetve ugyan, de szintén az ipar fejlődésének köszönhetette. A kohászat gazdasági felfutása, az egyre bővülő népesség növekvő keresletet generált a szolgáltató szektorban, s a közigazgatás, a közlekedés is folyamatosan épült ki az emelkedő igények hatására. A legnagyobb csoportot ezen belül a házcselédek képezték, akik ebben az időben az aktív keresők közel 10%-át tették ki. Ők jórészt a gyár vezetőinél és nagyobb keresettel rendelkező

⁸ MNL BAZ IV. 804. 17. kötet, 18-19. doboz, IV. B. 903. 20-24. doboz.

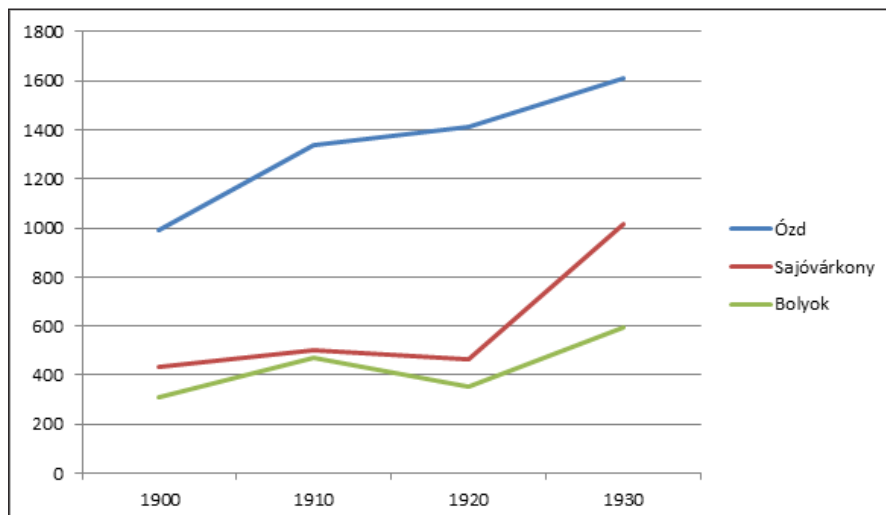
alkalmazottainál,⁹ valamint a kereskedőknél szolgáltak,¹⁰ akik megtehették, hogy a házimunkák elvégzésére személyzetet vegyenek fel.

Az 1930-as évek elejéig a mezőgazdaságból élők aránya folyamatosan csökkent, az 1930-as években már csupán 3,23%-ot tettek ki a környék összlakosságából. Ebből arra lehet következtetni – amit az anyakönyvek családneveinek vizsgálata is megerősít –, hogy a 20. század első évtizedeiben az eredeti ózdi lakosság leszármazottai folyamatosan a gyárba vonultak be dolgozni. Az iparban dolgozók aránya (70%) a korszakban jelentősen nem változott. Számottevően bővült azonban a szolgáltatásokban és a közszolgáltatásban dolgozók köre, akik munkájukat közvetve az iparosítás által generált igényeknek köszönhették. Számuk 1900 és 1930 között majdnem meghússzorozódott! A szektorban tevékenykedők arányának növekedése egyértelműen az urbanizálódás folyamatát mutatja. 1940-ben Ózdot a szomszédos Sajóvárkonnyal és Bolyokkal vonták össze. A következő évben lefolytatott népszámlálás idején az egyesült Ózdon ismét nagyobb arányú mezőgazdaságban dolgozó népesség (8,64%) található. Mi ennek az oka? A népszámlálások adatai alapján az Ózdhoz csatolt másik két község lakosságában – habár korszakunkban zömük a kohászatban dolgozott – a 20. század első felében nagyobb volt az agráriumban tevékenykedők aránya, mint Ózdon. Tehát az összeolvadás után az egykori szomszédos falvak az összlakossághoz képest nagyobb mértékű földműves lakossága a már egyesült település foglalkozási jellemzőit is befolyásolta. Ennek következtében tapasztalható az ózdi ipari népesség arányának csökkenése, mely mögött csak közigazgatási módosulások, nem pedig gazdasági-társadalmi változások álltak.

Mennyi volt az ózdi kereső népességén belül a kohászatban dolgozók aránya? Az 1900 és 1930 közötti időszakból a népszámlálások a „tulajdonképpeni ipar” körében foglalkoztatottak kategóriáját vizsgálva, az önálló iparosokat leszámítva lehet erre következtetéseket levonni. Érdemes Ózddal együtt a szomszédos Sajóvárkony és Bolyok gyárban dolgozó népességét is vizsgálni, mivel ezt a három települést érintette legjobban a vasgyár munkaerő-felszívó hatása, s 1940-ben össze is olvadtak. A községekben nem működött a Rima ózdi gyárán kívül nagyobb ipari üzem, így a jelzett kategóriában lévő adatok közel megegyeznek a falvak üzemi munkavállalóinak számával.

⁹ Interjú Ürmössy Lászlóval. Ózd, 2014. november 24. Az interjút készítette: Nagy Péter

¹⁰ Interjú Hangonyi Lajosnéval. Ózd, 2014. november 23. Az interjút készítette: Nagy Péter

1. ábra: Az ózdi gyárban foglalkoztatottak száma Ózdon, Sajóvárkonyon és Bolyokon településenként

Forrás: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913., Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925., Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakothelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934., Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975.

A századfordulón a gyárral szomszédos három település keresőinek jelentős része már az ózdi üzemben dolgozott. Az ózdi dolgozók közel 70%-a, a bolyokiak fele, s a sajóvárkonyiak egyharmada volt gyári munkavállaló. A számok alapján egyértelműen Ózd hegemoniája figyelhető meg az üzemi foglalkoztatottság tekintetében, de a másik két település közül a bolyokiak nagyobb aránya ellenére a település nagyságából adódóan számban a sajóvárkonyiak dolgoztak többen az ózdi gyárban. A kohászatba összesen ekkor 1700 fő körüli népesség járt be ezekről a településekről. A következő évtizedre, habár az üzemi munkavállalók összessége ötszázzal nőtt, az ózdi gyári foglalkoztatottak aránya valamelyest visszaesett. Ez a statisztikai csökkenés a bányászatban, valamint az egyre bővülő kereskedelembe dolgozók számának növekedésének következménye. A kohászatban dolgozó sajóvárkonyiak aránya stagnált, míg a bolyokiak esetében csekély növekedés látható. A gazdaságilag nehéz időszakban, az 1920-ban született népszámlálás adatai is tükrözik a rossz körülmények hatásait: az ózdi gyári dolgozók aránya stagnálást mutat, míg a sajóvárkonyiak száma kisebb (8%), a bolyoki munkavállalók halmaza pedig nagyobb arányban (25%) csökkent. Ezzel szemben az utóbbi két községben jelentősen megnőtt a mezőgazdasági keresők

száma. A gazdasági recessziók tehát nagyobb arányban érintették e két község lakosságát, mint Ózdet, akik jobb lehetőségek híján ebben az időszakban viszszertertek családjuk korábbi jövedelemforrásához, s a földművelésből próbáltak megélni. A recessziót többé-kevésbé prosperáló évek követték, s a következő, az 1930-as évi népszámlálás idején még a nagy gazdasági világválság hatásai sem érződtek. Tíz év alatt ezer fővel, 3200 fő környékére növekedett a kohászatban dolgozó népesség száma a három településen. A három községben a századforduló üzemi keresőinek száma közel megduplázódott! Ezzel szemben az ózdi gyári munkavállalók aránya a település kereső lakosságán belül csökkent, ami a farkaslyuki bányászok számának majdnem megháromszorozódásával, valamint a szolgáltató szektor fejlődésével magyarázható. Jelentősen bővült a sajtóvárkonyi gyári munkavállalók aránya, mely még a világegést követő válság előtti szintet is nagy mértékben meghaladta! Ebben az időszakban kiegyenlítődtek a gyári foglalkoztatottak arányai a településeken: a vizsgált helységekből a kereső népesség nagyjából fele része dolgozott a Rima ózdi telephelyén.

AZ ÓZDI GYÁRI TÁRSADALOM LÉTSZÁMA

Az ózdi gyári társadalom jóval bővebb halmazt takar az ózdi vasüzemi munkavállalóknál. Ebbe nemcsak az ózdiak – habár kétségtelenül Ózdot érintette legjobban az iparosodás – hanem a közeli és a távolabbi települések lakói, valamint messzi vidékeken élő, ideiglenesen munkásotthonokban élő dolgozók is beletartoztak. Nehézséget okoz azonban, hogy a gyári társadalom méretéről csak két időmetszetben lehet képet kapni a népszámlálások ipari üzemek munkavállalóit részletező statisztikáiból. Az ideiglenes munkások számáról sajnos nincsenek adatok, így habár ők is ennek a társadalomnak a részét képezték, a réteg méretét nem lehet megvizsgálni. A rendelkezésre álló adatok alapján azonban csoportjuk csekély nagyságú volt,¹¹ így figyelmen kívül hagyásuk nem torzítna jelentősen az értékeket az üzemi társadalom nagyságának vizsgálatánál. Az összeírások alapján az ózdi üzemből 1920-ban 1323 fő, 1930-ban ugyanitt 4664 személy tevékenykedett. Érdekes, hogy az 1920-as népszámlálások kimutatásai szerint Ózdon nagyobb volt a kohászatban foglalkoztatottak száma, mint az egész gyári társadalom. Ez azzal magyarázható, hogy az első világháború következményeként, majd a trianoni békeszerződés negatív hatásaira adott válaszul számos munkavállalót elbocsátottak. Az összeírásokban nincs külön az állástalanokat számon tartó rubrika, így őket Ózd községsoros adataiban is az ipari lakossághoz sorolhatták, így jöhetnek ki ezek az adatok. A népszámlálások ipari üzemekre vonatkozó adatai tehát nem elegendőek a gyári társadalom

¹¹ Birta 1968: 270-271.

méretének meghatározására időszakunkra vonatkozóan, így más forrásokból szükséges kiegészíteni, kontrollálni ezen adatsorokat.

Az üzemben dolgozók létszámának meghatározásához szerencsére más források is segítségül hívhatók. A gyári társadalom létszámának elsöprő többségét alkotó munkásság számának vonatkozásában több forrás együttes vizsgálata szükséges a teljes időszakra érvényes statisztika készítéséhez. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában az 1881-1895 közötti intervallumra vonatkozóan őriznek évekre bontott adatsorokat.¹² Emellett Kóródi József *A borsodi iparvidék* című munkájában is közöl az időszak jelentős részére vonatkozóan az ózdi gyári munkások számáról adatokat.¹³ Kóródi 1858-1895, illetve 1922 és 1941 közötti szakaszokban üzemévenként közli a munkásság létszámát. Az 1880-as évek elejétől, a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. megalakulásának (1881) idejétől az első világháború évéig, 1914-ig a *Magyar bánya-kalauz* számolt be az ipartelepekről, s az itt lévő munkásság létszámát is nagyrészt közölte. A kiadványt 1881-től 1914-ig négy-ötévente adták ki, melyekben egy kivétellel a fizikai dolgozók számadatai is fel vannak tüntetve. A kimutatásokat egymással összehasonlítva az látható, hogy a bánya-kalauz a kiadásától számított két évvel ezelőtti adatokat tartalmazza, amely annak fényében nem meglepő, hogy azok begyűjtéséhez, kiadásához időre volt szükség.¹⁴ Egyes évekre vonatkozóan sporadikus források is vannak, ezek közül ki kell emelni az 1899. és 1901. évi iparstatisztikai kérdőíveket¹⁵ és az 1930-as évek kapcsán a gyári bér – és létszámtatisztikákat.¹⁶ A források tehát jól kiegészítik egymást az egyes időszakokra vonatkozóan, s így a munkásság létszámát az adatgyűjtések és a többszörös ellenőrzés, egybevetés után rekonstruálni lehet.

A népszámlálások községsoros adatai is segítségül hívhatók, amelyek egyrészt kiadványokban, másrészt az összeírások feldolgozási tábláiban találhatók meg. A településekre vonatkozó adatokban a „*tulajdonképpen ipar*” vonatkozásában külön részletezték a munkások és a tisztviselők létszámát, amelyeket a meg-
lévő 1920 és 1930. évi gyári munkavállalók számával lehet összevetni. Ebből az derül ki, hogy a tisztek szinte kizárólag Ózdon, Sajóvárkonyon, illetve Bolyokon éltek, s ezen belül is minimum 95%-uk Ózdon lakott.¹⁷ Kontrollálásra a választói

¹² MNL OL Z 373 1. kötet 1. tétel

¹³ Kóródi 1959.

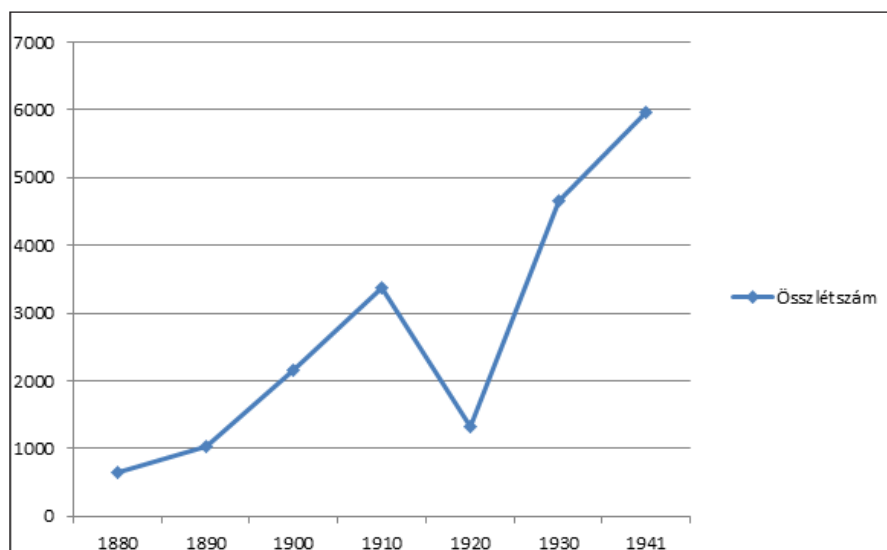
¹⁴ Déry (szerk.) 1881-1914. 1-8. évfolyam. <http://epa.oszk.hu/02000/02000#>

¹⁵ Birta 1968.: 270-271.

¹⁶ MNL OL Z 373 2. csomó 2. tétel

¹⁷ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913., Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925., Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóterületek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934., Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975., MNL OL XXXII-23-h

névjegyzékekben az értelmiségi joguk alapján a gyárban dolgozó személyeket lehet megvizsgálni.¹⁸ A fentebbi források alapján viszonylag pontos megállapítást lehet tenni az egyes rétegek méretéről, a munkások és a tisztviselők számának összevonásával pedig megkapható a teljes gyári munkavállalók létszáma a népszámlálási évekre vonatkozóan. Ezek alapján pedig becslések végezhetők a családtagokat is magában foglaló gyári társadalom kapcsán is.

2. ábra: Az ózdi gyár összlétszáma

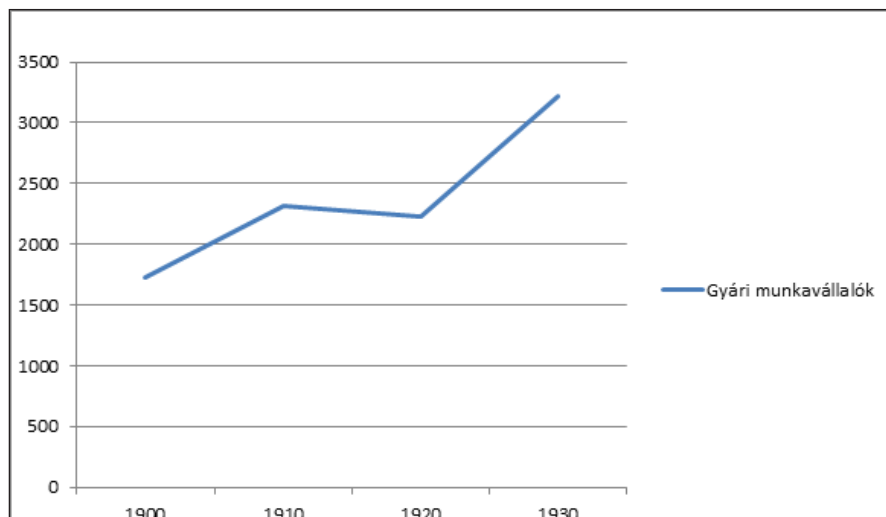
Forrás: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913., Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925., Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934., Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975., Népszámlálások feldolgozási táblái. MNL OL XXXII-23-h, Választói névjegyzékek 1872-1938. MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára IV. 804. 17. kötet, 18-19. doboz, IV. B. 903. 20-24. doboz. Kóródi József: A borsodi iparvidék. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1959. Déry Károly (szerk.): Magyar bányá-kalauz Bécs, 1881-1914. 1-8. évfolyam. <http://epa.oszk.hu/02000/02000#>

A fent jelzett források alapján készített grafikonból látható, hogy a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. megalakulásának idején a gyári munkavállalók száma 600 fő körül mozgott.¹⁹ A konszern megalakulása után a létszám lassú

¹⁸ MNL BAZ IV. 804. 17. kötet, 18-19. doboz, IV. B. 903. 20-24. doboz.

¹⁹ Az ózdi gyár létszáma a megalakulás után 1860 környékére 400-600 főre kúszott fel, majd az RMST megalakulásáig (1881) két évtizeden keresztül a munkavállalók létszáma ebben a sávban ingadozott.

emelkedésnek indult, s az ipari üzem foglalkoztatotti létszáma az 1890-es évek elejére az 1000 főt is elérte. A századfordulón a Rima gazdasági fejlődésének köszönhetően jelentős gyarapodás figyelhető meg: az első világháború előtti évekre az üzem összlétszáma elérte a 3000 főt. 1920-ban a recesszió idején az ózdi vasgyár azonban már csak feleannyi munkást és tisztviselőt alkalmazott, mint tíz évvel ezelőtt. A következő években azonban a fejlődés hatására 1930-ra a korábbiakat is jelentősen meghaladva, 4500 főre nőtt az ózdi kohászatban ténykedők száma. A nagy világgazdasági válság után meginduló háborús konjunktúra következtében pedig az üzem munkavállalóinak száma ismét jelentősen növekedett. Ennek hatására a gyár dolgozóinak száma robbanásszerűen megnövekedett, s 1941-ben 6000 fő körül mozgott. Hatvan év alatt tehát a gyár összlétszáma nagyjából a tízszeresére emelkedett.

3. ábra: A gyári munkavállalók száma Ózdon, Sajóvárkonyon és Bolyokon együttesen

Forrás: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913., Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925., Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934.

Összevetve ezeket a számokat a községekre vonatkozó adatsorokkal bizonyítást nyer, hogy a gyári munkavállalók túlnyomó többsége a vizsgált időszakban Ózdon, Sajóvárkonyon és Bolyokon élt. Az 1920. évi adatokat a gazdasági válságok következtében történt leszámolások tükrében a statisztikák bizonytalansága miatt nem tudjuk megvizsgálni. A századfordulón a gyári munkavállalók

80%-a, a későbbi évtizedekben közel 70%-a élt a három településen. Ebben az időintervallumban tehát az üzemben foglalkoztatottak zöme, csökkenő arányban ugyan, de a legközelebb eső községekben élt. Ezen belül Ózd szerepe megkérdőjelezhetetlen. 1900-ban ózdi illetőségű volt a kohászati dolgozók 45%-a, majd ennek aránya később kis mértékben 1910-re közel 40, 1930-ra kicsivel több mint 37%-ra csökkent.

A teljes gyári társadalom nagyságára vonatkozóan, melybe a családtagok is beletartoztak, meg kell nézni a rendelkezésre álló községi adatokat a keresők és az eltartottak egymáshoz viszonyuló arányáról. Legkézenfekvőbbnek természetesen Ózd, Sajóvárkony és Bolyok adatainak megvizsgálása tűnik, mivel itt lakott a kohászatban dolgozók 70-80%-a. A statisztikából az látható, hogy 1900 és 1941 között egy iparban tevékenykedő személyre 1,7-2 fő hozzátartozó jutott. Természetesen kimondottan a kohászatban dolgozók vonatkozásában nem találhatók ilyen típusú adatok, azonban az említett településekben a korszakban az iparban foglalkoztatottak 84-95%-a a vasgyárban dolgozott, így ebből következtetéseket lehet levonni. Az adatok összevetése során becslésem szerint a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. kezdeti időszakában a gyári társadalom terjedelme 2000 fő körül mozgott. A létszámadatokból jól látható, hogy a századforduló idején hatalmas fejlődés következett be a kohászat terén: ennek folyományaként az ipari népesség 4-6000 főre nőtt. A trianoni békeszerződést követő visszaesés után egy rövid konszolidációs időszak következett be. A gazdasági fejlődés következtében ez a szám az évtized végére 8-9000 főre emelkedett. A világgazdasági recesszió ezt a fejlődést megtörte, azonban az 1930-as évek közepétől ismét bővült az ózdi gyár által eltartott népesség aránya. A meginduló fejlődés hatására gyors növekedés történt: az 1940-es évek elejére az ózdi gyári társadalom becsült mérete 10-12 ezer fő körül volt, amely a háborús években 12 000 – 17 000 főre emelkedhetett.

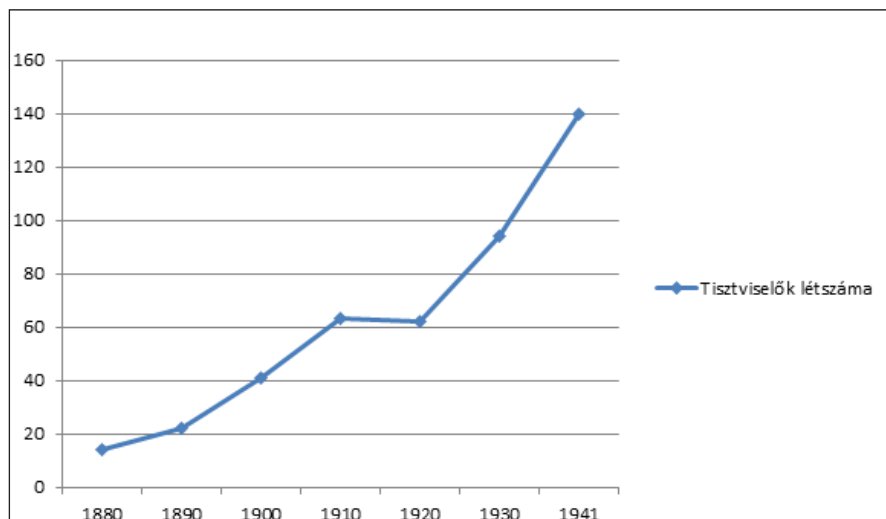
A GYÁRI TÁRSADALOM RÉTEGEI

A gyári társadalom egyes rétegeinek helyzetét, mindennapjait és lehetőségeit a szakismeretük által betöltött foglalkozásuk, s az ez alapján kialakuló társadalmi presztízsük, valamint jövedelmük határozta meg. Természetesen ez után az a kérdés fogalmazódik meg, hogy milyen halmazokra osztható a fenti meghatározás alapján az ózdi gyári társadalom, s milyen nagyságúak voltak?

Tisztviselők

A gyári társadalmi hierarchia legtetején a vasüzem irányítói, műszaki és kereskedelmi szakemberei, adminisztratív munkatársai álltak, akik szellemi munkát

végeztek. Ők a tisztviselők halmazába tartoztak. Ezen réteg közé soroltam a vállalat alkalmazásában álló humán értelmiségieket is, tehát a társulati tanítókat, orvosokat, s a gyár által fenntartott intézmények vezető alkalmazottait.

4. ábra: A tisztviselők létszáma 1880-1941 között

Forrás: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913., Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925., Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934., Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975., Népszámlálások feldolgozási táblái. MNL OL XXXII-23-h, Választói névjegyzékek 1872-1938. MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára IV. 804. 17. kötet, 18-19. doboz, IV. B. 903. 20-24. doboz.

Az ózdi gyári társadalmon belül a tisztviselők számának meghatározása szintén nehézségekbe ütközik. Pontos adatok az 1920. és 1930. évi összeírásokból nyerhetők, mely szerint a rétegbe tartozók 62, illetve 94 főt képviseltek. A számok alapján látható, hogy a gyári társadalmon belül egy rendkívül szűk réteget alkottak, amelynél persze hatalmuk, jelentőségük jóval nagyobb volt. A község soros adatokkal való összehasonlítás után azonban megállapítható, hogy zömük ózdi illetőségű volt, s ezen kívül viszonylag magas arányban éltek a szomszédos Sajóvárkonyon és Bolyokon is. 1920-ban 59, 1930-ban 90 tiszt élt az említett három településen, ami több, mint az összlétszám 95%-a. Ezen belül is Ózdon a trianoni békeszerződés évében 48, tíz évvel később 77 tiszt élt, Sajóvárkonyon és Bolyokon az előbbi évben 6, illetve 5, utóbbi időmetszetben 9 és 4 tisztviselő lakott. Tehát a réteghez tartozó gyári munkavállalók a két népszámlálási

adatsor alapján nagyrészt Ózdról, kisebb arányban a gyár környékén levő másik két község lakosságából kerültek ki, melyet az anyakönyvek,²⁰ a választói névjegyzékek,²¹ valamint a lakónyilvántartások²² is megerősítenek. Így következtetni lehet a réteg összlétszámára is e három település községsoros adatainak felhasználásával. Az 1880-as népszámlálás feldolgozási táblái alapján 14 tisztviselő rekonstruálható,²³ egy évtizeddel később pedig a választói névjegyzékek áttanulmányozása után Ózdon 21, Bolyokon pedig 1 tiszt lelhető fel.²⁴ Az összeírások községsoros adatait megvizsgálva, 1900-ban Ózdon 41 tisztviselő élt, míg a másik két faluban ebben az időben egy sem, 1910-ben 58 ózdi illetőségű tisztet, míg Sajóvárkonyon három, Bolyokon pedig kettő személyt találtam ebben a társadalmi kategóriában. Becslésem alapján tehát a 19. század utolsó évtizedeiben 15-25 fő között, a századfordulón valamivel ötven fő alatt, 1910-ben 65-70 fő között mozoghatott a számuk, amely 1920-ra 62 főre csökkent, az 1930. évre pedig 94 főre növekedett. Az 1941-es népszámlálás esetén azonban egy újabb problémával szembesültem: a községsoros összesítésekben ekkor a szellemi és fizikai foglalkozású munkavállalókat veszik számba, s kétséges, hogy a felső munkásság irányítói szerepkörökben dolgozóit nem sorolják-e ebbe a kategóriába. Emellett ekkor együttesen veszik lajstromba a bányászatban, az iparban és az építőiparban tevékenykedő szellemi munkakörben dolgozó létszámot, melynek együttes száma ekkor 224 fő. Az egyes tevékenységi ágakban dolgozók számából, valamint az üzem összlétszámából az a következtetés vonható le, hogy az ózdi gyár tisztí állománya ebben az időben 140 fő körül mozgott. Ennek alapján megállapítható, hogy a tisztviselők száma az 1930-as évek második felétől meginduló háborús konjunktúra okozta gazdasági növekedés során jelentősen emelkedett. Ez a növekedési tendencia korszakunk végén, s az államosítás idején még jobban gyorsult.

Munkásság

Az ózdi gyári társadalomnak a legszélesebb társadalmi rétegét a fizikai feladatokat végző, vagy annak megszervezéséért, felügyeletéért felelős munkásság alkotta. A munkáslétszámra vonatkozóan részletesebb statisztikai adatok állnak rendelkezésre, amely alapján jobban lehet követni a réteg mozgására vonatkozó trendeket. Ez a réteg a gyári osztályozás szerint, minimum 95%-át képezte

²⁰ MNL BAZ Ózd, Sajóvárkony, Sajókaza és Nekézseny keresztelési, házassági és temetési evangélikus, református és római katolikus anyakönyvei IV. 83o. 83. téka, 84, 85, 86. kötet, 237., 241. téka, 254, 255, 256. kötet, XXXIII. 1. a) Ózd születési, házassági és halotti állami anyakönyvei. Születési anyakönyvi másodpéldányok: 717-728. kötet., Házassági anyakönyvi másodpéldányok: 508-513. kötet. Halotti anyakönyvi másodpéldányok.: 526-531. kötet.

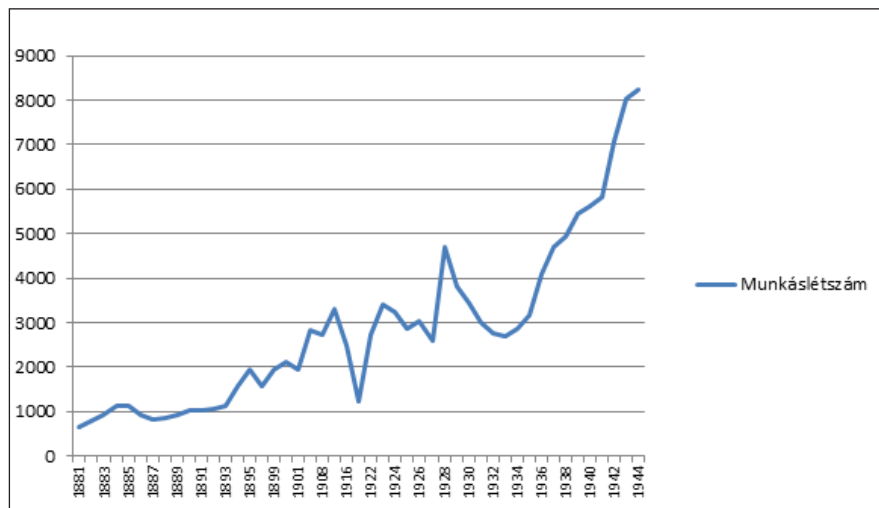
²¹ MNL BAZ IV. 8o4. 17. kötet, 18-19. doboz, IV. B. 9o3. 2o-24. doboz.

²² MNL OL Z 376. 16. csomó 46. tétel

²³ MNL OL XXXII.-23-h-188o. 535.doboz

²⁴ MNL BAZ IV. 8o4. 17. kötet, 18-19. doboz, IV. B. 9o3. 2o-24. doboz.

az időszakban. A tisztviselők vékony rétegével szemben tehát a munkások egy nagy létszámú halmazt képviseltek.

5. ábra: Az ózdi gyár munkáslétszáma

Forrás: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913., Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925., Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakothelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934., Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975., MNL OL Z 373 1. kötet 1. tétel, 2. csomó, Kóródi József: A borsodi iparvidék. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1959., Déry Károly (szerk.): Magyar bányá-kalauz Bécs, 1881-1914. 1-8. évfolyam. <http://epa.oszk.hu/02000/02000#>, Birta István: Adalékok az ózdi vasgyár munkáviszonyai történetéhez. In: Történelmi Évkönyv II. kötet., MNL OL Z 378. 1.cs. 6.sz., MNL OL Z 368. 3/1. sz. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv 1916. VII. 11., Hlavács Samu: A Rimamurány-Salgótarjáni Vas-
mű Részvénytársaság Ózdi Gyári Felvigyázó – és Munkásközösség Olvasó-Egylete 25 éves fennállásának története 1884-1909. Miskolc, 1909.

Létszámuk rekonstruálásához is számos forrást szükséges együttesen megvizsgálni. További nehézséget okoz, hogy az ózdi üzem egyes részeinek – vas- és acélgyár, kohók (más néven vasolvasztók), samott-téglagyár – adatait az egyes forrásokban sok esetben külön-külön vették fel. Ezeket a mutatókat tehát összesíteni kellett. A statisztikákat figyelembe véve látható, hogy a társulat megalakulása utáni években a gyár munkáslétszáma emelkedésnek indult, majd az 1890-es évek közepéig stagnálás tapasztalható. Az 1881-ben hat-hétszáz fő üzemi létszám az évtized közepére 1000 fő környékére emelkedett, majd ezen a szinten maradt egy évtizedig. A századforduló időszakában a munkásság létszáma kisebb visszaesésekkel – amely a 20. század első éveiben lezajlott túltermelési válság következménye – gyors növekedésnek indult. A folyamat csak az

1910-es évek közepén torpant meg. Húsz év alatt a fizikai munkavállalók száma megháromszorozódott, s elérte a 3000 főt. Az emelkedés hazánkban a vas- és fémiparban dolgozók létszámának növekedésével hasonló mértékű volt.²⁵ Az első világháború, majd a trianoni békeszerződés okozta negatív hatások a munkások állományában is megérződtek, a világégés éveiben és az 1910-20-as évek fordulóján jelentős visszaesés tapasztalható. A recesszió elmúltával azonban a munkásság létszáma elérte a háború előtti szintet. Az évtized közepén lezajló gazdasági visszaesés a dolgozók számában is éreztette hatását, majd a következő években ismét egy gyors emelkedés indult meg. A rövid prosperáló időszakot a nagy világgazdasági válság akasztotta meg, mikor a munkásság létszáma jelentősen csökkent. A folyamatok az 1930-as évek közepétől fordultak kedvezőbb irányba. Az évtized végétől a háborús konjunktúra következtében számuk egyre gyorsabban növekedett, a recesszió előtti szintet azonban csak az évtized utolsó éveiben érték el. Az 1940-es évek elejétől a fizikai dolgozók száma meredeken növekedett, s 1943-ban már meghaladta a 8000 főt is. 1944-ben már az emelkedés dinamikája jelentősen csökkent, s e réteg létszáma a gyár megbénítása előtt 8300 fő környékén tetőzött.²⁶

Felső munkásság

A munkásságon belül a legmagasabb társadalmi kategóriát a felső munkásság képezte. Ebbe a csoportba azokat a fizikai munkavállalókat sorolom, akiknek gyári foglalkozásához szaktudásra volt szükség, s üzemi tevékenységük alapján élethelyzetükben is egy külön társadalmi entitást jelentettek a munkásság többi csoportjához képest.

Létszámuk meghatározása a foglalkozások eltérő országos és helyi megítélése miatt is meglehetősen nehéz. Birta István tanulmányában nehezményezte is, hogy a Rima vezetése más iparvállalatokhoz hasonlóan saját szakmai besorolása alapján adta meg munkásai számát a századforduló iparstatisztikai kérdőíveiben, s nem követte az országos előírásokat.²⁷ A gyári anyagokban tapasztalataim alapján a későbbiekben is ez a tendencia érvényesült. Ennek különös súlyt ad, hogy az ózdi gyár legjobban fizetett munkásai – mint például a hengerészek – országos viszonylatban betanított munkásnak számítottak, nem pedig szakmunkásnak, míg a Rima üzemében őket „szakmászították”, tehát képzett dolgozóknak tekintették. A vizsgálódást még tovább nehezíti a források hiánya, melyből a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező munkások számát sem lehet az időszak egészében rekonstruálni. A népszámlálások erre vonatkozóan nem szolgálnak adatokkal. Az összeírásokban csak a művezetőkre

²⁵ 1884 és 1913 között a vas- és fémiparban dolgozók létszáma a nagyjából 20 ezer fő körüli állományból 65 ezer fő körüliére emelkedett. Kaposi 2002: 244.

²⁶ Réti 1980: 289.

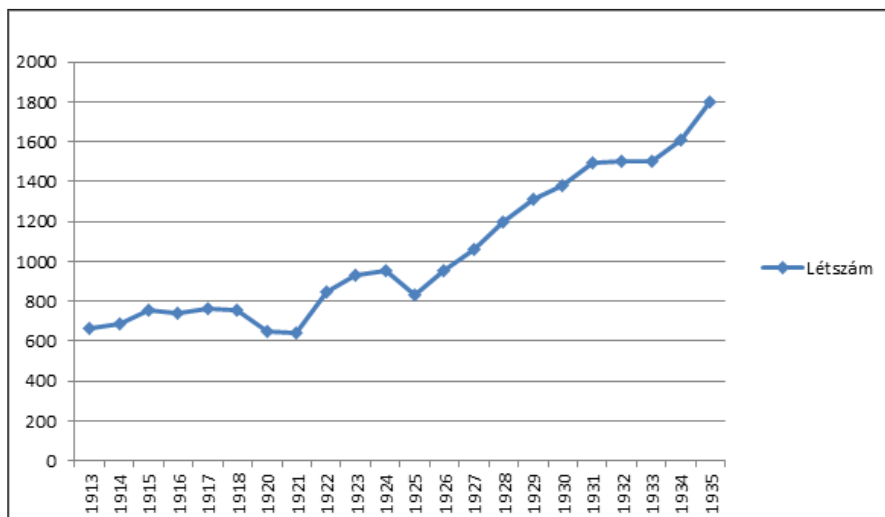
²⁷ Birta 1968.: 298-299.

vonatkozóan találhatók egyes időmetszetekben kimutatások, a munkásság egészét általában az egyéb segédszemélyzet kategóriájába sorolják. Emellett a pontos gyári létszámadatok esetlegeseek, hosszabb időintervallumban csak 1930-tól állnak rendelkezésre a vas- és acélgyár vonatkozásában. A jövedelemre vonatkozó kimutatások is nagyon szórványosak.²⁸ A társadalmi kategória létszámának meghatározásához a korábbi időszakra vonatkozóan tehát más forrásokat kell igénybe venni. Szerencsére van egy helyi forrás, ami a felső munkásság létszámára vonatkozóan jól használható. 1884-től működött Ózdon az Olvasó Egylet, amelynek fő célja a munkásság művelődésének elősegítése volt. A szervezet kötelékébe való bekerülés presztízt jelentett, s csak a magasabb tudású és műveltségű, kulturális többletet és minőségi szabadidő-eltöltést igénylő munkavállalókat vették fel két ajánló aláírásával. A tagnévsorok elemzése és a résztvevők foglalkozásának anyakönyvekből és egyéb forrásokból²⁹ való összevetése alapján lehet látni, hogy az 1930-as évek közepéig a beltagok elsősorban többsége a felső munkássághoz sorolt foglalkozásokat űzte. Emellett a társaság kültagjai a nem gyári alkalmazottak – főként kereskedők, önálló iparosok és közigazgatási tisztviselők –, nyugdíjas tagjai a vállalat egykori aktív munkavállalói lehettek, valamint egyes esetekben az egylet korábbi elismert vezetőinek tiszteletbeli tagságot is adományoztak. Ezeket a kategóriákat elemzésem szempontjából figyelmen kívül kell hagyni. A beltagok fennmaradó része tisztviselő volt, akik azonban, mint bemutattam, csekély létszámmal voltak jelen az ózdi gyári társadalomban. A társaság tömörítette tehát az ózdi társadalom felső rétegét, így kimondhatjuk, hogy a beltagok létszámának a tisztviselőkön kívüli része a felső munkásság volt.³⁰ Az egylet jegyzőkönyvei azonban csak 1913-tól maradtak fenn, így a korábbi taglétszámot ebből nem lehet rekonstruálni. Megállapításom az egylet megerősödésétől, a századfordulótól csak az 1930-as évek közepéig állja meg a helyét, mivel ekkor azt tapasztaljuk, hogy a háborús konjunktúra következtében felduzzadt munkásság más társadalmi rétegei is bekapcsolódtak az egyletbe, annak létszámát is rohamosan megnövelve. A felső munkásság létszámát tehát csak az 1913 és 1935 közötti időmetszetben lehetséges megállapítani, azonban ez alapján is számos következtetés vonható le.

²⁸ MNL OL Z 373 2. csomó 2. tétel

²⁹ MNL BAZ IV. 804. 17. kötet, 18-19. doboz, IV. B. 903. 20-24. doboz. MNL XXXIII. 1. a) Ózd születési, házassági és halotti állami anyakönyvei. Születési anyakönyvi másodpéldányok: 717-728. kötet., Házassági anyakönyvi másodpéldányok: 508-513. kötet. Halotti anyakönyvi másodpéldányok.: 526-531. kötet.

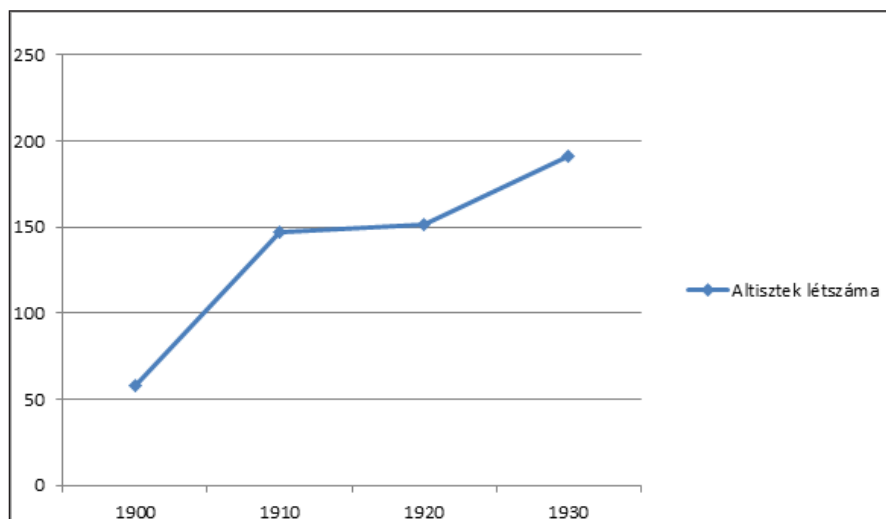
³⁰ Olvasó Egylet jegyzőkönyvei, 1913-1949. Lelőhely: Ózd Városi Könyvtár.

6. ábra: Az ózdi gyári társadalom felső munkásságának létszáma 1913-1935 között

Forrás: Olvasó Egylet jegyzőkönyvei, 1913-1949. Lelőhely: Ózd Városi Könyvtár

Az Olvasó Egylet tagságának több mint 90%-át kitevő felső munkásság száma a fizikai dolgozók összlétszámához képest kevésbé változott hektikusan. Az 1910-es években stabilan hétszáz fővel voltak jelen az ózdi gyárban, majd az évtized végi rendkívüli politikai események a felső munkásságot is negatívan érintették. Az adatokban ekkor azonban az összmunkásság számához képest kisebb visszaesés látható. Az 1920-as évek elején a társadalmi réteg mérete a korábbi szintre esett vissza, majd nagysága a kedvező viszonyok hatására kilencszáz-ezer személyre növekedett. Az évtized közepén a válságos időszakban egy jelentősebb csökkenés tapasztalható. Később a Bethlen-éra második felében bekövetkező prosperálás ezt a csoportot is elérte: ekkor 1000-1400 fő képzett munkás tevékenykedett az ózdi gyárban. A nagy gazdasági világválság idején számuk csak minimálisan csökkent, s inkább stagnálásról lehet beszélni, majd a háborús konjunktúra megindulásától ismét egyre több szakmunkást vett fel a kohászat. Az 1930-as évek közepén a réteg létszáma 1600-1800 fő körül mozgott. Megállapítható tehát, hogy számuk a gazdaságilag fejlődő időszakokban is kiegyensúlyozottan növekedett, de még érdekesebb, hogy a krízisek idején is csak kis mértékben esett vissza, vagy stagnált a csoport mérete. A munkások magasabb presztízsű rétege az összmunkásság nagyjából egyharmadát tette ki, azonban ez az arány a dekonjunkturális időintervallumokban magasabb volt. E mögött racionális okok álltak: a gyárvezetés a recessziók idején is ragaszkodott képzett dolgozóikhoz, s amíg lehetősége volt rá, nem bocsátotta el őket.

7. ábra: Az ózdi gyári társadalom altisztjeinek létszáma 1900 és 1930 között

Forrás: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913., Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925., Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934.

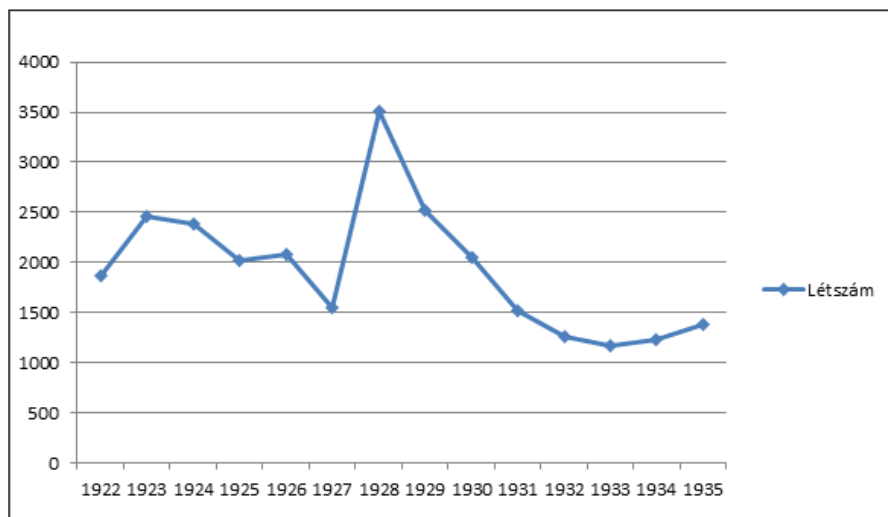
A felső munkásságon belül bizonyos csoportok már vezetői, munkairányítói jogkörrel is rendelkeztek. Az egyes üzemrészek és üzemegységek munkásságát vezető altisztek – napjainkban ez a csoport a művezetőknek felel meg, mely elnevezést ritkábban ebben a korszakban is használták – létszámát valamivel könnyebben lehet meghatározni. A népszámlálások alapján az ózdi gyártelepen 1920-ban 152, 1930-ban 191 fő tartozott a rétegbe. Jelentős részük szintén Ózdon, Sajóvárkonyon és Bolyokon élt a községsoros adatokat tekintve, tehát ennek alapján következtetéseket lehet levonni korábbi létszámukra is. 1900-ban 64, 1910-ben 147 altiszt élt a három községben, létszámuk tehát a századforduló idején 70, tíz évvel később 150 fő körül mozgott.

Az altisztek alatt álltak társadalmi státuszukat tekintve az előmunkások. A halmaz tagjai lényegében a mai csoportvezető beosztásnak feleltethetők meg. Létszámukra csak 1930-tól állnak rendelkezésre pontosabb adatok a gyári statisztikákból, de ezek sem tartalmazzák a kohók, illetve a samott-téglagyár adatait. Az előmunkások azonban már az 1880-as évek közepétől olyan jövedelemmel rendelkeztek, amely a voksolásokon való részvételt is lehetővé tette. A századforduló időszakában tehát a választási névjegyzékekben szereplő munkások száma alapján a csoport nagyságát is meg lehet becsülni. A lajstromban szereplő munkások közül az altisztek számát kell kivonni, s így lehet megkapni

az előmunkások számát az egyes időszakokban. A későbbi időszakokra a levéltári bérjegyzékek elemzése ad támpontot. Számuk a századforduló idején száz, az 1910-es években kétszáz fő körül mozgott, ami az 1930-as évekre meghaladta a háromszázat is.³¹

Alsó munkásság

A gyári társadalom legalacsonyabb, de egyben legszélesebb rétegét az alsó munkásság alkotta, akik nem, vagy csak csekély szakmai képzettséggel rendelkező munkakörben dolgoztak, s identitásukban, életkörülményeikben is teljesen más entitást jelentettek a felső munkássághoz képest. Ez a csoport is heterogénnek tekinthető, mindazok beletartoztak, akik betanított és segédmunkásként, napszámosként, avagy csak időszakos, alkalmi munkavállalóként tevékenykedtek az üzemben.

8. ábra: Az ózdi gyári társadalom alsó munkásságának létszáma 1922-1935 között

Forrás: Olvasó Egylet jegyzőkönyvei. Lelőhely: Ózd Városi Könyvtár, Kóródi József: A borsodi iparvidék. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1959.

Az összmunkásság létszámából ki kell vonni a felső munkásságra vonatkozó számadatokat, és ennek alapján a fizikai dolgozók alsóbb csoportjának méretét is meg lehet határozni. Sajnos esetükben még rövidebb időmetszetben van lehetőség ezt megvizsgálni, mivel a munkásság összlétszámára vonatkozó iratok,

³¹ MNL OL Z 373.1. kötet 1. tétel, 2. csomó 2. tétel, MNL BAZ IV. 804. 17. kötet, 18-19. doboz, IV. B. 903. 20-24. doboz.

valamint a fizikai munkavállalók felső részének nagyságára adatokat szolgáltató Olvasó Egylet jegyzőkönyvei együttesen csak az 1922 és 1935 közötti években állnak rendelkezésre. A források alapján azonban így is számos észrevételt lehet megtenni. A grafikon alapján egyértelműen látszik, hogy a munkásság e csoportjának tagjai az 1930-as évek elejéig többen voltak, mint a szakképzett dolgozók. A prosperáló 1920-as évek első felében két-két és félszer többen tartoztak közéjük, mint a szakképzett munkások csoportjába. Az évtized közepén azonban itt már jóval nagyobb visszaesés tapasztalható, mint az előbbi csoport esetében: az alsó munkások száma hozzájuk képest több mint kétszeresével, ötszáz fővel redukálódott. Az utána következő években azonban a réteg nagysága meredeken, nagyjából kétezer személlyel nőtt, s a fizikai munkavállalóknak háromnegyed részét képezték! A következő időszakban azonban a bekövetkező világgazdasági válság idején számuk ismét jelentősen megcsappant: 1933-ra már csak harmadannyi, 1100 fő dolgozott a gyárban a csoport tagjai közül. Érdekes, hogy ezekben az években már számuk a felső munkásságnál is kisebb volt. 1934-től a csoport mérete ismét növekedésnek indult. Hozzá kell tenni, hogy az 1930-as években a csökkenés-bővülés periódusa lassabb volt, mint az előző évtizedben. Összességében az alsó munkásság tagjainak száma hektikusan változott: az 1933-ban mért 1100 és az 1928-ban tapasztalt 3500 fő körüli érték között háromszoros a különbség! Jól látható, hogy a fejlődést mutató intervallumokban inkább az alacsonyabb képzettségű dolgozókra volt igény tömegesen, melyeknek munkaköreit a vállalat gyorsan fel tudta tölteni. Ezzel szemben a recessziók során leginkább a csekélyebb vasipari tudással rendelkező munkavállalóitól vált meg a vasgyár, miközben igyekezett megtartani képzett dolgozóit.

ÖSSZEGZÉS

Az ózdi gyári társadalom, valamint rétegeinek statisztikai vizsgálatához tehát a népszámlálások mellett – amelyeknek elemzése azonban természetesen nélkülözhetetlen a téma kutatásában – számos más típusú forrást is görcső alá kellett venni. Ezek a kimutatások azonban más ipartelepekre fókuszáló elemzéseknél is fontosak lehetnek. Az anyakönyvek, a gyári létszám – és jövedelemstatisztikák, az iparági összeírások, a választói névjegyzékek, a lakónyilvántartások és az egyleti tagságra vonatkozó adatok mind hasznosak lehetnek egy ipari egység, üzem társadalmának elemzése során. Ugyan a helyi források, az egyleti anyagok, sőt, a választási jegyzékek adattartalma üzemenként és településenként változó lehet, felhasználásuk jelentős segítséget nyújthat azokban az esetekben, amikor az összeírások nem adnak elegendő választ kérdéseinkre. Az ipari társadalom rétegzettségének kérdése, s a munkásság tagolódása különösen vitatott kérdés napjainkban. Az ózdi gyári társadalmat a szellemi feladatokat végző tisztviselők és a fizikai tevékenységet folytató munkásság mentén osztottam

fő két részre. A munkásságot azonban jellemzői alapján több rétegre szükséges bontani. Ebben a tekintetben a csoportot Giddens,³² illetve Belényi Gyula megközelítésmódjait³³ részben átinterpretálva felső illetve alsó munkásságra tagoltam, melyeken belül további csoportok különíthetők el. A fő rendezőelvet a foglalkozásban, s az ahhoz szükséges szaktudásban látom, mely számottevően meghatározta az egyes csoportok gyári társadalmon belüli helyzetét, életszínvonalát és gondolkodását. Az egyes vállalatokra, ipari egységekre vonatkozó források összehasonlító elemzése ezért is különösen kíváncsúnak lenne, mely alapján egy átfogó képet kaphatnánk a hazai ipari társadalomról, amely fogalmi tekintetben is még pontosabban tisztázná a munkások, munkásság bonyolult kategóriáját.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL XXXII-23-h. Népszámlálások feldolgozási táblái.

MNL OL Z 368. 3/1. sz. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv 1916. VII. 11.

MNL OL Z 373 Rimamurány – Salgótarjáni Vasmű Rt. Statisztikai és Tanulmányi Osztály. 1. kötet 1. tétel, 2. csomó 2. tétel

MNL OL Z 376. Rimamurány – Salgótarjáni Vasmű Rt. Személyzeti és Munkaügyi Osztály 16. csomó 46. Tétel

MNL OL Z 378. Rimamurány – Salgótarjáni Vasmű Rt. Szociális Osztály iratai 1.cs. 6.sz.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

MNL BAZ IV. 804. 17. kötet, 18-19. doboz, IV. B. 903. 20-24. doboz. Választói névjegyzékek 1872-1938.

MNL BAZ Ózd, Sajóvárkony, Sajókaza és Nekézseny keresztelési, házassági és temetési evangélikus, református és római katolikus anyakönyvei IV. 830. 83. téka, 84, 85, 86. kötet, 237., 241. téka, 254, 255, 256. kötet,

MNL BAZ XXXIII. 1. a) Ózd születési, házassági és halotti állami anyakönyvei. Születési anyakönyvi másodpéldányok: 717-728. kötet, Házassági anyakönyvi másodpéldányok: 508-513. kötet., Halotti anyakönyvi másodpéldányok.: 526-531. kötet.

Egyéb források:

Déry Károly (szerk.): Magyar bánya-kalauz. Bécs, 1881-1914. 1-8. évfolyam. (elektronikus elérhetőség: <http://epa.oszk.hu/02000/02000#>) (utolsó letöltés dátuma: 2017.05.01.)

Hlavács Samu: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság Ózdi Gyári Felvi-gyázó – és Munkásszemélyzet Olvasó-Egylete 25 éves fennállásának története 1884-1909. Miskolc, 1909.

³² Giddens 1995: 234.

³³ Belényi 2010: 297-305.

Sajóvárkony egyházközség római katolikus felekezeti anyakönyvei 1845-1900. Lelőhely: Ózdi római katolikus egyházközség levéltára.
 Olvasó Egylet jegyzőkönyvei, 1913-1949. Lelőhely: Ózd Városi Könyvtár.

Statisztikai közlemények:

- A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869-1990. I-III. kötet. Budapest, 1990.
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1902.
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913.
- Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923.
- Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925.
- Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Budapest, 1932.
- Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934.
- Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975.
- Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1976.

Interjúk:

Interjú Hangonyi Lajosnéval. Ózd, 2014. november 23. Az interjút készítette: Nagy Péter
 Interjú Ürmössy Lászlóval. Ózd, 2014. november 24. Az interjút készítette: Nagy Péter

Felhasznált irodalom:

- Belényi Gyula 2010: Az alsó munkásság néhány jellemzője 1952-ben.: In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor: Megtalálható-e a múlt?: tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Argumentum. Budapest, 297-305.
- Birta István 1968: Adalékok az ózdi vasgyár munkásviszonyai történetéhez. In: Történelmi Évkönyv II. kötet. Miskolc, 249-303.
- Giddens, Anthony 1995: Szociológia. Osiris. Budapest.
- Kaposi Zoltán 2002: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus. Budapest-Pécs.
- Kóródi József 1959: A borsodi iparvidék. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest.

- Réti R. László 1980: Az ózdi gyár a második világháború idején (1938-1944). In: Berend T. Iván (szerk.): Az Ózdi Kohászati Üzemek története. Magyar Történeti Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya. Budapest, 278-293.
- Tóth Zoltán 2015: Társadalomfogalmak az osztrák és magyar foglalkozásstatistikában. Balassi Kiadó. Budapest. Megjelenés alatt.
- Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. In: Statisztikai Szemle. Budapest. 65. évfolyam 1. szám, 62-86.

A gyár és a munkásság: az üzem szerepe a munkások életében

Munkás és munkáltató kapcsolata a salgótarjáni acélgyárban a korai kapitalizmus időszakában

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a magyar kapitalista nagyipar egyik legjelentősebb vállalata volt. Ózdon, Salgótarjában és Borsodnádason is voltak gyárai, a gyárak szomszédságában pedig mintaértékű munkáslakótelepeket hozott létre. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság több fúzió következtében 1881-ben jött létre.¹ A vállalat gazdaságtörténetével, tevékenységével, üzletpolitikájával és vezetőségével eltérő szempontrendszerek alján több kutató foglalkozott, míg munkástársadalmát kevesen vizsgálták.² A munkásság és munkáséletmód még mindig kevésbé kutatott Magyarországon, mint Nyugat-Európában. A közép-európai, egykori szocialista blokk országában a nagyüzemi munkásság mint kutatási téma 1989 előtt ideológiailag terhelt és erősen cenzúrázott volt, majd a rendszerváltozást követően átmenetileg háttérbe szorult. Az 1980-as évek első éveiben elindult egy tudományos diskurzus,³ amelynek nyomán az újabb történészgenerációk a mikrotörténelem, a városantropológia és az oral history módszertanával, a modern nemzetközi kutatásokhoz igazodva folytatták

¹ A szerző a MTA BTK Néprajztudományi Intézetének ifjúsági ösztöndíjas tudományos segédmunkatársa, salgótarjáni kutatásait a Munkás-társadalom-történet 116625 számú OTKA kutatás támogatja.

² A vállalat ózdi gyáráról Berend T. Iván szerkesztett monográfiát. (Berend T. 1980), Nagy Péter az ózdi munkások életmódját vizsgálta az államosítás előtt (Nagy 2016), Réti R. László (Réti R. 1977) egyaránt foglalkozik a Társaság elődvállalataival és a vezetők életrajzaival 1919-ig. Tomka Béla 1997-ben megírta a magyarországi bankok és iparvállalatok kapcsolatainak problémakörébe ágyazva a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kapcsolatát. (Tomka 1999: 99., 102–103., 117–118., 140–142., 177. Illetve Tomka 1997: 37–46.) Gaučík István a vállalat gazdasági elitjét vizsgálta (Gaučík 2011). Pogány Ágnes az osztrák, cseh és magyar kartellek közötti együttműködést vizsgálta. (Pogány 2005: 144–159). Mária Sarudyová a mai szlovákiai területeken található vasgyárak és olvasztók történetével foglalkozó munkájában tér ki többször a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű szlovákiai telephelyeire (Sarudyová 1993: 51–74). Általános gazdaságtörténeti kötetekben például lásd Berend T. – Ránki György 1955: 131.; Berend T. – Ránki 1974: 148.; Berend T. – Szuhay 1975: 87; 91; 97–99; 105; 113.)

³ Hofer Tamás, Klaniczay Gábor, Voigt Vilmos, Sárkány Mihály és Niedermüller Péter a történeti antropológia tudománytörténeti vonatkozási pontjainak elhelyezésével teremtték meg hazánkban a téma kutatásának elméleti háttérét. (Hofer 1984; Klaniczay 1984; Voigt 1984; 1984; Niedermüller Péter 1984.)

a magyar nagyüzemi munkásság kutatását.⁴ Régi adósságot kell ledolgoznia a történet- és társadalomtudományok művelőinek. Összefoglaló, akadémiai szintű munkában a munkásság csak 2000-ben szerepelt először, a Magyar Néprajz sorozat Társadalom című kötetében, ahol Paládi-Kovács Attila külön fejezetet szentelt neki.⁵ Szintén az 1980-as évek végétől jelentek meg a témám szempontjából kiemelkedő jelentőségű írások a hazai munkáskolóniákról, illetve a nagyipari munka társadalmáról. A 19. századi nagyipari munkásság életkörülményeivel és életmódjával kapcsolatos kutatások még mindig elenyésző számban állnak rendelkezésünkre a második világháború utáni kutatásokhoz képest.⁶

⁴ A szocialista nagyüzemi munkásság kutatásában az elmúlt években egyre jelentősebb művek születtek, Horváth Sándor Sztálinvárossal kapcsolatos kutatásai az oral history módszertanára épülnek (Horváth 2004); Ispán Ágota Lídia a leninvárosi és Leninváros környéki falvak munkás-életmódjával kapcsolatban ötvözi a történelem- és néprajz tudomány módszertanát (Ispán 2009; Ispán 2012)., Tóth Eszter Zsófia a szocialista munkásnőket és hétköznapiakat helyezte oral history kutatásainak középpontjába. (Tóth 2003; Tóth 2007; Tóth-Murai 2014;), Bartha Eszter monográfiájában a szocialista munkásság útját vizsgálta a kapitalizmusba (Bartha 2009.) és végül, de nem utolsósorban Mark Pittaway foglalkozott részletesen a munkásság szerepével a magyar társadalomban, többek között a Rákosi korszak válságával kapcsolatban (Pittaway 2007). A munkásság szerepét az 1956-os eseményekben egy 2017-ben megjelent jelentős eredményeket felmutató tanulmánykötet foglalta össze, amelyben több szerző foglalkozott a munkástanácsok szerepével, illetve a munkás-önigazgatással (Varga 2017; Rainer M. 2017; Bartha 2017; Somlai 2017; Szegő 2017), de több tanulmány szólott kimondottan egy-egy gyár munkásainak lokális társadalmáról és a forradalmi események gyári társadalomra gyakorolt hatásairól is. Papp Andrea Rudabánya munkásaival foglalkozott a Rákosi korszakban (Papp 2017), Bódy Zsombor az Ikarusz gyár munkásainak szerepét vizsgálta az 1956-os forradalomban (Bódy 2017), Nagy Péter az ózdi forradalmi eseményeket elemezte (Nagy 2017), Kiss András a Csepel Autógyárban lezajlott forradalmi eseményeket ismertette (Kiss 2017), Alabán Péter pedig a dokumentumfilmek alapján elemezte a Kádár-korszak vidéki munkásságát (Alabán 2017). A kötet bevezető tanulmánya pontos, összefoglaló képet ad a magyarországi munkásság második világháború utáni életmódjáról és lehetőségeiről (Valuch 2017a)

⁵ Paládi-Kovács 2000.

⁶ Körmöczy Katalin és Berey Katalin a Wekerle-telepről (Körmöczy 1980; Körmöczy 1981; Berey 1982); Gergely Katalin a Százados úti kislakásos telepről (Gergely 1987);, Peterdi Vera a MÁVAG kolóniáiról (Peterdi 1989);, Sz. Bányai Irén a gázgyári kolóniáról (Sz. Bányai 1996); Fűrészné Molnár Anikó a tatabányai (Fűrészné 1992); Olajos Csaba a Diósgyőr-vasgyári (Olajos 1998); Csontos György és Vass Tibor pedig az ózdi munkáskolóniákról írt tanulmányt (Csontos – Vass 2001). Az ózdi acélgyári munkássággal Paládi-Kovács Attila néprajzkutató és Nagy Péter történész több tanulmányban és monográfiájában részletesen foglalkozott. (Paládi-Kovács 2007; Nagy 2012; 2014; 2015; 2016) Borsodnádason Murányi István végzett kutatásokat a munkások lokális identitásával kapcsolatban. (Murányi 2012). Szvircsek Ferenc több publikációja a salgótarjáni acélgyárat állította középpontba (Szvircsek 1993.). A salgótarjáni acélgyári munkáskolónia átfogó néprajzi kutatását jelenleg e tanulmány szerzője végzi. R. Nagy József könyvében az északkelet-magyarországi munkáskolóniákon végzett kulturális antropológiai vizsgálatainak eredményeit foglalta össze. (R. Nagy 2010). A munka világáról és a munka kikényszerítéséről szóló egyik legjobb elemzést Kuczi Tibor tette közzé 2011-ben. (Kuczi 2011.) Körner Zsuzsa a telepszerű lakásépítés kérdéskörét vizsgálta meg, ezzel járulva hozzá a munkásság életmódjának kutatásaihoz (Körner 2004.). Valuch Tibor a magyar munkásság társadalmának alapos áttekintését adta már az ezredfordulón megjelent monográfiájában (Valuch 2001. 2013-234.) valamint a munkásságkutatással kapcsolatban 2012-es tanulmányában (Valuch 2012). Legfrissebb tanulmányában a munkásgenerációk kutatásának lehetőségét elemzi. (Valuch 2017b.)

A salgótarjáni kolónia térbeli határait a bekötő utakat lezáró sorompók jeölték ki, időben pedig a mindenkori műszakváltást jelző gyári dudához alkalmazkodott a lakosság, ez határozta meg életritmusukat, napjaik beosztását és ez emelte ki őket a város szélesebb társadalmából. A munkások és a munkáltató kapcsolatának elemzéséhez több lényeges elem összetett vizsgálata szükséges, úgymint a munkabér, munkakörülmények, lakásviszonyok, köztisztaság, munkásjóléti intézmények vagy az oktatás és a szabadidő megszervezése.

A munkás és munkáltató viszonyát minden vállalat esetében országos szinten törvényi rendelkezések szabályozták, így ez alól nem volt kivétel a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. sem. A 19. században a munka a magánszféra körébe tartozott és kimondottan patriarchális rendszer szabályozta.⁷ Mindkét fél bizonyos köteleességekkel tartozott a másiknak.⁸ A köteleességek és kötelezettségek konkrét formáit azonban nem írta elő a törvény, ami a liberális jogfelfogásból fakadt.⁹

E szabályozások megszületését és törvénybeiktatását heves viták előzték meg. A liberális szemléletmód szerint a kötelező biztosítás, amikor kényszerszolidaritást vezet be, tulajdonképpen a magánviszonyoknak a területére hatol be.¹⁰ A törvényelőkészítés folyamán mindez a magánjogi alapról való letérésként jelentkezett.¹¹ Még az 1907-es törvény parlamenti tárgyalásánál is fölmerült, hogy legalább a jobb módú munkások esetében meg kellene őrizni a „magánjogi alapot”.¹² Mire a hivatalos törvényi szabályozás megindult, már több nagyvállalat

⁷ Bódy 2003: 172.

⁸ A munkaviszonyt Magyarországon az 1872-es Ipartörvény, az 1875-ös Kereskedelmi törvény, majd hosszú időre az 1884-es évi VIII. új Ipartörvény szabályozta. A munkavédelem terén az 1872. és főként az 1884. évi XVII. törvénycikk hozott jelentős változásokat, amely kimondta, hogy minden tulajdonos köteles biztosítani gyárában a biztonságos és egészséges munkavégzés, a munkavédelem feltételeit.

1872. évi VIII. törvénycikk, III. fejezet 69. § Minden gyáros köteles gyárában saját költségén mindazt létesíteni és fenntartani, a mi tekintettel az iparüzlet és telep minőségére, a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szolgál. Valamint az 1884. évi XVII. törvénycikk:

114. § Minden gyáros köteles gyárában saját költségén mindazt létesíteni és fenntartani, a mi tekintettel az iparüzlet és telep minőségére, a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szolgál. (30. §)

117. § A munkásoknak munkaközben úgy délelőtt, mint délután, fél-fél órai, délben pedig 1 órai szünidő engedendő. Azon gyárakban, melyekben a munka éjjel-nappal foly, a gyáros az éjjeli munkára alkalmazott munkások kellő felváltásáról köteles gondoskodni. A nappali munkát reggeli 5 óra előtt kezdeni és esti 9 órán túl kiterjeszteni nem szabad.

118. § A gyáros köteles munkása bérét készpénzben és pedig – ha másképp nem egyezkedett – hetenkint kifizetni

Ezt követte az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény, illetve az ugyanezen évben keletkezett vasárnapi munkaszünetről szóló törvény és az 1893-as XXVIII. törvénycikk az ipari balesetmegelőzésről és az iparfelügyelők intézményéről rendelkezett. E törvényekről bővebben lásd: Bódy 2001.

⁹ Bódy 2004: 21.

¹⁰ A kötelező biztosítás és a liberalizmus elvi ütközéséről lásd Bódy 2010: 75–90

¹¹ Pozsonyi kamara felterjesztése. MNL OL K 231. 39. cs.

¹² Földes Béla felszólalása. Képviselőház Naplója. V. köt. 110. ülés 1907. febr. 16.

kiterjedt szociális intézményhálózattal rendelkezett, tagjaik számára segélyeket, biztosításokat és nyugdíjakat nyújtottak. Számos iparvállalat kulturális létesítményeket, olvasóköroket működtetett, és különféle sportegyesületeket hozott létre, köztük a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt is. Egy profitorientált vállalatnál mindezt nem (csak) a szolidaritás jegyében tették, hanem az ekkor már széles körben ismert – Henry Ford által bevezetett vállalati gondoskodás mintájára fordizmusnak nevezett – módszer alapján igyekeztek a munkásaik számára nyújtott megfelelő munkakörülményekkel és átlag feletti életszínvonalal a termelés zavartalanságát és minőségét fenntartani.

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. országos viszonylatban is kiterjedtnek számító szociális intézményrendszerrel rendelkezett, amelynek kezdeményei már a 19. század első felében megjelentek. Egyik elődszervezete, a Murányi Unio 1809-től munkásai számára társulást tartott fenn és példáját több vasipari társulat is követte a térségben. A fúzió után az egységek társpénztárai 1882-ben egyesültek és kiterjedt jóléti intézményhálózat jött létre.¹³ A vállalati társpénztár az önsegélyezés egyik lehetséges formája volt. Különösen a bányászatban és a kohászatban volt elterjedt. Szervezeteik egyszerre töltötték be a beteg- és nyugdíjbiztosító feladatait, de kezdetben baleset esetén tagjai nem részesülhettek juttatásokban. A társulátagság balesetbiztosítást országos szinten csak 1907-től jelentett, a Rimamurányi vállalatnál azonban már 1889-től bevezették a baleseti kártalanítást is. Az alábbi idézet egy 1913-as ismertető füzetből származik, amely a Rima és társvállalatainak jóléti intézményeit mutatja be. „A gyári és bányaüzemek nyomán járó – fájdalom nem éppen ritka – balesetek anyagi nyomorúságán enyhítendő, a társulat már az 1898. évben balesetkártalanító intézményt alapított. Ez intézmény célja a baleset által előidézett részleges vagy teljes munkaképtelenség eseteiben a balesetet el szenvedett tag részére egy az alapszabályok idevágó szakaszainak megfelelő egyszer és mindenkorai segélyt nyújtani, emellett azonban az illetőnek a társuladaintézmény keretében szerzett nyugdíjigényei egészben megmaradnak.

Halálos baleset alkalmával a baleseti segély az illető családjának vagy más hozzátartozójának fizettetik ki. Ez a legmagasabb segély az elhalálozott tag napi keresetének 500 szoros összegében van megállapítva. A balesetbiztosítás összes költségeit a társulat viseli, a munkásokra e címen semmiféle teher nem hárul. A biztosítási alap vagyona a társ- és betegsegélyező pénztár vagyonától elkülönítve kezeltetik, de az intézmény kezelése a társuladai bizottságok hatáskörébe van utalva, e tekintetben tehát az ott elmondottak mérvadók.”¹⁴

¹³ A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság bányatárspénztárának alapszabálya (1929).

¹⁴ A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése, „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1913. [Szerző nélkül], 179. (A továbbiakban Rima 1913.) A kiadvány scannelt változatának rendelkezéseire bocsájtását ez úton szeretném megköszönni Liptay Péternek. Az eredeti példány magángyűjtemény. Tetmajer Alfréd vezérigazgató úr hagyatékából – Nagy Zoltán anyagai között található.

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság társ- és betegsegélyező pénztára két, azelőtt egymástól függetlenül működő pénztár egyesüléséből jött létre. Ezek egyike a Rimamurányi kerület társ- és betegsegélyező pénztára, másik a Salgótarjáni kerület társ- és betegsegélyező pénztára. E két intézmény egyesülése a királyi bányahatóság jóváhagyása mellett 1902. évi január 1-jével ment végbe és az egyesülésre vonatkozó intézkedéseket az alapszabályok 46. paragrafusában fektették le.¹⁵ „A társpénztár célja és rendeltetése beálló munkakép-telesség esetére férfitagjait, valamint elhalt munkás, illetve nyugbérres özvegyét az alapszabályszerűleg megállapított nyugbérrel ellátni s az apa elhalálása esetén bizonyos korig az árvákat nevelési segélyben részesíteni.”¹⁶ A balesetbiztosítási alpnak 1913-ban már 17 000 tagja volt, szinte a teljes munkáslétszámot lefedte.¹⁷ A társláda pontos elszámolását minden naptári év végén elküldték a bányahatóságnak és minden társulati telepen kiplakátolták falragaszok formájában, tehát széles nyilvánosságot kapott.

Az 1884. évi ipartörvény tette lehetővé az önálló iparosok részére, hogy a segédek önkéntes alapon betegsegélyező pénztárt hozzanak létre munkahelyükön,

¹⁵ Részletesebben a fent említett 1913-as publikáció jegyezte fel a társpénztárak történetét: „1. A Rimamurányvölgyi társpénztár eredete jóformán a társaság gyárainak alapításával egy idejű, amennyiben az első társpénztári intézetet a 'Murányi Unio' munkásai részére már 1809. évben alapította. Tevékenysége körülbelül ugyanazon téren mozgott, mint a mai intézményé, ámbár írott alapszabályai nem maradtak fenn. Ez a társpénztár 1852. évig maradt működésben, amikor is a „Murányi Unio”-nak a „Rima Coalitio”-val való egyesülése alkalmából az intézetnek 22.000 váltó forintot tevő vagyona a tagok kérelmére és a bányatörvényszék hozzájárulása után az érdekeltek között felosztott. Ugyanekkor szűnt meg a 'Rimai Coalitio' társpénztára is, melyről még kevesebb írott adattal rendelkezünk. Annnyit tudunk mindössze róla, hogy 1816-ban keletkezett s a Coalitio részéről évi 200 forint segélyadományban részesült. E két intézménytől a mai társpénztár-ra tehát semmi vagyon át nem öröklődött; ellenben a 'Gömöri Vasművelő Egyesület' által Ózdön 1847-ben alapított társpénztár csekély pénzkészletét (pontos számadat nincsen) 1857-ben, amikor az idevágó bányatörvénybeli intézkedéseknek megfelelő – a mai társládai intézmény egyik fő alkotó elemét képező 'Rimamurányi kerületi társpénztár' megalakult, ennek utalta át.

2. A Salgótarjáni vasfinomító munkásainak társ- és betegsegélyező pénztára ideiglenes szabályok keretében már a társulat alapítását követő évben, tehát 1869-ben alakult meg; hatóságilag jóváhagyott alapszabályok keretében való működését azonban csak az 1873. évben kezdte meg. Ezek az alapszabályok 1882-ben – amikor a Salgótarjáni vasfinomító a Rimamurányi vasmű egyesülettel összeolvadt – kezelési tekintetben némi módosítást szenvedtek s a 'Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részvénytársaság salgótarjáni kerület munkásai társpénztári intézete alapszabályai' elnevezés alatt lettek bányahatóságilag jóváhagyva. A rimamurányi és a salgótarjáni kerület társ- és betegsegélyező pénztárai 1902. évig külön kezeltettek, amennyiben azoknak egymástól eltérő vagyoni állása a nyugdíjigények tekintetében egyező elbánsát az ideig nem tett lehetővé. Ezt a különbséget a társulat bőkezű adományai időközben kiegyenlítették, 1902. évben a társládák végleg egyesítették s az egyesített intézetek ügykezelése a 'Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részvénytársaság társpénztárának alapszabályai' elnevezés alatt 1902. október hó 16-án bányahatóságilag jóváhagyatott. A fent megnevezett társ- és betegsegélyező pénztár az 1854. évi május hó 23-án nálunk is érvényesített osztrák bányatörvény 210-213. §-ai, valamint az ezt kiegészítő, a munkások betegség esetén való segélyezését rendező 1891. XIV. törvény cikk rendelkezéseinek megfelelően van szervezve.” Rima 1913: 177–178.

¹⁶ Rima 1913: 177.

¹⁷ Nagy 2012: 49.

ezeket az ipartestületek ellenőrizték.¹⁸ A salgótarjáni önálló iparosok számára az ipartestület 1886-ban alapult, főként a tagok befizetéseivel, kisebb részben a munkaadók hozzájárulásával működött. A 200 ipartestületből 87, az ipartársulatokból 52 létesített betegeket segélyező intézményt.¹⁹

„Az az iparos, aki képzéshez kötött ipara gyakorlásával önként felhagyott, mint önkéntes tag mindaddig az ipartestület kötelékében maradhat, amíg a tagsági díjakat fizeti, azonban az ipartestületben sem cselekvő, sem szenvedő választójoga nincs. A gyárosok önkéntes tagokul beléphetnek az ipartestületbe, ha kötelezettséget vállálnak arra nézve, hogy legalább öt éven át az ipartestület tagjai maradnak és a gyárosokra megállapított felvételi és tagsági díjakat fizeti.”²⁰ Az említett tagsági díj folyamatosan emelkedett. A két világháború között (1934-ben) már 60 P volt és mindent megtettek annak érdekében, hogy a nagyobb vállalatok vezetőségét a tagjaik sorában tudják. A salgótarjáni gyár igazgatóságát 1937-ben bizalmas levélben felszólították, hogy haladéktalanul lépjenek be az Ipartestületbe. Az iparügyi miniszter arra hivatkozott, hogy a salgótarjáni gyárigazgatók közül egyedül az acélgyári igazgató nem volt még tagja a testületnek. Az ügy folytatásaként Fabini Henrik, az akkori gyárigazgató körlevelet intézett az Üveggyár, Hirsch gyár és a Kőszénbánya igazgatóságához, hogy megtudja, ők vajon valóban tagjai voltak-e az Ipartestületnek, de legnagyobb meglepetésére kiderült, hogy egyikük sem volt az. Az udvarias elutasító válasz után újabb miniszteri levél érkezett, amely keményebb hangnemben íródott és kilátásba helyezte, hogy ha önkéntes alapon nem lép be az acélgyár vezetősége az ipartestületbe, akkor „szolgálati úton a kellő lépéseket” meg fogják tenni. A széljegyzetelés alapján az acélgyár vezetősége (feltehetőleg maga a gyárigazgató, Fabini Henrik) nem értette, hogy vajon mit érthettek kellő lépések alatt. Viszont a levél hangneme miatt panaszt tett az iparügyi minisztériumnál. Kifejtette, hogy személyesen kivetnivalója nincs az önkéntes ipartestületi tagsággal, de nehezményezi, hogy nem tisztességes módon próbálják elérni céljaikat.²¹

A betegsegélyező pénztári tagság a tag és közvetlen családtagjai ingyenes kórházi kezelésre és ingyenes gyógyszerellátásra voltak jogosultak, ezen felül a biztosított munkás felesége a szülést követően gyermekágyi segélyben is részesült. Ha húsz heti kezelést követően a beteg teljes gyógyulására nem láttak kilátást, kezdeményezték a nyugdíjazását. A társuladai és egyben betegsegélyező pénztári

¹⁸ 1884. évi XVII. törvénycikk IV. fejezet az ipartestületekről és a segélypénztárról: 143. § A segédkektől követelhető hozzájárulás nem lehet nagyobb, mint heti bérük 3 százaléka. Ez a hozzájárulás hetenkint szedendő be, illetőleg az iparos által a segélypénztár számára beszolgáltatandó. Az iparos minden egyes segédje után a segélypénztárhoz hozzá tartozik járulni; 145. § A segélypénztár kezelésében az iparosok és a segédke egyenlő számban vesznek részt. A segélypénztár kezelő bizottságának elnöke az ipartestület elnöke.

¹⁹ Nagy 2012: 49.

²⁰ MNL OL Z 371 64. csomó 48. tétel A salgótarjáni ipartestület alapszabályai, 1934. január 4.

²¹ Az Üveggyárnál a megkérdezett személy: Szenthe, a Hirschnél: Tarnay, a bányánál: Bérczy főtanácsos szabadsága miatt Kuhinka titkár és Schreiner igazgató. MNL OL Z 371 64. csomó 48. tétel

tagság a munkás keresetének 4%-ának levonásával járt, a társládai tagság külön csak 2% levonásával.²²

Külön nyugdíjintézete volt a társulat tisztségviselőinek. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. tiszti nyugdíjintézetének 1903-ban kötelező tagjaivá váltak a közös vezetésben levő Hernádvölgyi Magyar Vasipar Részvénytársaság és az Unio Cs. Kir. Szab. Vas- és Bádoggyár Társaság tisztviselői. A nyugdíjigény 10 évnnyi tagság után kezdődhetett és 35 év szolgálat után a tag nyugdíja a fix fizetésének a teljes összegét érthette el. Az elhalt nyugdíjintézeti tag törvényes özvegye élete fogytáig, vagy újbóli férjhezmeneteléig a teljes összeg 2/3 részét kapta. A gyermekek pedig 20 éves korukig az édesapjukat megillető nyugdíj 10%-át, a teljesen árva gyermekek a nyugdíj 20%-át kapták nevelési pótlék címen. A tiszti nyugdíjintézet vagyona a tagok járulékából, a társulat adományaiból és az élelmezési intézetek hasznának 1/3 részéből állt.

Egy 1913-ban publikált, vállalati érdekekből íródott kiadvány – megfelelő forráskritikával – számos fontos információval szolgál a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. munkásjóléti intézményeivel kapcsolatban. A bevezető soraiban egyértelműen és nyíltan megfogalmazza a kötet célját: „A ‘Rimamurányi’ társulat vezetésében s a mult évtizedben irányítása alá került többi vasipari vállalatnál is kezdettől fogva az a törekvés nyilvánult meg, hogy munkásait és összes alkalmazottait ne csak az anyagi érdekek kötelékével vonja közelebb magához, hanem bennök a vállalathoz, annak sikereihez való őszinte ragaszkodás érzését is felkeltse. E törekvés nyomán támadt bensőségteljes viszony bélyegét hordja magán a társulat legtöbb jóléti intézménye, amelyek alapításánál és vezetésénél egyaránt gondoskodó szeretet nyilatkozik meg, cáfolatául ama rágalmaknak, melyek a munkaadó társulatokat kivétel nélkül és célzatosan mint olyanokat állítják pellengérre, amelyek a munkások anyagi és erkölcsi gyarapodásának érdekében semmit sem cselekszenek. Vajha a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és testvérvállalatai jóléti intézményeinek alább következő részletes ismertetése valamivel hozzájárulna ama mesterségesen szakított rések betöméséhez, melyek ma a munkást a vállalkozóval való egyetértő bizalmas munkálkodás terén lépten-nyomon végzetesen akadályozzák.”²³

Az intézmények bemutatása a vallás jelentőségének hangsúlyozásával indul, mivel a vállalat komoly hangsúlyt fektetett a munkásainak a valláserkölcsi befolyásolására. 1912-1918 között összesen 47.571,32 K pénzüsszeget költöttek templomok támogatására. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. országos szinten és Salgótarján településen belül is jelentősen hozzájárult az elemi oktatás intézményi kiépítéséhez.²⁴ Már a 19. században is működött az acélgári telepen elemi iskola, de az 1929-ben felépített új, modern berendezésekkel ellátott elemi iskolát a tanfelügyelők országos szinten példaértékűnek minősítették.²⁵

²² Rima 1913: 178.

²³ Rima 1913: 5.

²⁴ A salgótarjáni acélgári iskoláról lásd Balázs 1978; 1979; 1980.

²⁵ MNL OL Z 371 63. csomó folio 140- 146. Jegyzőkönyv 1937. április 28.

A Rimamurány-Salgótarjáni Társaság által fenntartott iskolák száma országos szinten is jelentős volt. Már az 1918. évben a Társaság 5 iskolakerületben tartott fön­n ele­mi és iparostanonc iskolákat, amelyekben összesen 4060 diák tanult és 102 tanító oktatott rendszeresen.²⁶

1908-ban a Társulat árvaházat is alapított Likéren 116 férőhellyel, a kor leg­ma­ga­sa­bb színvonalán, 300.000 K önköltségen.²⁷ A 116 főre épült árvaház 1910-re népesült be teljesen. Kezdetben a nevelési teendőket 5 tanerő látta el. Az árva­ház a szorosan vett tanítással nem foglalkozott, a gyermekek a társulat iskoláját látogatták. Egy 1918-as leírásban az alábbiakban határozzák meg az árvaház működését: „A gyermekek az intézetben gondos és szerető felügyelet alá kerülnek s jellemüknek erkölcsös irányban való fejlődésére és munkaszeretetük ápolására kiváló súlyt helyeznek. A tanulás után fennmaradó szabad idejüket az árvák könnyebb házi teendők elvégzésével, külső munkával és testedző szórakozással töltik. A tisztaság és rendszertet felkeltése céljából a növendékek maguk takarítják az összes általuk használt helyiségeket; a nagyobbak segítenek kisebb társaiknak az öltözködésnél, mosdásnál, fésülésnél; kerti munkát végeznek, résztvesznek az ásás, kapálás, veteményezés, ültetés, stb. munkájánál. A leányok varrást, foldozást és kötést tanulnak és felváltva dolgoznak az intézet varróműhelyében, hol az intézeti fehérnemű elkészítésénél és javításánál segídek­zenek. Az árvák szellemi oktatása mellett különös gond fordítatik azok testi fejlődésére is. Az árvaház berendezése mindenben megfelel a modern higiénia követelményeinek, tágas nappali és hálótermek, hegyi forrásvezeték­ből kitűnő ivóvíz állnak rendelkezésre s az egész épület központi fűtéssel van ellátva.”²⁸

Az elaggott vagy megrokkant munkásoknak a vállalat a zólyom megyei Bikás községben egy „rokkanttelepet” rendezett be egy üzemen kívül helyezett vasgyár munkásgyarmatából, még 1908-ban. A 15 házát felújították és kertet, valamint földet adtak mellé a telep lakóinak. Mivel a különböző telepeken élő munkások keresetének csak elenyésző részét képezte a lakbér és a vállalat lehetőséget biztosított a szövetkezeti lakásépítésre is, így önhibájukon kívül feltehetőleg elenyésző számban maradtak nyugdíjas korú munkások fedél nélkül és szorultak rá a „bikási munkásrokkanttelepre”. „A rokkanttelepre való felvételért azon társulási bizottsághoz kell folyamodni, melynek működési területén az illető nyugbér­es lakik. A társulási bizottság indokolt előterjesztése alapján a felvétel felett a társulat vezérigazgatósága határoz.”²⁹

A munkásjóléti intézmények és járandóságok vizsgálatakor nem szabad meg­fe­le­de­kez­ni a szórakozási lehetőségekről sem. Ahogyan a kulturális intézmények, ugyanúgy a sport megszervezése is a gyár vezetőségének kezdeményezésére indult el a 19. század végén, de a munkások igényével összhangban való­sult meg. A salgótarjáni kolónián is felépült az Olvasó, vagy más néven Munkás

²⁶ Rima 1913: 14.

²⁷ Rima 1913: 35 – 47.

²⁸ Rima 1913: 36.

²⁹ Rima 1913: 155.

Kaszinó és a Tiszti Kaszinó. Utóbbiból nőttek ki a sportegyesületek. Az Olvasó tartotta fenn a könyvtárat, zenekart, dalárdát és a műkedvelők színjátszó csoportját is. A vállalat igyekezett a rekreációt szolgáló zöld pihenő terek kialakítására. A Dolinka pihenőpark kiépítésére az első világháború után került sor Salgótarjában. A fenyvessel és akáccsal betelepített hegyoldal, a sportpálya és a játszótér gondozását a gyári kertészet látta el.

Az olvasóegyleti tagság is járt biztosításhoz hasonló előnyökkel. Előfordult, hogy fizettek temetési hozzájárulást is egy-egy elhunyt tagjuk hozzátartozóinak, bár ezek eseti segélyek voltak. *„A társulat rendszeresített intézményei útján, de a maga részéről is minden lehető megtesz ugyan, hogy a betegség, váratlan haláloset vagy egyéb szerencsétlenség által súlytott munkáscsaládok nyomorán enyhítsen, de az ezirányban megnyilatkozó igények teljes kielégítésére nem mindenkor képes. A társadalmi úton gyakorolható jótékonyáságnak tehát még mindig elég tág tér marad nyitva. Ennek a feladatnak a társulat telepein alakult nőegyesületek elismeréseméltó buzgalommal igyekeznek megfelelni.”*³⁰ Az idézetben szereplő társadalmi szolidaritás jelentős szerepet játszott az acélgáriak összetartozástudatában. A társadalmi háló összekötötte a tisztviselőt és a jól fizetett előmunkást a legszegényebb segédmunkással és a hálót a nőegyletek asszonyai kapcsolták össze, akik a házimunkán és a család irányításán túl legfontosabb feladatuknak a jótékonyaságot tartották.

A Rima, mint minden telephelyén, így Salgótarjában is létesített ételmezési üzletet (hivatalosan provizorátnak, Salgótarjában leginkább magazinnak nevezték), ahol a vállalat alkalmazottai kedvezményesen tudtak vásárolni. Az üzletben csak a gyári dolgozók vásárolhattak és mindenki keresetének megfelelően hitelt kapott, amelyre szabadon költekezhetett. A fizetés alkalmával levonásra kerülő hitelezett összeg nem lehetett több a kereset kétharmadánál, a hiteleket egy külön könyvecskében vezették. Az ételmezési üzletek külön e célra szolgáló nagyobb vagy kisebb épületekben nyertek elhelyezést.³¹ Salgótarjában egy különálló épületben és a munkáskaszinó melletti kisebb épületben kapott helyet. Az 1913-ashoz hasonló leírás született Dullien Ferenc, az óriásvállalat igazgatóhelyettesének tollából 1928-ban, amelyet Nagy Péter elemzett tanulmányában.³² Dullien leírja, hogy a Rima abból a célból hozta létre az ételmezési üzleteket, hogy munkásai kedvezményes árú és jó minőségű élelmiszert és olykor ruhaneműt is vásárolhassanak a telepeken.³³ Az ételmezési intézetekhez tartozó épületek és felszerelések a társulat tisztai nyugdíjintézetének tulajdonát képezték. Ezek az üzletek a beszerzett termékeket minimális haszonnal továbbították a fogyasztókhoz, és a teljes profitot a munkásjóléti egyesületekhez juttatták: 1/3 részben a tisztviselők nyugdíjintézetéhez, 1/3 részben a munkások

³⁰ Rima 1913: 50.

³¹ Rima 1913: 161.

³² Dullien 1928. Idézi Nagy 2012: 21.

³³ Dullien 1928: 3 – 4. Idézi Nagy 2012: 49.

társládájához és 1/3 részben a munkások iskolaalapjához.³⁴ Dullien Ferenc szerint azért volt minderre szükség, mert csak így tudták kiküszöbölni „az egészséges verseny túllapásait”³⁵ a munkáskolóniákon. Az 1913-as publikáció szerzője kicsit nyakatekerten így fogalmazott: „A társulat, tekintettel arra az általánosan ismert körülményre, hogy nagyobb munkástömegek összeverődésének helyein – főleg ha azok kereseti viszonyaik kedvezőek – a mindennapi szükségletek kielégítésére szolgáló élelmi és egyéb használati cikkek árai, megfelelő ellensúlyozó tényezők életbeléptetése nélkül, gyakran rendellenes magasságra emelkednek, munkásai megélhetési körülményeinek megkönnyítésére széles terjedelmű élelmező intézményt létesített.”³⁶

Az üzletek a főbb élelmiszereken kívül ruházati árucikkeket, zöldséget, gyümölcsöt és gabonaféléket is árultak.³⁷ A hússal való ellátásra mészárosokkal szerződtek.³⁸

A munkáskolóniák építésénél, a házak mögött disznóólakat is létrehozott a vállalat, hogy a családok megtermelhessék egyéni hússzükségletüket. A háború alatt kellett egyedül beszolgáltatniuk a vágásból származó húst. Egy 1917-es rendelkezés arra utasította a salgótarjáni kolónia lakosságát, hogy házi sertésvágás után az úgynevezett fehérárut az élelmiszerüzletbe bevételezzék, a húsáru pedig „kicsinyben maximális áron kiárusítandó” volt.³⁹

A pékárut a részvénytársaság gőzsütődéiből szállították.⁴⁰ A kenyér árát kalkulációval állapították meg. Figyelembe vették a liszt árán felül a tűzifa minőségét, mennyiségét és az árát is. Az üzletvezetőket a gallyak maximális hasznosítására kötelezték.⁴¹

Két élelmezési főüzlete volt a vállalatnak, az egyik Salgótarjában, a másik Ózdon. A salgótarjánihoz a salgóbányai melléküzlet tartozott, míg az ózdihoz a bánszállási, somsályi, járdánházai, nádasdi és lucabányai melléküzletek, valamint a líkéri és vashegy-rákosi fióküzletek.⁴²

1917-ben szikvízgyárat⁴³ is létesítettek Salgótarjában és a nyári melegben a munkások ezzel csillapíthatták szomjukat. Az élelmiszerüzleteket egy boltvezető és egy pénztáros működtette, akik egymás munkáját is ellenőrizték. A salgótarjáni üzletre vonatkozóan csak az 1920-as évektől maradtak fenn adatok. 1926-ban Wach Frigyes volt a vezetője, majd Brezina Gyula lett, 1927-ben pedig már Bodnár Máttyás töltötte be a tisztséget, míg a pénztáros végig Takács Gyula

³⁴ Rima 1913: 161.

³⁵ Nagy 2012: 29.

³⁶ Rima 1913: 161.

³⁷ Rima 1913: 163.

³⁸ Dullien 1928: 3–4. Idézi Nagy 2012: 49.

³⁹ MNL OL Z 371 63. cs. S–46/22.f. folio 198.

⁴⁰ Nagy 2012: 28.

⁴¹ MNL OL Z 371 S–46/55. f. 1927/1928.

⁴² MNL OL Z 371 S–46/55. f. 1927/1928.

⁴³ MNL OL Z 371 63.cs. S–46/22. f. folio 196.

maradt. A salgóbányai üzleté ebben az időben Liphay Elemér volt.⁴⁴ A szigorú kontroll alatt működő üzletek kezelőit gyakran számon kérték. Bodnár Mátyást például 1927. június 9-én levélben utasították rá, hogy adjon magyarázatot, hogyan lehetséges, hogy ugyanúgy 11 embert alkalmaz, mint elődje, mégis 26 pengővel több költséget állapít meg rájuk? A válaszlevél sajnos nem található az adott levéltári csomóban, de feltehetőleg azért cserélődött viszonylag gyorsan a salgótarjáni élelmezési üzlet kezelője, mert a gyárvezetés nem tűrt meg minimális pontatlanságot vagy nyereszkesedést sem.⁴⁵

A boltkezelők jutalékot kaptak, de nem egyenlő mértékben. A salgótarjáni kezelőé magasabb volt, mint a salgóbányaié. Egészen pontosan a salgótarjáni kezelő az eladott áru után 5,5%-ban, illetve ital után 14,5%-ban, míg a salgóbányai az áru után 4%-ban és az ital után 11%-ban részesült. Példának okáért Wach kezelőnek az 1926. december havára megállapított jutalékkulcsa a kiadáson felüli összegként 449,16 pengőt eredményezett, amikor a kenyér ára 0,5 pengő volt.⁴⁶ Kétségtől a salgótarjáni élelmezési üzlet legproblémásabb vezetője Zsarnay Zoltán volt. Ő nyerte meg a Szent Ferenc telepi fióküzlet vezetését is 1936-ban, amely leginkább azért volt jelentős, mert hosszas, éveken át tartó levelezés és elutasítások sora után végre sikerült elérnie a vállalat vezetőségének, hogy ha italmérést nem is (azt csak 1938-tól), de a dohányárusítást megkezdhesék benne. Még egy baráti levél is megőrződött a Dr. Eigner Tivadar miniszteri tanácsos, a magyar királyi dohányjövedék igazgatója részére, amely azt kéri, hogy a tanácsos úr referálja el a dohányárusítási engedélyt, mert hosszú út vezetett az engedély megszerzéséig és most elakadt az ügy, többszöri érdeklődésre azt a választ kapták, hogy a referens a tanácsos folyamatos elfoglaltságai miatt nem jut elé. Az elbírálást kérő levél feltehetőleg az eredeti másolata, aláírás nem szerepel rajta, így nem tudjuk, ki írta.⁴⁷

A salgóbányai üzlet vezetője ekkor már Pogáts István és a rovincsolások során nála általában mindent rendben találtak. Nem úgy Zsarnay úrnál. 1938 nyarán 200 pengő pénzbüntetést kellett fizetnie, mert a salgótarjáni élelmezési üzletben saját maga és a személyzete részére külön bort vásárolt, így főbenjáró bűnt követett el, idegen árut tartot a társulati cikkek között. Más ízű és foktartalmú borral manipulált a korcsmában. A bírság megfizetése helyett ráadásul a kantinos segédjére igyekezett hárítani az ügyet és a bírság mérséklését kérte. Állítása szerint többször is vásárolt magának és a személyzetének bort, legutóbb egy 250 literes hordóval, de ezeket a borokat soha sem mérte ki „Amikor a kérdéses idegennek talált és látszó borért kérdőre vontam a kantinos segédemet, azt a választ kaptam tőle, hogy az igazán kis mennyiségben fogyó u.n. furmint bort régebbi maradványához – aminek az üveg aljában való állásából kifolyólag nem lehetett meg

⁴⁴ A most következő adatok forrása: MNL OL Z 371 S46/55. f. 1925/55. f.

⁴⁵ MNL OL Z 371 S46/55. f. 1925/55. f.

⁴⁶ MNL OL Z 371 63. cs. S–46/55. f. 1927/1928.

⁴⁷ MNL OL Z 371 S–46. t. 1936/1937.

a szokott szesz tartalma – hozzáöntötte az olcsóbb fajta bort, ebből származott a talált és dokumentumként felhozott bor idegenszerűsége. Nincsen olyan italmérés a világon, ahol az állott és maradék bort ki ne mérnék s ezt tette a kantinosom is.”⁴⁸ Zsarnay szavahihetőségét védve levelezik az ügyvédje útján a Hitelvédő Egyesülettel, sőt a Magyar-Olasz Bankkal is az ügyben, de nem a legudvariasabb formában. A vállalat szigorúan megtiltotta neki, hogy magánlevelezésre a vállalati levelező papírt használja. Végül teljesen kikelt magából, ironikus, fenyegető leveleket írt egyenesen az Országos Védegyletnek. Dr. Karátson Antal baráti hangvétellű levélben hívta fel a vállalat figyelmét az illetlen viselkedésére, amely nem csak rossz színben tüntette fel a vállalatot, de a stílusa miatt is vállalhatatlan volt. A levelet Bíró Pál elnök úrnak címezte a Nádor utcába. „Azt hiszem hibája a magyar gazdasági életnek, ha ilyen hangú levelekkel szemben nem tesz semmit, pedig az illem, a jóízlés és minden művelt emberhez illő kereskedelmi szokással is szöges ellentétben álló. [...] az ilyen lehetetlen hangú levéllel nem minket bánt meg, hanem azt a céget, amelyiket szolgálni úgy kellene, hogy szerencséjének tartsa és az üzleti illemet, mellyel szemben akármilyen előneve van, kötelességei is kell, hogy legyenek.”⁴⁹ A Rima ismét megfedte levélben Zsarnayt, hogy megfeledezett a kereskedői jómodorról és utasította, hogy csak és kizárólag udvarias hangvétellű leveleket írjon. Végül az ügy rendeződött. Zsarnay befizette büntetését, bocsánatot kért és maradt üzletkezelő. Magyarország második világháborúba való belépéséig már a helyén maradt.

Az eltérő forrástípusok egyértelműen jónak tartották a vállalat egészségügyi ellátórendszerét. A közegészségügyről még az 1876. évi XIV. törvénycikk rendelkezett, ebben határozták meg a magánkórházak felállításának rendjét és a kötelező védőoltások ügyét is.⁵⁰ A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. előd-vállalatának tekinthető Salgótarjáni Vasművelő Egyesület vasfinomító gyárának vezetősége a dolgozók egészségvédelme érdekében kezdetben az iskola mellett egy négy ágyas betegszobát létesített és egy felcsert alkalmazott. Állandó orvosa ekkor még nem volt a telepnek. Salgó-Tarján első orvosát, Dr. Jungmann Mihályt hívták meg egészségügyi felügyelőnek, majd, miután 1872-ben kitört a kolerajárvány, sürgősen felépítették a vállalati kórházat és állandó orvosi ellátást

⁴⁸ MNL OL Z 371 63. cs. S–46/2. t. 1937–38. Zsarnay Zoltán levele 1938. június 1.

⁴⁹ MNL OL Z 371 63. cs. S–46/2. t. 1937–38 Dr. Karátson Antal 1938.

⁵⁰ 1. § A közegészségügy vezetése az állami igazgatás köréhez tartozik. 56. § Köz- és magán-kórházak és gyógyintézetek az illető törvényhatóság meghallgatásával csak a belügyminister engedélyével állíthatók fel. 59. § Közkórházi jelleggel fel nem ruházott kórházak és gyógyintézetek csupán oly betegek felvételére köteleztetnek, kikre nézve berendezettek és idegen betegek befogadására, a rögtöni életveszély eseteit kivéve, nem szoríthatók. 67. § Ha magán egyén, társulat vagy testület közkórházat saját vezetése alatt tart fenn, az az orvosi személyzetet maga nevezi ki, de a kinevezést a főispánnak bejelenteni tartozik [...] 92. § A védhimlőoltási ügy állami intézmény; a hatóság a fennálló szabályok szerint intézkedik arról, hogy a védhimlőoltás a kellő segédlet kirendelésével akadálytalanul teljesíthessék. 93. § A védhimlőoltás, esetleg a felnőttek ujra-oltása, évenként minden községben teljesítendő. [...]

is szerveztek a kolóniára.⁵¹ A kórháznak volt rendelője, műtője, 12 ágyas férfi és 6 ágyas női kórterme, fürdőszobája, nővér és orvosi lakása és a lábadozó betegek számára fásított parkja. Külön járványkórházat is felállítottak nyolc ágygal és nővérlakással. A kolónia első orvosa dr. Vajda Ferenc lett.⁵²

1881-től, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. magánkórházaiiban az orvos pontos feladatait a személyre szóló szolgálati utasítása határozta meg, amelyek szinte hiánytalanul maradtak fenn. Dr. Rudnay Imre salgótarjáni társlá dai orvos szolgálati utasítása 1906-ból így foglalja össze a legfontosabb feladatait: Reggelente rendel, igazgatja a kórházat, a „nehéz” betegekhez házhoz megy. *„A betegek gyógykezelése kórházban és saját lakásukon történik. A családtagok – a kikk-re nézve a társlá dai alapszabályok gyógykezelés tekintetében megszorítólag intézkednek – rendszeren lakásukon gyógyítandók s csak kivételes esetekben – az ápolási és ételmezési költségek megtérítése mellett – gyógykezelhetők a kórházban.”*⁵³

Az orvos személyesen állította össze a betegek számára a heti étrendet és az étlapok alapján a társlá dai helyi bizottság alapján jóváhagyott árszabály szerint havonta utalványozta a kórházi betegek ételmezésének költségeit. Közegészségügyi feladatokat is ellátott, így köteles volt a munkások otthonait látogatni. Havonta minimum egyszer az iskolát is látogatnia kellett. A gyermekek „védhimlőoltását” is ő látta el, valamint az új munkások egészségügyi felmérését. 1-3 napnyi szabadságigényét a társlá dai bizottságnál kellett előre bejelentenie, ezen felül a vezérigazgatósághoz is kérvényt kellett írnia. Ebben az időszakban már szervezett munkásbiztosítás működött a vállalatnál.

A salgótarjá ni vállalati kórház megrendeléseit vizsgálva egyértelmű, hogy jelentős támogatásban részesítették a rászoruló családtagokat is, a biztosított férfi jogán. A mindannapi fogyóeszközökön felül, mint a sebészeti vatta, kötszer és a különböző műszerek, rendszeresen találkoztunk szemüveg, műszem, lúdtalpbetét és drágább segédeszközök, olykor járógépek megrendeléseivel is. Az említett eszközök megrendelőlapján mindig név szerint fel vannak sorolva a rászoruló k, hogy kinek a részére rendeli a kórház. A férfiak csak kb. 50%-ban szerepelnek ezeken a listákon, közel ugyanakkora arányban olvashatunk női neveket és gyermekeket is. 1935-ben például Sztermen Ferencné, salgóbányai lakos gyermeke, Árpád részére rendelnek 62 P értékben járógépet a társadalombiztosítás terhére.⁵⁴ Mindezekon felül rendszeresen fordultak a vezérigazgatósághoz is anyagi segítségért, általában fizetéselőleget kértek gyógykezelésre, olykor a gyerek egyetemi vizsgájára, gyerek kiházásítására. Ezeket az esetek túlnyomó többségében meg is kapták és havonta törlesztették.

⁵¹ Lizsnyánszky – Hortobágyi – Erdős 1968: 53.

⁵² Lizsnyánszky – Hortobágyi – Erdős 1968: 54.

⁵³ MNL OL Z 366 1232. o. sz. 34. cs Szolgálati utasítások az RMST tisztviselői részére – egyénenként. 1899–1939. folio 1306.

⁵⁴ MNL OL Z 371 62. cs. 1935. szeptember 6.

1938-ban a rudabányai Beke Károly bányairnok kért jelentős támogatást a vezérigazgatóságtól, mert 4 éves csípőficamos kislányát Budapesten a Stefánia kórházban kellett műtétenie és kezeltenie. A 11 hónapig tartó kezelés minden vagyonát felemésztette. Pontosán leírja a költségeit is. (90 P a havi lakhatásuk Budapesten, 70 P a speciális ágy elkészíttetése asztalossal, 40 P a speciális szék.) A 11 hónap alatt 30 P társpénztári támogatásban részesült, illetve a gyógykezelést és az utazást a társpénztár fedezte, mégis mindent egybevetve így is 900 P-be került gyermeke gyógykezelése. Erre hivatkozva kereken 300 P támogatást kért, amelyet fenntartás nélkül meg is adtak neki.⁵⁵

A négy társulati kórház közül az ózdi volt a legnagyobb, a salgótarjáni utána következett. Az ápolási feladatokat mind a két helyen irgalmas rendi apácák látták el. A vállalati kórház szigorú vezérigazgatósági felügyelet alatt működött, mondhatni, hogy az orvos minden lépését, minden egyes ellátást és gyógyszer vagy egyéb felszerelés beszerzését a vállalat vezérigazgatóságának jelteni kellett, a legtöbb esetben előre jóvá is kellett hagyatni. Jó példa erre a salgótarjáni főorvos, Dr. Dörflinger János levelezésének részlete a vezérigazgatósággal 1937-ből. *„Azonban a gyakorlatban előadódhatnak olyan esetek, amelyeknek magánbetegként való kezelése orvosi etikai szempontból kifogás alá nem eshetnek, a betegnek anyagi kárt nem okoznak ellenkezőleg anyagi szempontból előnyt jelentnek.”*⁵⁶ Hivatkozott például nemi betegre, aki nem akart megjelenni a nyilvános rendelésen, inkább másik orvohoz ment. A vezérigazgató levélben udvariasan elfogadta a főorvos úr érvelését, de szigorúan kimondta, hogy a körülményektől függetlenül társ-pénztári orvos társpénztári tagot mint magánbeteget nem kezelhet.

Az országos arányokat nézve elmondható, hogy 1938-ban még csak 304 kórház működött 50 ezer férőhellyel, így kb. minden 10 ezer felnőtt lakosra 54 ágy jutott, tehát egy ágyra kb. 185 lakos esett. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni kórházában ezzel szemben 2100 dolgozóra esett 26 ágy,⁵⁷ amely annyit jelentett, hogy ha ezt a számot megszorozzuk kettővel (a feleségekkel is számolva) akkor egy ágyra kb. 161 ember esett, tehát a vállalatnak jobb volt a kórházi férőhelyekkel való ellátottsága, mint az országos átlag, persze ez messze nem volt még elegendő. Ennek hangot is adtak egy kérés elutasításakor. A helyi rendőrkapitányság érdeklődött 1935-ben, hogy a rendőrségénység családtagjait felvennék-e az acélgyári kórházba megfelelő térítési díjért? Azt a választ kapták, hogy hivatalosan csak 26 ágyuk van és ez a közel 2100 dolgozóra nézve nem sok, így az acélgyáriaknak kell fenntartaniuk az ágyakat, de sürgősségi esetben természetesen ellátják a rendőr családtagokat a szokásos 5.60 P napi költség megtérítése ellenében a kórházban, illetve, ha a beteg nem szállítható, külön

⁵⁵ MNL OL Z 371 112. csomó 321. tétel Személyzeti ügyek 1938.

⁵⁶ MNL OL Z 371. 62. cs. S-451937. február 8. Dr. Dörflinger János levele a vezérigazgatóságnak és a válasz levél 1937. február 16.

⁵⁷ MNL OL Z 371. 62. cs. 1935. nov. 22.

műteti költség felszámolása után az operációkat is elvégzik, ahogy megteszik ezt szükség esetén bárkivel.⁵⁸

A Rimamurányi vállalati kórházak „Salgótarjánban, Likéren, Ózdon és Korompán a társzláda tulajdonát képező, külön e célra emelt modern épületekben vannak elhelyezve, a többi telepeken a társulat engedett e célra át megfelelő helyiségeket. A kórházak közül a kisebbek is zárt folyosóval, várószobával és orvosi rendelővel, fürdőszobával és klozettel vannak ellátva. [...] A kórházakat rendszerint tágas udvar és szépen parkozott kert környezi, ahol az üldögélő betegek kellemes szórakozást találnak.”⁵⁹ Ózdi és a korompai kórházakban már 1918-ban is volt röntgen készülék és műtő, büszkéek voltak rá, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztériumi rendeletében felvették őket a gyakorló kórházak sorába, tehát az orvostanhallgatók részben a Rima kórházaiban végezték gyakorlatukat. A kórházak a legtöbb településen túlszűfoltak voltak, ennek legfőbb oka, hogy a biztosítási reformok nyomán jelentősen kiszélesedett a kórházi ápolást igénybe vevők köre, de ez nem tartott lépést az állami kórházépítésekkel. Szegénygondozással még főként csak a társadalmi egyesületek foglalkoztak, amelyek jelentős része felekezeti alapon jött létre. Gyáni Gábor véleménye szerint a magyarországi szociálpolitika a nyugat-európai szinthez képest jóval fejletlenebb szinten állt. Ennek az volt az oka, hogy az államot nem hajtotta semmiféle kényszer vagy motiváció, és adottságai sem készítették a vállalatokra jellemző paternalista szociális gyámkodásra.⁶⁰ A vállalatvezetés szempontjából tökéletességet sugalló képet Nagy Péter igyekezett a baloldali sajtó tudósításai, illetve a Párttörténeti Intézet munkatársai által készített interjúk alapján árnyalni, amely vállalkozás igen figyelemreméltó, hiszen az említett források, ha lehet, még részrehajlóbbak, mint a vállalatvezetés propagandaanyaga.⁶¹ Ez alapján a *Népszava* által megkérdezett fizikai munkások a vállalatvezetés által biztosított nyugdíjat, az özvegyi és az árvaellátást is kirívóan kevésnek tartották, valamint azt is kifogásolták, hogy a társaspénztár vezetőségi tagjaira az igazgatóság tett javaslatot, a tagság pedig csak a javasolt személyek közül választhatott. A lap szerint a munkásokban kétségeket ébresztett, hogy a megfelelő helyre kerülnek-e a bérükből történő levonások. A *Népszava* több cikkben is foglalkozott az ózdi munkások életével. A lap fő megállapítása Nagy Péter szerint az volt, hogy Ózdon a korszakban a munka- és életkörülmények nem voltak kielégítőek. Egyik publicisztika egyenesen a Rima „ózdi rabszolgái”⁶²-nak nevezi az itt dolgozókat. A *Népszava* szerint a Rimánál dolgozók „minden pillanatban szembenéznek a halállal egy kiló kenyér áráért”, tehát nem tartották kielégítőnek a munkásvédelemmel kapcsolatos intézkedéseket sem.⁶³

⁵⁸ MNL OL Z 371. 62. cs. 1935. nov. 22.

⁵⁹ Rima 1913: 83.

⁶⁰ Gyáni 1992: 5–16.

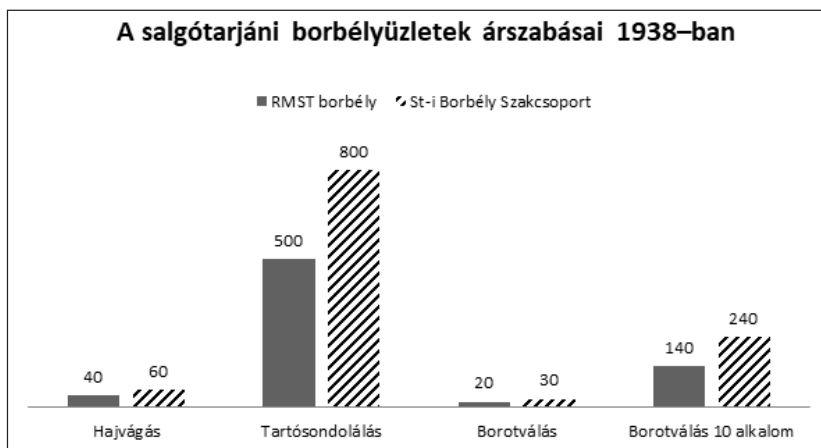
⁶¹ Az alábbi forrásokat Nagy Péter tanulmányából idézem: Nagy2012: 23.

⁶² A Rima ózdi rabszolgái között. *Népszava* 1928. október 7. 9.

⁶³ Lakás- és közegészségügyi képek Rimáék birodalmából. *Népszava* 1928. október 10. 3.

A következőkben ebből a kijelentésből elindulva kívánom megvizsgálni az élelmiszer üzletek árait, és a munkabéreket. A szociáldemokrata írások szerint az élelmezési üzlet a dolgozók bérezéséhez képest drága volt, nagy volt az elégedetlenség velük szemben. A konkurenciát jelentő helyi kereskedők valóban állandóan kifogásolták az intézmény működését, problémájuk legfőbb okát abban látták, hogy a vállalat mesterségesen leszorította az árakat és ennek következtében egyenlőtlen versenyhelyzet alakult ki.⁶⁴ Ezt igazolja egy konfliktushelyzet is 1938-ból.

Az acélgyári borbélyüzlet árszabásait a vállalatvezetés utasítására átírták, mert panasz érkezett, hogy az árak túl alacsonyak a város más borbélyüzleteivel összevetve és féltő, hogy a többiek tönkremennek az egyenlőtlen verseny miatt. Valójában még az 1938. április 1-jei emeléssel együtt is alacsonyabbak maradtak a telepi borbély árai, mint ahogy az a Salgótarjáni Borbély Szakcsoport számára kívánatos lett volna. Megnyugtatóan leszögezték, hogy a gyár alkalmazottain kívül más bizonyosan nem veheti igénybe a szolgáltatásaikat. A borbélyüzletet 1927 óta Cserven Sándor vezette, aki a helyiséget és a villanyáramot ingyen kapta, ezen felül évente 49 q köszönet kapott 20 fillérért, ezért cserébe az érvényes árakat az üzletben mindig a vállalat vezetése állapította meg. A levelezés melléklete egy árszabás is, amelyet a Salgótarjáni Borbély és Fodrász Szakcsoport állapított meg. Ezt összevettem az acélgyári borbélyüzlet 1938-as áraival.⁶⁵ Az árakat fillérben adtam meg. (100 fillér = 1 pengő)

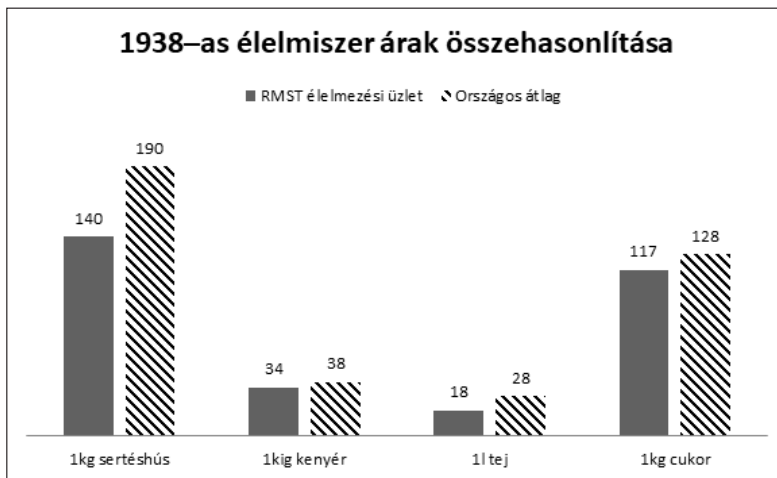

⁶⁴ Idézi Nagy 2012: 29.

⁶⁵ MNL OL Z 371 60. csomó S – 27. t.

Az ábra alapján világosan látszik, milyen jelentős különbségek voltak a városi és az acélgyári borbélyüzlet árai között, amely nem azért jelentett bevételi kiesést a többi borbély számára, mert a város lakói az acélgyári borbélyhoz jártak volna, hanem mert az acélgyáriak nem mentek még véletlenül sem más borbélyhoz.

A következő ábrán az 1938-as élelmiszerárak országos átlagát vettem össze az ételmezési üzlet ugyanezen évi áraival. (Az árakat itt is fillérben adtam meg.)

Jól látható, hogy a vállalati ételmezési üzlet árai⁶⁶ alatta maradtak az átlagos kiskereskedelmi áraknak.⁶⁷ A Borbély Szakcsoport mellett a település acélgyári kolónián kívüli élelmiszer kiskereskedőit, ha lehet, még hátrányosabban érintette a vállalati ételmezési üzletek léte, hiszen a városi lakosság jelentős hányadát kitevő acélgyári alkalmazottak vásárlóerejétől egyértelműen megfosztotta őket az alacsonyabb árszabással rendelkező „magazin”.

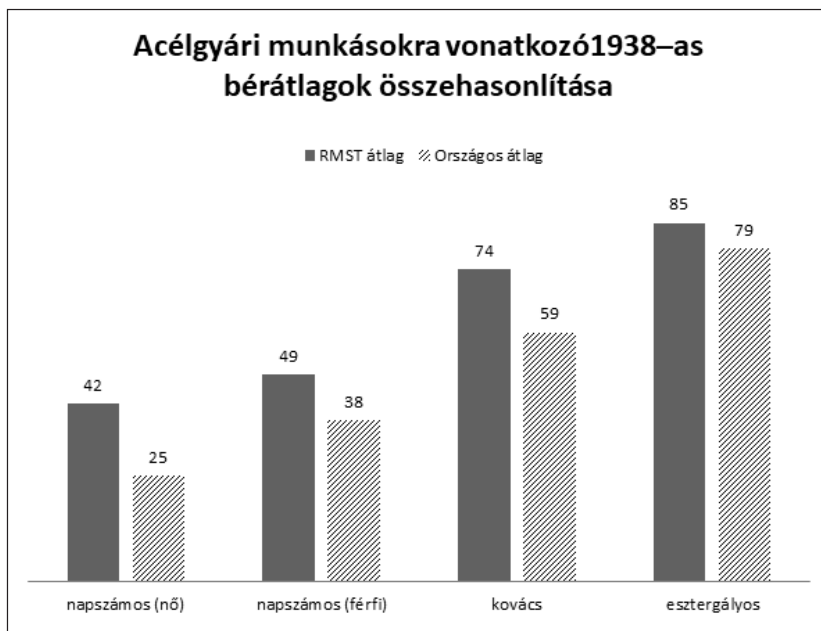
A következő ábrán a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. 1938-as bérátlatát⁶⁸ vettem össze a Statisztikai Évkönyv⁶⁹ ugyanazon státuszaira meghatározott országos átlagával (fillérben).

⁶⁶ MNL OL Z 371 121. cs. A Magyar Gazdaságkutató Intézet 1939. február hó 28-án lezárt gazdasági helyzetjelentésének „Belföldi indexszámok” táblázata alapján készített ózdi statisztika: Öttagú munkáscsalád heti élelmiszer költsége az ételmezési üzlet árai alapján

⁶⁷ Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal: Magyar Statisztikai Évkönyv, Athenaeum, Budapest, 1938.

⁶⁸ MNL OL Z 371 72. cs. Munkabérkimutatások – Átlagos kereset óránként

⁶⁹ Magyar Statisztikai Évkönyv 1938.

Ez alapján megállapítható, hogy amennyiben 1938-ban egy kiló kenyér 34 fillér (0,34 Pengő) volt az élelmezési üzletben és a legrosszabbul fizetett napszámos nő 42 fillért (0,42 Pengőt) keresett óránként, illetve egy átlagos szakmunkás 74 fillért (0,74 Pengőt), akkor óránként jelentősen többet kerestek, mint egy kiló kenyér ára. Ezzel szemben, egy átlagos pesti gépipari napszámos nő 25 fillért (0,25 Pengő) keresett óránként, illetve egy átlagos szakmunkás 55 fillért (0,55 Pengő) és egy kiló kenyér pedig 38 fillér volt (0,38 Pengő), tehát jelentősen rosszabbak voltak a megélhetési viszonyaik.⁷⁰

Mindezek mellett a gyár által nyújtott természetbeni juttatások is jelentősek voltak, amelyek nagyobb arányban illették meg a kolóniai lakosságot, mint a máshol élőket. A béren kívüli jövedelmek a fizetés 2–5%-át tették ki. A munkások a gyár kolóniáján felépített házakban lakásokat kaptak, amelyekben egészen nyugdíjazásukig, vagyis munkaképességük megszűnéséig lakhattak, majd el kellett hagyniuk azt. A lakások elosztása az alkalmazottak szolgálati idejének, munkateljesítményének, családi állapotának figyelembevételével történt. A munkáslakóházak a korszak építészeti színvonalának megfelelő, jó minőségű, téglafalú épületek voltak. A lakások nagysága, komfortfokozata, tulajdonjoga és távolsága a gyártól jellemezte lakója szakmai elismertségét, beosztását és persze azt, hogy mióta állt a gyár szolgálatában.⁷¹ Lakbért nem kértek tőlük,

⁷⁰ Magyar Statisztikai Évkönyv 1938.

⁷¹ A kolónia épített környezetét részletesen ismertettem az alábbi tanulmányban: Várkonyi–Nickel 2015.

csak a fenntartási költségek bizonyos hányadát kellett megtéríteniük, amelyekbe a személyszállítás és a kéményseprés díja is beletartozott.

Az alábbi három táblázatban látható, milyen természetben javadalmazásra volt jogosult 1934-ben egy – egy vállalati munkás Ózdon, Salgótarjánban és Borsodnádason.⁷²

1934	Lakás	Szén	Tűzifa	Villany	Föld	Egyéb
Ózdi gyár	Lakáskedvezményben a munkások az üresen álló lakások számához képest a szolgálati idő, hasznavehetőség családi állapot figyelembevételével részesülnek, melyért lakbért nem fizetnek. Kert és földbérlet, szemétkihordás, kéményseprés stb-ért 1 szobás lakás után havi 1 P-t, 2 szobás lakás után havi 2 P-t, 3 szobás lakás után havi 3 P-t fizetnek.	Minden önálló háztartást vezető nő vagy családfenntartó munkás a lakásának nagysága szerint kap szén: 3 szobás lakással bíró munkás évi 66 q-t, 3 szobás lakással bíró családfenntartó évi 48 q, 2 szobás lakással bíró évi 60 q, családfenntartó évi 42q, 1 szoba-konyhas munkás évi 54 q, családfenntartó 36 q. Messzebb fekvő községekben lakó munkások évi 36 q-t kapnak, q-ként helyt gyártelep 20 fill. megtérítés ellenében. A lakásra való szállításért távolság szerint 0,60 P-től 2, 30 P-ig terjedő fuvarmegtérítést fizetnek 6 q-ként. Ki nem vett szénért megtérítés nem jár.	Tűzifát minden munkás kaphat beszerzési ár megtérítése ellenében. Mozdonyvezetők néhány előmunkás, irodaszolgák éjjeli őrök, kapusok 2-4 m3 tűzifát kapnak évente díjmentesen.	Villanyvilágítási kedvezményt kap minden önálló, háztartási vezető nő vagy családfenntartó munkás. A telepen lakó munkásoknál az áramfogyasztás ingyenes és korlátlan, de lakásonként csak két 40 wattos égőt használhatnak. Az Istenmezején, Kerekhegyen társulati támogatással épült házakban, valamint a községekben /mindkét helyütt villanyóra van/ az áramfogyasztás mérve meg van határozva; az ezenfelüli fogyasztásért fizetni kell.	Minden telepi munkás kap használatra földet cca 77 négyszögöl kiterjedésben, amelyért külön földbért nem fizetnek.	A munkások a gőzfürdőt 15 filléres árért, valamint esküvők és keresztelők alkalmával a gyári regie fogatokat óránként 80 filléres árért vehetik igénybe.

táblázat 1.

⁷² MNL OL Z371 111. csomó

1934	Lakás	Szén	Tűzifa	Villany	Föld	Egyéb
Salgó-tarján	Természetbeni lakást kapnak olyan munkások, kiket üzemfőnökeik megbízhatóságuk és szorgalmuk miatt a gyárhoz kötni kívánnak. A lakások nagyság, kivitel és fekvés szerint négy osztályba vannak sorozva. Az I. oszt. lakásért elismerési díj címén havi 2 P-t, a II-IV. oszt. lakásért díj címén havi 1 P-t fizetnek. Természetbeni lakást a nyugdíjas munkások és nyugdíjas munkás özvegyek is kaphatnak, amiért azonban semmit sem fizetnek.	Minden dolgozó és családfenntartó munkás kap szénét és pedig helyben lakó férfiak évi 49 q-t, nők 28 q-t, vidéken lakó férfiak és nők 30 q-t. A szénért ab gyár q-ként 20 fillért fizetnek.	Munkás anyagtári áron kaphat fát.	A gyári és Jónásch-telepi munkások a villany-áramot ingyen kapják. Lakásonként 2 drb. 25 wattos erősségű égővel világíthatnak.	Földet azok a telepi munkások kaphatnak, akiknek természetbeni lakásukhoz kert nem tartozik. E földekért - amelyek egyenként cca 25 négyszöglet tesznek ki - nem fizetnek semmit.	Mozdonyvezetők évenként 49 q ingyen szénét és 2 m ³ fát kapnak lakásaikra kiszállítva.

táblázat 2.

1934	Lakás	Szén	Tűzifa	Villany	Föld	Egyéb
Borsod-nádasd	Természetbeni lakásra tarthatnak igényt a szakmunkások és megbízhatóság, valamint a szolgálati idő figyelembevételével a többi munkások is. Egy szoba konyhás lakásért havi 1 P-t, 2 szobás lakásért havi 2 P-t fizetnek. Föld-kertbérlet illeték címén.	Minden nős vagy családfenntartó munkásnak van szénjárandósága. A telepen lakók évente 60 q, Borsodnádasd- és egyéb községekben lakók évente 45 q szénét kapnak ab rakodó q-ként 20 fillérért. A lakásra való szállítás fuvardíját és a forgalmi adót a munkás fizeti. A járandóságot a munkások mind kiveszik s így ki nem vételezett szénért történő megtérítés nem fordul elő.	Tűzifát a munkások csakis anyagtári áron kaphatnak, amely oly magas, hogy csak igen ritkán vételeznek ki.	Természetbeni világításra a telepi és Nádasd községi munkások tarthatnak igényt. A telepi munkások helyiségenként 1 drb. 25 wattos égőt használhatnak. Az áram díjmentes. Nádasd községben lakóknál lakosonként csak 1 drb. 25 wattos égő használata díjmentes. A fogyasztott többlet áramot az Ózdi Will. r.t.-nak fizetik meg.	Csak abban az esetben kapnak földet, ha a telepi lakás mellett szántóföld, vagy kert elterül, amely cca 140 négyszöglet tesz ki. Földjárandóságért a hasznélvezők nem fizetnek.	A rendelkezésre álló három barakkban a munkások éjjeli szállást ingyen kaphatnak, mely barakkokat a társulat fűti, világítja és takarítja.

táblázat 3.

A táblázatokból kitűnik, hogy a lakbér megegyezett mind a három telepen. Egy szobás lakásért havi 1 pengőt, két szobás lakásért havi 2 pengőt kellett fizetni. A tüzelőjárandóságban jelentős különbségek mutatkoztak. Ózdon és Borsodnádasdon több szénét kaptak, mint Salgótarjánban és Ózd volt az

egyedüli telep, ahol „bizonyos előmunkások” ingyenesen tüzfát is kaphattak, a többi helyen beszerzési áron juthattak hozzá a lakosok. Miután Ózd volt a legnagyobb ipartelepe a vállalatnak, érthető, hogy ott voltak a legdifferenciáltabb viszonyok is. A tüzelő lakásonként, szobánként és a munkahelyi hierarchiában elfoglalt rend szerint is szabályozva volt. Ezzel szemben Salgótarjában és Borsodnádason csak azt vették figyelembe, hogy hány szobát kell fűteni vele egy szezonban. A villanyvilágítás, bár mind a három telephelyen ingyenes volt, Ózdon két darab 40 W-os égőt használhattak lakásonként a munkások, Salgótarjában két darab 25 W-os égőt, Borsodnádason pedig mindössze egy darab 25 W-os égőt. A lakásokhoz tartozó földterület nagyságában is különbségek mutatkoztak. Ózdon minden telepi munkás körülbelül 77 négyszögöl földet kapott, Salgótarjában csak azok kaptak földet, akiknek a lakásukhoz nem tartozott külön kert és a föld területe körülbelül 25 négyszögöl lehetett, Borsodnádason pedig csak abban az esetben kaphattak földet a munkások, ha az közvetlenül a telepi lakás mellett terült el, ebben az esetben viszont akár 140 négyszögölön is gazdálkodhattak.

Fontos kérdés, hogy a felsorolt javadalmazásért mennyit és milyen munkakörülmények között kellett dolgozniuk? Az első elfogadott okmány, amely a 8 órás munkaidőt, illetve a maximum 48 órás munkahetet rögzítette 1919-ben látott napvilágot, de a 8 órás munkanap általánossá válásához nem volt elegendő egy törvényi rendelkezés. Bár a Rimamurányi vállalatnál a munkaidőről az 1918. december 19-én kelt 91. sz. rendelet valamint az 1919. jan. 11-én kelt 11. számú végrehajtási utasítás alapján rendelkeztek,⁷³ a két világháború közötti időszakban bizonyos területeken megmaradtak a 12 órás műszakoknál.

Ózdon 1938-ban már általános volt a 8 órás munkaidő és csak kivételes esetekben lépték túl. Ugyanekkor Salgótarjában volt olyan üzemegység, például a műhely, ahol heti 48 óra helyett 58 órát dolgoztak. A nyolc órás munkaidőt a salgótarjáni üzemben 1939 elejére sikerült minden területen bevezetni. *„A nyolcórás munkaidőre való fokozatos áttérés befejezést nyert és mindkét öntőde, a létszám szükséges és lehetséges megnövelésével, már az egész héten 8 órás műszakokban dolgozott.”*⁷⁴ A megszakítás nélkül dolgozó üzemekre nem vonatkoztak az ünnepnap munkaszünetéről szóló előírások sem, az ünnepnap vagy vasárnap végzett munkát, mint túlórárt felüldíjazták. A túlóráért, vagyis azokért az órákért, melyek a napi 8 órai vagy a heti 48 órai munkaidőt meghaladták külön pótlékot fizettek, nevezetesen: köznapokon 25%, vasár- és ünnepnapokon pedig 50%.⁷⁵

⁷³ MNL OL Z 371 121. cs. 1937.december 16. Kollektív szerződés a „szlovenszkói” bánya és kohóvállalatok szövetségének közreműködésével a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű R.t. bányai igazgatósága valamint a pozsonyi kerületi bányatanács részvételével a csehszlovák bányászok szövetsége között I. Munkaidő

⁷⁴ MNL OL Z 371 52. cs. heti jelentések 1939. március 2. hete

⁷⁵ MNL OL Z 371 121. cs. 1937.december 16. II. Vasár- és Ünnepnap munkák, túlórázás

A fizetett szabadságra vonatkozólag az 1921. évi július hó 1-jén kelt 262. törv. gyűjt. sz. törvény alapján rendelkeztek,⁷⁶ vagyis a munkásnak joga van 1–5 évig terjedő alkalmaztatás esetén 5 napi szabadságra, 5–10 év alkalmaztatás esetén 7 nap szabadságra, 10–15 év alkalmaztatás esetén 10 nap szabadságra, 15 évet meghaladó alkalmaztatás esetén 12 nap szabadságra. A munkásnak legkevesebb 2 heti alkalmaztatás után igénye van legfeljebb 1 heti bérre, akkor is, ha személyét érintő fontos okból munkát nem végezhetett, amennyiben ezt szándékosan vagy súlyos gondatlansággal maga nem idézte elő, ilyen súlyos ok lehetett feleség szülése, temetés, esküvő, sorozás.

A munkakörülmények hasonlóak voltak, mint „a Pokolban”. Az izzó acél iszonyatos hőséget teremtett nem csak a kohókban, de a hengerművekben és a kovácsológyárban is. Minimális védőfelszerelés mellett, mondhatni puszta kézzel, egyszerű kézi szerszámokkal formázták az acélt, egyedül az emberi erővel megmozdíthatatlan súlyok mozgatására használtak darukat. Nagy Péter az ózdi munkások munkakörülményeit vizsgálva megállapította, hogy a kohászok közül sokan szemidegsorvadásban szenvedtek, aminek következtében elvesztették látásukat.⁷⁷

Bár hasonló adatokra Salgótarjánnal kapcsolatban nem bukkantam, mégis itt is feltételezhető az említett nagy hő következtében fellépő egészségkárosodás, mert a kórház rendszeresen rendelt a szemüvegek mellett műszemgolyókat is.⁷⁸ Az interjúk során sajnos nem sikerült információt szereznem, hogy minek következtében vesztették el az acélgyári dolgozók a szemük világát, munkahelyi egészségkárosodással kapcsolatban egyedül a meleghengerművel kapcsolatban említették, hogy valakit „megfogott a tüzes kígyó” és utána lesántult.⁷⁹ Az említett baleset az acél hengerelése közben következett be, ugyanis a hengersonon áthaladó izzó acél „kígyót” a hengersor végén egy nagy fogóval az ún. fordító egy határozott és gyors mozdulattal megfordítva visszahelyezte a hengerek közé, hogy ismét áthaladva a soron kisebb átmérőjű és egyre hosszabb végtermék legyen. Ha nem sikerült időben megfognia, vagy a hengerek között folyamatosan előrehaladó nehéz, izzó vas kicsúszott a fogóból, akkor a munkáshoz érve életveszélyes égési sérülést okozott. Komolyabb betegségek, illetve testi fogyatékoságok közül az emlékezet egy angolkóros kisfiút őrzött meg, illetve három vak, vagy legalábbis nagyon gyengén látó embert. Interjúalanyaim a három vak közül az egyikről tudni vélték, hogy még az első világháborúban sérült meg, a másik kettőről nem tudták megmondani, hogyan vesztették el a látásukat. Mind a három látássérültet teljes munkaidőben foglalkoztatta a gyár. *„Volt két vak, azok dolgoztak a gyárban, jöttek mindig a Liptay sorról és szögeket pakoltak a szögpakolóba. Szögeket raktak össze csillékre, vagonokba. Foglalkoztatta őket a*

⁷⁶ MNL OL Z 371.121. cs. 1937.december 16. III. Fizetett szabadság

⁷⁷ Nagy 2012: 23.

⁷⁸ Például: MNL OL Z 371. 62. cs. S 45/3 1939. június 12.

⁷⁹ Részlet a N. Gézával készített interjúból, 2014 (a szerző tulajdonában)

gyár napi 8 órában és késő délután karon fogva mentek a kaszinóba, bottal jártak, úgy emlékszem.”⁸⁰ A második világháború előtt többnyire védőfelszerelés nélkül dolgoztak az üzemrészelekben. Beszélgetőpartnereim hanghordozásából és gesztusaiból arra következtettem, hogy ha volt is védőfelszerelés, valamiféle férfiúi virtusnak számított, hogy nem használták.

A budapesti királyi kerületi iparfelügyelőség rendszeres gyárvizsgálatokat tartott Salgótarjánban is, 1937. okt. 26-án⁸¹ és alapvetően jónak találta a munkakörülményeket a salgótarjáni üzemben, de még így is 17 pontban kért jövőbeni intézkedést a hiányosságokkal kapcsolatban. Munkavédelmi szempontból többször kifogásolta, hogy a gépek közelségére, működés közbeni veszélyeire ki kell helyezni figyelmeztető táblákat, valamint a 13. pont grafitceruzával alá van húzva: „A munkások részére több zuhanyfürdő, mosdó és öltöző építendő, melyek előzetesen a kir. ker. iparfelügyelőségnél bemutatandók.” A vállalat a lehető leggyorsabban intézkedett az ügyben, az újabb üzemfürdők tervei még abban az évben elkészültek, 38 000 P költséget terveztek be a kialakításukra. A vasöntödei fürdőt 12 700 P költségen kívánták megvalósítani.

Mindent egybevetve a salgótarjáni acélgyárban dolgozni nagyon nagy koncentrációt és fizikai állóképességet igénylő, balesetveszélyes és kimerítő munka volt. Munka után a vállalat lehetőséget teremtett a rekreációra, pihenésre és revitalizációra. A munkásokat összetett kapcsolat fűzte a gyárhoz. Részben, mint munkás és munkáltató, részben mint bérlő és háztulajdonos álltak szerződéses viszonyban egymással. Betegbiztosítással, balesetbiztosítással, nyugdíj-intézzettel, vállalati üdülőkkel, kórházakkal, árvaházzal és nyugdíjas teleppel állt a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a munkásai, tisztviselői és családjaik rendelkezésére. Országos szinten a kötelező biztosítás megvalósulása és a munkavállalók, illetve a szakszervezetek problémáinak jelentkezése azt jelezte, hogy Magyarország is belépett a Bódy Zsombor által a „társadalom korának”⁸² aposztrofált szakaszba. Mindeközben Salgótarjánban, a neves népi szociográfus, Szabó Zoltán által csak „Rimamurányi birodalom”-nak nevezett kolónián, amely véleménye szerint „az iparvállalat diktatúrája alatt van”⁸³ az acélgyári munkások, kielégítő kompromisszumként élték meg a hosszú munkaidőt és a vállalat feltétel nélküli szolgálatát, hiszen az országos átlagnál jelentősen nagyobb anyagi, és szociális biztonságban éltek, családjukkal együtt.

⁸⁰ „Azt, hogy Nagyapám hol kezdett el dolgozni nem tudom, de a balesetéig a megleghengerson dolgozott 2x12 órában. Egy esetben későn lépett ki a hurokból és a tüzes kigyó – megfogta a térde alatt. Gyógyulása után haláláig a ládagyárban dolgozott.” Részlet a N. Gézával készített interjúból, 2014 (a szerző tulajdonában)

⁸¹ MNL OL Z 371 61. csomó Adó, illeték, segély ügyek 1937. okt. 26.

⁸² Bódy 2004: 28.

⁸³ Szabó[1938]:152.

„Általában az anyagi civilizáció minden eszközét felhasználják a táj szépítésére és arra, hogy a munkás érezze a vállalat gondviselését, melyért az csupán jó munkát és fiúi engedelmességet követel.”⁸⁴

A második világháborút követő kommunista diktatúra időszaka, a gyár államosítása és az államszocializmus kiépülése traumatikus viszonyokat teremtett az acélgyári kolónián. A mindezekből fakadó társadalmi és életmódbeli változások, és az életstratégiák átalakulása újabb és újabb kutatási témával szolgálnak a társadalomtörténészek számára.⁸⁵

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alabán Péter 2017: Emlékező mozaikok – a munka világa a Kádár-korszak vidéki Magyarországn. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016-2017*, Budapest, 2017. 180-209.
- Balázs László 1978: Adatok és összefüggések a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni (acélgyári) népiskolájának történetéhez (1870—1920), *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IV.*, 143–156.
- Balázs László 1979: Adatok és összefüggések a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni (acélgyári) nép- (elemi) iskolájának történetéhez (1920—1948), *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve V.*, 117–138.
- Balázs László 1980: Adatok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság iparostanonc-iskolájának történetéhez, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VI.*, 1980, 161–176.
- Balogh Zoltán 2012: „Dalra, dalra, ünnepeljünk hát!” A salgótarjáni acélgyári olvasóegylet dalkörének emlékei 1923 – 1942., *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXXV.*, 81–104.
- Bartha Eszter 2009: A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968-1989, Budapest
- Bartha Eszter 2017: A munkások és a hatalom 1956 után In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016-2017*, Budapest, 2017. 157-179.
- Berend T. Iván (szerk.) 1980: *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*, Budapest.
- Berend T. Iván – Ránki György 1955: *Magyarország gyáripara 1900–1914*, Budapest.
- Berend T. – Ránki György 1974: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet – Európa XIX–XX. századi történetéből*, Budapest.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós 1975: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*, Budapest.
- Berey Katalin 1982: Hogyan épült a Wekerle-telep? *Honismeret*, 1982/5, 46-47
- Bikkal Dénes 1941: *A társadalombiztosítástörténete: A társadalombiztosítás elmélete és politikája*, Budapest.

⁸⁴ Szabó [é.n.].102.

⁸⁵ Várkonyi–Nickel Réka: A szocialista „modernizáció” traumája a salgótarjáni acélgyári kolónia társadalmában, MTA Vidéktörténeti témacsoport (megjelenés alatt)

- Birta István 1968: Az ózdi vasgyár munkásviszonyai a századforduló idején. *Borsodi Történelmi Évkönyv*, Miskolc, 249–303.
- Bódy Zsombor 2001: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. *Korall*, 2/5–6. sz. 72–93.
- Bódy Zsombor 2003: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938*, Budapest.
- Bódy Zsombor 2004: A „társadalom kora” Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján, *Aetas*, 19/ 1. 5–30.
- Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*, Budapest.
- Bódy Zsombor 2017: Az 1956-os forradalom és következményei az Ikarusz gyárban. Kontinuitás és diszkontinuitás. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016–2017*, Budapest, 2017. 80–94.
- Csontos Györgyi – Vass Tibor 2001: Ózdi munkáskolóniák, Pomáz.
- Dullien Ferenc 1928: A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság szociális és kulturális intézményeinek ismertetése, *Munkaügyi Szemle* 1928/11. 149–180.
- Fűrészné Molnár Anikó 1992: Lakáshelyzet, otthonkultúra az ipartelepeken. In: Somorjai József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*, Tudományos füzetek 7., Tata. 87–98.
- Gaučík István 2011: A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. a gazdasági elitек példáján, *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, XIII/2. 101–140.
- Gergely Katalin 1987: A Százados úti kislakásos telep és lakói (1910–1985). *Honismeret* 1987/6. 30–33.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*, Budapest.
- Hofer Tamás 1984: Történeti fordulat az európai etnológiában, In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti Antropológia*, Budapest. 61–72.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: a mindennapi Sztálinváros*. Budapest.
- Ispán Ágota Lídia 2009: Városi tér és városimázs Leninvárosban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* IV. 285–308.
- Ispán Ágota Lídia 2012: „Én szerintem megkóstoltam mind a kettőt”. A foglalkozás átrétegződése Leninváros környéki falvakban In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai: Traumák, tabusítások, tapasztalat-történetek a II. világháború kezdetétől*. L'Harmattan, Budapest, 2012. 169–180.
- Kiss András 2017: A Csepel Autógyár 1956-ban és a forradalom után. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016–2017*, Budapest, 2017. 123–138.
- Kovács József (szerk.) *Az identitások korlátai: Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012. 169–180.
- Körmöczy Katalin 1980: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep (1908–1945) I. rész. *Folia Historica*, 8. sz. 123–167.
- Körmöczy Katalin 1981: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep (1908–1945) II. rész. *Folia Historica*, 9. sz. 191–248.
- Körner Zsuzsa 2004: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon. 1850–1945*, Budapest.

- Klaniczay Gábor 1984: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*, Budapest. 23–60.
- Kuczi Tibor 2011: *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest.
- Lizsnyánszky Antal – Hortobágyi András – Erdős István – Csabai József 1968: *A Salgótarjáni Kohászati Üzemek száz éve 1868 – 1968, Salgótarján*.
- Murányi István 2012: A munkások lokális identitásának jellemzői Borsodnádason, *Korall* 13/49. 106–127.
- Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal: Magyar Statisztikai Évkönyv, Athenaeum, Budapest, 1938.
- Nagy Péter 2012: „Ahol a vállalatvezetés volt az úr...” A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon, *Korall* 13/49. 17–36.
- Nagy Péter 2014: Munkaerőpiac, foglalkoztatás, munkaadói és munkavállalói stratégiák Ózdon a 20. század közepén. In: Halmos K. – Kiss Zs. – Klement J. (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Budapest. 262–274.
- Nagy Péter 2015: A gyári munkás és az egészség: Betegségek és balesetek a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi munkásai körében In: Gyimesi Emese, Lénárt András, Takács Erzsébet (szerk.) *A test a társadalomban. (Rendi társadalom – polgári társadalom; 27.)* Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2015. 193–203.
- Nagy Péter 2016: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Nagy Péter 2017: Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei és emlékezete Ózdon. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016–2017*, Budapest, 95–122.
- Niedermüller Péter 1995: Városi Antropológia: történeti megközelítések. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk*. Budapest. 555–565.
- Noszky Jenő 2007: *Salgótarján és barnaszénbányászata, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. Rudabánya.
- Olajos Csaba 1998: *A Diósgyőri-vasgyári kolónia*, Miskolc.
- Papp Andrea: A munka és a mindennapok világa Rudabányán az 1950-es években egy műszaki ellenőr visszaemlékezésének tükrében. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016–2017*, Budapest, 2017. 57–79.
- Paládi-Kovács Attila 2000a: Az ipari munkásság. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*, Budapest. 239–308. Paládi-Kovács Attila 2007: *Ipari táj*, Budapest.
- Peterdi Vera 1989: A MÁVAG kolóniái (1869–1985) In: Bencze Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből*, Budapest, 209–233.
- Pittaway, Mark 2007: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. In: Rainer, János M. – Gyáni, Gábor (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban*. Budapest, 49–71.

- Pogány Ágnes 2005: Kartellek és menedzserek. Vállalatközi együttműködés a vas- és acéliparban (1886–1931). *Aetas* 1–2.sz. 144–159.
- R. Nagy József 2005: Munkássá válni – munkásnak maradni. Kulturális antropológiai kutatás Északkelet–Magyarország munkáskolóniáiban. *Világosság* 2005/7–8. 37–56.
- R. Nagy József 2010: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet–Magyarországon*. Miskolc.
- Rainer M. János 2017: A „horthysta” és a munkástanács – századosok 1956-ban. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016-2017*, Budapest, 2017. 139-153.
- Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.) 2017: *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016-2017*, Budapest
- Réti R. László 1977: *A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története, 1881–1919*, Budapest.
- Rima [szerző nélkül]1913: *A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése*, Budapest.
- Somlai Katalin 2017: Egy elfogadva elvetett eszmény? A munkásönkormányzatiság kérdése a gazdasági mechanizmus reformjának előkészületeiben, 1965-1966. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016-2017*, Budapest, 2017. 210-227.
- Sarudyová, Mária 1993: A vaskohászat technikai fejlődése a mai Szlovákia területén, az 1867–1918. években, *Technikatörténeti Szemle* XX, 51–74. Sz. Bányai Irén 1996: *A gázgyári kolónia. Az óbudai gázgyár munkás- és tisztviselő telepének történeti és néprajzi elemzése*. Debrecen.
- Szabó Zoltán [1938.]: *Cifra nyomorúság*, Budapest.
- Szegő Iván Miklós 2017: Munkástanácsok és 1989. A munkavállalói tulajdon és a tranzakciós költségek összefüggései. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016-2017*, Budapest, 2017. 227-259.
- Szvircsek Ferenc 1993: *A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 125 évének története 1868–1993*, Salgótarján.
- Tomka Béla 1997: Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon, *Replika* 25. sz. 37–46.
- Tomka Béla 1999: Érdek és érdektelenség. A bank–ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913, Debrecen.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia – Murai András 2014: *Szex és szocializmus*, Budapest.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Budapest.
- Valuch Tibor 2012: Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések, *Korall* 13/49. 5–16.

- Valuch Tibor 2017a: Munkáslét Magyarországon. A második világháborútól az 1960-as évek végéig in: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56, Évkönyv XXII. 2016-2017*, Budapest, 2017. 32-54.
- Valuch Tibor 2017b: Munkásgenerációk nyomában. Az anyakönyvek mint a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének forrásai, *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae XLIV*, Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára, Eger. 603-612.
- Vass Gergely 2003: Bankárok és menedzserek a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914), *Korall* 2003/14.135–158.
- Várkonyi–Nickel Réka 2015: „Rimai Salgótarján” A „Rima” munkástelepei és munkáslásai Salgótarjánban (1871–1945), *ETHNOGRAPHIA* 126:(4) 597-616.
- Voigt Vilmos: Történeti folklorisztika és történeti antropológia. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti Antropológia*, Budapest. 73-86.

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL NML) V. Salgótarján város polgármesterének iratai 1922–1945.
- MNL NML XI. S 14. Gazdasági szervek, Ipari Vállalatok – A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni Acélgyárának iratai 1868–1947.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) Z 371. Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági iratok 1881–1947.
- MNL OL Z 366 Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Okmánytára 1881–1947.

„Mindent mindenkinek megadni.”

A MAORT munkásellátási rendszere a második világháború alatt

Az 1930-as években Zala megye lakosságának legnagyobb részét szegénységben megragadt, elszigetelten élő, konzervatív földművelő népesség alkotta. A kevésbé termékeny földek, a kisbirtokok túlsúlya és az alacsony fokú iparosítás aligha szolgálhatta az itt élők életszínvonalának emelkedését. Ugyanakkor ebben az évtizedben Zala megye volt az ország harmadik legnagyobb summáskibocsátó megyéje.¹ Erre a jellegtelen mezőgazdasági vidékre érkezett meg a második világháború elő-estéjén egy amerikai olajvállalat, amely sajátos vállalati kultúrát, speciális szaktudással rendelkező munkásságot és létbiztonságot teremtett Bázakerettye és Lovászi környékén.

A kőolaj és földgáz központi stratégiai jelentőségű energiahordozók, amelyek egyszerre szolgálták a lakosság és az ipari létesítmények – egyelőre szerény – szükségleteit, valamint a felfokozott energiaigényű hadicélokat. A világháború alatt az összeomlott piacok, a virágzó csere- és feketekereskedelem, valamint az építési korlátozások mellett igyekezett a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. az általa megteremtett viszonylagos magas életszínvonalat, létbiztonságot és a termelés folyamatosságát fenntartani.

Mark Pittaway munkájában² is alaposan vizsgálta ezt a témát. Nagy hangsúlyt fektetett a politikai helyzet, a munkásmozgalom terjedését gátló tényezők és az olajipari munkásság mindennapjainak elemzésére. Az erős vállalati identitás, a magas bérek, a római katolikus egyház befolyása, valamint a kommunista párt szovjetekkel való azonosítása mind hozzájárult ahhoz, hogy az olajvidéken nehezen tört utat magának a munkásmozgalom.

E tanulmány célja különböző forrásokon keresztül bemutatni a „sötét Zalában” megtelepülő, amerikai gyökerekkel rendelkező olajipar által megteremtett sajátos vidéki munkásréteg mindennapjait a második világháború alatt.

¹ Petánovics 1987:305

² Pittaway 2012.

A MAORT

A tudományosan megalapozott, világszínvonalú technológiával rendelkező és korszerű szaktudásra épülő olajipari kutatásokat a Standard Oil Company of New Jersey leányvállalata, a Eurogasco³ kezdte meg a Dunántúlon az 1930-as évek legelején. Kutatásait az 1911. évi ásványolajfélékről és földgázról szóló IV. törvénycikk alapján kezdhette meg, amely Európában elsőként nyilvánította állami monopóliummá a szénhidrogéneket, valamint lehetővé tette, hogy magyar és külföldi vállalkozók egyaránt szerezhessenek kutatási és termelési jogokat a Pénzügyminisztériumtól. A Eurogasco Mihályi, Görgeteg és Inke környékén kezdte meg a kutatófúrásokat, de a szerény sikerek után a Budafapuszta határában lemélyített B-2. jelű fúrás hozta meg 1937. november 21-én a várt eredményeket. Ez volt a trianoni Magyarország első ipari mennyiségű kőolajat termelő kútja. A Eurogasco jogutódjaként 1938. július 15-én létrehozták a Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaságot (MAORT), 100% amerikai tőkével. A következő években az üzemek mellett kiépült a MAORT szervezete is, amely a Standard Oil Co. of New Jersey Amerikában működő leányvállalatainak szervezeti egységeinek mintáját követte. A társaság első igazgatóságának kilenc tagja közül csak három volt magyar, köztük Dr. Papp Simon geológus, a sikeres fúrási pontok kijelölője.⁴ A részvénytársaság legfőbb szerve a közgyűlés volt, a közvetlen vezetés pedig az igazgatóság kezében volt.

A magyar olajipar a második világháború kitörését megelőzően született meg, ezért termelésének, építkezéseinek és szociális politikájának is nagyrészt a készülődő háborús helyzethez kellett alkalmazkodnia. Németország terjeszkedési kísérletei veszélyeztették az amerikai tőke magyarországi befektetéseit,⁵ de a MAORT Európa és Magyarország gazdaságában betöltött szerepe lehetőséget nyújtott arra, hogy biztonságosan folytassák és növeljék a termelést, valamint gondoskodjanak a vállalat összes dolgozójáról.

A magyar kőolajvállalat Európában döntő jelentőségű tényezővé vált annak ellenére, hogy az amerikai anyavállalat, a Standard Oil Company of New Jersey termelésének csak töredékét adta. Miközben az Amerikai Egyesült Államokban az ország belső kőolajkészleteinek tartalékolása volt a cél, addig Magyarországon viszonylag gazdaságosan folyhatott a termelés, ugyanis a kutak szabad kifolyással termeltek, ezt a 100%-os arányt pedig egyik Standard-vállalat sem tudta elérni. A vállalat vezetői és szakemberei tudományos megalapozottságú termelést kívántak megvalósítani a mező életének meghosszabbítása és a lehető legnagyobb arányú kőolaj- és földgáztermelés érdekében. Az amerikai szakemberek alapvetően meg akarták védeni a vállalatot a német befolyástól, de a háborús helyzetből kínálkozó nagyobb értékesítési lehetőségeket sem

³ European Gas and Electric Company

⁴ Srágli 2008: 42.

⁵ Srágli 2008: 73.

akarták elszalasztani, így 1940-ben, amikor a termelés már fedezte a megnövekedett hazai szükségleteket is, már exportra is jutott propán-bután és gázolin. 1940 februárjában a hamburgi Deutsch-Amerikanische Petroleum Gesellschaft vezetői felkeresték a MAORT igazgatóságát a német kormány megbízásából, hogy ajánlatot tegyenek. Felkínálták, hogy a termelés növelésére, új mezők feltárására pénzt és fúróberendezéseket bocsátanak rendelkezésükre. Mindezt a MAORT vezetői elutasították, mivel nem értettek egyet a rablógazdálkodás folytatásával.⁶

Közben az olajtermelés egyre növekedett, hiszen a budafai olajmező után megindult a lovászi és egy kisebb, a hahóti (pusztaszentlászlói) mező termelése is. 1940-ben a MAORT kőolajtermelése már fedezte az ország belső szükségleteinek 100%-át, ezen felül állami beavatkozások is serkentették a termelést, hiszen az ország aktív hadviselő félként kapcsolódott be a háborúba, valamint a német igényeknek is eleget kellett tenni.⁸

1941 decemberében Magyarország hadat üzent az Amerikai Egyesült Államoknak, tehát a MAORT mint amerikai tulajdonban lévő vállalat ellenséges területen működött. Az angol és amerikai állampolgárságú munkatársaknak el kellett hagyniuk az országot, a vállalat ügyvezető igazgatójává pedig Papp Simont nevezték ki.⁹ A magyar kormány még ebben a hónapban az 1939. évi honvédelmi törvény alapján kincstári kezelésbe vette a vállalat vagyont és személyzetét.¹⁰ A kincstári használatba vétel célja az olajtermelés fokozása volt.

A MAORT működését alapvetően meghatározta a második világháború, a hadigazdálkodás és az állami kezelésbe vétel, a kötelezően itthon befektetendő bevételek pedig a dolgozók javát és létbiztonságát szolgálták. Az állami kezelésben lévő vállalat nem vihetett ki az országból az egyre növekedő bevételeit, ezért mindent Magyarországon kellett értéktartó alapokba fektetnie. A következő években a vállalat tisztviselőinek és munkásainak életét alapvetően határozták meg ezek a – többségében – jóléti alapok. A MAORT alaptőkéje alapításakor, 1938-ban 14,3 millió pengő volt. Az 1942. évi igazgatósági ülésen az előző évi termelésből származó 15,5 millió pengős nyereséget a következő módon osztották fel:

- vállalati alaptőke emelése: 7 millió pengő
- Vállalati Nyugdíjpénztár: 2,25 millió pengő
- „Társulati és egyéb adók”: 2 millió pengő
- „Tisztviselők és munkások jóléti alapja”: 500 ezer pengő
- „MAORT Munkásotthon, Kultúr- és Önszegélyező Egyesület”: 10 ezer pengő

⁶ Attól azonban nem zárkoztak el, hogy a magyar kormány engedélyével a hazai szükségleten felüli mennyiséget Németországnak értékesítsék. Srágli 1998: 50–51.

⁷ Ezt az olajmezőt három néven is emlegették: „budafai” – geológiaiilag Budafapusztához, „lispei” – földrajzilag Lisperzentadorjánhoz, „kerettyei” – közigazgatásilag Bázakerettyéhez feküdt közel.

⁸ Srágli 2008: 73–75.

⁹ Srágli – Tóth 2000: 128.

¹⁰ Laklia 2006: 21.

A következő évre 3,75 millió pengőt vittek át.¹¹ Új kutak termelésbe állításával és újabb mezők felfedezésével tovább nőtt a kőolajtermelés a következő években, de a háborús helyzet okozta beszerzési nehézségek, a berendezések elhasználódása és a budafai olajmező természetes hozamapadása nehezítette a helyzetet.

A háborús termelés állami irányítói és a németek sem hitték el, hogy a termelés nem növelhető, ezért 1944 márciusában a német katonaság megszállta az olajmezőket, de a termelésbe nem avatkoztak még be. Decemberben katonai parancsra a kerettyei üzem egy részét ki kellett telepíteni Németországba, majd a visszavonuló csapatok megbénították a termelést és felgyújtottak több létesítményt 1945 márciusában. A szovjet csapatok április első napjaiban foglalták el az üzemeket. A háború után rövidesen újrakezdődött a termelés, majd az amerikai vezetők is visszatérhettek. A magyar gazdaság hároméves tervének olajtermelését gyakorlatilag egyedül a MAORT-nak kellett volna teljesítenie. Mivel ezt nem sikerült megvalósítania, ezért szabotázs vádjával illeték a vállalatot, majd 1949. december 31-én államosították a MAORT-ot.

SZOCIÁLIS ÉS JÓLÉTI INTÉZKEDÉSEK

A MAORT nem csak a szervezeti felépítést vette át az amerikai anyavállalatól, hanem a szociális és jóléti intézkedések rendszerét is. Az első és legfontosabb változás, amit az olajipar megjelenése jelentett az itt élők számára, hogy munkalehetőséget nyújtott. A nehéz és idegen munka nem riasztotta el a jelentkezőket, mert tudták: az akkori napszámberék sokszorosát kereshetik meg az „olajosoknál”, így bátran jelentkeztek is munkafelvételre. A munkások nagy részének nem állt szándékában hosszú éveken keresztül az olajiparban dolgozni – erre talán nem is látszott esély az első kutatófúrások eredményei alapján –, inkább úgy gondolkodtak, hogy az ipari munkával megszerzett pénzen további földeket vegyenek, és visszatérve a földműveléshez, biztosítsák családjuk megélhetését.

„Édesapám a vállalathoz '38-ban vagy '39-ben került, fúrási segédmunkásnak, Kerettyén. Akkor még nem volt máshol, csak itt volt olajipar. (...) Lehetett jelentkezni, és jelentkezett. A nővérének a férje főfűrómester lett, ő fúrásnál dolgozott, de a keresztapám Lovásziba került, mert az később indult meg. Tehát a családban édesapám volt az első, aki eljött. Arra nagyon emlékszem, hogy olyan szándékkal jött el az édesapám, hogy szedünk össze egy kis pénzt és földet vásárol otthon. A nagyapám középparasztnak számított, de hat gyerek volt és ugye a föld az megosztott volna, és akkor inkább igyekeztek az fiúk erre-arra menni, és édesapám meg a legidősebb bátyja jött, ő apukám hatására jött ide szintén az olajiparhoz.”¹²

¹¹ Srágli 2008: 73–79.

¹² Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Fodor Emilnével.

A.) BÉRPOLITIKA

Fizetés

Az olajipari vállalatnak kiemelt gazdasági, stratégiai jelentőségénél fogva lehetősége volt arra, hogy dolgozóinak magas szintű és széles spektrumú szolgáltatásokat is nyújtson.

Az egyik ilyen alapvető juttatás az országos és az ipari átlaghoz képest is magas fizetés volt. A magyarországi átlagnál magasabb bérek tükrözik a MAORT-nak azt törekvését, mely szerint egy stabil, a vállalat mellett a nehezebb időkben, a bizonytalan politikai viszonyok között is kitartó munkás- és tisztviselőgárdát alakítson ki. A munkások az akkori napszámbérek többszörösét kapták, de sokan nem számoltak azzal, hogy elköteleződjenek a vállalat felé. A hullámzó munkáslétszámok mutatják, hogy főként az utak, vezetékek, házak építése volt idényjellegű, különösebb szaktudást nem igénylő munka, így hosszútávra, főként az első években nem is lehetett tervezni. Viszont az összegyűjtött fizetésből sokan földet vettek maguknak, és a korábbi szűkös megélhetés után nagyobb területen tudtak gazdálkodni.

Napszám „látástól vakulásig”	60 fillér – 1 pengő 50 fillér/nap
Olajos segédmunkás	60 fillér/óra = 4 pengő 80 fillér/nap
Olajos szakmunkás	80 fillér/óra = 6 pengő 40 fillér/nap
Fűrómester	2 pengő 50 fillér/óra = 20 pengő/nap
Fuvaros	akár 20 pengő/nap ¹³
Tanító	80 pengő/hónap ¹⁴
Egyetemi tanár	600 pengő/hónap ¹⁵
Magyar olajmérnök	min. 420 pengő/hónap ¹⁶
Külföldi főfűrómesterek, mérnökök	2000–2400 pengő/hó ¹⁷
Urasági csillésbér [szénbánya] (Szászvár, 1940)	max. 3–5 pengő/ műszak ¹⁸
Cukorgyári betanított munkás (Szerencs, 1938)	25–50 fillér/nap ¹⁹
Cukorgyári vezető szakmunkás (Szerencs, 1938)	90 fillér/óra ²⁰
Betanított szövőmunkás (Budapest, 1940)	57 fillér/óra [akkordbér ²¹] ²²

¹³ Csath, 2009: 30.

¹⁴ Tóth, 2009: 109.

¹⁵ Tóth, 2009: 109.

¹⁶ Csath, 2009: 30.

¹⁷ Csath, 2009: 30.

¹⁸ Csath, 2009: 121.

¹⁹ Rézler, 2011: 41.

²⁰ Rézler, 2011: 41.

²¹ Darabbér, megszabott számú munkadarab elkészítéséért járó bér; ellentéte az órabér.

²² Rézler, 2011: 82.

Az új munkahelyek nemcsak biztos megélhetést jelentettek, hanem meghonosítottak egy új, a korábbi paraszti ritmustól eltérő életvezetési stílust. A MAORT-nál már 1936-ban bevezették a 8 órás munkanapot, a vasárnapi munkaszünetet és a fizetett szabadságot. A túlóráért 25%, a vasárnapi vagy ünnepnap munkavégzésért 50% pótdíj járt. (A magyar törvényekben 1937-ben rögzítették a 8 órás munkanapot és a fizetett szabadságot, de ezeket az előírásokat csak részben tartották be.)²³

Ez a kötött és kötelező munkaidő egyszerre jelentett hátrányt főleg a környező falvakban élő, alapvetően földművelésből élő munkások számára, ugyanakkor előnyt is, hiszen ehhez az időbeosztáshoz lehetett alkalmazkodni, így egy új életritmus is kialakult a gazdálkodók között. A szabadidőből további időt vett el a napi ingázás is. Rendszeres buszjáratok a bejáró munkások számára majd csak az 1950-es években indulnak, addig ki-ki maga kellett, hogy megoldja a munkahelyre való bejutást. Aki közel lakott, gyalog ment, aki távolabbról érkezett, biciklivel közlekedett, szerencsésebb esetben motorral, később pedig már autóval is járhattak.

Pótlékok.

A fizetéseket béren felüli juttatásokkal is kiegészítette a MAORT. Ilyen volt például a fizikai munkások számára az ún. piszkossági pótlék, vagy a bányászati dolgozók részére az 1941-ben rendeletben bevezetett drágasági pótlék, amely országosan 7%-os emelést jelentett, a MAORT azonban 16%-kal fizetett többet munkavállalóinak. Később ezt továbbia, illetve 15%-kal emelte. Két évvel később már az állami irányító szervek megtiltották az országos gyakorlattól eltérő pótlékolást. A MAORT azonban a „létfenntartás nagy költségeire” hivatkozva rendkívüli jutalmakat adott: a 60 órára járó munkabér 30%-os drágasági pótlékkal növelt összegét.²⁴

Az 1941. évi rendes közgyűlésen döntöttek a vállalati nyugdíjalap létrehozásáról, amelyre 2,25 millió pengőt szántak. A nyugdíjba vonulók járandóságát mindig egyenként, személyre szabottan határozták meg.

A családok támogatására sokrétű lehetőség kínálkozott: 1941-től rendszeré tették az őszi beszerzési segélyt és a karácsonyi jutalmat.²⁵ Folyósítottak házassági segélyt, terhességi, születési és ún. kelengyesegélyt, valamint családi pótlékot.²⁶ Havonta több ezer pengőt költöttek betegsegélyezésre, orvosi ellátás támogatására, illetve temetkezési hozzájárulásra.²⁷ A segélyeket az erre a célra

²³ Srágli, 2008: 64.

²⁴ Srágli 1998: 45.

²⁵ Srágli 1998: 45.

²⁶ MNL Z905 12. 74–77.

²⁷ MNL Z905 14. 87.

felállított alapok fedezték, valamint a szállítócégek számláinak összegéből 2%-ot levontak és ebből létrehoztak egy jóléti alapot.²⁸

„Szóval, a vállalati mentalitás ilyen volt, hogy mindent mindenkinek megadni. Volt egy Beke nevű felmérő mérnök, geodéta, tehát nem is olajmérnök, aki agytumort kapott. Szegénynek erős fejfájással dupla látása volt. A MAORT kiküldte Olivecronához Svédországba, ő volt a leghíresebb agysebész, és ott operálták meg. Aztán visszajött, utána még élt másfél-két évig. A MAORT adott neki pénzt, szociális segítséget. Tehát ott valahogy az ember egy családban érezte magát, hogyha valakinek akármilyen baja volt, akkor a hóna alá nyúltak.”²⁹

A MAORT 1939-től hadiüzemként működött, és dolgozói mentesültek a katonai szolgálat alól, 1942 tavaszán azonban már itt is kötelezővé tették a bevonulást. A szolgálatra bevonulóknak járó segély összegét megduplázta a vállalat. 1945. januárban érkezett az összegyűjtési parancs, ami szerint 3 nap felkészülési idő után kellett szolgálatra jelentkezni. Ekkor Pusztaszentlászlón ez a parancs 30 dolgozót érintett, számukra a vállalat 50 pengős segélyt folyósított.³⁰

B.) TERMÉSZETBENI JUTTATÁSOK

Lakás.

Amikor a termelési adatok biztatókká váltak, az irodák, műhelyek, raktárak mellett elkezdték a lakások építését is. A mérnökök és tisztviselők számára természetbeni juttatásként járt a bebútorozott, vezetékes vízzel, villanyvilágítással és gázfűtéssel ellátott lakás. Ennek megfelelően épültek fel Antal Dezső budapesti építész tervei alapján a külső jegyeiben a göcseji népi építészet inspirálta mérnöklakások. Az épületek a legjobb alapanyagokból, betonalapozással és cserépfedéssel készültek el. A téglát is helyben vetették, ehhez a vállalat téglavető mestereket fogadott fel. A MAORT a téglakészítéshez szükséges kitermeletlen földet, a munkálathoz szükséges területet, vizet, a kiégetéshez szükséges kemencét, a téglavetőgépet meghajtásához szükséges gázt és a téglakészítéséhez szükséges gázmennyiséget is biztosította a vállalkozók számára.³¹

A közel 200 m² alapterületű mérnöklakásokban két hálószoba, fürdőszoba, külön WC, nappali, étkező, konyha, kamra és cselédszoba kapott helyet. A tisztviselők számára Bősze Kálmán, a MAORT Tervezési és Építési Osztályának vezetője tervei alapján készült ikerlakások is hasonló elrendezésűek voltak. Ezekhez a lakásokhoz nem tartoztak gazdasági melléképületek, még garázs vagy kutyaól sem. Egy másik jellegzetesség, hogy a házakat nem szegélyezi kerítés sem. Ez amerikai minta és ipari jelleg egyszerre.

²⁸ MOGIM 52-2

²⁹ Horváth 1999: 14.

³⁰ Laklia 2006: 43.

³¹ MNL Z360. 7. 31.

Az egyre növekvő munkáslétszám és magánházaknál bérelt szerény lakhatási lehetőségek miatt szükségessé vált, hogy számukra is építsenek lakásokat. A munkáslakások is hasonlóan jó alapanyagokból épültek, és itt is bevezették a vizet, a villanyt és a gázt is, azonban viszonylag kis, 43 m² alapterületűek voltak, és csak egy konyhából és két szobából álltak.

Bázakerettyén és Lovásziban épültek fel ezen tervek alapján a lakások, amik a településeken belül csoportosan, egymástól elkülönülve álltak: mérnök- és tisztviselőlakások az ún. mérnök camp-en, a munkáslakás az ún. kódís vagy nád camp-en. A harmadik üzemben, Pusztaszentlászlón is építettek lakásokat, azok azonban nem a fenti tervek alapján, és csak szerényebb kivitelben készültek el.

Már a háborús előkészületekhez tartozott hozzá, hogy az amerikai vállalat berendezkedett a háborúra és az önellátásra: a lakótelepeken légvédelmi pincerendszert és bunkereket hoztak létre. A zalai olajmezők 1944-es bombázását a lakosság ezekben a légópincékben vészelte át. De nem csak ők, hanem a MAORT készpénzvagyonának nagy része is így menekült meg Buda Ernő bányamérnöknek köszönhetően:

„...Így kerültem én 1944. december 6. vagy 8. körül Bázakerettyére, de egy egészen különleges feladattal. A legteltesebb bizalommal vagy a legteltesebb titoktartás kötelezettsége mellett köteleztek engem arra, hogy két társammal, T. Lajossal és L. Vince nevezetű munkatársammal együtt Veszprémbe menjek. (...) A MAORT-nak a Veszprémi Nemzeti Bank pincéjében volt bizonyos pénzmennyisége, és azt a parancsot kaptuk, hogy senki sem tudhat róla, de 10 millió pengőt onnan ide kell hozni Bázakerettyére. Ezt a 10 millió pengőt ott átvettük, életemben nem láttam akkora pénzhalmot, és egy egyszerű, semmiféle jellel el nem látott faládába csomagoltuk be. Ezt a faládát, ez a légópince, ide hoztuk be, és ebben a faládában kellett őrizni a MAORT akkori készpénzét. A légiridők ideje alatt, mert akkor jött be a lakosság a légópincékbe, nekem az volt a feladatom, hogy üljek rá arra a faládára, olvassak valamit, és az az én helyem, senki más nem foglalta el, mert megszokták, hogy az a fiatalember mindig ott ül. Így őrződött meg 10 millió pengő, ami rendkívül fontos volt munkásfizetésre és a vállalat itteni tevékenységeinek a kifizetésére.”³²

Víz.

A Eurogasco szabályzata előírta, hogy a fúrásokon alkalmazott mérnököknek természetbeni juttatásként bútorozott lakást, fűtést, világítást és vizet, illetve vízvezetékét kell biztosítani; ezt az amerikai mintát pedig a MAORT is követte.³³ Az ipari létesítmények építéséhez és az üzemek működéséhez elengedhetetlen volt a víz- és gázvezetékrendszer kiépítése, valamint az áramszolgáltatás biztosítása is, ezért az épülő lakótelepen is megvalósították mindezt.

³² Részlet az Olaj, olaj, olaj! c. filmből, a Buda Ernővel készített beszélgetésből

³³ Csath 2009: 138.

Zala megyében az infrastrukturális fejlesztések igen elmaradott állapotban voltak még az '50-es évek elején is, leginkább csak a legnagyobb városokban történt ilyen irányú fejlesztés. A vízvezetékrendszer kiépítése csak az olajipari üzemek központi települését érintette, a szomszédos falvakba való bevezetése alapvetően nem az olajipari vállalat feladata volt. De egy-egy „szerencsés” falu mégis profitálhatott a vállalat fejlesztéseiből:

„Van ott Budafánál egy fúrási pont, aminek a jele B-502-es. CO-gázt találtak ott, és amikor azt a fúrási alapot csinálták, akkor a buldózerek, hát akkor divat volt, vagy a sors iróniája, hogy általában a kutak olyan helyre kerültek, ahol irreálisak a viszonyok, tehát nem sík területre. A nagy buldózerek tolták el a földet és kiszakítottak egy víznyelőréteget. Budafán akkor már majdnem minden házban volt ásott kút, valamikor egyetlenegy kút volt Budafán, egy nagy, három méter átmérőjű kút. Ezt kiszakították és eltűnt az összes kútból a víz. Ugye azt az eret fogta meg, amiből táplálkoztak az ásott kutak. Ennek kapcsán panasszal éltek a budafaiak, kártérítést kértek és így lett vezetékes víz Budafán.”³⁴

Gáz.

Kerettyén és Lovászipan a kőolajat földgázzal együtt termelték. Ekkor még nem állt rendelkezésre megfelelő technika a földgáz ipari feldolgozására és nem jártak sikerrel a földgáz-értékesítési kísérletek sem, ezért adott volt, hogy a fúrásoknál használt gőzüzemű kazánokat lecseréljék gázüzeműekre, és ellássák az ipar- és lakótelepet is földgázzal. Budafán 1938-ban 173 millió m³, 1940-ben 73,8 millió m³, Lovászipan 2 millió m³ földgázt termeltek.³⁵ Ebből a mennyiségből rengeteg gázt felhasználatlanul engedtek a levegőbe, mert azt a kezdeti időkben sem feldolgozni, sem megfelelő kompresszorokkal a rétegekbe visszajuttatni nem tudták. A világháború alatti kőolajtermelés is jóval nagyobb volt annál, amit a földtani adottságok megengedtek.

„Kezdetől fogva itt csak gázzal fűtöttek. Amikor elkezdték a házakat építeni, attól fogva. És voltak ilyen kis vaskályhák a szobákban, a konyhában asztali tűzhely, és abban is ilyen gázégő volt, tudod? (...) A fürdőszobában hengeres tartály volt, amit szintén gázzal fűtöttünk és lehetett őket szabályozni. Eleinte mind rézből voltak ezek a tartályok, aztán később a réztartályok, ugye valami történt vele, meg hát kellett pálinkafőzéshez, aztán akkor kicserélték, már mikor kiment a divatból, mert nagyon sok helyen ebből lettek a pálinkafőző tartályok, amit aztán a fináncok előszeretettel össze is szedtek. (...) Na még a sorházban, mikor odaköltöztünk, ott is cserépkályha volt. Az nagyon jó meleg volt. Mindkét szobában volt egy cserépkályha. Attól függ, hogy mekkora volt a szoba, egyik szobában nagyobb, a másikban kisebb. Plusz a fürdőszobában volt a gázkonvektor, a konyhában falibaba vagy konvektor és még azon kívül a tűzhely, később a gáztűzhely.”³⁶

³⁴ Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Mód Sándorral.

³⁵ Szabó 1974: 389.

³⁶ Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Fodor Emilnével.

„Érdekes, hogy a MAORT bizonyos dolgokat nem akart kiemelten kezelni. Ilyen volt a földgáz értékesítése. A földgáz sokáig hulladékterméknek számított. Ezért az üzemekben, aki szerzett magának selejt termelőcsövet, az vihette és csinálhatott magának gázvezetékét mindenhova, akár a tyúkólba is. Először ingyen, aztán nagyon kedvezményesen használhatta a gázt.”³⁷

A földgáz távvezetéken keresztül eljutott a nagykanizsai MAORT-irodába és a lakótelepre, majd 1943 után az egész városba is. A földgázszolgáltatásért a háztartások nem fizettek, így a vállalat nem jutott ezáltal bevételhez. Sajnálatos módon a háztartásokban felhasznált gáz mennyiségét nem mérték, a tüzelőberendezések alacsony hatásfokúak voltak, a fogyasztók pedig pazaroltak. A könnyen megszerzett javakkal nem takarékoskodtak, a lakásokat gyakran túlfűtötték és állandóan szellőztettek, nyitva hagyták az ablakokat. Gyakran mondták: „melegítik az olajosok a várost.”³⁸

„Meg abban az időben rengeteg gáz volt. Aztán szinte ingyen kaptuk a gázt. Azokba az asztali tűzhelyekbe, azokba beszerelték a gázt. 20 fillért fizettünk egy hónapban, először 5 fillér volt.”³⁹

A pazarlás csökkentésére Lovászipan gázkoromgyárat építettek 1948-ban, amellyel jó minőségű gumi- és festékipari alapanyagot állítottak elő a magyar gazdaság számára. Ezen kívül a MAORT és az illetékes iparhatóságok között éveken keresztül folyt tárgyalások eredményeképpen a Gyulay Zoltán és Czupor Andor által kidolgozott, világviszonylatban is új földgázszállítási technológia révén 1948-ban megvalósulhatott a lispei gáz Budapestre való elvezetése is.⁴⁰

A gázvezetékrendszer kiépülésével tehát nem csak a környező falvakban vezethették be a gázt a háztartásokba, hanem a főváros energiaellátásának problémáin is enyhített a zalai olajipar. A gázvezetékrendszer kiépítése (illetve ennek a lehetősége) nem jelentette azt, hogy a települések élnek is ezzel a lehetőséggel, hiszen a háztartások nem tudtak egyik évről a másikra átállni a fatüzelésről a gáztüzelésre.

Tűzifa.

A dolgozókat a kollektív szerződés értelmében fűtési járandóság illette meg. Ez természetben nyújtott földgázt vagy ennek megfelelő értékű tűzifát jelentett.⁴¹ Ennek biztosítása a világháború alatt is megoldható volt a környező erdészetekkel és uradalmakkal kötött szerződések alapján.⁴²

³⁷ Horváth 1999: 15.

³⁸ Szabó 1974: 390.

³⁹ Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Doma Istvánnal.

⁴⁰ Szabó 1974: 394.

⁴¹ MNL Z905. 15. 94.

⁴² MNL Z360. 7. 39.

Étkezés.

A szociális ellátás része volt az étkezdék felállítása. Ez nem tartozott a leg-szükségesebb intézmények közé, így mindhárom üzemben – Bázakerettyén, Lovászipan és Pusztaszentlászlón – csak 1943 nyarán kezdték meg működé-süket.⁴³ Ez a lehetőség a környékbeli falvakból bejáró dolgozók és a helyben lakó mérnököknek, tisztviselőknek is nagy segítséget nyújtott. Az étkezdék ál-talában nem csak ebédet, hanem vacsorát is biztosítottak, elsősorban a nőtlen tisztviselők számára. Az étkezést támogatta a vállalat, egy ebéd ára kezdetben 1,46 pengő volt.⁴⁴ A szolgáltatást azonban nem tudta mindenki igénybe venni, hiszen például a faluban lévő étkezdébe nem tudtak bejárni a távolabbi fűráso-
kon dolgozó munkások. Ebben az évben kötött megállapodást a MAORT az Akadémia Sörözővel, hogy a budapesti központi iroda munkatársai 2,64 pengő értékben – a szükséges liszt-, zsír- és húsjegyek leadása mellett – elfogyaszthas-sák ebédjüket.⁴⁵

*„Az olajiparnak az ellátásban is kiemelt szerepe volt. Az élelemtár osztotta a tartós élelmiszert, de még szaloncukrot is. A kávéházban gyakran volt disznótoros, naponta pör-költ, sülték, friss kenyér. Furcsa kettősség, mert miközben kelet felől ágyúdörgés hallat-szott. A légőfigyelőből felhőtlen éjszakán jól látszottak az ágyuk torkolattüzei kelet felől, túl a hahóti meg az újudvari dombokon. A szürke felhők fölött ott dübörgött az amerikai légióflotta géptömege.”*⁴⁶

Sütőde.

Bázakerettyén már 1941 szeptemberében elkészült a sütőde, a lovászi lakótelepen pedig közös kenyérsütő kemencéket állítottak fel öt helyen is. „Természetesen” ezeket a kemencéket a helyben termelt földgázzal fűtötték. A háború után eze-
ket a kemencéket lassan elbontották: egyre ritkábban sütöttek már kenyeret, hiszen a terjedő gáztűzhelyek már kevésbé voltak alkalmasak többkilós keny-e-
rek sütésére, a településeken működő sütődék pedig ezt a gondot is levették a háziasszonyok válláról. A változó gazdasági és politikai helyzet sem tette már lehetővé a közösen, ingyen használatos kemencék működését.

Cserekereskedelem.

A közellátás általános romlásával folyamatosan növekedett a cserekereskedelem jelentősége. A MAORT könnyűszerrel cserélte élelmiszere az üzemeiben ter-melt kőolajat, földgázt és petroléumot, sok esetben a pénz teljes kiiktatásával. A háború végén a cserearányok romlása és az erősödő infláció miatt a vállalat raktárainak felesleges készleteit is felhasználta az ellátás biztosítása érdekében.

⁴³ Srágli 2008: 232–233.

⁴⁴ MNL Z905. 15. 95.

⁴⁵ MNL Z905. 15. 95.

⁴⁶ Laklia 2006: 42.

Például cukrot Csehszlovákiából szereztek be,⁴⁷ Lovászipan égetett mészért, tégláért, cserépért, álcahalóért élelmiszereket; Nagykanizsán cigarettát, étolajat és étkezési sőt szereztek be.

„Itt végeztek ilyen lepárlást és a vállalat cserélt benzint élelmiszerre. Úgyhogy kaptunk lisztet, disznót, malacokat. A vállalat beszerezte magánoktól, mivel akkor nem létezett más, csak magántermelő. Volt egy élelmtár, ahol minden ilyesmit tároltak, sőt, a vállalatnak volt egy magánhizlaldája is, ahol ezeket a malacokat nevelték.”⁴⁸

A háború alatt a környékbeli megsérült malmokat a vállalat cseréppel, cementtel, gépszíjjal és munkaerővel látta el, sőt, még a gázt is bevezette. A cserébe kapott nagy mennyiségű gabona és liszt az üzemek élelmtárába került. A háború utáni években az 1938. év körüli árak voltak irányadóak a gázszolgáltatás fejében beszolgáltatandó terményekről és élelmiszerekről.⁴⁹

Megnevezés	Mértékegység	Ár (pengő)
tűzifa	erdei űrméter	12
búza	q	22
rozs	q	18
tengeri	q	14
tökmag, napraforgó	q	20
dió	kg	1,60
mák	kg	2
vaj	kg	3
pálinka	l	2,40
marha (élő súly)	kg	0,80
sertés (élő súly, kövér)	kg	1,40
sertés (élő súly, sovány)	kg	1,20
zsír	kg	2
füstölt szalonna	kg	2,50
tojás	db	0,10
tej	l	0,20
malac (választós)	db	4–10

A világháború idejére már önellátásra rendezkedett be a kerettyei és a lovászi üzem is, ugyanis a vállalat igyekezett dolgozói számára biztosítani az élelmiszerellátást. A zöldséget-gyümölcsöt, tejet be tudták szerezni a környező falvakból,

⁴⁷ Srágli 2004:121.

⁴⁸ Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Fodor Emilnével.

⁴⁹ MNL Z360. 18. 64.

ha nem volt elegendő liszt vagy hús az üzletekben, akkor megfelelő mennyiségű petróleumért elcserélve a vállalat beszerezte a hiányzó alapanyagokat. „Itt [Lovásziiban] lényegesen nagyobb problémák nem voltak. A közellátás, ugye, azért az olajipar kiemelt szempontú volt mindig, és a közellátás szempontjából, amit lehetett, megadtak. Később, különösen a szakszervezet révén is, amivel próbáltak élelmet beszerezni, bizony cserekereskedelmet folytattak, olajért vettek élelmiszert. Mi nem, ugye közben akkor még nem is dolgoztam a MAORT-nál, mi saját magunk megoldottuk. Nem voltunk ilyen értelemben rászorulva, mert saját magunk előteremtettünk mindent otthon a gazdaságunkban. Amilyen volt az egész országban a közellátás, úgy lehetett venni, de olyan élelmiszer, ami lényegesen hiányzott volna, olyan nem volt. Azt az átlagosat éltük meg. Sokaknak azért ez gondot okozott, akik saját maguk nem tudták megoldani, de nem csak akkor, az utána lévő időben is, volt olyan időszak, hogy sorba kellett állni a kenyérért, mert akkor már voltak azok az évek.”⁵⁰

Az infláció idején voltak olyanok is, akik nem vállaltak munkát az olajipari vállalatnál a fizetségül járó pénz elértéktelenedése miatt. Visszatértek a családi gazdálkodáshoz: földet műveltek, állatot tartottak, szőlőt műveltek és több lábon állva próbálták átvészelni a háború utáni nehézségeket.

„Akkor tudja, milyen volt a fizetés? Egyik nap kaptuk az ilyen-olyan milpengőt, semmire sem lehetett használni, mert mire valaki megkapta a fizetést, másnap elment, már értéktelen volt. Azért is nem dolgoztam tovább, mert nem engedte édesapám. Lényegében a pénz, vagyis amit kaptunk, akkor amilyen infláció lett utána, akkor az már értéktelen volt. Mert ugye kezdetben még élt az a maortos fizetés, ott a fizetés jó volt, mert ott olyan órabért adtak, mint máshol amilyen napszámbért se. Utána aztán már, ahogy romlott a pénz, értéktelen volt már, akkor azért is nem dolgoztam, otthon meg volt a számítás, ott volt bedolgozni. Kislakoson volt néhány hold föld, szőlő, állatok. Voltak tehenek, ló is volt. Otthon voltam addig, amíg bevonultam katonának '50-ben. De miután leszereltem, eljöttem '52-ben, és utána folyamatosan itt dolgoztam a lovászi üzemben.”⁵¹

Arra is volt példa, hogy egyes dolgozók a vállalat erőforrásait használták fel különböző jövedelmek megszerzésére: például élelmiszerre cserélték az olajat, petróleumot, amihez nem hivatalos úton jutottak hozzá, vagy a sofőrök a vállalati szabállyal teljesen ellenkező módon vállalati járművel szállítottak pénzért utasokat.⁵²

Hús- és zsírellátás.

Az étkezdék és a háztartások hús- és zsírellátására a vállalat 1941-től sertés- és szarvasmarha-hizlalási szerződéseket kötött a környékbeli gazdákkal. A szerződések a gazdaságok méretétől függően 60–400 db mangalica hizlalásáról szóltak. A megegyezések szerint a MAORT kénytelen volt a hizlaláshoz szükséges takarmány biztosítására kötelezettséget vállalni, ez azonban a háborús

⁵⁰ Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Boa Mártonnal.

⁵¹ Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Boa Mártonnal.

⁵² Pittaway 2012:50.

közellátási nehézségek miatt nem mindig történt zökkenőmentesen. Több ízben is a vármegye közellátási alispánjának és a közellátási miniszter engedélyére volt szükség, hogy a szerződésben szereplő takarmányt – több mázsa árpat, kukoricát, olajpogácsát⁵³ – kiutalják a vállalat számára.⁵⁴ A felhizlalt sertéseket a Bázakerettyén felállított mészárszékre szállították, majd a feldolgozott húst a külön erre a célra felállított hűtőházban tárolták. Egy Muraszombaton működő húsfeldolgozó és konzervgyárral is szerződésben állt a vállalat: a feldolgozott húst ott tárolták, csak a friss töpörtyűt szállította el a vállalat azonnal.⁵⁵ Egy novákipusztai (Moson vármegye) gazdaságban szarvasmarha-hizlalásról állapodott meg az előbbiekhöz hasonló feltételekkel a vállalat.⁵⁶

Só.

A háború alatt hiánycikk volt a konyhasó is, de ennek a pótlását is megoldották: „Itt sóhiány volt, sőt nem lehetett venni, csak tömb kősót lehetett, és akkor a gázolinon⁵⁷ a hűtővízhez használtak sót. Pirosra volt festve, mert ipari só volt. Hát persze, hogy ebből mindenki vitte a sót, amennyit tudott, és akkor azt mosogattuk, amíg ki nem fehéredett. Egy kicsit veszített a súlyából meg a formájából, de hát azért kitisztítottuk, és akkor ezt vittük, az árfolyam egy kiló só egy kiló zsír. És képzeld el, elmentünk Lasztonyára, és akkor cseréltünk egy kiló sót egy kiló zsírra, azt kapott érte anyukám.”⁵⁸

A világháború befejeztével is gondot jelentett az alkalmazottak élelmiszer-el látása, de a MAORT ekkor is élen járt a beszerzési nehézségek megoldásában. Az itteni olajtelepek jellemzője, hogy a termelés során felszínre kerülő rétegvíz oldott sókat is tartalmazott, amelyeket szennyezőanyagként kivontak belőle, de tovább már nem használtak fel. 1945 tavaszán a szakemberek foglalkozni kezdtek az étkezésre alkalmas só kinyerésének gondolatával; a következő évben pedig már el is kezdték használni az erre alkalmas lepárlóüzemet. A bepárlás után kiváló só gyengén sárgás színű, kissé idegen szagú, normális ízű konyhasó volt. Az üzem közel egyéves működése alatt több ezer kg sót állítottak elő, amelyet szétosztottak az üzem alkalmazottai és családtagjaik között: a családok havonta 40 dkg konyhasóhoz jutottak a MAORT segítségével. Kezdetben csak a zalai dolgozók kaptak ebből a sóból, de néhány hónap múlva már a budapesti központ munkatársai is részesültek belőle. Az üzem működési engedélye 1947 áprilisáig volt érvényes; ennek meghosszabbítására nem volt szükség, hiszen ekkorra már megszűnt a sóhiány is.⁵⁹

⁵³ Olajnövények – pl. tökmag, napraforgó – sajtolása után visszamaradó melléktermék.

⁵⁴ MNL Z360 7. 40.

⁵⁵ MNL Z360. 19. 82.

⁵⁶ MNL Z360. 19. 83.

⁵⁷ Gázolintelep. A gázolin – földgázból nyert szénhidrogének elegye; könnyűbenzin – feldolgozására létrehozott üzemegység.

⁵⁸ Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Fodor Emilnével.

⁵⁹ Farkas 1987: 34–36.

Cigaretta.

Arra is volt példa, hogy a munkások fizetését cigarettával oldották meg. „Telefonon engem keresett, azt nem tudom, miért, a nagykanizsai dohányárugyárnak, talán a dohány-nagykereskedésnek a vezetője. Közölte, hogy azt a parancsot kapta, hogy meg kell semmisíteni azt az óriási dohány- és cigarettakészletet, ami Nagykanizsán van. Mielőtt azonban ő ezt végrehajtaná, megkérdezi a MAORT-ot, hogy kell-e cigaretta. Mondom, nem vagyok dohányos, de a társaimat figyeltem, tudom, hogy milyen nagy szenvedély a dohányzás. A férfiaknál láttam, hogy Symphoniát szívnak, a nőbarátaimnál láttam, hogy a Mirjam nagyon ízlik nekik, és megkérdeztem, hogy mifajta cigarettát tudna adni és mennyit. Azt mondja, egymillió Symphoniát és egymillió Mirjamot. És mondom, mennyibe kerül ez az egész? Tízezer pengő. Nem volt senkitől se felhatalmazásom, vagy senkitől se kellett kérnem ehhez engedélyt. Az az óriási pénzmennyiség, ami itt állt elszámolásra, abból könnyen kifizettem ezt a tízezer pengőt. És ha jól emlékszem, négy teherautó rakomány Symphonia meg Mirjam érkezett ide, és óriási hasznot jelentett később, mert azt követően, hogy a front átvonult Kerettyén, és a pengő egyre kevesebb értékű lett, a cseretárgyak között a cigarettának óriásivá vált a jelentősége, és ahogy én tudom, majdnem három hónapon keresztül evvel fizették a munkásságot.”⁶⁰

C.) SZOCIÁLIS ELLÁTÁS*Ruházat.*

Az ellátási nehézségek nem csak az élelmiszereket érintették, hanem a ruházati termékeket is. Ennek ellensúlyozására létesítettek bőrcserző üzemet Bázakerettyén. Az üzemben egy vegyészmérnök és egy képesített tímármester vezetése mellett folytak a munkálatok. Itt dolgozták fel azokat a nyersbőröket, amelyek a környező falvak lakosságától, illetve a hizlaltatott állatoktól származtak. A bőrkidolgozással nem kívántak iparszerűen foglalkozni, csak addig, amíg a rendes kereskedelmi úton biztosítani nem tudják a cipőellátást.⁶¹ A jobb ellátást szolgálta a Kerettyén felállított enyv- és szappanfőző műhely is.

Egy példa Pusztaszentlászlóról arra, hogy egy kis találékonysággal nem csak bőrből lehetett lábbelit előállítani: „Nem helyi találmány volt, de gyorsan és jól átvették az iparosok az eljárást. A lesejtezett autógumiból szabták ki a »papucs« talpát. A pántok lehettek a belső gumiból vagy gurttriból. A szépséget pótolta az olcsóság – ingyen kaptuk – és a gyakorlati haszna. Legalább kétszáz pár készült pár hét alatt.”⁶²

A vállalat 1945-től kibérelte egy szabómester műhelyét Nagykanizsán, ahol kizárólag a MAORT-dolgozók részére készítettek ruhákat. Az üzletet a

⁶⁰ Részlet az Olaj, olaj, olaj! c. filmből, a Buda Ernővel készített beszélgetésből.

⁶¹ MNL Z360. 18. 70.

⁶² Laklia 2006: 64.

műhely tulajdonosa vezette, mellé pedig a vállalat saját dolgozói közül bocsátott segédmunkaerőt.⁶³

1947 nyarán adomány érkezett a MAORT amerikai anyavállalatának dolgozóitól New Yorkból. A 30 ládában ruhák érkeztek a munkásság ellátására: nagy szükség volt az ingekre, nadrágra, kabátokra, de küldtek női lovaglónadrágot, boát, babaruhákat is. Az adományokat az üzemek létszámával arányosan osztották szét, de azok, akik fizetése meghaladta a kollektív szerződésben szereplő összeg másfélszeresét. A ruhák minőségében nagy különbségek voltak, a legtöbb silány minőségű darab a cipők közül került ki.

„Volt ebben gyerekholmi, női ruha, cipő, katonai nadrágok, dzsekik. Aki ilyet kapott és elviselte a fertőtlenítő és rovarirtó szagát, egy-két évre megoldotta a munkába járás öltöztétét. Ezek a ruhák elnyúlhatetlenek voltak.”⁶⁴

Önellátás.

Voltak olyan árucikkek, amikhez bolti kereskedelem révén nem tudtak hozzájutni, ám házilag elő tudták őket állítani. Ilyen volt az ún. ánszag, boroshordók kénezésére használt lap. Készítése igen egyszerű volt: az üzemekből leselejtezett azbesztlapokra olvasztott ként vittek fel. A szüret előtti időkből jól fizető árucikkek számított. Hasonló körülmények között készült a „kocsikenőcs” is: az olajtartályok alján összegyűlt maradékból gőzzel kezelve jól használható, olcsó alapanyag készült.⁶⁵

Olajütő.

A környékbeli falvak lakossága nem hagyott fel a mezőgazdasági termeléssel a világháború alatt sem, hiszen a közellátási nehézségek miatt alapvető szükség volt az önellátás biztosította megélhetési lehetőségekre. Ezt a vállalat is igyekezett támogatni:

„Ott az ökör⁶⁶ mögött, ott akkor még nem volt ház, hanem ott volt egy ilyen placc, egy elég üres terület, és ott volt egy olajütő felállítva. Egy ló ment benne körbe-körbe, és akkor azt a napraforgóolajat megkaptuk, el lehetett hozni, tehát azzal főztünk. Ez egy faépítmény volt, nyitott oldalú és egy ló ment körbe-körbe, és az a szerkezet meg préselte, és ilyen hatalmas pogácsákat préselt, és azt a pogácsát meg odaadták és meg lehetett etetni az állatokkal.”⁶⁷

Boltok.

Az olajos lakótelepek és a dolgozók ellátására minden igényt kielégítő bolthálózatot szervezett a vállalat, a vásárlási lehetőségek pedig tovább erősítették a

⁶³ MNL Z360. 18. 80.

⁶⁴ Laklia 2006: 64.

⁶⁵ Laklia 2006: 52., 64.

⁶⁶ Egykori ököristálló Bázakerettyén.

⁶⁷ Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Fodor Emilnével.

községek központi szerepét. Az 1930-as évekig létező bolthálózat meglehetősen ritka volt, és az árukészlet sem volt szélesnek mondható. Mindez a környéken élők önellátásának oka és következménye is volt egyszerre. *„Itt [Lispeszentadornán] csak kisbolt volt, csak egy vegyesbolt, itt nem volt hús meg ilyesmi. Hát, ha nagyon meg-gondolom magamat, talán még konzerv se volt. Csak a szükséges dolgok. Volt idő, amikor ott még petróleumot mértek, mert nem volt mindenhol villany.”*⁶⁸

Elsőként a Hangya szövetkezet üzlethelyisége kapott helyet Bázakerettyén a Hajós testvérektől bérelt ún. kastély épületében,⁶⁹ majd Lovászipan és Pusztaszentlászlón is létesült bolt. Itt csak a legalapvetőbb cikketek lehetett beszerezni. (Később, az ötvenes évektől jelentek meg a szakboltok, például ruházati boltok és vaskereskedések.)

Mosoda.

A munkavállalók közül sokan laktak házaknál albérletben, vagy a nőtlen férfiak szállóján. Számukra nagy jelentőséggel bírt a mosoda, ahol maguk megoldhatták a szükséges holmik mosását. A vállalati lakásban élők számára a MAORT gondoskodott a kiutalt ágyneműk tisztításáról is, így ezt a gondot sokak válláról levették. A mosoda rendjét külön szabályozták: a ruhamosást csak itt lehetett elvégezni – például a közös lakásokban nem engedélyezték –, a helyiséget használat után ki kellett takarítani, a ruhákat pedig a padláson kellett szárítani.⁷⁰

Csendőrség.

A településekre hirtelen érkező munkások nagy számára való tekintettel szükségessé vált, hogy a csendőrség is szolgálatba álljon. Számukra Bázakerettyén a Hajós testvérek kastélyában – a Hangya szövetkezet boltjával egy épületben – rendeztek be pihenő szobát, Lovászipan, Pusztadericsen és Pusztaszentlászlón pedig külön erre a célra bérelt ki épületet a MAORT.

Orvosi ellátás.

Az olajipari dolgozók részére meg kellett oldani az egészségügyi ellátás feladatát is. Kezdetben még nem volt helybeli üzemorvos, át kellett járni Bázakerettyéről Bánokszentgyörgyre, de ennek a megszervezése nem volt zökkenőmentes. Az üzemi orvos feladatkörébe tartozott a felvétellel jelentkezők egészségügyi állapotának felmérése – hiszen nehéz fizikai munkára nem mindenki volt alkalmas –, egészségügyi segítségben való részesítése, valamint a munka- és lakókörülményeik felügyelete.⁷¹ A MAORT alkalmazásában álló orvosoknak nagy szerepe volt a munkásfürdők felállításában és a lakáskörülmények javításában,

⁶⁸ Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Fehér Annával.

⁶⁹ MNL Z360. 7. 34.

⁷⁰ MNL Z905. 19. 94.

⁷¹ MNL Z360. 19. 86.

hiszen ők hívták fel a figyelmet a bérelt magánházak sok esetben tarthatatlan állapotára.

„Akkor az orvosi rendelőt, azt még nem a MAORT építtette, mert az egyik lakásban, itt az utcának a végén, ott volt orvosi rendelő, és ott lakott a felcser, aki orvos mellett volt, és a lakás úgy volt átalakítva, hogy ott volt az orvosi rendelő.”⁷²

Csak 1939-től, egy pályázat útján került át az olajos központba a Budapesten végzett orvos, Lőrincz Ákos.⁷³ Lovászból Pákára jártak orvoshoz, miután körzeti orvosi székhely lett a község, azután már Tornyiból, Dobriból, Tormaföldéről, Szécsiszigetből és Kerkateskándról jártak az üzemi orvoshoz, Takács Lajoshoz.⁷⁴

Lovászbán segélyhely, valamint zöldkeresztes egészségház is létesült az 1940-es évek legelején. Az egészségházat a MAORT építtette, de Zala vármegyének adományozta. Itt egy védőnő látta el az egészségvédelmi feladatokat, körzetébe tíz község tartozott.⁷⁵ A MAORT szerződésben állt egy fogorvossal, egy belgyógyással és több körzeti orvossal is. A szakorvosok Nagykanizsáról Lovászbába és Bázakerettyére hetente kétszer jártak ki, de a vidéki üzemekből jövő MAORT-dolgozókat bármikor ellátták.⁷⁶

Iskola.

Az olajipar megtelepedése előtt Kerettyén nem, csak Bázában volt községi elemi népiskola 1926-tól; Kerettyéről ide vagy Lipeszentadorjába jártak át a gyerekek tanulni. 1938-ban Bázakerettyén létrehozták a MAORT elemi iskolát, tíz évvel később pedig a környező falvakból bejáró tanulók közlekedési nehézségeire tekintettel tanulóotthont létesítettek. Lovászbán 1871-ben épült iskola,⁷⁷ amely a '30-as években már nem tudta befogadni a tanulókat, ezért a MAORT új, két-tantermes iskolát építtetett a lovászi lakótelepen. Akárcsak Bázakerettyén, itt is a vállalat jóvoltából bővíthetett az iskola további tantermekkel és tornateremmel a későbbi évek folyamán. Emellett könyvtár, munkásotthon, strand, valamint foci- és tekepálya is létesült az üzemek területén.

Kissé ellentmondásosnak tűnhet a MAORT szociálpolitikájában az, hogy például a védőfelszerelésekről vagy az ingázó dolgozók bejárásáról nem gondoskodott a vállalat. A megépített munkásotthon, strand, könyvtár, tekepálya sem az otthoni, parasztgazdaságban is helytálló munkások igényeit szolgálta ki. Ezeket a szociális-kulturális intézményeket a felsőbb vezetésnek szánta a vállalat.

⁷² Kiss Nóra gyűjtése. Interjú Fodor Emilnével.

⁷³ Csath 2009: 37.

⁷⁴ Csath 2009: 138. és Zala megye helytörténeti lexikona.

⁷⁵ MNL Z360. 19. 85.

⁷⁶ MNL Z360. 19. 86.

⁷⁷ Zala megye helytörténeti lexikona.

ÖSSZEGZÉS

A MAORT gazdaság- és szociálpolitikája teljes egészében a második világháborútól függően alakult. Az első évek a háborúra való felkészülés jegyében teltek el, majd berendezkedtek az önellátásra. A háború alatt a munkásság ellátását, a vállalat szociálpolitikáját az amerikai minta alapozta meg, a minél magasabb színvonalú megvalósítást pedig a jelentős nyereség tette lehetővé. Hadiüzemként kiemelt szerepet kapott az ország gazdaságának ellátásában és a háborús gépezet kiszolgálásában, ezért sok más üzemmel szemben olyan előnyöket élvezett, amelyeket alkalmazottai ellátására tudott fordítani.

Azok a hatalmas gazdasági és társadalmi változások, amelyeket a MAORT generált Zala megyében, az ipari munka felé indították el a szinte kizárólag földműveléssel foglalkozó lakosságot. Megmaradt azonban a kettősség: míg az ipari munka pénzügyi stabilitást biztosított, a vállalat a mezőgazdasági aktivitást is támogatta. A kétlaki életformát megerősítette az 1945-ös földreform is; egyre szélesebb körben terjedt az a stratégia, miszerint a családfő ipari munkát vállalt, emellett családi erővel mezőgazdasági munkát is végeztek az önellátás biztosítására. Az a tény, hogy a nagyobb földbirtokkal jelentkező gazdák is jelentkeztek az olajipari munkafelvételre, az ipari munka presztízsét is jelzi.

A politikai és háborús harcok egyik elszenvedője a hátország, a lakosság volt. A vegyes források – adattári és levéltári iratok, életút-elbeszélések, interjúk – árnyaltabb képet rajzolnak arról, hogy mely eszközökkel próbálta meg emberségesebbé vagy elviselhetővé tenni mindezt egy „ellenséges”, paternalista vállalati kultúra.

A MAORT célja a fizikai és anyagi biztonság, a rend és a stabilitás fenntartása volt. Az alapvető elvek egy igazgatósági ülésen így hangoztak el: *„Jól fizetni, az egy olcsó dolog. Mert ha egy alkalmazott jól van megfizetve, nagyobb kedvvel dolgozik és lehet is tőle joggal többet kívánni, s ha a kívánalmakat nem teljesítené, a vállalat egyszerűen nem reflektál a munkájára. Ha elnök úr azt mondja, hogy még többet akar fizetni, nem csak emberbaráti jóság és nézetek vezérlik, hanem meg van győződve róla, hogy ha többet fizet, akkor többet is kap és a vállalatra nézve ez még egy pluszt fog hozni. A jó fizetés ellen nem kellene talán generálisan apellálni. Sokkal jobb megelégedett emberekkel együtt dolgozni, mint elégedetlenekkel.”*⁷⁸

⁷⁸ Srágli 2004: 95–96.

FORRÁSOK

Interjúk

Boa Márton (Lovászi). Az interjút Kiss Nóra készítette 2014-ben.

Doma István (Lispezsentadorján). Az interjút Kiss Nóra készítette 2011-ben.

Fehér Anna (Lispezsentadorján). Az interjút Kiss Nóra készítette 2011-ben.

Fodor Emilné (Bázakerettye). Az interjút Kiss Nóra készítette 2013-ban.

Mód Sándor (Bázakerettye). Az interjút Kiss Nóra készítette 2012-ben.

Levéltári források

MOGIM = Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum Adattára

52-2 Jóléti ügyek (1941–'44)

396-85 Adatok az olajipari munkásság szociális helyzetének alakulásához (1937–1944).

A MAORT munkásjóléti intézkedései

MNL = Magyar Nemzeti Levéltár

Z360. 7. 31. Vállalkozókkal kötött (téglasszállításra, földmunkák elvégzésére, szerszámbérlet stb.) megállapodások (1942)

Z360. 7. 34. Hangya Konzum Szövetkezettel (Budapest) kötött bérleti szerződés, levelezés. (1941–1944)

Z360. 7. 39. Tűzifabeszerzés tárgyában megállapodások, levelezés. (1945–1948)

Z360. 7. 40. Sertéshizlalási ügyében beadvány, szerződések, levelezés. (1941)

Z360. 18. 64. Gázszállítási szerződések. (1945–1949)

Z360. 18. 70. Kerettyei bőrzüem: megállapodás, jelentés, levelezés. (1945–1947)

Z360. 18. 80. Vállalati szabóműhely létesítése: megállapodás, levelezés. (1945–1946)

Z360. 19. 82. Hizlaltatott sertések feldolgozására vonatkozó megállapodás, levelezés. (1942)

Z360. 19. 83. Országos Földhitelintézettel kötött szarvasmarha-hizlalási szerződés. (1944)

Z360. 19. 85. A vállalat lovászi telepén létesített egészségház átadása Zala vármegyének. (1943–1944)

Z360. 19. 86. A vállalat dolgozóinak egészségügyi ellátására orvosokkal kötött megállapodás, levelezés. (1939–1948)

Z905. 12. 74. MAORT Tisztviselői Betegsegélyező Alapirat: szabályzat, tájékoztatók, körlevelek, levelezés. (1943)

Z905. 12. 75. A MAORT családi pótlékról szóló szabályzata. (1943)

Z905. 12. 76. A MAORT tisztviselők házassági segélyről, születési és kelengyesegélyről, terhességi segélyről szóló szabályzata, kimutatások és levelezés. (1942–1943)

Z905. 12. 77. Szociális ügyekben kiadott vállalati rendelkezések: körlevelek, hirdetmények. (1941–1943)

Z905. 14. 87. Segélyek ügyében levelezés a nagykanizsai irodával (1945–1948)

Z905. 15. 94. Alkalmazottak természetbeni juttatásainak szabályozása: tervezetek, vállalati utasítások, levelezés (1946–1948)

Z905. 15. 95. A vállalat alkalmazottainak étkeztetése tárgyában levelezés, megállapodás (1943)

Z905. 29. 94. Alkalmazottak étkeztetésére vonatkozó megállapodások, levelezés (1943)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Csath Béla 2009: *A Magyar–Amerikai Részvénytársaság, a MAORT tevékenységének első szakasza 1938. július 18-tól 1941. december 31-ig*. Kézirat. MOGIM Zalaegerszeg

Farkas Zoltán 1987: Sónyerés a lovászi szénhidrogéntelemek rétegvizéből. In: *Üzemtörténeti értesítő*. 6. évf./6. 34–36.

Horváth Róbert (szerk.) 1999: *Beszélgetés az olajiparról. Vezetésről, iparvezetőkkel*. (Magyar Olajipari Múzeum Közleményei 10.) Zalaegerszeg

Laklia Tibor 2006: *A Harmadik. A MAORT pusztaszentlászlói üzeme (1941–1951)*. Zalaegerszeg

Petánovics Katalin 1987: A zsellérségtől a summássáig vezető út egy Zala megyei kis faluban. In: Degre Alajos – Foki Ibolya (szerk.): *A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete*. Zalai Gyűjtemény 27. Zalaegerszeg. 305–310.

Pittaway, Mark 2012: *The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh

Rézler Gyula 2011: A magyar munkás szociális helyzete. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásából*. Budapest. 80–83.

Srágli Lajos 1998: *A MAORT. Olaj – Gazdaság – Politika*. (Változó Világ 22.) Budapest

Srágli Lajos 2004: *Munkások a „fekete arany” birodalmában. A munkásság és anyagi-szociális helyzete a magyarországi olajiparban (a kezdetektől az államosításig)*. Zalaegerszeg

Srágli Lajos 2008: *A politika csapdái át. A MAORT története (1938–1949)*. Zalaegerszeg.

Srágli Lajos – Tóth János (szerk.) 2000: Papp Simon: *Életem*. Zalaegerszeg

Szabó Árpád 1974: A dél-zalai olajmezőkön termelt földgáz helyi hasznosítása. In: *Magyar Olajipari Múzeum Évkönyve 1*. (Múzeumi Közlemények 2.) 389–400.

Tóth János 2009: MAORT-lakótelepek Zalában. In: Cseh Valentin (szerk.): *„80 éves a MAORT.” Tanulmányok egy bányavállalat történetéből*. Zalaegerszeg

Dokumentumfilm

Kóthy Judit – Topits Judit 2007: *Olaj, olaj, olaj! Fejezetek a magyar kőolaj- és földgázipar történetéből*. 1–8.

Internet

Zala megye helytörténeti lexikona. Kézírtos regesztagyűjtemény: http://library.hungaricana.hu/hu/view/ZALM_HI_15/?pg=34&layout=s

Letöltés: 2014.03.22.

Félúton

A Szombathelyi Cipőgyár ingázói az 1960-as években¹

A falusi társadalomba már nem, a városi társadalomba még nem tartoztak bele a hatvanas évek során ingázásra kényszerülő, kisgyermekkoruktól kezdve naphosszat a földet túró, paraszti életformára készülő falusi emberek tömegei. Nézőpont kérdése, hogyan nevezzük speciális, „köztes” helyzetüket. Tekinthetjük őket a városi és szocialista értékek első közvetítőinek falun, ahogy azt a Kádár-korszak kultúr- és társadalompolitikája sugallja. Gondolhatunk rájuk éppen ellenkezőleg, úgy, mint azokra az emberekre, akik a városi, gyári közegben a beléjük nevelt falusi tradíciókat megtartva – s így azokat városi származású munkatársaikkal is megismertetve – próbálnak boldogulni. Az államszocializmus időszaka alatt folyamatosan emelkedő számuk s társadalmon belüli arányuk az ipari fejlődéssel járó hosszú távú átalakulásként vagy a munkaerőhelyzet ideiglenes problémái miatt kialakult átmeneti jelenségként is értelmezhető.

Ha egy másik, szűkebb perspektívából tárgyaljuk a kérdéskört, s az ingázó egyének megéleltörténeteit elemezzük, ugyancsak azt láthatjuk, hogy a tárgyalt időszak alatt ingázók maguk is úgy emlékeznek, hogy kettős, köztes helyzetben voltak. Interjúzásaim során legalábbis ezt tapasztaltam. 2012-ben a Szombathelyi Cipőgyár alkalmazottainak ingázó arányairól mit sem tudva kezdtem el – családi indíttatásból – a gyár egykori ingázóival beszélgetéseket készíteni. Szombathelyiként annyit tudtam, amennyit mindenki más, hogy a mostanra már bezárt gyár egykor igen jelentős – a hatvanas évek során több mint 3500 főt is foglalkoztató – üzem volt.² A kutatás későbbi fázisában derült csak ki, hogy Vas megye üzeimei közül a Cipőgyár rendelkezett a legalacsonyabb ingázó aránnyal, 1967-ben az alkalmazottaknak csupán 12%-a, 363 fő ingázott. A cipőgyári ingázók életének kutatása első ránézésre tehát úgy tűnt, hogy nagyobb kihívást s kevesebb eredményt jelentő feladat. Vizsgálati kérdéseim megválaszolása szempontjából azonban az, hogy a gyár alkalmazottai körében milyen számban s arányban voltak jelen ingázók, nem fontos. Érdeklődésem középpontjában mindvégig az ingázók önképének kutatása állt, amihez leginkább

¹ Készült az OTKA 116625. sz. pályázat támogatásával.

² A dolgozói létszám alakulását és a Cipőgyár rövid történetét lásd a mellékletben.

az ingázókról szóló közéleti, párton belüli diskurzusokat, a gyári munkavállalás körülményeit, egyéni élethelyzeteket vizsgáltam.

A gyár egykori alkalmazottai körében körülbelül négy évvel ezelőtt kezdtem el életút-interjúkat készíteni.³ Interjúalanyaim között egyaránt voltak olyan nők és férfiak, akik munkavállalásuk első éveiben, általában a hatvanas évek elején még megtartották falusi lakóhelyüket, s onnan naponta jártak be dolgozni Szombathelyre. Az elbeszélte történeteikből is felsejlett, hogy számos tekintetben különböztek a városban lakó munkatársaiktól.⁴ Ahogyan elkezdtem megismerni a korszakból fennmaradt írott forrásokat, kiderült, hogy a hatalom is másként viszonyult hozzájuk. Ráadásul ez a hozzáállás időben is változott.

Az államszocializmus időszaka alatt jó néhány, különféle diszciplínákat képviselő (legfőképp: földrajz-, közlekedés-, közigazgatás-, közgazdaság-, történettudomány, pszichológia, néprajz, statisztika, demográfia) tanulmány, monográfia tárgyalta a napi-, heti- vagy ritkább időközönként ingázók életét, problémáit. Mind a helyi, mind az országos terjesztésű lapokban (különösképp a *Szabad Föld*ben) szinte naponta jelentek meg hosszabb-rövidebb hírek velük kapcsolatban. Rádió- és TV-adásokban is gyakran foglalkoztak különféle megközelítésekkel a kortárs ingázók helyzetével, jövőjével.

A huszadik század második felének társadalmával az elmúlt huszonöt év során számos monográfia foglalkozott.⁵ A tudományos érdeklődés középpontjába azonban vagy a vidéki – leginkább a termelőszövetkezetek társadalmára – vagy a városi társadalomra – gyári munkásokra – koncentrált kutatások kerültek.⁶

³ Az *oral history* módszernek magyar nyelven is könyvtárnyi szakirodalma van. A 2007-ig megjelent munkák kivonatolt felsorolását lásd Udvarnok (szerk.) 2007: 121–126. Legújabb kérdést tárgyaló tanulmányok/kötetek közül lásd Horváth 2011: 21–38.; Kövér 2014. A jelen tanulmány szempontjából releváns, a hatvanas évekről szóló visszaemlékezések elemzését lásd Rainer M. (szerk.) 2004.; Molnár (szerk.) 2004. A falusi származású nők ipari munkavállalási emlékeinek elemzését lásd Tóth 2003: 49–64.

⁴ Negyven (körülbelül 2–2,5 órás) életinterjút rögzítettem. A tanulmányban idézett interjúalanyaim rövid, ingázásuk szempontjából releváns információkat tartalmazó életrajzát lásd a mellékletben. Az interjúszövegeket megszerkesztve és stilizálva közlöm.

Jelmagyarázat:

... szünet a beszédben.

[...] kihagyás az eredeti szövegből.

[szó] – a szerző által beszúrt szó.

szó – a szerző által kiemelt szó.

⁵ A Valuch Tibor által szerkesztett *Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945–1990* című kötet ugyan pótolja Szombathely gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó monográfia hiányát, és jelentősen megkönnyíti a helytörténeti kutatást, de a kötet tanulmányai az ingázás problémáját csak esetlegesen érintik. Lásd Valuch (szerk.) 2010. Az ingázás főbb jellemzőit a magyarországi államszocializmus társadalmát tárgyaló monográfiák összegezték. Lásd Romsics 2010. és Valuch 2001. A női szerepek változását a 20. századi Magyarországon lásd Palasik–Sipos (szerk.) 2005.

⁶ Az ipari munkásság életkörülményeinek 1945–1958 közötti bemutatását lásd Pittaway 2012., 1945–1965 közötti elemzését lásd Bartha 2011. és Belényi 2009. Valamint lásd a *Korall Munkáslét* a 20. századi Magyarországon című, 49. számát. A falusi társadalom főbb változásait lásd Horváth 2011: 377–391.; Kovács 2010.; Ö. Kovács 2004: 245–268.; Ö. Kovács 2012.; Varga 2013.

Az 1945 után folyamatosan emelkedő számban és arányban jelenlevő ingázók csoportjának elemzése ugyanakkor mindezidáig nem került előtérbe.

A jelen írásban ezt a számottevő – a hatvanas évek végén egyes számítások szerint több mint 930.000 dolgozót jelentő – társadalmi csoportot kívánom üzemi szinten vizsgálni.⁷ A cipőgyári ingázók élethelyzetének értelmezéséhez – ahol azt a dolgozat terjedelmi korlátai és a mögöttem lévő körülbelül hároméves kutatási tudás lehetővé teszi – összehasonlító és makroszintű kutatások eredményeit is felhasználom.

A cipőgyári ingázók életének mindennapjaiból három kérdéskört emelek ki: 1. A paraszti életmód feladását, az első ipari munkahely megszerzését; 2. Az ingázó életforma sajátosságait; 3. A munka-centrikus paraszti életmód továbbélését. A kérdésköröket először interjúalanyaim szemszögéből mutatom be. Ezután megpróbálom számba venni mindazokat a körülményeket, amelyek hatással lehetnek interjúalanyaim akkori életére. E pontnál előbb Szombathelynek és a Cipőgyárnak – a téma szempontjából releváns – adottságait összegzem, majd a helyi sajtó ingázókról szóló cikkeit elemezve azt vizsgálom, hogy a hatvanas évek során hogyan változott a sajtó által közvetített hivatalos diskurzus. A helyi sajtó diskurzusváltozásának elemzésénél az érdekel, vajon a változásokat érzékelhették-e interjúalanyaim, és hogy a helyi és az országos sajtó diskurzusa párhuzamban volt-e egymással.

Forrásbázisomat az általam készített életinterjúk mellett levéltári és publikált források alkották. A Szombathelyi Cipőgyár – Baranya Megyei Levéltárban elhelyezett – iratanyagából a munkavállalói személyi lapokat használtam.⁸ A Vas megyei Levéltárban az MSZMP Vas megyei Végrehajtó Bizottság iratanyagát és a Vas megyei Népi Ellenőrzési Bizottság (továbbiakban: NEB) 1960–1970 között keletkezett munkaterveit vizsgáltam.⁹ Az Országos Levéltár Mark Pittaway Oral History Gyűjteményében végzett kutatás során a Pest megyei napi bejárókkal a Tóth Eszter Zsófia által készített beszélgetéseknek a gépelt anyagát használtam fel.¹⁰

Sajtó tekintetében főként a gyár 1960-tól havi négy oldalban megjelenő üzemi lapját, a *Savaria Cipőt*, a megyei napilapot, a *Vas Népet* és a Kádár-korszak során körülbelül félmillió példányszámban terjesztett hetilapot, a *Szabad*

⁷ A német *Alltagsgeschichte* irányzat magyar művelőit lásd Horváth 2009.; Majtényi 2005.

⁸ A Cipőgyár iratanyagát történeti kutatás céljából eddig még nem vizsgálták. Az iratanyag alapos tanulmányozása után sajnos megállapíthatom, hogy a fennmaradt anyagból csak a munkavállalók hiányosan, rendkívül rossz állapotban megőrzött iratanyagai állnak a történeti kutatást végzők rendelkezésére.

⁹ A Végrehajtó Bizottság iratanyagának teljes körű, tíz évet átfogó iratanyagának tanulmányozására még nem vállalkoztam. A NEB munkaterveit azonban áttekintettem. A munkatervek ismeretében állapítottam meg a megye ingázókkal kapcsolatos politikájának főbb ismérveit.

¹⁰ Tóth Eszter Zsófia többek között a Budapesti Harisnyagyár alkalmazottaival készített életinterjúkat. A szerző elmondása szerint négyet ingázókkal. A levéltárban ezeknek az interjúknak a leiratát tanulmányoztam.

Földet tanulmányoztam.¹¹ A cipőgyári ingázók életkörülményeinek országos kontextusba helyezéséhez döntően a hatvanas évek alatt keletkezett történeti, szociológiai, földrajztudományi, demográfiai szakirodalom eredményeire támaszkodtam.

DEFINÍCIÓS PROBLÉMÁK

Az ingázó és az ingázás fogalmának több egyszerre jelenlevő, ellentmondásokat sem nélkülöző jelentése alakult ki. Ennek oka a hivatalos diskurzus változásán túl, hogy a fogalmakat a történettudomány mellett számos más tudományág, többek között: a demográfia, földrajz, néprajz, pszichológia, statisztika, szociológia és a településtudomány használta/használja. Annak ellenére, hogy a hatvanas évek során többen felhívták a figyelmet az eltérő fogalmi készlet használatából eredő problémákra, az ingázó konzekvens fogalmát nem alkották meg. A fogalomtörténet megírására az elmúlt huszonöt év során még nem vállalkoztak a történészek.

A probléma vizsgálatát nehezebbé teszi, hogy az ingázó fogalmának tárgyalásakor szükséges annak szinonimáira: a bejáró, eljáró, kijáró és a kétlakiság fogalmára is kitérni.¹² A kétlakiság rendelkezett a legtöbb jelentetéssel.¹³ Kutatásom szerint leggyakrabban a következőket értették alatta: 1. földdel rendelkező, faluban élő, városi gyárban dolgozókat, 2. földdel nem rendelkező, de faluban élő, városi gyárban dolgozókat, 3. városban élő, gyárban dolgozó földdel rendelkezőket, 4. ingázók minden csoportját, 5. ingázóknak csak egy bizonyos típusát, 6. termelőszövetkezetben dolgozó, de idényjellegű ipari munkába bedolgozó munkavállalókat. A magyar nyelv értelmező szótárának 1960-as és 1978-as kiadása szerint a *kétlakinak* a sajtóban van egy olyan új jelentése: „*olyan ipari munkavállaló, aki hivatásszerű foglalkozása mellett, rendszeresen annak kárára, földje művelését is elvégzi.*”¹⁴ Példamondatként pedig a következő szerepel: „Az üzembem nem szívesen alkalmaznak kétlakiakat.” A *bejáró* alatt leggyakrabban

¹¹ Az országos sajtó által közvetített ingázó-kép bemutatásához több ok miatt is a *Szabad Föld* elemzését tartottam a leginkább célravezetőnek. A *Szabad Föld* heti megjelenése miatt tíz év anyagát alaposan át tudtam tekinteni. Interjúalanyaim sokkal inkább tartoztak a *Szabad Föld* célközönsége, mint a *Népszabadság* olvasótáborá közé, emiatt a *Népszabadságnak* csak kifejezetten az ingázókról szóló egy-két cikkét elemeztem. A helyi sajtó tekintetében az említettek mellett átolvastam minden hosszabb-rövidebb ideig megjelent kis példányszámú helyi lapot, ezek azonban általában nem nyújtottak új ismereteket a város ingázóiról.

¹² A szinonimákat lásd Palotás Zoltán statisztikus tanulmányában: Palotás 1968: 257–277.

¹³ A kétlakiság fogalomhasználatának hivatalos diskurzusban végbement legfőbb fordulatait Varga Zsuzsanna foglalta össze. Varga 2012/a: 93–107.

¹⁴ „Bejáró” szócikk. In: Magyar nyelv értelmező szótára 1. kötet, Budapest, 1960. 483. „Kétlaki” szócikk. In: Magyar nyelv értelmező szótára 3. kötet, Budapest, 1960. 908. (Kiemelés tőlem – K. Zs.).

a következőket értették: 1. faluból városi munkahelyére naponta bejáró munkavállalót, 2. olyan falusi származású munkavállalót, aki városban dolgozik, s onnét hetente jár haza, falujába, 3. faluból városi iskolába naponta bejáró tanulót. A magyar nyelv értelmező szótárának 1960-as és 1978-as kiadása utóbbi részesítette előnyben. *Kijáró* alatt általában azokat a városban élő, faluban (általában állami gazdaságban, tsz-ben, városi gyár kihelyezett üzemrészében) dolgozó munkavállalókat értették, akik naponta jártak ki munkahelyükre. Az *Eljáró* kifejezés a kétlaki fogalom összes jelentésével bírt.

A hatvanas évek során tudományos igénnyel készült munkákban a *napi ingázó* a következőket jelenthette: 1. olyan személy, akinek lakó-, illetve munkahelye két különböző közigazgatási egységben van; 2. olyan személy, aki lakóhelye és munkahelye között munkanaponként kétszer (oda-vissza) hosszabb utat tesz meg.

Az ingázó fogalmát és szinonimáit tárgyaló tanulmányok eredményeinek szintetizálására sem vállalkoztak még történészek. A jelen tanulmányban *ingázó* alatt azokat értem, akik naponta falvakból jártak be Szombathelyre dolgozni, tehát minden munkanap minimum kétszer átlépték állandó lakóhelyük közigazgatási határát.¹⁵ A (napi) bejárók kifejezést szinonimaként használom. Döntésem főbb okai a következők: számszerűen csak ezt a fogalmat tudjuk meghatározni, mert a Központi Statisztikai Hivatal (továbbiakban: KSH) felmérései ilyen értelemben használták a fogalmat, Szombathely középvárosi méreteiből adódóan napi utazásra azok fordítottak több időt, akik másik közigazgatási egységben éltek, mint dolgoztak, és mivel vizsgálatom fókuszában a Szombathelyi Cipőgyár ingázói állnak, csak a befelé (kisebb közigazgatási egységből a nagyobb felé) irányuló ingázást vizsgáltam.

AZ ÉLETMÓDVÁLTÁS KEZDETI TAPASZTALATAI

Interjúalanyaim ingázásuk okát a tsz szervezéssel magyarázták: „*Népes falu volt... akkor, aztán amikor mindenkit behajtottak a térszbe, kiürült a falu.*”¹⁶ Mindannyian olyan településen éltek, ahol az utolsó kollektivizálási hullám során (1958/59–1961) szervezték meg a község – sok esetben első – termelőszövetkezetét.¹⁷ A közös gazdaságok kialakítását – csak úgy, mint az országban szinte

¹⁵ A rendelkezésemre álló források közül csak a napi bejárókra vonatkozókat elemeztem. Amennyiben nem volt eldönthető, hogy az adott forrás napi vagy ritkább időközönként ingázókra vonatkozik-e, csak általánosságban az ingázókra vonatkozó megállapításait vettem figyelembe.

¹⁶ Interjú Ko. K.-néval, 2013. szeptember 4-én, készítette Kisórsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.) Ezt remekül érzékelteti Simon István: *Eladó ház elégája* című 1966-ban írt verse is. (idézi: Romány 1996: 85–86.)

¹⁷ A Vas megyében történt tsz szervezést lásd Zsigmond 1965: 162–183. Utolsó tsz szervezési hullám sajátosságait lásd Ö. Kovács 2013: 31–37.

mindenütt – náluk is nehézségek, munkafegyelmi problémák jellemezték.¹⁸ B. E. ezt így mesélte: „Mert a tsz-tagok nem akartak ám dolgozni. [...] Olyat mondtak, hogy meg kell gyújtani a gabonát, ne adjuk a Kádárnak. [...] mulattak bent a kocsmában. [...] mert azt mondták, nem lesz ebből úgyse semmi se, mert elvették. Mert elvett az állam mindent.”¹⁹ Felesége ezt a következővel egészítette ki: „Akkor még a tsz olyan szegény volt, olyan kezdeti dolog volt az, mink úgy láttuk, hogy nekünk sokkal jobb lesz eljönni.”²⁰ Családjaik legfontosabb feladatává a létfenntartás vált, emiatt a legtöbb háztartásban csak egy fő vállalta a tsz-tagságot, és a többiek – köztük interjúalanyaim is – városokban, például a Cipőgyárban helyezkedtek el.²¹ Erre mindannyian országos tendenciaként emlékeztek.²²

A gyári munka és az ingázó életmód vállalása kihívást jelentett. Egyrészt számukra: „Mert én úgy éreztem ezt nem lehet megszokni, hogy az ember bemegy nyolcra, de az embernek meg kellett győznie saját magát, hogy itt nincs más lehetőség.”²³ Másrészt szüleik számára is, akik a hatvanas évek elején szakképzettséggel nem rendelkező, egész életük során szülőfalujukban dolgozó idős emberek voltak. Ők ekkor már nem bírták vállalni a napi ingázással járó fizikai megterhelést. Emiatt interjúalanyaim családjában a foglalkozásváltás – az országos tendenciától eltérően – nem egy generáción belül, hanem egyik generációról a másikra következett be.²⁴ Szüleik szégyelltek – különösképp huszonéves lányaik esetében –, hogy gyermekeiket a számukra ismeretlen városba „kell” küldeniük. Meghasonlottak önmagukkal.

A falusi családok élethelyzetét nehezítette, hogy épp a jelzett súlyos munkaerőhiány miatt a mezőgazdaságból kilépő és az iparban munkát vállaló személyeket mind a helyi, mind az országos sajtó korábbi életükhöz hűtlennek bélyegezte. A lapok hasábjain az szerepelt, hogy a „Ifjialok zöme hűtlen lett apáik nemzetiségéhez” mert, „húzza őket a város.”²⁵ Gyakran hangoztatott állítás volt, hogy: „[a]ki pedig városon akar élni, az elárulta a falut.”²⁶ A bejárók szülei pedig megpróbálták „becsapni a földet.”²⁷ Interjúalanyaimat az új munkahelyükhöz is hűt-

¹⁸ 1960–1961 között a munkaképes tsz-tagok átlagosan több mint 25%-a nem vett részt a közös munkában, s ez az arány egyes tsz-ekben az 50–60%-ot is meghaladta. (Varga 2001: 76.)

¹⁹ Interjú B. E.-vel és B. E.-nével, 2013. március 15-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

²⁰ Interjú B. E.-vel és B. E.-nével, 2013. március 15-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

²¹ Lásd Valuch 2003/a: 3–29. A jelen dolgozat terjedelmi keretei miatt, itt nem térek ki a felvételi eljárás sajátosságaira.

²² Megyei és országos tendencia is volt. A vas megyei körülmények bemutatását lásd Horváth 1962. Országos tendenciát lásd Varga 2012/b: 37–57.

²³ Interjú Sz. F.-fel és Sz. F.-nével, 2014. március 27-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

²⁴ Egy generáción belüli foglalkozási átrétegződésről lásd Valuch 2003/b: 129–176.

²⁵ Szabad Föld, 1966.01.02.5.

²⁶ Szabad Föld, 1964.03.08.9.

²⁷ Szabad Föld, 1960.04.01.5.

lennek – „vándormadárnak” – nevezték, olyan embereknek akik, „*egyik munkahelyről a másikra vetődnek, sehol sem tudnak megállapodni.*”²⁸ Az évtized elején azt hirdették, hogy a nem „ravaszkodó” ingázók egy-két hónap vagy hét bejárás után mégis tsz-tagok lettek.²⁹ A *Szabad Föld* és a *Vas Népe* szinte minden számában jelent meg olyan cikk, amelyekben azt a – valótlan – állítást próbálták meg bebizonyítani, hogy anyagilag is jobban megéri a tsz-ekben dolgozni.³⁰

A vizsgált időszak során azonban sokat változott a hivatalos diskurzus. Az évtized második felében már sem a helyi, sem az országos sajtó nem használta a hűtlen címkét. Ennek okát többek között mind a megyében, mind az országban ingázók számának folyamatos emelkedésében látom.³¹ Az évtized közepén minden vas megyei község rendelkezett Szombathelyen dolgozó munkavállalóval, a 100-nál több ingázót adó községek számát 17-re tették.³² A hatvanas évek végén Vas megyében minden negyedik aktív munkavállalót napi bejáróként tartottak nyilván, és a megyeszékhelyre ingázók száma 12–13.000 fő között mozgott.³³

Hogy érzékelhették-e interjúalanyaim az ingázók folyamatosan emelkedő arányát munkahelyükön, az nem valószínű, mert a Cipőgyárban az ingázók mindvégig alacsony arányban lehettek jelen. Az üzem alkalmazottainak túlnyomó része nő volt, és Vas megyében – csakúgy, mint az ország más tájain – a női bejárók száma jóval alacsonyabb volt.³⁴ A *Savaria Cipőben* – a gyár havonta négy oldalon megjelenő lapjában – kimondottan kevés cikkben foglalkoztak az alkalmazottak lakóhelyével, utazási körülményeivel. Pedig ott, ahol jelentős volt az ingázók aránya, sokszor írtak róluk – például a *Vasi Építőlk Híradója* elnevezésű üzemi lapban. A *Vas Népe* és *Vasi Fiatalok* is gyakorta beszámolt a megye ingázóiról és a Szombathelyi Cipőgyárról, az üzem bejáróit azonban nagyon ritkán említette.³⁵ Az évtized folyamán csak egyszer, 1967-ben készítettek üzemi szintre lebontott felmérést a napi bejárók számát illetően. E szerint az üzem

²⁸ Vas Népe, 1960.03.18.3. A hivatalos diskurzus vándormadár alatt azokat az ipari munkavállalókat értette, akik gyakorta, esetleg a magasabb fizetés miatt munkahelyet váltottak.

²⁹ Szabad Föld, 1961.02.03.12.

³⁰ A tsz-ek gazdasági nehézségeiről lásd Varga 2009: 1–27.

³¹ Az országban 1960-ban: 636.000 fő, míg 1970-ben már: 977.000 fő járt be naponta munkahelyére. Lásd Böhm Antal és Pál László által 1985-ben publikált, az ingázók társadalmát elemző monográfiát. (Böhm–Pál 1985. Az 1980. évi népszámlálási adatok alapján.)

³² Palotás 1966: 12–15. A vizsgált időszakban a napi ingázó keresők 57%-a nem hagyta el megyéjét. (Losonczy 1968: 731–746.) A vándorlás irányát jól mutatja, hogy az 5000 főnél kisebb lélekszámú községek népessége csökkent a legnagyobb mértékben: 36,7%-kal. (Dr. Vörösmartiné Tajti 1972: 55–67.)

³³ Király 1973: 32–34. Az 1970. évi népszámlálási adatok alapján. Vas megye és Szombathely ingázóinak a hatvanas évek elejére vonatkozó számadatai nagy szóródást mutatnak, ezért ezekre itt nem térek ki.

³⁴ A nem lakóhelyükön dolgozó kereső férfiak aránya 15,7%, a nőké viszont csupán 6,6% az azonos nemű kereső réteghez viszonyítva. (Berettyán 1965: 82.)

³⁵ Lásd Vasi Fiatalok 1967.04.2.

dolgozóinak 12%-a, 363 fő ingázott.³⁶ A gyár ezzel az aránnyal messze elmaradt a megye másik ekkor vizsgált 40 üzeme átlagosan 40–60% között lévő napi bejáró aránya mögött.³⁷

Annak ellenére, hogy a Szombathelyi Cipőgyár ingázói a bejárók emelkedő arányát munkahelyükön nem érzékelhették, tapasztalhatták-e a hivatalos diskurzus változását, s így megítélésük jobbra fordulását? Nem igazán. Sem a munkakezdési körülményeik, sem a későbbi évek tapasztalata nem hagyta elfeledtetni velük hűtlenként való megbélyegzésüket, városi munkavállalási lehetőségeik megnehezítését.

Az évtized elején Vas megyében is számos intézkedést hoztak a falusi származású munkavállalók számának csökkentése céljából. Többek között visszatarították a községek lakosainak munkakönyvét.³⁸ A megyében 1960-ban körülbelül minden második esetben megtagadták az igazolás kiadását.³⁹ Ezt a sajtóban is elismerték: *„Sajnos sok esetben kénytelen a tsz-vezetősége olyan középkori rendszabályokhoz jutni, mint a »röghöz kötöttség« vagyis a munkavállalási igazolást egyszerűen megtagadja azoktól, akinek szándékában volna elhagyni a falut.»*⁴⁰ Bár volt, amikor ilyenformán írtak erről: *„A községi tanácsnál mintegy hatvanan kértek munkakönyvet [...] végül csak húszan tartottak igényt a munkakönyvre”* – mert a többiek felfedezték a termelőszövetkezetben végzett munka előnyeit.⁴¹

Interjúalanyaim számára mindez azért volt különösen kellemetlen, mert a 3089/1960. számú rendelet és annak kiterjesztése értelmében a vállalatok, üzemek stb. termelőszövetkezeti és egyéb községből új dolgozót csak akkor alkalmazhattak, ha az bemutatta a községi tanács VB elnöke által aláírt igazolást arról, hogy az illető dolgozó munkájára a községnek nem volt szüksége. B. E.-né ezt a következőképp mesélte: *„Nekem is kellett engedélyt kérnem, de az én apósom [a tsz elnök] nem írta alá, hanem a tsz elnökhelyettese írta alá az engedélyt, hogy otthagyhassuk a falut.»*⁴² Azt, hogy elbeszélőm története mennyire tipikus eset volt, a vas megyei

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Vas Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság, Iktatott iratok. (Továbbiakban: MNL VaML, XVII.1201.c.70.) A vizsgálatot a Vas megyei NEB, celldömölki, körmendi, sárvári és szentgotthárdi járási NEB-ek végezték. A vizsgálat egységeket a Szombathelyi MÁV igazgatóság, a Szombathelyi MÁV Fűtőház, Vasútállomás, Utasellátó Kirendeltség, IBUSZ Szombathelyi Irodája, Szombathelyi Villamosvasút, 17. sz. Autóközlekedési Vállalat, 47 vasútállomás, 3 AKÖV kirendeltség, 41 ipari és mezőgazdasági vállalat, üzem és állami gazdaság, 14 általános és középiskola, valamint vizsgált egységek felügyeleti szervei alkották.

³⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Vas Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság, Jegyzőkönyvek, munkatervek, statisztika, iratjegyzék. (Továbbiakban: MNL VaML, XVII.1201.c.67.)

³⁸ Varga 2001: 59–60.

³⁹ A megyében kiállított munkakönyvek 81%-át a községekben, tehát – az ingázásra vagy a falvak elhagyására készül – falusiak számára bocsátották ki. (MNL VaML, MSZMP 1. fond. Jelentés Vas megye munkaerőhelyzetéről. 1960. június 7-ei ülés jegyzőkönyve. Továbbiakban: 1960. 3. ő. e.)

⁴⁰ Szabad Föld, 1966.01.09.5.

⁴¹ Vas Népe, 1960.03.22.5.

⁴² Interjú B. E.-vel és B. E.-nével, 2014. március 26-án, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

Végrehajtó Bizottság (továbbiakban: VB) jegyzőkönyve is megerősítette: „Egyes községi tanácselnökök és titkárok, valamint tsz elnökök [...] adtak ki saját ismerőseik, rokonaik részére igazolást, holott a községben szükség lett volna a munkaerőre.”⁴³

A kiskapukat egyrészt úgy próbálták megszüntetni, hogy fegyelmi eljárást indítottak „azon tanácselnök ellen, aki a termelőszövetkezet vezetésének a tudta nélkül olyan értelmű igazolást adott ki, hogy a község lakóinak munkájára a községen belül nem tartanak igényt.”⁴⁴ Másrészt a Cipőgyárban és a város más üzemeiben is többször ellenőrizték, hogy alkalmazottaik rendelkeznek-e munkakönyvvel, és „ahol hiányosságot tapasztaltak és a dolgozó utólag sem tudta beszerezni a szükséges igazolást, ott elbocsátották a munkaerőt.”⁴⁵ Sz. F.-né szerint: „Elküldték a falusiakat, mert annyira ízelték a tsz-t, hogy menjenek oda dolgozni.”⁴⁶ Egy nem ingázó elbeszélő a fentieket úgy magyarázta, hogy: „[m]ert azok otthon azért meg tudtak élni, és ez így majdnem hogy igazságos volt.”⁴⁷

Emellett a Szombathelyi Városi Munkaerőközpont Hivatal csak bejelentett szombathelyi lakost közvetíthetett munkába.⁴⁸ Ezt Sz. I.-né is átélte: „Falusit nem vettek föl, csak városit, és akkor bejelentkeztem szombathelyi lakosnak.”⁴⁹ Egy másik beszélgetésünkkor hozzátette: „a portás igazoltatott [a Szombathelyi Városi Munkaerőközpont Hivatalban], hogy tényleg szombathelyiek vagyunk-e mert, aki nem az volt, azt be se engedte.”⁵⁰ Interjúalanyom esete tipikusnak mondható, s erről a VB jelentés is tanúskodik: „Vidékiek a rokonoknál bejelentkeznek ideiglenesen. [...] Az is megtörténik, hogy albérleti lakást váltanak, hogy mint szombathelyi lakosok tudjanak elhelyezkedni.”⁵¹

Interjúalanyaimat – többek között a fent említettek miatt – megviselte a napi ingázással járó életmódváltás és az, hogy a hivatalos diskurzusban negatív szereplőként jelentek meg. Későbbi évekre vonatkozó történeteiket is gyakran átszőtte – a hűtlennek nyilvánítással összekapcsolt – elbocsátástól való félelem: „Mert a falusi az dolgozik ész nélkül. [...] Mert azért is dolgoztunk, hogy a munkahelyünk megmaradjon, hogy ki ne rúgjanak bennünk.”⁵² A szombathelyi születésű

⁴³ MNL VaML, MSZMP 1. fond Jelentés Vas megye munkaerőhelyzetéről. 1961. március 28-ai ülés jegyzőkönyve. Továbbiakban: 1961. 2. ő. e.

⁴⁴ MNL VaML, MSZMP 1. fond 1961. 2. ő. e.

⁴⁵ MNL VaML, MSZMP 1. fond 1961. 2. ő. e.

⁴⁶ Interjú Sz. F.-fel és Sz. F.-nével, 2014. március 27-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁴⁷ Interjú N. Gy.-nével, 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁴⁸ MNL VaML, MSZMP 1. fond 1961. 2. ő. e.

⁴⁹ Interjú Sz. I.-nével, 2013. március 15-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁰ Interjú Sz. I.-nével, 2014. március 27-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁵¹ MNL VaML, MSZMP 1. fond. 1960. 3. ő. e.

⁵² Interjú K. K.-nével, 2012. november 3-án, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.) A mentalitásbeli különbséget a sajtóban is gyakorta hangoztatták. A jelen tanulmány kereteit meghaladná a munkavállalók lakóhely szerinti előnyben, vagy hátrányban részesítésének bemutatása. Itt csak annyit jelzek, hogy a korábbi és későbbi évek során az ország más üzemeiben is végeztek olyan leépítést, amikor gazdasági okokra hivatkozva kifejezetten az ingázókat bocsátották el.

P. L. is elismerte: „Csak úgy a falusiak jobban bírtak dolgozni, mint a városiak, jobban bírták a strapát.”⁵³ Műszakvezetőként dolgozó interjúalanyom többször is beszélt az ő segítségével felvett ingázók munkamoráljáról, és az ő felelősségéről: „Csak itt olyan dolgokat is előre kellett figyelni, hogy azok a dolgozók aztán tényleg olyanok legyenek, hogy megállják a helyüket.”⁵⁴

AZ INGÁZÓ ÉLETFORMA SAJÁTOSSÁGAI

Országos tendencia volt, hogy a falusi származású munkavállalók nagy eséllyel segéd- vagy betanított munkásként vállaltak munkát.⁵⁵ De a VB 1960. június 7-ei üléséről készült jegyzőkönyv rövid részlete pontosít ezen: „Három műszakban dolgozó üzemekben [...] a városi dolgozók aránylag kisebb százalékban jelentkeznek, és így a vállalatok kénytelenek vidéki munkaerőt alkalmazni.”⁵⁶ Ugyan az ipari területen képzetlen interjúalanyaim is mindannyian betanított munkásként helyezkedtek el, de ők mégis kiváltságos pozíciót élveztek: két műszakban dolgoztak. Sz. F. erre így emlékezett: „Falusiakat, azért ha szükség volt rá felvették, mert [...] a szombathelyi városból nem jött volna össze.”⁵⁷

A segédmunkásság megjelenítése terén a helyi és országos sajtó egységes volt. Az ábrázolás lényegét az adta, hogy a sajtó szerint az ingázó dolgozók csak segéd- vagy betanított munkások lehetnek. A lapok ezért arról számoltak be, hogy: „[j]obban jár az a fiatal, aki faluban dolgozik, mint aki városba megy segédmunkásnak”, hiszen „[a] városra nem a szakképzett fiatalok mennek dolgozni.”⁵⁸ 1965-ben a *Szabad Föld* például olyan üzem megindulásáról írt, amelyben a dolgozók 80%-a „még csak minimális ipari gyakorlattal sem rendelkezett [...] a kapa vagy a kaszanyelet hagyták ott.”⁵⁹

A hivatalos diskurzus az évek múlásával sokat változott.⁶⁰ Egyre gyakrabban írtak arról, hogy az érettségivel, szakképzettséggel rendelkezők is elhagyták a falut. Ehhez hasonló megjegyzéseket olvashatunk: „Ha nem tanulsz, semmire sem leszel alkalmas, csak tsz paraszt maradsz.”⁶¹

⁵³ Interjú P. L.-nével, 2013. március 15-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁴ Interjú M. F.-fel, 2014. március 11-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁵ 1950-es, 1960-as években a mezőgazdaságból kilépők kétharmada betanított, illetve segédmunkásként helyezkedett el. (Kemény 1972: 36–48.)

⁵⁶ MNL VaML, MSZMP 1. fond. 1960. 3. ő. e. A már idézett NEB felmérés is megerősíti ezt a tendenciát, akkor is a három műszakban dolgozó üzemek rendelkeztek kiugróan magas ingázó arányokkal.

⁵⁷ Interjú Sz. F.-fel és Sz. F.-nével, 2014. március 27-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁸ *Szabad Föld*, 1960.03.20.6. ; *Szabad Föld*, 1960.04.17.3.

⁵⁹ *Szabad Föld*, 1965.08.20.7.

⁶⁰ A naponta bejárókat stabil élethelyzetű, megállapodott és szakképzett csoportként definiálták. (Bóhm-Pál 1985: 84–102.)

⁶¹ *Szabad Föld*, 1966.01.09.5.

Azt nem tudni, hogy interjúalanyaim érzékelhették-e a változást, csak annyi bizonyos, hogy az évtized elején domináns segéd munkás képre nem emlékeztek. Ennek azonban számtalan oka lehetett. Szombathelyen két műszakban dolgozó segéd munkásként jobb körülmények között élhettek, mint a város többi üzemének alkalmazottai. Mindannyian még a hatvanas években szakképesítést is szereztek, s ezzel szintén kiemelkedtek az országos átlagból.⁶²

Őket is – csakúgy, mint az ország többi bejáróját – fizikailag is kimerítette az utazás. Azonban felmerül a kérdés, hogy mi lehetett a fáradság oka, illetve hogyan közlekedtek a Cipőgyár ingázói.⁶³ Interjúalanyaim vasúton, buszon, gyalog, kerékpárral s ezek kombinálásával közlekedhettek. A Cipőgyár minden ingázója gyaloglásra kényszerült, mert az üzem központi épületei – egy raktárhelyiséget leszámítva – a vasúti pályaudvartól körülbelül 2 km-re, a buszpályaudvartól körülbelül 1 km-re helyezkedtek el. A város tömegközlekedési eszközeit a kor többi napi bejárójához hasonlóan nem használták, mert ezek igénybevételének költségét – ellentétben a távolsági utazás díjával – a gyár nem állta.⁶⁴

Interjúalanyaim mindannyian olyan településen éltek, amelynek az évtized elején nem volt közvetlen busz- vagy vonat-összeköttetése a megyeszékhellyel: „mert annak idején nem volt buszjárat egy évig Nemesbódról [Szombathelytől körülbelül 11 km], én is biciklivel jártam be.”⁶⁵ Másik interjúalanyom arról számolt be, hogy: „[n]aponta 26 km-t bicikliztem, meg nyolc órát ledolgoztam a gépek mellett, hogy egy percre megállni nem lehetett.”⁶⁶ M. F. úgy emlékezett: „Ide minden reggel kerékpárral jártam be. 14 km ez a szakasz. Jöttem, meg mentem haza.”⁶⁷

Sokan a teljes utat gyalog tették meg, mert a legszegényebbeknek kerékpárra sem tellett.⁶⁸ S voltak, akiket a zord időjárás kényszerített erre: „Nem tudtak biciklin sem jönni [...] csak földeken keresztül, és Kenézből [körülbelül 16 km] gyalog jöttek be.”⁶⁹ Akkor még fiatal lányként dolgozó elbeszélőm szerint: „Volt olyan, amikor három méteres hófúvásból húzkodtuk ki egymást. Volt olyan, amikor a délelőtti műszak-

⁶² A hetvenes évek elején az összes betanított munkás 60%-a, a segéd munkások 78%-a falun élt. (Andorka 1979: 83.) 1973-ban a betanított, illetve segéd munkások 54 %-ának mezőgazdasági fizikai dolgozó volt az apja. (Belényi 2009: 114.)

⁶³ A megyei autóbusz- és vasúti közlekedés hatvanas évek során történt fejlődéséről kevés forrás áll a kutató rendelkezésére. Itt – a már többször idézett – 1967-es NEB felmérés adataira hivatkozom. A megyeszerte megjelenő *Tanácsstagok Tájékoztatójában* ugyan többször beszámoltak a helyi közlekedési viszonyokról, de az utazók problémáinak ismertetése helyett a megjavított utakról, a beállított vagy leszállékolts buszokról írtak.

⁶⁴ Az egész korszak folyamán fennálló probléma bemutatását lásd Lakástextil Vállalat Üzemi Híradó 1985.09.5.

⁶⁵ Interjú Sz. F-fel és Sz. F.-nével, 2014. március 27-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁶⁶ Interjú Sz. I.-nével, 2013. március 15-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁶⁷ Interjú M. F.-fel, 2013. március 14-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁶⁸ A hatvanas évek elején sem a helyi, sem az országos sajtóban nem volt kiemelt téma a naponta kerékpárral történő ingázás.

⁶⁹ Interjú M. J.-nével, 2014. április 5-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

ra 11-kor értünk be. De bejöttünk [Náraiból – Szombathelytől körülbelül 7 km], mert ha nem jöttünk be, azt mondták nem is akartunk bejönni.”⁷⁰ Egy másik interjúalanyom ezt így magyarázta: „Mert a falusi bejön faluról is, ha meleg van, ha fúj a szél, ha esik az eső, de a városinak, ha melege van, már akkor azért nem jön dolgozni, ha esik az eső, akkor azért nem jön dolgozni, mert a városi kényes.”⁷¹ Interjúalanyaim az évek múlásával egyre nagyobb utat tettek buszon vagy vonaton. Az évtized közepén már mindannyian közvetlen buszjáratot tudtak községükből igénybe venni.

Az 1967-ben készült – már többször idézett felmérés szerint – az ingázók többségének (56%-nak) egy órán belül volt az utazás egészére (az utazási idő és a közlekedési eszközre, műszakkezdésre várás) fordított ideje.⁷²

Interjúalanyaim – a Pest megyei ingázókhoz hasonlóan – mindannyian úgy emlékeztek, hogy a buszok, vonatok zsúfoltak, koszosak voltak, az utazás pedig kényelmetlen.⁷³ Ezt a már idézett 1967-ben készített vizsgálatról szóló beszámolóban is elismerték.⁷⁴ Annnyival egészítették ki, hogy a megyei utak többsége a közúti közlekedés igényeinek messzemenően nem felelt meg.

A helyi és országos sajtó a napi bejárók utazásának ábrázolása kapcsán nem volt egységes.⁷⁵ A *Szabad Föld* hasábjain igen gyakran nevezték csavargónak az ingázókat, de erről sem a *Vas Népében*, sem egyéb helyi újságban nem olvashatunk. Az országos sajtóban és a tudományos igényű munkákban gyakran írták, hogy az ingázók az utazás ideje alatt isznak és kártyáznak. A *Szabad Földben* sokszor taglalták, hogy: „Az eljáró munkások [...] [körében] szégyennek számít a józanság vagy az, ha valaki nem tud kártyázni [...] kocsmába mennek, verekednek vagy otthon gyötrik a családjukat.”⁷⁶ A Népszabadságban és a *Szabad Földben* a bejárók kapcsán gyakorta említették a fáradtságot, az alacsonyabb teljesítőképességét, s az üzemi balesetek gyakoriságát, ahogy az idézett rövid részletből is látszik: „A zaklatott élettempó miatt őket éri a legtöbb üzemi baleset”. Továbbá: „[az] üzemben nincs tekintélyük, mert elmaradnak az átlagos színvonalról.”⁷⁷ A hetilapban rávilágítottak a kor szakirodalma által is sokszor említett helyzete: „[Az ingázás]

⁷⁰ Interjú B. L.-nével, 2014. április 5-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁷¹ Interjú Sz. I.-nével, 2013. március 15-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁷² A bejárók csupán relatív többségének – 43%-ának – esett 30–60 perc közé az utazási ideje. A naponta ingázók 32%-nak volt 30 percen belül, 16%-nak 60–90 perc között, 6%-nak 90–120 perc között az utazás egészére fordított ideje. Az abszolút többségüknek 15 percen belül volt a közlekedési eszközre várás ideje munkába menet (67%), 30 percen belül a műszak befejezése után (58%), illetve munkakezdés előtt (80%). (MNL VaML, XVII.1201.c.70.) Gyakori kritika volt, hogy utazásukkal rengeteg időt vesztegetnek el, ami társadalmi és gazdasági szempontból is káros. A kérdéskör főbb pontjait lásd Valuch 2003/c: 311–322.

⁷³ Vessd össze Tóth Eszter Zsófia ingázókkal készített interjúival. (MNL OL 8. és 9.)

⁷⁴ MNL VaML, XVII.1201.c.70. A fővárosban is hasonló volt a helyzet. Lásd Frisnyák 2011: 186.

⁷⁵ Az eddigi kutatások figyelmét elkerülte, hogy a hatvanas évek során korlátozták-e az utazási körülményeket bemutató cikkek megjelenését.

⁷⁶ *Szabad Föld*, 1965.03.07.4.

⁷⁷ *Szabad Föld*, 1965.02.21.4. Előbbi Palotás – az évtized közepén írt munkáiban – meg nem nevezett külföldi mérések eredményeire hivatkozva is állította. (Palotás 1965: 433–437.)

egészséges folyamat népgazdasági szinten. De sokszor – valljuk be – gyötrelmes folyamat az egyén, az egyes családok szempontjából!”⁷⁸ A későbbi évek során számos olyan cikk jelent meg, amelynek írója kifejezetten a cikk kedvéért hajnalban vagy éjszaka vonatra szállt, hogy megfigyelje az ingázókat.⁷⁹

A Vas Népében a deviáns viselkedésformákat kevésbé kapcsolták össze a napi ingázókkal. A lapban inkább csak arra utaltak, hogy: „[a] bejáró emberek naponta két-három órát nyerhetnének. Hajnalban egy órával többet aludhatnának”, ha városban élnének.⁸⁰ A Savaria Cipőben ilyen témájú cikk nem jelent meg.

Mivel a hivatalos diskurzus az utazási körülmények bemutatása kapcsán nem volt egységes, így ha jelentős mértékben különbözött a helyi és országos sajtó, akkor a következők miatt fontos az országos sajtó bemutatása.

Frisnyák Zsuzsa kutatása szerint az MSZMP gazdaságpolitikájának soha nem volt különösebben fontos része a közlekedés fejlesztése. S a közlekedés magyarországi „modernizációjának” sajátosságát – többek között – az adta, hogy az újításokat nem egységesen vezették be. Már a tervezetek is heterogenitást mutatnak időben és térben is.⁸¹ Közös vonásuk talán csak annyiban ragadható meg, hogy mindegyikük csak részben volt sikeres.

Emellett interjúalanyaim mindannyian vas megyei származásúak voltak, és a középvárosok közé tartozó Szombathelyen már többször megfordultak, emiatt más helyzetben voltak, mint a – sok esetben – korábban ismeretlen Budapestre ingázó falusi tömegek.

Az országos diskurzus ismertetését pedig azért tartottam fontosnak, mert interjúalanyaim annak ellenére, hogy – elmondásaik szerint – nem kártyáztak és nem ittak, s nem hagyták el családjukat, mindannyian ismerték és magukra vették a fent említett meghatározásokat. Annak ellenére, hogy az ingázók csavargóként történő bemutatása a helyi lapokban közvetlenül nem jelent meg, közvetve már az évtized elejétől kiemelt szerepet kapott.⁸²

Az ingázók utazási körülményeihez kapcsolódó hivatalos diskurzus is sokat változott. A csavargó meghatározás egyre inkább elmaradt. Fáradtságuk hangsúlyozása ugyan az egész korszak során kiemelt szerepet kapott, de azt egy

⁷⁸ Szabad Föld, 1965.03.07.4. Orlicsek 1960: 783–793. Böhm–Pál azt az állítást, amely szerint a napi bejárók között (is) magasabb arányban fordulnak elő deviáns magatartást tanúsító egyének, nem találták bizonyítottnak. Ezt csak a távolsági ingázók kapcsán ismerték el. (Böhm–Pál 1985: 115.)

⁷⁹ Lásd például Varga 1972: 63–66.

⁸⁰ Vas Népe, 1963.09.06.5.

⁸¹ Frisnyák 2011: 17–108. A kor városhálózatról, közlekedési viszonyairól lásd Major 1964: 32–65.; Lettrich 1962: 85–105. Budapest ingázóinak kortárs bemutatását lásd Bárány–Pápai 1964: 97–107.; Fekete 1965: 438–441. A kor közlekedési viszonyait jól szemléltetik a Bán Frigyes által rendezett *Kár a benzinért* című, valamint a Rényi Tamás által rendezett *Legenda a vonaton* című, 1962-ben bemutatott filmek, valamint az 1970-ben Schiffer Pál rendezésében mozivászonra kerülő *Fekete vonat*. (Az államszocializmus ingázóinak filmekben történő ábrázolásának történeti elemzését lásd Tóth 2008: 50–75.)

⁸² Vas megyében már az évtized elején, 1962-ben készítettek ilyen irányú felmérést, amit a tanulmány terjedelmi korlátai miatt itt nem részletezek. (Vasi Népművelés, 1962.01.22.)

kevésbé hozták összefüggésbe teljesítőképességükkel.⁸³ Megértőbbek voltak az ingázók megítélését illetően: „A hajnali kettő, három órakor való ébredés kegyetlen kényszer: időt és pihenést rabol el a távolság.”⁸⁴ A változás oka az ingázók számának emelkedése, s így egyre megszokottabbá válása, a közlekedési körülmények javulása és az utazásra fordított idő csökkenése lehetett.

A MUNKA-CENTRIKUS ÉLETMÓD TOVÁBBÉLÉSE

Interjúalanyaim szabadidejüket másképp osztották be, mint Szombathelyen élő kollégáik.⁸⁵ Történeteikben kiemelt szerepet kapott, hogy ők sokkal többet dolgoztak és takarékosabban voltak, mint a városi születésű munkatársaik. Sokan kifejezetten megvetően nyilatkoztak azokról, akik minden cél nélkül sétálgattak vagy cukrászdába mentek: „Hány meg hány munkatársunk volt, hogy jaj, megyünk a Kossuth Lajos utcába cukizni. Ja, én meg nem megyek cukizni, hanem elmegyek haza, aztán a csekket elrendezem.”⁸⁶

Nem éltek sem a város, sem a Cipőgyár által nyújtott kikapcsolódási lehetőségekkel. Nem látogatták a gyár által hirdetett különböző szakköröket, ismeretterjesztő előadásokat, gyári klubbot.⁸⁷ Kimondottan keveset olvastak, s nem emlékeztek arra, hogy az üzemi könyvtárba be lettek volna iratkozva.⁸⁸ Egyéb – korábban úzött – szórakozási lehetőségek is a háttérbe szorultak: „Akkor nem is volt rá arra [idő], hogy na, most hobbiból ráérjenek. [...] szülővel inkább jobban foglalkoztak.”⁸⁹ Életükben kiemelkedő szerepet játszott a tsz-be belépett családtagjuk után járó háztáji föld megmunkálása.

A bejárók mentalitásának ábrázolása terén egységes volt a sajtó. Az ingázókat az évtized elején „megfoghatatlan” – a népművelők, a gyár, a párt számára

⁸³ Bóhm-Pál az ingázók főbb jellemzőinek felsorolásakor sem említi a fáradtságot vagy az alacsonyabb teljesítőképességet. (Bóhm-Pál 1985: 125–126.)

⁸⁴ *Szabad Föld*, 1970.07.05,2.

⁸⁵ 1978-ban közreadtak egy százalékos kimutatást arról, hogy a bejárók a nem bejárókhoz képest egyes cselekedetekre mennyivel több vagy kevesebb időt fordítottak. Kevesebbet: a szépirodalom olvasására, a fizikai testedzésre, a sétára, a szakkönyvek olvasására. Többet a kertészkedésre, a féldecizésre, a sörözésre, a személyes kapcsolatok ápolására, a bálókra, a tömegrendezvényekre, az asztali játékokra, a vendégeskedésre. (Mód 1978: 67–76.)

⁸⁶ Interjú B. E.-vel és B. E.-nével, 2013. március 15-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁸⁷ A klubok szervezése inkább a falvakban volt kiemelt feladat, többek között a fiatalok tsz-ben történő megtartása, visszacsábítása érdekében. De a nagyobb üzemek, mint például a Szombathelyi Cipőgyár is rendelkeztek saját klubbal. Lásd *Savaria Cipő*, 1969.05,2.

⁸⁸ Mint köztudott, a népművelési mozgalom egyik sokat hangoztatott célja a könyvtárak és az olvasás népszerűsítése volt. Ilyen irányú, kifejezetten az ingázók művelését célzó intézkedések, tervek vizsgálata szintén nem került még a kutatás középpontjába. E téren az úgynevezett kultúrvárók kutatása különösen érdekes vállalkozás lehetne.

⁸⁹ Interjú B. E.-vel és B. E.-nével, 2012. október 5-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

utolérhetetlen – emberekként ábrázolták.⁹⁰ A diskurzus főbb pontjai a következők voltak: a bejárók nem szoktak hozzá a gyári munkavégzéshez szükséges fegyelemhez, sem otthonukban, sem az üzemben nem vettek részt a párt, a szak-szervezet, a községi tanács által szervezett programokon. Összegezve: „*A vidékről bejáró párttagok társadalmi és politikai aktivitása rendkívül alacsony.*”⁹¹ Vagyoni helyzetük bemutatása kapcsán gyakorta csak a külsőségeket hangsúlyozták.⁹²

A hivatalos diskurzus a hatvanas évek közepére jelentősen megváltozott. A lapok hasábjain a bejárók életmódját illetően mindinkább a megértő hangvétel vált uralkodóvá. Egyre inkább az ingázást, mint az egész társadalmat érintő folyamatot elemezték, amelyben az ingázók inkább passzív szereplőként, mint a folyamatot irányító aktív személyekként jelentek meg.

Amikor a mezőgazdasági munkacsúcsok idején otthon maradó falusiakról szóltak, elismerték a valós munkaerő-hiány okozta szükséghelyzetet: „*Kukoricakapálások vagy éppen aratás idején el-eltűnedezik igazolatlanul egyik-másik ember, s kell-e találgatni, hogy ugyan miért?*”⁹³

Az évtized közepétől az ingázók „felemelésének” szükségességét hangsúlyozó cikkek váltak dominánssá. A bejárókat olyan „szántó-vető emberek gyermekeként” mutatták be, akiket a „néphatalom az elmúlt 18 év során emelt fel.”⁹⁴ Úgy írták, hogy „[a] műszak, a gépek fegyelme fegyelmezett embereket is nevelt. [...] [akiknek] itt kellett megszokni a szocialista együttélés szabályait.”⁹⁵

Ezt a változást az is indokolhatta, hogy egyre inkább bennük látták a városi értékek közvetítőit: „*Ők hozták el a faluba az új idő tűzét, vitába szállottak az öregekkel, és lassan, de biztosan meggyőzték őket.*”⁹⁶ Nekik tulajdonították a „homogén házasságok” csökkenését.⁹⁷ Ekkor már feltételes módban írták, hogy: „[j]elentős szerepük lehetne lakóhelyük tsz-paraszsága tudatformálásában [...] községük kulturális és politikai életének fellendítésében.”⁹⁸ Úgy vélték: „*szép számban töltenek be választott funkciót üzemekben [...] munkaerkölcsük nemigen marad a bentlakóké alatt. [...] sokan tagjai a szocialista brigádoknak, s szép számmal vesznek részt az üzemi társadalmi munkában.*”⁹⁹

⁹⁰ Szabad Föld, 1965.02.21,4.

⁹¹ Vas Népe, 1963.09.01,3.

⁹² Haszonélvezőként történő megjelenítésük sem a hatvanas, sem a hetvenes években nem volt egységes.

⁹³ Szabad Föld, 1965.08.20,7. A valós okok bemutatása mellett gyakran a földhöz való ragaszkodás pszichológiai indítékát emelték ki. (Sárfalvi 1965: 94–96.)

⁹⁴ Szabad Föld, 1964.03.08,9.

⁹⁵ Szabad Föld, 1965.08.20,7.

⁹⁶ Szabad Föld, 1967.10.08,2.

⁹⁷ Orbán 1965: 186–187. Vegyes házasság itt: falusi és városi származásúak közti házasság.

⁹⁸ Vas Népe, 1963.09.01,3.

⁹⁹ Vas Népe, 1969.08.28,3. Az államszocializmus időszaka alatt az ingázók közvetítő szerepének hangsúlyozása mindvégig megmaradt mind a tudományos igénnyel írt munkákban, mind a sajtóban.

Gyakran hivatkoztak arra, hogy az ingázók „[h]elyzetük következtében egyenlőtlen eséllyel indulnak a magasabb műveltség megszerzéséért.”¹⁰⁰ Úgy írták: „Megérdemlik, hogy otthon is tudjanak szórakozni”, mert ők, akik „áldozatokat hoznak és közben hátrányokat szenvednek.”¹⁰¹ Sőt, rosszallóan tették szavá, hogy lakóhelyükön „megvonnak tőlük olyan segítséget is, amit a falu a helyben dolgozóknak megerőltetés nélkül adni tud – például házépítéshez fuvart.”¹⁰² Javasolták, hogy „[az] üzemeknek részt kellene vállalniuk a falvak urbanizációs szintjének az emelésében is.”¹⁰³

A hivatalos diskurzus változását az igazságosság elvére és a közvetítő szerepre történő hivatkozás mellett a tsz-ek – valós – munkaerő-problémájának enyhítése játszhatott kiemelkedő szerepet. A fiatalok visszahívásának sikerességét többek között a „városihoz hasonló kulturális viszonyok” megteremtésében láttatták.¹⁰⁴ Gyakorta arról számoltak be, hogy: „[n]emcsak a pénz, hanem sokszor az unalom hajtja el a fiatalokat a faluból.”¹⁰⁵ A Szabad Földben is nem egyszer vetették fel, hogy „[v]ajon az otthoni teendőkre gondoló bejáró munkásasszony Pesten marad-e, hogy meghallgasson egy ismeretterjesztő előadást?”¹⁰⁶ Több helyen elkezdtek „szervezetten törődni a bejárókkal.”¹⁰⁷ Ezzel kapcsolatban a Munka hasábjain a hetvenes évek elején már számos kritika jelent meg, mint például a – kifejezetten a vas megyei helyzetet taglaló – következő sorok: „A bejárók klubja elmélet, ha bevalljuk ezt, ha nem, csődöt mondott. A bejáró munkásnak ugyanis – a bejáráson kívül – nincs speciális problémája, tehát amúgy is kevesebb szabad idejét nem tudja, nem is akarja olyan helyen eltölteni, ahol az ő számára álproblémára keresnek választ, s természetesen nem is találják.”¹⁰⁸ De többek között a fent említettek miatt, az ingázók, s kitágítva a kérdést, a falusi lakosság kulturáltságának emelése mindvégig fontos kultúr- és társadalompolitikai cél maradt.¹⁰⁹

Bizonyos mértékben interjúalanyaim is érzékelhették ezt az úgynevezett „fel-emelést”. Számos különböző motivációból végrehajtott – a kor szavával élve – „modernizációs” kísérlet történt falvaikban: bővült a tsz-ek melléküzemági

¹⁰⁰ Vas Népe, 1969.04.04.8.

¹⁰¹ Szabad Föld, 1965.02.21.4.

¹⁰² Népszabadság, 1969.07.31.5.

¹⁰³ Kulcsár-Lengyel 1979: 3–47. Erdei Ferenc 1969-ben megjelent tanulmányában is emellett érvelt. (Erdei 1969: 25.) Az igazságosság elvére történő hivatkozás az egész korszak folyamán – a sajtóban is – megmaradt. Lásd például Népfőnt, 1987.06.26–30.

¹⁰⁴ Vasi Népművelés, 1962.03.1.

¹⁰⁵ Vasi Népművelés, 1962.03.5.

¹⁰⁶ Szabad Föld, 1967.07.23.9.

¹⁰⁷ Vas Népe, 1970.11.14.3.

¹⁰⁸ Szanati 1974: 34. Még az évtized végén is újra és újra – különböző üzemi lapokban – felmerült a bejárók klubja elmélet. Lásd Vasi Építő Híradója, 1978.06.3.

¹⁰⁹ Hagyományai a Szovjetunióban végrehajtott kolhozosításra vezethetőek vissza. A termelőszövetkezetek szervezetét egyfajta ideológiai misszióként is hirdették, mivel a városi munkások kultúráját magasabb rendűnek vélték. Lásd Lynne 2014: 49–78.

tevékenysége, fejlődött az infrastruktúra, szélesedett a kínálat a szórakozási lehetőségek terén.¹¹⁰

A „felemeléshez” azonban szükségképpen hozzátartozott a falusi kultúra és az ingázók lenézése is, s ez a diskurzus változása ellenére megmaradt. Az ingázók haszonélvezőkként történő ábrázolása hozzájárulhatott ahhoz, hogy interjúalanyaim gyakran úgy érezték, hogy a szinte erőn felüli munkavégzésüket nem értékelték. Hozzájuk gyakorta csak a féltékenység és az irigység hangjai jutottak el. H. Gy.-né ezt így magyarázta: *„Kisebbrendűeknek nézték a falusiakat! Való igaz! Kicsit nagyképuúbbak voltak a városiak, való igaz! Hogyne!”*¹¹¹ Itt érdemes megjegyezni, hogy interjúalanyaim is megszólták a szombathelyieket. Úgy gondolták: *„Aki szorgalmas volt, az ment ki a faluba.”*¹¹²

KITEKINTÉS: AZ INGÁZÓ-PROBLEMATIKA A HETVENES ÉVEKBEN

Interjúalanyaim úgy emlékeztek vissza, hogy ideiglenesnek tartották ingázásukat.¹¹³ S valóban, előbb-utóbb mindannyian letelepedtek Szombathelyen. Beköltözésük idejét a város lakásépítési politikája (is) nagymértékben meghatározta.¹¹⁴

A „letelepedett ingázók” életének vizsgálata sem került még a történészek érdeklődésének középpontjába, így a téma számos fehér foltot és nehézséget tartogat. Egyrészt definíciós problémákat. Nincs olyan koherens fogalom, amivel ezt a falusi származású, városban letelepedett, és ott munkát vállaló csoportot meg lehetne határozni.¹¹⁵ Emiatt a továbbiakban a letelepedett ingázó kifejezést használom. Másrészt számuk meghatározása is problémás, a

¹¹⁰ Sárkány Mihály etnológus 1974-ben már azt fejtegette, hogy vajon eltűntek-e a falusi és városi életmód közötti különbségek. (Sárkány 1974: 120–129.)

¹¹¹ Interjú H. Gy.-nével, 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.) Vass Tibor monográfiájában az ózdi munkások jelbeszédét elemezve külön kitért azokra a jelzőkre, amelyekkel a falusi származású alkalmazottakat gúnyolták ki. (Vass 1977.) Bőhm-Pál szerzőpáros szerint az ingázóknál számos formában érzékelhető volt a megszabadulási vágy a tradicionális falusiasságtól (például beszédmódtól). (Bőhm-Pál 1985: 120–124.)

¹¹² Interjú K. K.-val, 2014. február 16-án, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

¹¹³ Az idézett interjúalanyaim nem éltek munkásszálláson, ezért itt ezekre nem térek ki.

¹¹⁴ 1960-ban Szombathely lakásállománya 13.887 volt, amelynek csak 13,4%-a épült 1945 után, s ez a szám 1960–1967 között csak 4241 lakással nőtt. (Tanácstagok Tájékoztatója, 1961.03.9.) A száz lakásra jutó lakosok száma mindvégig kedvezőtlenebb volt az országos átlagnál. (Horváth 2010: 85–113.) Szombathelyen a hetvenes évek során a tanácsi rendelkezésű lakások 52–54%-át utalták ki vidékieknek. (Turáni 1977: 321–340.)

¹¹⁵ *A bejáró, eljáró, kijáró, ingázó* – problémás fogalmát – rájuk nem lehet használni. A kor hivatalos diskurzusa, – ahogy azt már említettem – ugyan rájuk is használta a *kétlaki* kifejezést, de mivel a *kétlakiság* fogalma legalább öt másik, köztük negatív, megbélyegző jelentéssel is bírt, elkerülendőnek tartom a fogalom használatát. A *munkás* és a *paraszt* kifejezés használatából eredő problémákat könyvtárnyi irodalom ismerteti, azokra itt nem térek ki.

társadalomtudományok – leginkább a szociológia, a társadalomföldrajz és a történeti demográfia – módszereivel lehetséges.¹¹⁶

Interjúalanyaim csak lakóhelyet váltottak, szemléletmódot nem. A letelepedett ingázók falusi mivolta egész életükben meghatározó maradt, és a városi származású munkásokétól eltérő életformát eredményezett. Ők a neveltetésük-ből adódóan másképp fogták fel a szabadidő-munkaidő viszonyát, keresetüket a szülői házból hozott tapasztalat szerint osztották be. Döntően különböztek városi származású kollégáiktól. Életük behatóbb tanulmányozása átrajzolhatná a Kádár-korszak társadalmáról alkotott képünket.

A letelepedett ingázók életének kutatása mellett mind a Vas megyében, mind az országban egyre nagyobb számban jelen lévő „tényleges” napi ingázókat érdemes vizsgálni. Az *ingázó* fogalmának főbb problémáit tanulmányom elején ismertettem. Számszerű meghatározásuk a hatvanas évek ingázóinak meghatározásához hasonlít: csak makro-szinten állnak rendelkezésünkre megbízható adatok.

Úgy gondolom, hogy a hetvenes évek ingázóinak kutatását ezen két – a letelepedett és az aktív ingázók – társadalmi csoport vizsgálata mentén érdemes továbbgondolni. Ez a kettős dimenzió új eredményekkel gazdagíthatná az államszocializmus ipari munkásságáról alkotott képet.

MELLÉKLET

ÉLETRAJZOK

B. E.

1934-ben Nagytilajban (Szombathelytől körülbelül 48 km-re fekvő község) született, a család 18 kataszteri hold (továbbiakban: kh) földdel rendelkezett. Nyolc osztályos általános iskolát végzett, majd gépjárművezetői képesítést szerzett. Egy évet (1961-ben) dolgozott a nagytilaji II. Rákóczi Ferenc termelőszövetkezetben. 1962-től nyugdíjba vonulásáig a Cipőgyárban gépjárművezetőként dolgozott. Három éven keresztül naponta járt be Szombathelyre.

(Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Sabaria Cipőgyár és jogutódja iratai (1946–1997). Személyzeti és Oktatási Osztály iratai. Munkavállaló Személyi lapja. Továbbiakban: MNL BML XXIX.11.119.; B. E. munkakönyve.)

¹¹⁶ A tanulmány terjedelmi korlátai miatt, itt nem részletezendő számos okból nem tartom kielégítőnek a KSH felmérések adatainak kritika nélküli elfogadását. A Szombathelyi Cipőgyár letelepedett ingázói esetében szükségesnek tartok egy mintavételt a munkavállalók személyi kartonjai-ból. Szombathely esetében a város inga-vándorfogalmának és népességyarapodásának vizsgálata mellett a lakótelepi lakások igénylésére benyújtott kérelmeket és a házépítési kérelmeket tartom szükségesnek vizsgálni.

B. E.-né

1940-ben Nagytilajban született, a család 16 kh földdel rendelkezett. Nyolc osztályos általános iskolát végzett. 1961-től nyugdíjba vonulásáig a Cipőgyárban tűzőnőként dolgozott. Több éven keresztül naponta járt be Szombathelyre. 1978-ban felsőrészkészítő szakmát szerzett.

(MNL BML XXIX.11.120.; B. E.-né munkakönyve.)

B. L.-né

1944-ben Náraiban (Szombathelytől körülbelül 7 km-re fekvő község) született, a család 3 kh földdel rendelkezett. A nyolc osztályos általános iskola elvégzése után nyugdíjas koráig, Szombathelyen élelmiszerüzletekben eladóként dolgozott. Öt éven keresztül naponta járt be munkahelyére.

H. Gy.-né

1937-ben Nagytilajban született, a család 6 kh földdel rendelkezett. 1975-től három éven keresztül leszedőként dolgozott a zalaszentgróti (Nagytilajtól 17 km-re fekvő község) Gyümölcs-Zöldség Göngyölegellátó és Gyártó Országos Szövetkezeti Vállalatnál. Ekkor naponta járt be munkahelyére. Negyvennégy éves korától, hét éven keresztül nyugdíjba vonulásáig a Bérbaltavári (Nagytilajjal szomszédos község) Községi Tanács Végrehajtó Bizottságánál kisbíró volt. (H. Gy. munkakönyve)

K. K.

1936-ban Kenézben (Szombathelytől körülbelül 15 km-re található község) született, családja 17 kh földdel rendelkezett. Az általános iskola elvégzése után Szombathelyre és Győrbe járt ipari iskolába, vasesztergályos képesítést szerzett. 1956–1959 között Németországban vasesztergályosként dolgozott. 1959-től több éven keresztül szülőfalujából naponta, motorral járt be dolgozni Szombathelyre.

(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2.2.1. Operatív nyilvántartások. II.9.5.157. K. K. Operatív kartonja.)

K. K.-né

1937-ben Kenézben született, a család 4 kh földdel rendelkezett. Az általános iskola elvégzése után a helyi tanácsban dolgozott két évig (1954–1956). 1957-től nyugdíjas koráig a Cipőgyárban tűzőnőként dolgozott. Több évig naponta járt be a Cipőgyárba dolgozni.

Ko. K.-né

1939-ben Nagytilajban született, a család 14 kh földdel rendelkezett. A Nagytilaji II. Rákóczi Ferenc termelőszövetkezet 1960-as megalakulásától nyugdíjas koráig a termelőszövetkezetben dolgozott.

(Horváth 1962.)

M. F.

1932-ben Kenézben született, a család 4 kh földdel rendelkezett. 1952-től nyugdíjas koráig a Cipőgyárban betanított munkásként, majd műszakvezetőként és a kooperációs osztály munkatársaként dolgozott. A hatvanas évek elejéig *több éven keresztül* naponta járt be dolgozni. Elmondása szerint 1974-től, kartonja alapján 1963-tól volt párttag.

(MNL BML XXIX.11.127.)

M. J.-né

1930-ban Kenézben született, a család 8 kh földdel rendelkezett. Nyolc osztályos általános iskolát végzett. 1957-től nyugdíjas koráig a Szombathelyi Cipőgyárban dolgozott. 2012-ben elhunyt férje több éven keresztül ingázott.

(MNL BML XXIX.11.127.)

N. Gy.-né

1936-ban Sárváron (Szombathelytől körülbelül 25 km-re található község) született. 1959-től szalagon tűzőnőként dolgozott, majd műszakvezető lett. Felsőreszkészítő szakképesítést szerzett. Elmondása szerint 1978–1989 között volt párttag, kartonja szerint nem volt párttag.

(MNL BML XXIX.11.128.)

P. L.-né

1941-ben Szombathelyen született. Négy testvére volt. Anyja háztartásbeliként, apja esztergályosként dolgozott. A nyolcosztályos általános iskola elvégzése után tizenhét éves koráig ipari munkásnak tanult és felsőreszkészítő szakképesítést szerzett. Az iskola befejezésétől a nyugdíjba vonulásáig a Cipőgyárban dolgozott. 1976-ban lépett be a pártba.

Sz. I.-né

1930-ban Váton (Szombathelytől körülbelül 15 km-re található község) született, a család 6 kh földdel rendelkezett. 1955-től a Sárvári Állami Gazdaságban és az Erdőgazdaságban dolgozott. Ezután 1964-től, három éven keresztül a Szövőgyárban, három műszakban, majd 1969-től a Cipőgyárban, a raktárban dolgozott. Amíg a Szövőgyárban dolgozott, naponta járt be Szombathelyre.

(MNL BML XXIX.11.131.)

Sz. F.-né

1936-ban Nemesbődön (Szombathelytől körülbelül 11 km-re található község) született, a család 2–3 kh földdel rendelkezett. Hat osztályos elemi iskolát végzett. 1952-től a Szombathelyi Cipőgyárban dolgozott. Férjhez menetele után Szombathelyen élt, de szinte mindennap kijárt szülőfalujába háztájit művelni, tehát naponta utazott szülőfaluja és Szombathely között.

Sz. F.

1931-ben Nemesbődön született, a család 6 kh földdel rendelkezett. Hat osztályos elemi iskolát végzett. 1954-től a Szombathelyi Cipőgyárhoz tartozó Bőrgyárban, majd 1956-tól nyugdíjas koráig a Cipőgyárban dolgozott. Több éven keresztül naponta kerékpárral járt be dolgozni. (MNL BML XXIX.11.131.)

A SZOMBATHELYI CIPŐGYÁR RÖVID TÖRTÉNETE ¹¹⁷

A Szombathelyi Cipőgyárat 1937-ben alapították. 1956 mérföldkő volt a gyár életében, ebben az évben végleg megszűnt a Szombathelyi Bőrgyár, épületeit és alkalmazottai többségét a Cipőgyár vette át. A gyár első rekonstrukcióját 1958-ban, a másodikat 1975-ben hajtották végre. Termékeinek 50%-át az országon belül értékesítették, másik felét az NDK, az NSZK, Lengyelország, Ausztria és a Szovjetunió piacain adták el. A gyár legerősebb profilja a gyermekcipőgyártás volt. A gyárnak volt saját óvodája, Révfülpön üdülője és Vadásán vízi sporttelepe. A gyárnak Körmenden, Őriszentpéteren is működött kihelyezett részlege. Az üzem hanyatlása az 1980-as évek második felétől vette kezdetét. A Cipőgyár 1992-ben részvénytársasággá alakult át. A szombathelyi részleget 1994-ben privatizálták, utódcégként a *Sabaria Siesta Kft.* jött létre, ami 2000-ben vált fizetéseképtelenné.

1. táblázat. A Szombathelyi Cipőgyár létszámának alakulása 1947–1966 ¹¹⁸											
Év	1947	1949	1951	1953	1955	1957	1958	1960	1962	1964	1966
Foglalkoztatott létszám (fő)	343	486	755	1177	1630	1636	2140	2794	3412	3667	3534

Forrás: Németh 1985.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

kh	kataszteri hold
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
KNEB	Központi Népi Ellenőrzési Bizottság
NEB	Népi Ellenőrzési Bizottság
VB	itt: MSZMP Vas megyei Végrehajtó Bizottság

¹¹⁷ A gyár történetével az államszocializmus időszaka alatt sokat foglalkozott a helyi és országos sajtó. A *Bőr és Cipőtechnikában*, a *Magyar Nemzetben*, a *Népszabadságban*, a *Képes Újságban*, az *Újítók Lapjában*, a *Savaria Cipőben*, a *Szabad Földben*, a *Vas Népében* gyakran jelent meg egy-egy érdekes történet. A Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár *Savariensia* helytörténeti gyűjteményében számos, az államszocializmus alatt készült szakdolgozat, pályamunka található. Ezek kivonatolt felsorolását lásd Valuch (szerk.) 2010: 411–412. Részleteinek közlését lásd Jakab 2010: 411–412.

¹¹⁸ A későbbi évekre vonatkozó adatok nagy szóródást mutatnak.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltár:

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.2.1. Operatív nyilvántartások

II.9.5.157. K. K. Operatív kartonja.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

MSZMP Vas megyei Végrehajtó bizottság (VB)

1. fond

1960. 3. ő. e.

Jelentés Vas megye munkaerőhelyzetéről. 1960. június 7 –ei ülés jegyzőkönyve.

1961. 2. ő. e.

Jelentés Vas megye munkaerőhelyzetéről. 1961. március 28 –ai ülés jegyzőkönyve.

Vas Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság (NEB)

XVII. 1201.c

Általános iratok. Iktatott iratok.

70. doboz 1967.

Jegyzőkönyvek, munkatervek, statisztika, iratjegyzék.

67. doboz 1967.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BML)

Sabaria Cipőgyár és jogutódja iratai (1946–1997)

XXIX.11.

Személyzeti és Oktatási Osztály iratai. Munkavállaló Személyi lapja.

119. doboz

120. doboz

127. doboz

128. doboz

131. doboz

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Mark Pittaway Oral History Gyűjtemény

8.

9.

Sajtó:

Lakástextil Vállalat Üzemi Híradó (1985)

Népszabadság (1969)

Népfront (1987)

Savaria Cipő (1969)

Szabad Föld (1960–1961; 1964–1967; 1970)

Tanácstagok Tájékoztatója (1961)

Vasi Építők Híradója (1978)

Vasi Fiatalok (1967)

Vasi Népművelés (1962)

Vas Népe (1960; 1963; 1969–1970)

A szerző által készített interjúk (A szerző tulajdonában):

Interjú B. E.-vel és B. E.-nével, 2012. október 5-én, 2013. március 15-én, 2014. március 26-án.

Interjú B. L.-nével, 2014. április 5-én.

Interjú H. Gy.-nével, 2013. október 4-én.

Interjú K. K.-nével, 2012. november 3-án.

Interjú K. K.-val, 2014. február 16-án.

Interjú Ko. K.-nével, 2013. szeptember 4-én.

Interjú M. F.-fel, 2013. március 14-én, 2014. március 11-én.

Interjú M. J.-nével, 2012. november 2-án, 2014. április 5-én.

Interjú N. Gy.-nével, 2013. március 14-én.

Interjú P. L.-nével, 2013. március 15-én.

Interjú Sz. I.-nével, 2013. március 15-én, 2014. március 27-én.

Interjú Sz. F.-fel és Sz. F.-nével, 2014. március 27-én.

Munkakönyvek – az interjúalanyok tulajdonában:

B. E.-né munkakönyve

B. E. munkakönyve

Filmek:

Fekete vonat (1970)

Legenda a vonaton (1962)

Kár a benzinért (1962)

HIVATKOZOTT IRODALOM:

Andorka Rudolf 1979: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Gyorsuló idő Kiadó, Budapest.

Bartha Eszter 2011: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.

Bárány Lajos–Pápai Béla 1964: *A Budapest környéki ingavándorforgalom*. Közlekedéstudományi Szemle 3. 97–107.

Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged.

Berettyán László 1965: *Magyarország területi munkaerőhelyzete 1961–1966 között*. Munkaügyi Szemle 2–3. 42–48. ; 81–86.

Bóhm Antal–Pál László 1985: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Erdei Ferenc 1969: *Az átalakuló magyar falu*. Társadalmi Szemle 12. 23–32.

Fekete István 1965: *A főváros munkaerő utánpótlása*. Munkaügyi Szemle 12. 438–441.

- Frisnyák Zsuzsa 2011: *Közlekedés, politika 1945–1989*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Horváth Sándor (szerk.) 1962: *Vas Megyei Termelőszövetkezetek Évkönyve 1961*. Vas megye Tanácsa VB Mezőgazdasági Osztálya, Szombathely.
- Horváth Sándor 2009: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Horváth Sándor 2010: Városi terek és térhasználat változása Szombathelyen a szocialista korszakban (1945–1973). In: Valuch Tibor (szerk.): *Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945–1990*. Szombathely Megyei Jogú Város, Szombathely, 85–113.
- Horváth Sándor 2011: Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. *Forrás* 7–8. 21–38.
- Kemény István 1990: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Vita, Budapest, 7–20. ; 75–169.
- Király István 1973: A bejáró dolgozók művelődésének kérdőjelei. *Munka* 9. 32–34.
- Ö. Kovács József 2004: Munkáslét Magyarországon 1956 után: A mikro- és makrotörténet metszéspontjai. In: Ständeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv XI. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet, Budapest, 245–268*.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest.
- Ö. Kovács József 2013: *A paraszti társadalom magyarországi felszámolása és az elfojtott emlékezet*. *Korunk* 10. 31–37.
- Kovács Teréz 2010: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 168–169.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kulcsár László–Lengyel Zsuzsa 1979: *Szaktanácsok a mezőgazdaságban*. Kossuth Kiadó, Budapest, 3–47.
- Lettrich Edit 1962: Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. *Földrajzi Értesítő* 1. 85–105.
- Losonczy Károly 1968: Az ingázás iránya, költsége és az ingázók utazási ideje. *Statistikai Szemle* 7. 731–746.
- Viola, Lynne 2014: Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities. In: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. CEU Press, Budapest–New York, 49–78.
- „Bejáró” szócikk. In: *Magyar nyelv értelmező szótára* 1. kötet, Budapest, 1960.483.
- „Kétlaki” szócikk. In: *Magyar nyelv értelmező szótára* 3. kötet, Budapest, 1960.908.
- Major Jenő 1964: A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények* 16. 32–65.
- Majtényi György 2005: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Mód Aladárné 1978: „Bejáró” életmód – cél és valóság. *Társadalmi Szemle* 6. 67–76.
- Molnár Adrienne (szerk.) 2004: *A „hatvanas évek” emlékezete*. 1956-os Intézet, Budapest.

- Németh Edina 1985: Sabaria Cipőgyár.
- Orbán Sándor 1965: Változások a mezőgazdasági népesség számában és szerkezetében. In: Lackó Miklós (szerk.): *Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből*. Kossuth Kiadó, Budapest, 186–187.
- Orlicsek József 1960: A munka- és lakóhely közötti ingavándorforgalom adatainak figyelembevétele az ipartelepítésnél. *Állam és igazgatás* 10. 783–793.
- Palasik Mária–Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs?* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Palotás Zoltán 1965: Ingázás és munkaerő 1–3. *Munkaügyi Szemle* 10–12. 401–403.; 433–437.; 478–480.
- Palotás Zoltán 1966: Városaink jellege és az ingavándor-forgalom. *Városépítés* 2. 12–15.
- Palotás Zoltán 1968: Gondolatok a lakóhely és a munkahely távolodásának problematikájáról. *Földrajztudományi Értesítő* 2. 257–280.
- Mark, Pittaway 2012: *The Worker's State. Industrian Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Rainer M. János (szerk.) 2004: „Hatvanas évek” Magyarországon. 1956-os Intézet, Budapest.
- Romány Pál 1996: *A költözködő falu*. Hazai Tükör. 85–93.
- Romsics Ignác 2010: *Magyarország története a XX. században*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sárfalvi Béla 1965: *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szanati Anna 1974: Kijárók – a bejáró munkásokhoz. Hozzászólás a bejáró munkások művelődésének kérdőjelei c. vitához. *Munka* 4. 34.
- Tóth Eszter Zsófia 2003: Mi lesz akkor, ha meggyökerezek? A vándorlás és a visszavándorlás megéléstörténetei munkásnők életút-elbeszéléseiben. *Korall* 13. 49–64.
- Tóth Eszter Zsófia 2008: A fekete vonat, Cséplő Gyuri, A pártfogolt – Ingázók a dokumentum filmekben. *Eszmélet* 77. 50–75.
- Udvarnoky Virág (szerk.) 2007: Elbeszélt történelem. *Replika* 58. 121–126.
- Valuch Tibor 1988: *Rekviem a parasztságért*. Határ Füzetek, Debrecen.
- Valuch Tibor 2003/a: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég* 1. 3–29.
- Valuch Tibor 2003/b: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén”. A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak–tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. 1956-os Intézet, Budapest, 129–176.
- Valuch Tibor 2003/c: Változó idők–változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Osiris Kiadó, Budapest, 311–322.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Valuch Tibor (szerk.) 2010: *Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945–1990*. Szombathely Megyei Jogú Város, Szombathely.

- Varga Mihály 1972: Éjszakai utazás. Az ingázókról. *Forrás* 3. 63–66.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2009: „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelemi Szemle* 2. 1–27.
- Varga Zsuzsanna 2012/a: Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban...(A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában). In: Bartha Eszter–Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 93–107.
- Varga Zsuzsanna 2012/b: Mít ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és hatalom a Kádár-korszakban. *Korall* 49. 37–57.
- Varga Zsuzsanna 2013. *Az agárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Vass Tibor 1977: *Jelbeszéd az Ózdi Finomhengerműben*. Miskolc.
- Dr. Vörösmartiné Tajti Erzsébet 1972: A népességfejlődés dinamizmusa. *Földrajzi Értesítő* 1. 55–67.
- Zsigmond László 1965: Tovább az úton. Mezőgazdaságunk fejlődése 1960–1965. *Vasi Szemle* 2. 162–183.

Táplálkozás, életmód, kultúra: a munkáslét egyéni emlékei

A mindennapi kenyér a közelmúltban és napjainkban

Cserépfalu és Budapest példája

A magyar táplálkozáskultúrában, főként az alsóbb társadalmi rétegek mindennapi táplálkozásában, európai viszonylatban is kiemelkedő mértékű szerepe van a cereáliáknak, azon belül is a kelt tésztáknak, a kenyérnek.¹ Ez a táplálkozásszerkezeti sajátosság a történeti néprajzi források nyomán a 19. század második felétől a mai Magyarország egész területén általános volt. A 20. század második felétől a házi kenyérsütés és a fogyasztás terén is változásokat dokumentálhatunk a korábbi gyakorlathoz képest. Tanulmányomban ennek a folyamatnak a vázlatát mutatom be, elsősorban vidéki, és azzal összevetve fővárosi példák nyomán.

Vizsgálataim helyszíne egyrészt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Cserépfalu,² valamint a főváros, Budapest XX. kerületének egyik lakóközössége, ahol a recens táplálkozás hétköznapi és ünnepi gyakorlatát kutattam, kutatom. A vizsgálatba bevont három generáció tagjainak élettörténetei, azok táplálkozási adatai Cserépfaluban a 20. század második felétől a paraszti létből kilépés, és az ingázó ipari munkásság körébe való beilleszkedés egyéni megélését dokumentálják. Ennek az átmeneti folyamatnak a nehézségeit jól szimbolizálhatja jelképesen a későbbiekben bemutatandó házi kenyérsütés elhagyása. Budapest, Pesterzsébet lakóinak jelentős része többnyire paraszti környezetből, a 20. század első felében, illetve a 2. világháborút követően költözött a főváros közelébe, illetve a fővárosba. A néprajzi terepmunkám során itt gyűjtött adatokból egy másfajta fogyasztási szokás rajzolódik ki: a kenyér alapvető táplálék, de már nem kapcsolódnak hozzá szokások, érzelmek, mint a másik példában. Az ünnepi táplálkozási szokásokban viszont több generációval a városba költözés után is fellelhetők még a múlt emlékeiként a korábbi, falusi családi hagyományok.

¹ A szerző az MTA BTK NTI tudományos főmunkatársa. A tanulmány a Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült. Első, rövidebb formában való megjelenés: Báti Anikó: A kenyér és a kelt tészták mai táplálkozásunkban. In: Vargyas Gábor (szerk.): Párbeszéd a hagyománnyal: A néprajzi kutatás múltja és jelene. Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 2011. pp. 487-499. (Studia Ethnologica Hungarica; 13.)

² Cserépfalu lakossága 1100 fő körül, többségében református vallású. A falu meglehetősen elöregedett, a fiatalabb családok ingázók, vagy a városba költöztek. Cserépfalu étkezési szokásairól lásd bővebben: Báti 1998.

A 20. század második felében a táplálkozáskultúrában bekövetkezett változások hátterében a korábbi hagyományokat teljesen átalakító gazdasági, társadalmi makrofolyamatok állnak. Ezek közül a témánk szempontjából a fontosabbak: a nők munkába állása miatt a gyerekek és az idősek ellátását nem tudják családi kereteken belül megoldani; a háztartások élelmiszer-szükségletének egyre nagyobb mennyisége származik vásárlásból; a nyersanyagokat és a félkész-, készételeket is a boltból szerzik be. Megfigyelhető a pénz és az idő megítélésében bekövetkezett változás, pénzt költenek olyan élelmiszerekre is, melyeket korábban maguk állítottak elő. Elektromos háztartási gépeket vásárolnak, melyek megkönnyítik a házi munkát; sokféle forrásból új recepteket sajátítanak el. Ugyanakkor egyes technológiákat, ételeket teljesen elhagynak, vagy már csak az idősebbek ismerik azokat.

Az élesztővel készült erjesztett tészták múltja a 14–15. századig nyúlik vissza a magyar nyelvterületen, de csak hosszabb idő alatt, jelentős területi eltérésekkel nyerték el mai jelentőségüket a kásaételekkel szemben. A Kárpát-medence keleti felén azonban a kukoricából készült kenyér és pépes étel szerepe néhol a 20. század fordulóján is jelentősebb volt a búzakenyérnél.³ A kelt tészták készítési módja az évszázadok során viszonylag lassan változott: a rendelkezésre álló gabona minősége, az erjesztőanyag összetétele, a liszt őrlésének módja és a zárt tűzelőberendezés, a kemence építése vált egyre tökéletesebbé. A 18–19. századi, nyugat-európai utazók leírásaikban⁴ külön említésre méltónak tartják a számukra szokatlan méretű alföldi 5–6 kg-os, 35–40 cm átmérőjű, 20–30 cm magas, tisztán búzalisztből készült kenyereket.

Az erjesztett kenyér történetét, jelentőségét, táji típusait, európai kutatástörténetét Kisbán Eszter munkássága⁵ révén ismerhettük meg. A legtöbb magyar táji, lokális közeget vizsgáló kultúrtörténeti monográfiában⁶ a táplálkozásról szólva részletesen leírták a kenyérsütés menetét, kevés szó esett viszont arról, hogyan, miként zajlott le a házi sütés elhagyása és a vásárlásra, a bolti kenyérre való áttérés a közelmúltban.

Cserépfaluban a 20. század közepéig a kenyér és más tésztafélék alapanyagául szolgáló, egész évre elegendő gabonát a parasztgazdák a kis- és törpebirtokokon nem tudták teljes egészében megtermelni, munkabéreként, fizetőszökként szerezték be a nagyobb részét. Legfontosabb kenyérnövényük a búza volt, de csak az 5–10 holdas vagy ennél nagyobb birtokos gazdák ettek tisztán

³ Kisbán 1970.

⁴ Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815 Éri István (szerk.), Veszprém, 1970. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága *Travels from Vienna through Lower Hungary : with some remarks on the state of Vienna during the Congress, in the year 1814* / Richard Bright. Megjelenés: Edinburgh ; London : Constable, 1818 Longman – Hurst.

⁵ Kisbán 1966, 1968, 1970, 1984, 1997a, 1997b.

⁶ Bálint 1962, Bereczki 1982, 1985, 1986, 1993, Fél–Hofer 1997, Gunda 1932, Kisbán 1984a, Morvay 1956, 1965, Nagy 1980, Paládi-Kovács 1982, Romsics 1998, Schwalm 1974, 1975, 1989, Ujváry 1991, Varga Gy. 1993, Varga L. 1992, 1997.

búzalisztból készített fehér kenyeret, a szegényebbek a búzát rozssal keverték. Egy-két hetente sütöttek a háziasszonyok négy-hat nagy kenyeret.

A második világháború alatt és után a pénz elértéktelenedése miatt a búza és a liszt fizetőeszközként is szolgált, tovább cserélték a gabonát más árura. A gabonatermelésben és -fogyasztásban a változást az ország egészét érintő gazdaságpolitikai lépés eredményezte: a termelőszövetkezet megszervezése után a háztartások többsége rákényszerült a liszt megvásárlására. A boltban árult liszt minősége azonban közel sem volt mindig olyan jó, mint a saját korábbi lisztjük. A gyakorlott háziasszonyok még megpróbálták a gyenge minőségű, gyúrni való liszten javítani: összekeverték az úgynevezett réteslisztet és a finomlisztet, és a tésztába a szokásosnál több tojást tettek.

A kelt tészták készítéséhez szükséges erjesztő anyagot, a gyári sajtolt élesztőt ma mindenki megvásárolja, egyszerre nem túl nagy mennyiséget, mert ha hosszabb ideig áll az élesztő, akkor romlik a minősége. Tovább eltartható a liofilizálással készült szárított élesztő, ezt inkább a fiatalabbak kedvelik, az idősebbek szerint nincs olyan jó hatása, mint a frissnek. A kenyérsütéshez korábban használt, házilag készített, szárítással tartósított erjesztőanyag a kenyérsütéssel együtt kopott ki a használatból.

Cserépfaluban az ország nagy részéhez hasonlóan az 1960-as évek közepétől a legfontosabb ételkészletüket, a kenyeret is boltból vásárolják a családok. A parasztgazdaságok az önellátás eszményét a kenyérsütés abbahagyásával adták föl teljesen. Az áttérés nagyon nehéz volt, sok lemondással járt. Az adatközlők a kenyérről beszélve szinte újra átéltek azt a nehéz korszakot, azt a sok konfliktust, amíg a kenyérvásárlásig eljutottak. Nem csak egy ételkészletéről, de egy több évszázados életforma gyors megváltozásáról is szó volt.

A kenyérsütés elmaradásának számos oka volt. Ezek egy időben, egyszerre jelentkeztek, és végül kenyérvásárlásra kényszerítették a parasztcsaládokat. A korábbi évszázadok problémáit még áthidalták: szárazság, rossz termés esetén más alapételkészletek helyettesítették a kenyeret, gyári vagy házilag tartósított élesztőanyag hiányában anélkül, vagy archaikusabb formákat felelevenítve sütöttek. De az 1960-as években már sokkal többről volt szó, nem tudtak a háztartások mást választani. A termelőszövetkezetek 1960 körüli megszervezése után a saját maguk által megtermelt, jó minőségű búzát nélkülözniük kellett, pénzük pedig nem volt, hogy megvásárolják a lisztet. Hamarabb abbahagyták a sütést ott, ahol a család fiatal, iskoláskorú tagjai elkerültek a faluból, kisebb lett a háztartás, már nem fogyott annyi kenyér, mint korábban. A család fiatal női tagjai tanultak, dolgoztak, nem segítettek az idősebbeknek, akiknek viszont már fizikailag megerőltető volt a rendszeres sütés. A fiatalok nem tanultak meg dagasztani, kenyeret készíteni, így ez a tudás elenyészett, és lassan az idősebb generáció is kijött a gyakorlatból. A kemencéket – mivel négy-öt nagy kenyérré voltak méretezve – a kevesebb kenyeret fogyasztó családnak heti egy-két kenyérért nem érte meg felfűteni, másrészt fához sem tudtak könnyen hozzájutni.

Az idősebb, ügyes kezű, jó gazdasszonyok a boltból vásárolt kenyér mellett is sütöttek még rövid ideig, főleg télen. Döntésüket igazolta, hogy a pékségből származó kenyér gyakran gyenge minőségű volt, olykor a felszeletelése is problémát okozott: a keletlen tésztából, félig átsütött kenyér szinte ráragadt a késre, máskor pedig amiatt nem lehetett vágni, mert morzszálódott. Sokszor kellett sorban állni a bolt előtt a kenyérért, és még így is előfordult, hogy nem jutott mindenkinek. A rokonok, szomszédok megpróbálták együtt sütni egy-egy kemence kenyeret, de ez az együttműködés sehol sem maradt fenn hosszú ideig.

A legtöbb háztartás viszonylag egy időben, az 1960-as években tért át a kenyérvásárlásra, de néhány háznál megmaradt az udvaron álló kemence, amelyekben lakodalmakra, nagyobb ünnepekre sütöttek még kenyeret alkalmanként később is.

Az 1950-es évek második felétől épülő, a korábbi hagyományokkal szakító, formatervezett házakban már nincs kemence, a házi kenyérsütés lehetőségéről végleg lemondtak. A cserépfalui konyhákban az 1970-es évektől a takaréktűzhelyeket a palackos gáztól működtetett gáztűzhelyekre cserélték. A vezetékesgáz-hálózatot 2000-ben építették ki a faluban, ami egyben a tűzhelyek újabb váltását eredményezte. A kemencével ellentétben ezekben a tűzhelyekben csak napi adagokat lehet sütni, ugyanakkor módot adnak a finomabb kivitelezésű sütemények elkészítésére is. A kenyérsütés eszközkészlete a sütés elhagyása után szinte teljes egészében elvesztette funkcióját, kikerült a használatból, vagy másodlagos funkcióban, disznóvágáskor használják, például a fatálakat, teknőket.

A kenyérnek a táplálkozásban betöltött jelentősége a fenti nehézségek ellenére sem csökkent. A kezdeti minőségi problémák is rövidesen megoldódtak, a kenyérfogyasztás igazodott a kisebb méretű bolti kenyerekhez. Az 1970-es évektől 1 kg-os és 2 kg-os kenyérből választhattak a cserépfaluiak, általában kétnaponta vásároltak. Korábban nem fogyasztottak friss kenyeret, mert azt mondták, hogy abból több fogy, ezért a kenyérsütés napján kenyértésztából készült egyéb tésztaféléket ettek. A nagy, házi sütésű kenyereket két hétig is el lehetett tárolni a kamrában, a ládán felállítva. Ma szinte tobzódnak a kenyérben, csak friss, esetleg egynapos kenyeret esznek a háztartások többségében. A kenyér vásárlásakor a fő szempont az lett, hogy meddig őrzi meg frissességét, meddig tartható el. A pékségben sült kenyérnek a sütőipari technológia miatt nagyon vékony a héja, a korábbi tárolási módot nem bírná, gyorsan kiszáradna. Hamar elfogy a kilós kenyér, de éppen emiatt többször kerül az asztalra friss. A bolti ellátás zavartalan, két-három közeli városból is szállítanak jó minőségű kenyeret. A legtöbben fehér kenyeret vesznek, de lehet kapni félbarna kenyeret is. A mai fiatalok körében terjed a barna, sok magvas, korpás kenyér fogyasztása a reklámok hatására, ezt a városokban veszik meg.

A kenyeret az idősebbek főként a konyhaszekrény erre kialakított részében tárolják. Újabban fémből vagy fából készült kenyértartókat vesznek, amelyek a konyhában bárhol elhelyezhetőek, dekoratívak, de sehol sem teszik őket olyan

kiemelt helyre, mint korábban a fonott, kerek kosarakat a sarokpadon. A friss kenyeret – hogy állagát megőrizték – korábban vászonruhába takarták, napjainkban a kenyértartón belül nylonzacskóba teszik, hogy ki ne szikkadjon. A kenyeret régebben nem lehetett hosszú ideig úgy tárolni, hogy ne romoljon a minősége: a hűtőládák elterjedésével ez a probléma is megoldódott. A kenyeret becsomagolják, lefagyasztják, így a felolvasás után is megőrzi frissességét. Ha a boltban egyszerre több kenyeret vesznek is, így szinte korlátlan ideig el tudják tartani. Néhány óra alatt kiolvad magától, de mikrohullámú sütőbe téve fel lehet gyorsítani a folyamatot. A fiatalok közül sokan fagyasztják le a kenyeret, de az idősebbek szerint azonban az már nem olyan jó ízű.

Az étkezés végén megmaradt kenyérdarabokat a kutyanak vagy a macskának adják, a száraz kenyér nagy része a moslékba kerül; ha nem tartanak disznót, akkor például a szomszédnak gyűjtik össze, kenyeret nem nagyon dobnak ki.

A kenyér táplálkozáskultúrában betöltött szerepét a múltban hangsúlyozta az is, ahogy bántak vele, számtalan szokás kapcsolódott hozzá. Nemcsak élelem volt, hanem annál több: meghatározott helye volt az asztalon, szépen hímzett ruhával takarták le. Csak a gazda szelhetette meg, fogyasztását a gazdasszony felügyelte. Ha leesett egy darab, felvették, megcsókolták.⁷ A kenyér ma is fontos táplálék, de már nincs akkora jelentősége, olyan jelentése, mint amikor még a maguk termelte gabonából sütötték. Ezt a változást jól kifejezi például, hogy ma az az egyik legkedveltebb kenyérfajta, amit nylonzacskóba csomagolva, előre felszeletelve árulnak. A pékség a kenyérszeletek vastagságát is „beszabályozza”. Korábban lényegesen vastagabbra vágták, a mai szélességet a kenyérpíritógépek befogadóképessége határozza meg!

A kenyér felvágása a tálalás utolsó lépése, amikor már mindenki az asztalnál ül. A legidősebbek emlékezete szerint ez mindig a családfő feladata volt, de a szervezett étkezéseken kívül mindenki szeghetett magának. A fiatalabbak körében gyakoribb, hogy ez is a háziasszony feladata az étel tálalása mellett. A felszeletelt kenyér vásárlásával ezek a rítusok végleg elmaradtak, a kenyér elvesztette kiemelt szerepét. A kenyeret tányéron, kenyérkosárban rakják az asztalra. A kenyérszeletet az idősebbek harapják, a fiatalabbak inkább törik.⁸

A kenyérfogyasztás és ennek megítélése generációnként és családonként is változó. Ma változatosabb az étrend, jól lehet lakni mással is, a kenyér nem szerepel minden étkezés menüjén. Az idősebbek általában többször, több kenyeret fogyasztanak, mint a fiatalok. A heti étrendben a reggeli mindig kenyéralapú, a vacsora viszont ma sok esetben főtt étel. Az ebédet sok család az otthonától távol fogyasztja el hétköznap. Néhány most alapított új háztartásban pedig nem is vesznek kenyeret, csak péksüteményt, amely a kenyér alternatívája lett. A kenyér önmagában, frissen fogyasztva kiegészítő étkezés is lehet. Hideg

⁷ Hasonlóan Átányon: Fél – Hofer 1997: 195–196.

⁸ Hasonló adatok: Fél – Hofer 1997: 302.; Ujváry 1991: 210.

étkezéseken, reggel és este a kenyérhez esznek valamit: szalonnát, kolbászt, szalámit vagy kenyérre kenve lekvárt, zsírt, vajat, mézet. Minden olyan leveshez kenyeret esznek, amelyben nincsen tészta. Van, aki kenyeret eszik a főtt húshoz és sok húsos, zöldséges ételhez is, például a töltött káposztához, a rántott húshoz, a rakott krumplihoz, a mártásokhoz, a főzelékekhez.

A legidősebbek étkezési szokásai között megőrződtek igen archaikusnak számító elemek is a kenyér fogyasztásához kapcsolódóan: a bablevesbe beleaprítva eszik a kenyeret, illetve a joghurtot a bele darabolt kenyérrel együtt közös tálból kanalazzák. Az étkezés ezen formái a középkori gyakorlat máig élő emlékei, melyek már csak egyes ételekhez kötődnek és csak a legidősebbek körében élnek még tovább.

Cserépfaluban a kenyér történetében a 20. század legvége új fordulatot hozott: 1995-2000 körül megjelent a kenyérsütő gép az idősebbek és fiatalabbak háztartásában is, a vizsgált csoporton belül öt helyen. A gép a tésztakészítés, a dagasztás, kelesztés, sütés folyamatát is teljesen automatikusan végzi, nem szükséges hozzá semmilyen előzetes tudás, tanulás. A friss kenyér illata volt a legfontosabb indok az idősebbeknél és a fiataloknál a vásárláshoz. A kenyérsütő géppel házilag megoldható a speciális diétára szoruló beteg étellemezése is. A sütés sikertelensége esetén – ez a liszt minőségén múlik főként –, a kenyeret nem fogyasztják el, az állatoknak adják, vagy kidobják.

A kenyérsütő gép egyben a háztartás modernségét, jól felszereltségét is kifejezi. Használaton kívül a konyhában, az ebédlőben, nyilvános helyen tárolják. A sütéshez szükséges hozzávalókat a helyi boltokban is be lehet szerezni, mert megfelelő az alapellátottság. Minden háztartásban van külön receptkönyv is a kenyerekhez. Az idősebbek egy-két félélt próbáltak ki: fehér vagy félbarna kenyeret sütnek, míg a fiatalabbak bátrabban kísérleteznek: a recepteket saját tapasztalatuk alapján alakítják tovább, és az így elkészült kenyér ételajándék is lehet.

A kenyérsütő gépben készült kenyér a sütőforma szerint álló vagy fekvő hasáb alakú, sűrűbbek és vastagabb a héjuk, mint a bolti kenyereknek, ez növeli az eltarthatóságukat. A gépi kenyeret is kenyértartókban tárolják, de tulajdonságai lehetővé teszik, hogy vászonruhával, konyharuhával takarják le, mint régen a kemencében sült kenyeret, ugyanakkor a bolti kenyeret nylonzacskóban tartják mellette. A friss, gépi kenyérből több fogy, a karéjok is nagyobbak a boltinál; mióta maguk sütnek minden háztartásban megnőtt a kenyérfogyasztás! A legtöbb helyen azonban a gépi kenyér nem szorította ki teljesen a bolti kenyeret, a család tagjai saját ízlésüktől függően egyiket vagy másikat fogyasztják.

Cserépfaluban az elmúlt több mint fél évszázadban a kenyér megőrizte domináns helyzetét a táplálkozásszerkezetben. Alapélelmiszer, de mennyiségét tekintve a korábbiakhoz képest csökkent a fogyasztása az élelmiszerválaszték bővülésével. Hasonló folyamat zajlott le a kelt tésztából készült sütemények, kalácsok, fánkok esetében is: először a lakodalmi, az egyéb ünnepi, majd a

hétköznapi étrendben szorultak háttérbe, a helyükre torták, krémes sütemények kerültek.⁹ A házi kenyérsütés elmaradása miatt a kelt tészták készítéséhez szükséges tudás és gyakorlat is háttérbe szorult két-három generáció alatt. A pizza az egyetlen új kelt tészta, amely ez idő alatt vált népszerűvé a nemzetközi konyha példája nyomán. Elkészítésénél azonban fennáll a fenti kettősség, kevesen sütik maguk a tésztát, a többség a boltból vesz kész, mirelit töltött, vagy töltetlen pizzát. Fogyasztása a bolti kínálat és az éttermek, gyorséttermek hatására napjainkban gyorsan terjed Cserépfaluban.

Cserépfalu étkezési szokásainak részletes bemutatását azért tartottam szükségesnek tanulmányom első felében, mert ezen a példán élesebben látható az a nagyobb ívű változás, amelynek eredményeként a ma odalátogató a városi minták beépülésének, a városhoz képest fennálló időbeli eltolódások rövidülésének lehet tanúja. Budapesti vizsgálataimnak nincsenek ilyen széles időbeli keretei. A kutatás helyszínül választott dél-pesti lakótömb 1970-ben épült, ezért elsősorban az azóta eltelt évtizedekre koncentrálok a terepmunkáim során.

A budapesti kenyérfogyasztás alapja minden vizsgált háztartásban a vásárlás, a kenyérgyárak megbízhatóan működtek még a háború évei alatt is.¹⁰ Itt tehát nem találtam példát a házi sütésre. A fogyasztás terén csak azokat a részleteket emelem ki, melyek a fentiekől eltérő gyakorlatra utalnak.

A 20. század második felében a jó minőségű kenyér mint alapélelmiszer sokszor vált hiánycikké a háború és az erőltetett iparosítás, a magángazdálkodást, továbbá a kisüzemek, pékségek felszámolását szorgalmazó gazdaságpolitika következtében. Az ellátási probléma elsősorban a városokat, a fővárost sújtotta, mely csak a kereskedelmi élelmiszerkínálatra támaszkodhatott, alternatívákkal, tartalékokkal nem rendelkezett. A második világháború alatt a központosított élelmiszerelosztás részeként bevezetett, a kenyérfogyasztást korlátozó jegyrendszer tovább élt 1945-46-ban is, a napi fejadag 10–15 dkg volt, ami még 1947 októberében is csak 20 dkg-ra emelkedett. Ehhez csak a nehéz fizikai munkát végzők és a terhes nők kaptak kiegészítést. Az élettanilag szükséges energia-bevitel kétharmadát fedezte csak az ellátás átlagosan, minden élelmiszerből: 1947 végén az 1938 évének csak 66,4%-a a húsfogyasztás; 33,9%-a a tejfogyasztás; 72%-a a kenyér-, tojás-, zsírfogyasztás.¹¹ Az 1952 végéig élő kenyérfegyver, azaz kenyérvásárlásra a lakoságnak kevesebb mint a fele, 4,5 millióan voltak jogosultak, a többiekől a rendszer az önellátást várta el. A fejadag ekkor még mindig csak 25 dkg volt, de a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók további 10, a bányászok további 30 dkg kiegészítést kaptak kenyérből. Állandó feszültségforrást jelentett

⁹ Lásd bővebben Báti 2008.

¹⁰ Kenyérgyár történetéről: http://www.sutoipariegyesules.hu/index.php?view=category&catid=17&option=com_joomgallery&Itemid=29. (letöltés: 2011. 09. 10.)

<http://www.mtvta.hu/en/sajto-es-fotoarchivum/8764-105-eve-indult-a-termeles-a-szados-uti-kenyergyarban> (letöltés 2014. 10. 01.)

¹¹ Valuch 2013: 137.

a kenyér hiánya és rossz minősége a Belkereskedelmi Minisztériumba küldött jelentések szerint. Mindeközben az árak is folyamatosan emelkedtek: 1949-ben 1 kg félfelhér kenyér 1 Ft 60 fillérbe, 1953-ban 2 Ft 80 fillérbe, 1955-ben 3 Ft-ba került.¹² Az élelmiszerellátás, -kereskedelem 1960 után ugyan lassan, de kezdett kiegyensúlyozottabbá válni, bár a TSZ-szervezéssel egy időben a falvak lakossága is egyre inkább élelmiszervásárlásra kényszerült. A Belkereskedelmi Intézet jelentései alapján 1970 körül a kenyér, a liszt a hússal, zöldséggel, gyümölccsel ellentétben már nem tartozott az időszakos hiánycikkek közé.¹³ Mennyiségi áruhiány helyett a választék és a jó minőségű áruk egyenetlen eloszlása jelentett ekkoriban problémát, keresett volt például a száraz tészta, a finom pékáru. Az 1980-as évek végétől a folyamatosan emelkedő árak miatt az ellátás terén arra törekedtek, hogy a boltokban az olcsóbb, gyengébb minőségű termékek ugyanúgy elérhetőek legyenek, mint az egyre jobb minőségben, bővülő kínálatból árult kenyérfajták. A fogyasztás a jövedelmek alapján egyre inkább differenciálódott. A közepes és magasabb jövedelmű rétegben az egészséges táplálkozásra törekedve csökkent a napi szénhidrát-bevitel és nőtt a gyümölcs-, zöldség-, tejtermékfogyasztás mennyisége. A rendszerváltás után a fogyasztás mennyiségi növekedése megállt, a jövedelmek szerinti differenciálódás még erőteljesebben éreztette hatását. Az élelmiszerválaszték – beleértve a kenyerek, péksütemények széles körét is –, ugyanakkor jelentősen megnőtt a kiépülő áruházláncok és a kiszélesedő magánkereskedelmi hálózat révén. Az egészséges táplálkozás egyre inkább a figyelem középpontjába került, és ennek alapján a napi szénhidrát-, kenyérfogyasztás mennyiségi csökkentését célozták meg az egészségügyi hatósági előírások.¹⁴ Ennek háttérében a lakosság egyre szélesebb körét érintő túlsúlyosság mint egészségügyi kockázat állt. Ugyanakkor a növekvő számú, mélyszegénységben élők számára az elsődleges, elérhető energiaforrást csak a kenyér, a tészta és a burgonya jelentette az év nagy részében.

A 20. század utolsó évtizedéig a kenyeret a vizsgált budapesti társasház lakói a közelben lévő boltokban, lehetőség szerint mindig ugyanott vásárolták, az állandó minőségre törekedve. Az 1–2 kg-os, fehér kenyeret kedvelték főként. Az 1990-es évektől a szupermarketek vetélytársai lettek a kiskereskedelemnek, elsősorban az árversenyben: az olcsóbb árak mellett azonban gyengébb minőséget tudnak csak kínálni, mint a kisüzemi technikákkal dolgozó pékségek. Ez utóbbiakból a lakótömb körül jelenleg hat kis üzletben lehet kenyeret és péksüteményt vásárolni. Ez a kínálat már szinte túlzás, mindenkinek kialakultak preferenciái, elsősorban az árak, és csak másodlagosan a minőség, egészségesség szempontjából. Főként azokban az üzletekben vesznek kenyeret, ahol más élelmiszerárúkat is; illetve abba a kis pékségbe térnek be rendszeresen, ahol megvannak elégedve az árral és a kínálatból is. A kutatás szempontjából viszont elég

¹² Valuch 2013: 142.

¹³ Valuch 2013: 159.

¹⁴ Lásd <http://www.oeti.hu/?muid=16&m2id=169> letöltés: 2012. 10. 01.

nehéz dokumentálni, gyakoriak-e a vásárlási szokások változásai. Kenyérből a legtöbben a fél-egy kg-os, fehérét (búzakenyér) és a félbarnát (korpás vagy rozsos kenyér) szeretik, de népszerűek a mai táplálkozási normáknak inkább megfelelő, egészségesebb típusok is korosztálytól függetlenül. A pékségek kínálatában ma a legnagyobb választékot a különböző sós és édes péksütemények jelentik. A hét minden napján, reggeltől estig elérhető ez a kínálat, ez lehet az oka, hogy a vizsgált közösségen belül nem találtam példát a kenyér fagyasztva, hosszabb időre való tárolásának.

Az idők heti étrendjében meglehetősen kevés kenyér szerepel, ez főként az egyszemélyes háztartásokra jellemző, van, aki csupán fél kg kenyeret vásárolt egy hét alatt. Ez a cserépfalui hasonló adatokkal összevetve nagy különbség, ott a kenyérnek sokkal nagyobb szerep jut az idők táplálkozásában. Előfordult egy esetben, hogy a hideg étkezéseknél a kenyeret pár darab keksz helyettesíti rendszeresen, az interjúalany pénz hiányában nem tudott mást megvenni. A naponta munkába járók körében a reggeli és a vacsora mellett a déli étkezések menüjén is szerepelhet kenyér vagy péksütemény, ha csak annak az elfogyasztására van mód. Ezeknél a családoknál általában vacsorára tálalnak meleg, főtt ételt, hasonlóan Cserépfaluban is. A vizsgált háztartások többségében viszont a napi két hideg, kenyér, kelt tészta alapú étkezés mellett ebédre az otthonuktól távol fogyasztanak meleg ételt, hétköznapi nem is főznek. A vizsgált fiatalabb, gyermektelen családok kb. felénél a vasárnapi ebéd ételsorában sem szerepel házi készítésű desszert, hanem mind vendéglátáskor, mind vasárnap az áruházakból származó csomagolt süteményeket tálalják, de sokaknak az idősebb nagymama készít házi soros sütit, kalácsot, bejlit, fánkot.

A kutatásom során a közétkezéseknek csak egy részét, a gyermekek által az óvodában és iskolában elfogyasztott ételek sorát dokumentálhattam.¹⁵ A táplálkozási szokások, az ízlésvilág alakításában gyakoriságuk miatt nagy jelentősége van az otthontól távol elfogyasztott ételeknek, a fogyasztási preferenciák, menüsorok összeállítása ízlésirány szempontjából meghatározó tényező. A gyerekek számára a főétkezés, az ebéd szinte minden esetben két, ritkábban, hente egyszer három fogásból áll. Az ebéd során kenyér, tészta, sütemény szinte minden nap szerepel valamilyen formában. Emellett két kiegészítő étkezést is tálalnak: tízórára és uzsonnára is sült, édes tésztákat, kenyeret felvágottal, sajttal. Az ételek döntő többsége gabona, szénhidrát alapú, a tésztafélék a jellegadó ételosztály a napi étkezések során. Különösen igaz ez, ha ezzel együtt a családi körben elfogyasztott hideg, kenyér alapú étkezéseket is számba vesszük. A gyermekek étkeztetésében ehhez képest jóval kisebb arányban szerepelnek zöldségek, friss, nyers formában szinte alig. A kisgyermekkorban rögzült, megkedvelt ízvilág, ételek mintaként szolgálnak a későbbi háztartásvezetéshez is.

¹⁵ A közétkeztetés jelenéről bővebben lásd: Báti 2014.

Az egyik vizsgált óvoda nevelési programjának részét képezi a gabonatermesztés és a kenyérsütés menetének megismertetése is a gyerekekkel. Otthon azonban nem látják a tésztakészítés párhuzamait, a kelt tészták készítésének nincs élő gyakorlata, csak a legidősebbek konyhájában találtam például gyúrotáblát; kenyérsütő gépet is csak egy háztartásban. Meglepő volt, de még abban a konyhában sem készül rendszeresen kelt tészta otthon, ahol a háziasszony képzettsége pék, ők még a húsvéti kalácsot is boltból veszik meg.

A kenyérnek az étkezéseken betöltött szerepében, a szeletelés, tálalás módjában nem találtam különbséget a mai falu és város között. Egyedül a hulladékkezelésben: Budapesten nem volt példa a kenyér megkülönböztetésére, a maradékot, a már több napos kenyeret egyszerűen a legtöbben kidobják; két családnál gyűjtötték csak a száraz kenyeret a vidéken élő szüleik által tartott háziállatok számára.

A pizza az a kelt tészta, mely mint kenyérpótló nagyon nagy jelentőségű a mindennapi étkezéseknél. A több személyes háztartásokban hetente-kéthetente szerepel házi készítésű pizza az étrendben, évszaktól függetlenül. A recepteket többnyire az internetről, női magazinokból veszik. Volt, ahol a gáztűzhelyet azért cserélték le villanytűzhelyre, hogy jobb pizzát tudjanak benne készíteni. A társasház környékén több pizzéria is várja vendégeit, de van, ahol házhozszállítást is vállalnak. Nem csak a fiatal korosztály körében népszerűek, vannak, akik hétköznapi is ott vacsoráznak. Az iskolai büfében is a pizzafutár által kiszállított, majd ott szeletenként kiárusított pizza a legkedveltebb fogás, bár egy szelet ára ugyanannyi, mint a menzán egy kétfogásos ebéd előállításának költsége. A streetfood-ként megismert tortilla, pita szintén alternatívája lett a kenyérnek, elsősorban a tíz-húszéves fiatalok körében.

Süteményeket a családjuktól külön élő fiatalok és az idős, egyedülálló emberek elsősorban a nagyobb családdal közös ünnepi alkalmakra sütnek, maguknak nem, legfeljebb pár szeletet vásárolnak alkalmanként. Az egy- vagy többgyerekes háztartásokban sütnek heti rendszerességgel házi készítésű süteményt. Ezeknél a konyháknál a legmagasabb az egy hónapra vásárolt lisztmennyiség is, 4 kg kb. (A minőség tekintetében nincs túl nagy eltérés: főként finomlisztet és ritkábban réteslisztet vásárolnak. Ennél nagyobb választék csak két háztartásban volt, ott, ahol a háziasszony foglalkozása pék, és ott, ahol a kenyérsütő gép révén sokféle összetételű kenyér készült.) Az idősebb asszonyok között van, aki még látott gyermekkorában kenyérsütést, de maga soha nem próbálta, csak a visszaemlékezéseiben élt a kenyér illata; kelt tésztát is csak akkor sütöttek, amíg a bolti kínálatot nem találták megfelelőnek a rendszerváltás előtt. Ez a cserépfalui és a szakirodalmi példákhoz képest is egy-két generációs eltérést mutat, a városban korábban háttérbe szorult ez a tudás.

Napjainkban a kelt tészták reneszánszát a közös, nyilvános étkezési alkalmak adják. Az 1960-as évek végétől – a kemencék elbontásával párhuzamosan – a kenyértésztából, kemencében sült kenyérlángos-sütés helyett az olajban

sült lángos vált a strandok, piacok kedvelt ételév. Emellett mobil, fatüzeléses kemencéket láthatunk ma szinte minden vásáron, fesztiválon, nagyon kedvelt termék lett a kenyérlángos, amely ízében, illatában a régi kenyérsütéseket idézi. Az új építésű kemencék presztízstárggyá váltak mind Cserépfaluban, mind a vizsgált terület kertvárosi részében.¹⁶

IRODALOM

- Bálint Sándor 1962: A kenyér és a kalács a szegedi néphagyományban. *Néprajz és Nyelvtudomány* V–VI. 63–77.
- Báti Anikó 2000: Tárgyak – technológiák – szokások. Egy borsodi község táplálkozáskultúrájának változásai a XX. század második felében. In: Cseri Miklós–Kósa László–T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre, 341–356.
- Báti Anikó 2008: *Régi és új elemek a cserépfalui konyhán*. Néprajzi Értekezések 1., Budapest.
- Báti Anikó 2009: A cserépfalui konyha. *Ház és ember*. 21. 141–162.
- Báti Anikó 2013: The Return of Wood-fired Baking Oven in Hungary. In: Patricia Lysaght ed.: *The Return of Traditional Food*. Lund. 118–127.
- Báti Anikó 2014: Paradicsomlevestől a fűrjtojásig. A gyermekétkeztetés néprajzi vizsgálata budapesti példa nyomán. *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. XXXI. 201–259.
- Fél Edit–Hofer Tamás 1969: *Proper Peasants*. Chicago
- 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest.
- Hartog, Adel P. den (ed.) 1995: *Food Technology, Science and Marketing: European Diet in the Twentieth Century*.
- Kisbán Eszter 1966: *A magyar kenyér*. Kandidátusi értekezés.
- Kisbán Eszter 1968: A lepénykenyér a magyar népi táplálkozásban. *Népi Kultúra–Népi Társadalom* I. 51–91.
- Kisbán Eszter 1970: A kenyér a táplálkozási struktúrában. *Népi Kultúra–Népi Társadalom* IV. 97–125.
- Kisbán Eszter 1975: Az étkezések napi rendjének átalakulása és az ebéd. *Magyar Nyelv* LXXI. 177–185.
- Kisbán Eszter 1984: Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. Néprajzi vázlat. *Ethnographia* XCV. 384–399.
- Kisbán Eszter 1995: Economics of Shortage: Conditions of the Food 'Market' in the Case of Hungary In: Hartog, Adel P. den (ed): *Food Technology, Science and Marketing: European Diet in the Twentieth Century*.
- Kisbán Eszter 1997a: Étkezések, ételek – új formák és intézmények az újkori magyar táplálkozáskultúrában. In: Romsics Imre–Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. Kalocsa, 9–24.

¹⁶ A fatüzelésű kemencék reneszánszáról bővebben lásd Báti 2013.

- Kisbán Eszter 1997b: Táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV.Életmód*. Budapest, 417–582.
- Liesenfeld, Gertraud 2000: Élményétkezés. Megváltozott fogyasztói szokásokról. In: Kuti Klára–Rásky Béla (szerk.): *Azonosságok és különbségek*. Budapest. 43–56.
- Losonczy Ágnes 1977: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest.
- Morvay Judit, Sz. 1950: Az ünnepi táplálkozás a Boldva völgyében. *Ethnographia* LXI. 148–171.
- Morvay Judit, Sz. 1956: *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest.
- Morvay Judit, Sz. 1962: *Népi táplálkozás*. Budapest.
- Morvay Judit, Sz. 1965: Táplálkozás. In: Nagy Gyula (szerk.): *Orosháza néprajza*. Orosháza. 400–427.
- Nagy Vera 1980–1981: Ünnepi táplálkozás Hódmezővásárhelyen. *Móra Ferenc Évkönyve* 143–154.
- Paládi-Kovács Attila 1982: *A Barkóság és népe*. Miskolc.
- Paládi-Kovács Attila 1996: *Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary*. Budapest.
- Paládi-Kovács Attila 1997a: Az idős generáció munkája a mai magyar falvakban. In: Csoma Zsigmond-Gráfik Imre (szerk.): *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében*. Szombathely, 169–175.
- Paládi-Kovács Attila 1997b: Táplálkozási tájak az északi magyar népterületen (A régi Torna megye konyhájáról). In: Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Budapest, 139–158.
- Paládi-Kovács Attila 2002: Hagyományos közösségek időhasználatának eltérő vonásai In: Paládi-Kovács Attila: *Tárgyunk az időben*. Budapest, 67–80.
- Romsics Imre 1998: *Kisújszállás népi táplálkozásának rendje*. Kisújszállás.
- Schwalm Edit, Cs. 1974: Az ünnepi és a hétköznapi táplálkozás változásai két hevesi faluban. *Egri Múzeum Évkönyve* XI–XII. 309–323.
- Schwalm Edit, Cs. 1975: Visonta népi táplálkozásáról. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Visonta. Fejezetek a falu történetéből*. Eger. 85–102.
- Schwalm Edit, Cs. 1981: A palóc lakodalmi kalácsok. *Ethnographia* XCII. 350–373.
- Schwalm Edit, Cs. 1983: Lakodalmi kalácsok Észak-Magyarországon. In: Novák László–Ujváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom*. Debrecen. 253–255.
- Schwalm Edit, Cs. 1989: A palócok táplálkozása ünnepeken és hétköznapiokon. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok* III. Eger. 379–495.
- Szarvas Zsuzsa 1986: A háztartás eszközkészletének átalakulása és az életmódváltozás összefüggései Szeremlén. In: *Cumania* 9., 293–337.
- Szarvas Zsuzsa 1988: *Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között*. Budapest. Életmód és Tradíció I.
- Szarvas Zsuzsa 1992: Családi hagyomány – egyéni szükséglet. Falusi háztartások tárgyai. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések*. Debrecen, 255–261.
- Szuhay Péter 1994: A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXII. 345–371.
- Ujváry Zoltán 1991: *Népi táplálkozás három gömöri völgyben*. Debrecen.

- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Valuch Tibor 2003a: Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 311–322.
- Valuch Tibor 2003b: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 129–176.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest.
- Varga Gyula 1993: *A népi táplálkozás Hajdú-Bihar megyében a XX. század első felében*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 52.
- Vargha Lídia 1992: A termelés és fogyasztás összefüggései a népi táplálkozásban. In: Fehérváry Magda (szerk.): *Gúta hagyományos gazdálkodása a XX. század első felében*. Komárom. 129–144.
- Vargha Lídia 1997: Változások Csallóköz 20. századi népi táplálkozásában. In: Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. Kalocsa. 155–166.

Dezső, a diktátor¹

Élelmiszerellátás és a vidék-város viszony a második világháború után: a tiszántúli sertésgazdaság példája

Az elmúlt években újra fellángolt az 1945-ös év magyarországi jelentőségéről szóló vita, s ez számos eredményt hozott a társadalomtörténet tekintetében is. Az 1944 őszi szovjet katonai sikerek után Magyarországon kialakuló intézményes szerepekről és a kormányzás mibenlétéről nincs egyetértés a történészek között. A vélemények jórészt a szovjetizálás kérdése mentén polarizálódnak. Vannak, akik azonosulnak Bibó István kortárs elemzésével.² Bibó 1945 végén publikált elemzése szerint annak ellenére, hogy a korabeli bolsevik politika deklarált irányai ismertek voltak, és a vesztes háború súlyosan megviselte a lakosságot, évekig valódi lehetőségként lehetett számolni azzal, hogy működni fog a koalíció, és a szereplők egy demokratikus harmadik út felé kormányozzák Magyarországot.³

A történész szakma korábbi generációja, mint például Korom Mihály, Balogh Sándor, vagy Izsák Lajos, Bibóval lényegében egyetértve, a demokratikus fejlődés lehetőségének fokozatos szűkülését állapították meg a dokumentumok alapján. Rajtuk kívül többen látták úgy, hogy lényegesek voltak az 1944-45-ös belpolitikai mozgások, mivel a szereplők ekkor nem hittek abban, hogy az az egyetlen lehetőség, hogy totális szovjet uralom jöjjön létre az országban. Szűcs László az Ideiglenes Nemzeti Kormány működését összegezve a kormány gazdasági kiszolgáltatottsága, s ehhez képest rendkívüli teljesítménye mellett arra hívta fel a figyelmet, hogy 1945 során voltak időszakok, amikor úgy tűnt, hogy az 1944-es válsághoz képest kedvező irányba indult az ország, s nem volt

¹ A címben szereplő Dezső A *Tanú* című filmben szereplő, ikonikussá vált disznóra utal.

² Horváth Sándor és Bódy Zsombor az „1944/1945: Társadalom a háborúban” című kötet bevezetőjében Bibó egy másik írása körül kialakult vitára, illetve az 1945 körül kialakult diskurzus hitvita jellegére hívja fel a figyelmet. Horváth-Bódy 2015. 7-8.

³ Bibó 1945 végén a *Valóságban* megjelent „A magyar demokrácia válsága” című vitáiratában írja: „Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy ha a mi számunkra a felszabadítás ténye örökre összekapcsolódik is a háborúvesztés legváltozatosabb fizikai és emberi nyomorúságainak emlékével, unokáink számára a felszabadítás emelkedjék tiszta, történeti realitássá azok által az eredmények, következmények és kedvező fejlődés által, amelyeket hosszú lejáratra megnyitott. Életbe vágó kérdés Magyarország számára, hogy a szovjet hadsereg felszabadító teljesítménye a magyar demokratikus fejlődés számára megtartsa a maga jelentőségét, és ne menjen veszendőbe.” <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/167.html>

egyértelmű, hogy újabb mélypontok következnek. Stefano Bottoni homogén szovjetizálás helyett dinamikusabb kereteket lát. Úgy ítéli meg, hogy az 1945. november 4-i választások érdemben hatottak a SZEB és az MKP stratégiájára, s érzékeli a demobilizáció szovjet külpolitikára gyakorolt hatását is. Témám szempontjából fontos Föglein Gizella kutatása is, aki az 1944-49 közötti időszak alkotmánytörténetét tárgyalva teret enged a magyar politikai elit döntéseinek, s azokra az új politikai intézményekre hívja fel a figyelmet, amelyek kiüresítették a törvényhozás és a kormány szerepét.⁴ Palasik Mária a Független Kisgazdapárt és az MKP közötti harcot helyezi a középpontba az 1944-47 közötti időszakról szóló monográfiájában.^{5 6}

A fenti irányvonallal szembehelyezhető korai szovjetizálás és korai diktatúra tézisért Gyarmati György dolgozta ki a legalaposabban 1995-96-ban. A szerző az arányos hatalommegosztással és a B-listázással kapcsolatos koalíciós vitát elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az MKP politikai dominanciája már 1946-ban intézményesült.⁷ Borhi László olyan mértékűnek tartja a Szovjetunió túlsúlyát, hogy nem csak a Magyar Kommunista Párt és a szovjet vezetés közötti különbségtételt látja értelmetlennek, de a pártok közötti viszony elemzését is. Borhi olvasatában Magyarország legkésőbb 1945 januárjától a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) diktatúrája, vagyis szovjet uralom alá került.⁸ Földesi Margit SZEB-bel foglalkozó köteteiben indulatosan ítélte el a Vörös Hadsereg és a SZEB tevékenységét, amelyet a pusztítással azonosított.⁹ Ungváry Krisztián éppen Bibó 1945-48-ra vonatkozó téziseit bírálva fejtette ki, hogy a Vörös Hadsereg bevonulása után semmilyen politikai mozgástér nem maradt Magyarországon.¹⁰

Mindezen viták ellenére a mindennapok egyik meghatározó kérdése, az élelmiszerellátás eddig ritkán kapott figyelmet. Az élelmiszerhiány és az 1945 második felében jelentkező hiperinfláció politikai következményeit helyi szinten és az ipari munkásság körében vizsgálva Mark Pittaway egyfelől rámutatott, hogy a törésvonalakat tekintve legalább három viszonyrendszer létezett a korabeli vidéki Magyarországon. Voltak a baloldali-konzervatív beállítódás mentén szélsőségesen megosztott üzemek és települések, mint például Újpest. Léteztek hagyományosan baloldali kötődésű területek, mint például Tatabánya, és olyan mikrorégiók is, ahol korábban egyáltalán nem volt szociáldemokrata vagy kommunista párti jelenlét. Ezek az eltérő viszonyok jelentősen befolyásolták a hiány korabeli percepcióját. Másrészt, Pittaway 1945-ös viszonyokra vonatkozó

⁴ Föglein 1993.

⁵ Palasik 2011.

⁶ Bottoni 2014: 46-48

⁷ Gyarmati 1996: 497-572. Gyarmati 1995.

⁸ Borhi 2004.

⁹ Földesi 2009.

¹⁰ Ungváry 2001.

következtetése szerint: „Az a körülmény, hogy az állam mind országos, mind pedig helyi szinten képtelen volt a lakosság elemi szükségleteit kielégíteni, nem csak a baloldali pártoknak az 1945-ös őszi választásokon elért gyenge eredményének magyarázatául szolgált, de az állam tekintélyét is aláásta.”¹¹ A beszolgáltatás problémájával Magyarországon a legátfogóbban Erdmann Gyula foglalkozott. Erdmann *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956* című monográfiájában az 1942-44 közötti ún. Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszerről megállapítja, hogy az már 1943-ban lehetetlenné tette az újratermelést, s emellett aránytalanul terhelte a kisebb területen gazdálkodókat. A szerző hangsúlyozza azt is, hogy Magyarországon az élelmezési helyzet már a háború előtt sem volt kielégítő. Az 1945-ös viszonyok kapcsán Erdmann megállapítja, hogy a számos intézményes folytonosság mellett a legjelentősebb változást az hozta, hogy a beszolgáltatás mértéke nem volt pontosan meghatározva. Erdmann szerint „*Parancsoló szükség diktálta tehát a világháború előtt és alatt már kibontakozó kötött gazdálkodás kiteljesítését.*” Szempontunkból jelentős a kötet azon megállapítása is, amely a város-vidék viszony dimenzióit határozza meg: „*A városi lakosság, az ipari munkásság joggal tarthatott igényt a kemény újjáépítési munka közben a minimális szintű élelmezésre, de ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a parasztságtól az adott helyzetben lényegében ellenérték nélkül tudta csak a kormányzat az ártermelést szorgalmazni. Áthidalhatatlan ellentét keletkezett, amely a stabilizációig feloldhatatlan maradt. A parasztság a maga módján védekezett.*”¹² Erdmann egy rövid bekezdésben, a sertéshús példáján mutatja be a kötött gazdaság jelentését. Ebben megjegyzi, hogy a rendkívül széles körű vágási tilalom mellett az igazgatás azzal próbálta mobilizálni az ellátatlanokat, hogy azok a szövetkezetek, amelyek lemondtak a közellátási igényről, vágási engedélyt kaphattak. Az 1945-ben érvényben levő rendelkezések értelmében kézcicsomagként mindössze egy kilogramm zsírt és három kilogramm húst lehetett szállítani.¹³ A beszolgáltatás kérdésével Tóth Judit és Nagy Netta is foglalkoztak, azonban kutatásaik az 1950-es évekre fókuszáltak, így csak érintették az 1945 körüli időszakot.¹⁴

Jelen tanulmányban azt mutatom be, hogy az élelmiszerellátás 1945-ös helyzetét döntően a beszolgáltatási rendszer közösségre gyakorolt hatásai, az országos és a helyi adminisztráció, a vidék-város kapcsolat, valamint az ember-állat viszony alakították. Ebből a kérdésfelvetésből következik, hogy a front átvonulása és 1946 nyara, vagyis a forint bevezetésének időpontja közötti élelmiszerhiány kapcsán számos szereplő döntéseit kell figyelembe vennünk. Az egyes szereplőknek igen eltérő elképzelései voltak az igazságos és kívánatos élelmiszerelosztás mibenlétéről. A lehetséges döntési helyszínek közül a háziállattal rendelkező háztartásokat, a közigazgatás központi szintjének intézményeit,

¹¹ Pittaway 2012. 37. (a szerző fordítása)

¹² Erdmann 1992. 19.

¹³ Erdmann 1992.20.

¹⁴ Nagy 2013., Tóth 2011.

a főispáni tevékenységet, valamint a politikai pártok helyi tevékenységét vizsgálom. A szalonna címbeli és a tanulmányban játszott szerepét az indokolja, hogy a sertések, illetve a hizlalásba fogható malacok kiemelt szerepet játszottak mind a Vörös Hadsereg magyarországi ellátásában, mind pedig a de facto szovjet dominancia mellett működő, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által a Szovjetunióba irányított jóvátételi szállításokban.

AZ ÁLLAMI INTÉZMÉNYEK ÉS AZ ELOSZTÁS ELLENŐRZÉSE A KÖZELLÁTÁSBAN: RENDELETEK, ZSÍRHIVATAL, OLTÁSOK

A politikai szereplők számára a fegyverszüneti megállapodás nyomán legkésőbb 1945 elején világossá vált, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság kevés szuverenitást ad át a magyar kormánynak, s az is, hogy a SZEB elsősorban azt várja el, hogy a kormány stabilizálja a gazdaságot, biztosítva ezzel a jóvátételi szállításokat.¹⁵ Az 1944 decemberében megalakult ideiglenes kormány, majd a választások nyomán felálló első Nagy Ferenc-kormány ezzel együtt, illetve éppen ezért, a gazdaság teljes körű ellenőrzésére formált igényt. A közellátási politika legfontosabb eleme a kötött gazdálkodás volt. Egy 1947 tavaszán született, a forint bevezetésének hatásait értékelő jelentés kellőképpen megvilágítja az utóbbi fogalom jelentését: „*Hatásos árszabályozás csak készletgazdálkodási alapon valósítható meg, amelynek természetes velejárója a kötött forgalom. A kötött forgalomnak lazításra és szűkebb térre korlátozása igen sok nézőpontból kívánatos és egészséges, ha a hatályos árszabályozás más módon biztosítható.*”¹⁶ A begyűjtés és elosztás központosított rendszere, vagyis az erőforrás-elosztás módja attól függött, hogy az államigazgatás mit tartott lehetségesnek. A kormány a kötött gazdálkodást számos termék esetén, így a sertéságazatban is rendeletek útján, a forgalmat ellenőrizni hivatott intézményeken, valamint a tudományos tudás és az adminisztráció összekapcsolásán keresztül kívánta megvalósítani.

A korábbi rezsim által kialakított viszonyokhoz képest mindhárom területen jelentkeztek törések és folytonosságok is. A magyarországi gazdákat a közellátási rendeletek 1941-től a sertésállomány bejelentésére, majd a sertés és zsír beszállításra kötelezték. A vágási tilalom 1944 végén, már az Ideiglenes Nemzeti Kormány idején lépett életbe. A rendeletek tekintetében a beszállítási rendszer legfontosabb változása az 1940-44-es ún. Jurcsek-féle rendszerhez képest az volt, hogy a búza alapú számítást 1945 elején felváltotta az az elv, hogy a minimum szükségleten belül mindent be kell szolgáltatni. A jóvátételi kötelezettség becikkelyezése után kiadott 6.620/1946 M.E. rendelet ugyanakkor megadta az

¹⁵ Horváth 2003: 257. „Nagy Ferenc – Véleménye szerint a magyar állam szuverenitása annyi, amennyit a szovjet hatóság adott. Felfogása szerint ezen a szuverenitáson nem esik sérelem, ha a Szovjet budapesti követével tárgyal.” Lásd még Feitl 2003: 149.

¹⁶ MNL OL XIX-K-4-b 1.d. z. dosszié 1947. április 9.

egyes árucikkek búzaértékben kifejezett értékét. Ez alapján 1 kg hús 15 kg búzá-
nak, míg 1 kg zsír 20 kg búzá-
nak felelt meg. A rendelet jelzi, hogy a kormányzat
továbbra is a kenyérellátásban látta a közellátás és a termelés kulcsát, s azt is,
hogy a zsír kiemelt értéket képviselt. Ugyanez a rendelet érvényben hagyta a
megelőző kormányzat által bevezetett búzakötvény rendszerét is, amely csök-
kentette, illetve a beszolgáltatók szempontjából fiktívvá tette a rendszer kész-
pénzigényét. Az elosztási rendszer kategóriái szintén folytonosságot mutatnak,
vagyis követik a jegyrendszer 1945-ben már világszerte elterjedt gyakorlatát is.
A jegyrendszer egyik alapja a kategóriaképzés volt, amelyben léteznek preferált
társadalmi csoportok. Leggyakrabban a terhes anyák, a különböző korú gyer-
mekek, valamint a nehéz fizikai munkát végzők alkottak kiemelt kategóriákat,
s így volt ez Magyarország esetében is.

A közellátási igazgatás vonatkozó kimutatásai mindenkit ellátatlannak te-
kintettek, akik nem voltak őstermelők. Ebben a számítási rendszerben az el-
látatlanok száma 1946-ra jelentősen csökkent 1939-hez képest: 5 097 063 helyett
már „csak” 3 829 644 ellátatlan élt az országban. A kormány az élelmezési hely-
zetet ettől a háború után egy évvel még nem ítélte kielégítőnek vagy akár csak
biztatónak: „A most folyó gazdasági évben 0,25 kg-os napi kenyéradag és 1,2 kg-os
havi finomliszt adag feltételezésével az alapadagra javasolt ellátatlan évi lisztfogyasz-
tása 65,2 kg kenyérliszt és 14,4 kg finomliszt. A testi munkás kenyéradagjához 91,4 kg
a nehéz testi munkás kenyéradagjához 117,7 kg liszt szükséges.” Ennek a jelentés sze-
rint egyharmad-egynegyed része hiányzott.¹⁷ A hiányt a jelentés főként annak
tulajdonította, hogy a fővárosi lakosok tömegesen visszaéltek a hatályos rend-
szerbe épített bizalommal: „A Jegy-Központ a kenyérbizonylatok jegyzék alapján szol-
gáltatja ki a házmegbízottak aláírása alapján, melyet a rendőrség nem láttamoz.”¹⁸ Az
érvelés szerint az ellenőrzés hiánya azt eredményezte, hogy a 150 000 munkás
371 000 jegykönyvet igényelt. Ugyanezen anyag szerint olyan normarendszerre
lenne szükség, amely egyrészt nem csak a kenyérre, de a zsírra és cukorra is vo-
natkozik, másrészt a 649 307 főre tett közlekedési és ipari munkásoknak, azok
családtagjainak, valamint a várandós nőknek és a kisgyermekeknek biztosítja a
napi szükséges élelmiszer mennyiséget. A javaslat értelmében az utóbbiak napi
fél liter tejre és két tojásra is jogosultak lettek volna. A fővárosi hiány és annak
hivatalos magyarázata tehát 1946 őszén a kategóriák szigorítása, vagyis a tényle-
gesen ellátásra jogosultak körének szűkítése irányában hatott.

A közellátási minisztérium vezetését azonban más szempontok is befolyá-
solták. A rendeletek végrehajtásáról szóló minisztériumi jelentésekben gyakran
feltűnt a város-vidék kapcsolat, illetve különbség is. A fentebb idézett, 1947 ápr-
ilisában készült dokumentum alap gondolata az volt, hogy a vidéki és a „kö-
tött jövedelmű” lakosság ellenérdekelt a gazdasági fejlődésben, mivel a kötött

¹⁷ MNL OL XIX-K-4-b 1.d. 2. dosszié Kenyér gabona őrlési és fogyasztási adatok 1946. október 30.

¹⁸ MNL OL XIX-K-4-b 1.d. 2. dosszié Kenyér gabona őrlési és fogyasztási adatok 1946. október 30.

gazdaság nélkül jóval magasabb árszínvonal alakulna ki. Ha a világpiaci hatásokat nem számítjuk is, „a termelői érdek a mezőgazdasági főtermények hatósági árának jelentős emelését kívánja...a termelés folytonosságának biztosítása céljából.” Egy másik, Dr. Jánky osztályfőnök által írt jelentés a hiányért a beszolgáltatás hiányosságait tette felelőssé és több pontos megoldási javaslatot terjesztett elő. Ebben Jánky feltételezte, hogy a B-listázások és a várható (végül ki nem írt) helyhatósági választások vidéki településeken azt eredményezik, hogy a hivatalban levők nem akarnak fellépni azokkal szemben, akiknek elmaradásuk van a beszolgáltatás terén. Másrészt, felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdák a terményhiány miatt nem tudják majd etetni az állatokat, így azokon túl fognak adni. Jánky úgy érevelte, hogy ha az állam nem vásárolja fel sürgősen az állatállományt, a következő félévben súlyos gondok lesznek a jóvátételi szállítások terén.

A vidéki beszolgáltatási helyzetről 1946 áprilisában befutó jelentések két fontos körülményről tanúskodnak. Először is arról, hogy ekkor és az ezt megelőző időszakban a kiépített közigazgatási rendszer ellenére nem állt a minisztérium rendelkezésére pontos és rendszeres információ a beszolgáltatott mennyiségekről. Még olyan békési települések sem közöltek adatokat, ahol jó összeköttetései lehettek Szobek András államtitkárnak, a megye korábbi főispánjának. A vidéki ellenőrzőkorút nyomán keletkezett összegzésből azt is megtudjuk, hogy az adathiány leginkább a zsír és hús tekintetében volt jelentős. Ezekről az árucikkekről legfeljebb annyit lehetett tudni, hogy az elvárt mennyiség mintegy harmada érkezett meg a gyűjtőhelyekre, illetve, hogy „a zsír helyi ellátására és a Vörös Hadsereg igényeire megy”.¹⁹ Egy 1947 januárjában keletkezett dokumentum alapján úgy vonhatjuk meg a kötött gazdálkodás 1946-ra vonatkozó mérlegét, hogy a jóvátételként előírt élelmiszert a vidéki lakosság 1946-ban beszolgáltatta, a városok, s elsősorban a főváros azonban folyamatosan súlyos élelmiszerhiánnyal küzdött. Az 1947 elején fennálló, 530 vagon búzában és rozsban jelentkező jóvátételi hátralékot ugyanis a feljegyzés egy hónapon belül kiegyenlíthetőnek ítélte. Megállapította ugyanakkor azt is, hogy Budapest ellátási gondjai miatt a jóvátételre szánt szállítmányok felét a főváros ellátására kell átcsoportosítani, s ugyanezen ok miatt nem lehetett egy, közelebbről meg nem nevezett, Békés vármegyének juttatott szovjet kölcsönt sem törleszteni.²⁰

Egy, a beszolgáltatási kötelezettség módosítására vonatkozó rendelettervezet a vidékkel kapcsolatos politikát és a közellátási szervezet és a kommunista vezetés közötti viszonyt egyszerre világítja meg a Baloldali Blokk megalakulása után mindössze három hónappal, tehát egy kiélezett időpillanatban. 1946. június 19-én az MKP képviselőjében Nagy Imre egy olyan javaslatcsomagot terjesztett Szobek államtitkár elé, amely arra hivatkozva, hogy az újonnan földhöz jutók

¹⁹ MNL OL XIX-K-4-b 1. d. 2. dosszié 1946. április 18. A közigazgatási szervezeten belüli információ-áramlással kapcsolatos problémákra lásd még MNL OL XIX-K-4-b 1. d. 2. dosszié 1946. november 27. A szentesi közellátási felügyelő levele

²⁰ MNL OL XIX-K-4-b 1. d. 2. dosszié 1947. január 20.

terhei túl magasak, a 10 és 20 katasztrális hold közötti területen gazdálkodók terheinek egy részét átcsoportosította volna a 20 katasztrális holdnál nagyobb területen gazdálkodók terhére. Így például utóbbiaknak holdanként 10 kg helyett 12 kg húst kellett volna beszolgáltatniuk. A javaslatcsomagot Szobek az előterjesztésre írt jegyzetek alapján nem támogatta. Végül a kormány elé 1946. július 6-án olyan javaslat került, amely a kukorica, burgonya és búza közötti átváltási arányokon Nagy Imre javaslatához hasonló módon változtatott ugyan, de a teherátrendezést nem tartalmazta. Ez nem csak azt jelenti, hogy a közellátási szervezet 1946 nyarán megfogalmazhatott egy önálló, az MKP által képviselttel ellentétes álláspontot. Az esemény értelmezéséhez figyelembe kell vennünk, hogy a Baloldali Blokk megalakulásának közvetlen előzménye az volt, hogy a Kisgazda Párt felül kívánta vizsgáztatni a földosztással kapcsolatos panaszok egy részét. A Nagy Imre által beterjesztett és az államtitkár által elutasított javaslat tehát politikailag érzékeny területet érintett.

A kontinuitás és törés kérdését a továbbiakban vizsgálva ki kell térnünk a közellátás szervezetének egyéb szereplőire is. A sertéseket illetően az 1943-ban közvetlen állami tulajdonba kerülő szövetkezet, a Magyar Állatértékesítő Központ szerepeit átvéve, a Hús- és Zsiradékhivatal került központi szerepbe. A beszolgáltatás, jóvátétel és közellátás irányításában kulcsszerepet játszó Országos Magyar Tejszövetkezeti Központoz és a Magyar Árucsereforgalmi Intézet Rt.-hez hasonlóan a Hús- és Zsiradékhivatal sem volt tehát új jelenség 1945-ben.²¹ Ezt jelzi az is, hogy 1945 folyamán a dolgozók jelentős része igazolási eljárás alá került.²² A hivatali adminisztráció által intézett egyes ügyek közül szinte alig maradt fenn irat, a hivatal neve azonban rendre feltűnik az 1944 végén és 1945 elején kinevezett közellátási kormánybiztosok (vagyis a vármegyei főispánok) levelezésében, amikor zsír- és olajkészlet kiutalásáról van szó. A Hús- és Zsiradékhivatal a Jóvátételi Hivatal létrejötte után komoly szerepet kapott a jóvátételi szállításokban is, sőt teljes költségvetésének 71%-át a jóvátétel céljára vásárolt sertések és termékek tették ki, a magyarországi közellátás finanszírozására 29% jutott.²³

Ennek ellenére az egyik belső jelentés szerint a hivatal vezetői igen optimisták voltak a sertésállomány tekintetében, s úgy számoltak, hogy 1948-ra a jóvátételi szállítások folyamatossága mellett is helyreáll az 1940-es létszám, jelentős exportlehetőséget teremtve ezzel.²⁴ A számítás évi 30-50 ezer jóvátételre szál-

²¹ Az Állatforgalmi Központ funkcióira lásd Huszadik Század, <http://www.huszadikszazad.hu/cikk/tizenkilenc-kozponti-sertesvago-helyet-jeloltek-ki-az-orszag-teruleten> és <http://www.huszadikszazad.hu/1943-marcus/gazdasag/a-magyar-allatertekesito-szovetkezet-uj-feladatairol> letöltve: 2015. november 8. A jóvátétel szervezetére lásd: Gábor 2009: 19. és Honvári 2012 http://www.rubi-con.hu/magyar/oldalak/magyar_jovatetel_a_2_vilaghaboru_utan/ letöltve: 2015. november 8.

²² BFL Z-1015 3-5. d. ezen eljárásokkal kapcsolatos iratokat tartalmaz

²³ BFL Z-1015 1. d. „Feljegyzés dr. Bárányos Károly miniszter úr részére a Hús- és Zsiradékhivatal 1946-47. évi rezszielőirányzata és annak fedezete tárgyában.” 1946. október 14.

²⁴ BFL Z-1015 1. d Domokos IV. 3

lítandó és további 50 000, kereskedelmi szerződés keretében a Szovjetunióba szállítandó sertés mellett is évi több mint félmillió sertés, illetve ezek feldolgozott húsának exportját tartotta lehetségesnek 1948-tól, főként cseh, osztrák és angol piacra. A hivatal úgy látta, hogy világszinten az 1946-47-es éveken túl hosszabb távon is keresleti piaccal kell számolni, azonban problémát jelent, hogy a magyar sertéshús minősége elmarad a nyugati országokétól. Az előterjesztő 1946-ra 2,5 millió, 1947-re 3 millió sertéssel számolt, amennyiben sikerül tartani a kocák 25%-os arányát a teljes állományon belül.²⁵ Több előterjesztés erre hivatkozva érvelt amellett, hogy a Hús- és Zsiradékhivatal alakuljon át kereskedelmi vállalatá. A javaslat mindezen túl tagok sokszínű csoportját vetítette előre: gazdákat, kereskedőket, hizlalókat, hűtőházakat, konzervgyárakat, húsüzemeket. A kereskedelmi tevékenység megvalósíthatóságára vonatkozó számítások mutatják a sertéshúsnak a gazdaságban játszott szerepe változásait. Az új piac jellemzőit és dimenzióit a hivatal is alakította volna, amennyiben tervei megvalósulnak: „Az új szerv célja volna a jóvátételi hizlalás és szállítás további lebonyolítása, tenyészállat nevelés és értékesítés, állat- és állattermék felesleg bel- és külföldi elhelyezése.”²⁶ Ezzel együtt, a második világháború utáni években a sertések súlyával, azon belül a szalonnával és zsírral kapcsolatos elvárásokat a fegyverszüneti szerződés, a minimum szükséglet fogalma, valamint az újjáépítés gazdasági és politikai jelentősége formálták. A hivatal a fejenkénti átlagos szükségletet 10 kg/évre tette, egy sertésre 50 kg ún. fehérárut számított, s úgy kalkulált, hogy 1,1 millió sertést kell levágni a szükséglet fedezéséhez. A számításban szerepelt egy, az újjáépítés súlyát jelző külön kategória is: „a bányászok és hídépítők”, akik szükséglete fejenként 28,5 kg illetve 24 kg.

A sertéshizlalással, valamint a magyarországi sertésszükséglettel kapcsolatos szaktudás kapcsán az 1930-as évek és 1948 között több folytonosság, mint törés figyelhető meg. A kisgazdaságok üzemszerű működtetésével kapcsolatban Kulin Sándor 1943-ban és 1947-ben is kézikönyvet írt, s Csáky Ferenc azon expressz hizlalással kapcsolatos táblázataira hivatkozott, amelyek az 1930-as években kerültek kialakításra. Ez utóbbiakat Harsány Péter közellátási minisztériumi osztályvezető gondolta tovább a takarmányozás szempontjából. Az ország 1945-46-os élelmezési helyzetét és kilátásait Mártha Zsuzsanna, majd a béketárgyalásra készülő minisztériumi kiadvány is Sós József 1942-ben megjelent *Magyar néptáplálkozás* című monográfiája nyomán elemezte.²⁷ Az állategészségügy a Hús- és Zsiradékhivatal tevékenységében 1945-ben három szempontból is fontossá vált. Először is a járványveszély miatt: a sertéspestis elleni szérum előállításához sertésekre van szükség, a laboratóriumok és szérumtermelő telepek azonban

²⁵ BFL Z-1015 1. d Domokos IV. 4.

²⁶ BFL Z-1015 1.d. „Indoklás a Hús- és Zsirhivatal kereskedelmi vállalatá váló átszervezése ügyében.” 1947. január 21.

²⁷ Mártha 1946

1945 nyarára minden felszerelésüket elvesztették.²⁸ A Hús- és Zsiradék hivatal működésének legfontosabb feltétele az volt, hogy legyen sertésállomány, ezért a békéscsabai és a kőbányai szérumtermelés újraindítása, majd a debreceni telep megindításának terve 1945 őszén jelentős események voltak. Ezt igazolja az is, hogy a Közellátási Minisztériumban 1945. november elején válsághelyzet állt elő, és dosszié keletkezett, amikor a szovjet katonai bizottság a 120 kilónál nehezebb állatokat el akarta vinni jóvátételi szállításra.²⁹ Mindezek ellenére egy hónappal később a Közellátási Minisztérium és a Hús- és Zsiradék hivatal között konfliktus támadt a békéscsabai szérumtelep finanszírozása kapcsán.³⁰ Másodsorban az állategészségügy az állatorvosi igazolások miatt volt fontos terület: a beteg állatokat nem kellett beszolgáltatni, ezért az igazolás a kötelezettség elkerülésének egyik potenciális útja volt. Harmadrészt, az elhullott állatok feldolgozásának gazdasági szempontból volt jelentősége. A szérum-előállítás során levágott sertések feldolgozásának szabályozásából további részletek tudhatók meg a sertéshús korabeli értékesítéséről. A legtöbb rendelkezés a szalonna minimális vastagságát, tartósíthatóságát, sózhatóságát részletezte. Ezek szerint a határ 2 cm, a főszabály szerint csak a combon és a lapockán lehetett rajtahagyni a szalonnát. A comb, a lapocka, a tarja, az oldalas súlyát pontosan meg kellett állapítani, míg a fejből és lábból disznósajtot kellett készíteni. A gyomrot is le kellett sózni, a vastagbelet, legalább 12 m-t, pedig a szappanüzemek számára kellett gyűjteni.³¹ A körlevelek és rendeletek előírták, hogy a jóvátétel céljára átvett sertéseknek minimum 40 kg-osaknak kell lenniük, illetve azt is, hogy a sertéseket lehetőleg Budapestre, a nagytétényi vagy kőbányai hizlaldába kell irányítani. Több körlevél foglalkozott a jóvátételi sertéseket felvásárló kereskedők jutalékával is.

A közellátás és beszolgáltatás kérdése már a második világháború alatt összefonódott az állami propagandával.³² A beszolgáltatással kapcsolatos kiadványok jelzik a beszolgáltatás politikai helyszínének változását. Kolta János földrajztudós és a kor egyik kiemelkedő közigazgatási szakértője 1942-ben és

²⁸ MNL XIX-K-4-b 8.d. 28.

²⁹ MNL XIX-K-4-b 8.d. 28. 1945. november 10.

³⁰ MNL XIX-K-4-b 8.d. 28. 1945. december 13.

³¹ BFL Z-1015 1. d

³² Az állami erőszakszervezetek is a háború alatt léptek be a közellátásba. A *Csendőrségi Lapok*ban ekkortól tűnnek fel a sertés beszolgáltatással és -vágással kapcsolatos rendeletekhez kötődő esetek. Lásd például *Csendőrségi Lapok* 1944. január 15. 61. Szerkesztői üzenetek rovat <http://csendor.com/konyvtar/konyvek/CsendorsegiLapok/CsL-1944%20-%20OG/CsL1944%20o2sz.%20jan%2015.pdf> A háború utáni irányra példa a következő: 1946-ban Keszy-Harmath Zoltán minisztériumi főosztályvezető által írt, illetve szerkesztett „Közellátási útmutató a rendőrség és az ellenőrző hatóságok részére” tartalmazza az alábbi példát: „Ha tehát a rendőrközeg a vendéglőben azt látja, hogy a szomszéd asztalnál sertéskarajt szolgálnak ki, a nyomozó intézkedéseket azonnal meg kell tennie a 10.880/1946. K.M. számú rendeletbe ütköző kihágás miatt. Nevezetesen a rendőrközegnek a bűnjel (ebben az esetben a sertéshús) megőrzése iránt kell intézkednie, a tanúk nevét és pontos lakcímét fel kell jegyeznie, stb. Hasonló a helyzet akkor, ha a rendőrközeg az országúton liszteszsákokkal megrakott kocsit lát” Keszy-Harmath 1946: 65.

1943-ban is kiadott, „A községi közellátási hivatalok vizsgálatának vezérfonala” című munkája a szakszerűség és alaposág jegyében igyekezett modellt adni a hivatalok jogszabály szerinti szervezéséhez és munkájához. Ugyanezen időszakban jelent a botanikus-újságíró Natter-Nád Miksa „A természetértékesítés új rendje és a kötelező beszolgáltatás a búzapontrendszer alapján” címet viselő két kötete, amely a gazdák számára kívánt részletes eligazítást adni arról, hogy miként válik a kötelezettség alapjává a búzaegység, ez milyen összefüggésben van a földadóval, illetve mi a szerepe a búzakötvénynek. 1944-ben a kecskeméti gazdasági hivatalnok, Tóth Dezső jóval rövidebb útmutatója erőteljes propagandával, a „Tíz vezényszó a gazdafront katonáihoz az új beszolgáltatási rendszerrel kapcsolatban” című tízparancsolattal indított. Ennek második pontja a következőképpen szólította meg az érintetteket: *„Gazdálkodj tervszerűen, hogy ebből az áldott magyar földből minél többet arathass és beszolgáltatási kötelezettségednek maradtálalantul eleget tehess!”* Majd így zárult: *„Ne elégedj meg azzal, hogy magad eleget teszel kötelességednek, buzdítsd erre gazdatársaid is! Akiről azt látod, hogy szándékosan nem teljesíti kötelességét, földjeit nem műveli, bujtoogat, lázít, add át az igazságszolgáltatás ítéletének! Gazda! Árulónak nem lehet helye becsületes soraitokban!”*³³

1945 és 1946 folyamán a Közellátási Minisztérium két médiacsatornán keresztül, a Közellátási Szemlében és rendszeres rádióműsorokkal igyekezett hatni a közvéleményre.³⁴ A minisztérium tudatni kívánta, hogy a komoly ellátási válságban alternatív élelmiszerek és termelési módok felhasználására, város és vidék közötti cserére és szolidaritásra, külső segítségre, s mindenek fölött, kötött gazdálkodásra van szükség. A vezetés az ellátatlanok ellátását, a rendőrségi ellenőrzést és a személyre szóló szállítási igazolványok, vagyis a batyuzás szabályozását tekintette a közellátás fő feladatának, amelyet aktív propagandával is támogatott.

A kötött gazdálkodás modelljét rendeletek, intézmények, az emberi szükségletekkel és az állategészségüggyel kapcsolatos tudományos tudás, valamint az állami propaganda és erőszak együttese rajzolják ki. A kötött gazdálkodás a minimum igények számszerűsítésén, ezen belül érvényesíthető preferencia rendszeren, valamint a beszolgáltatás és az elosztás teljes körű ellenőrzésének igényén alapult. Ez a modell nem a Vörös Hadsereg bevonulásakor és nem is kizárólag annak hatására jött létre. A kötött gazdálkodás korabeli kormányzati értelmezésének során a városi és vidéki lakosság közötti érdekellentét kulcsszerephez került. A következőkben ezt a látszólag magától értetődő ellentétet vizsgálom meg közelebről Debrecen és a város tágabb környezetének kapcsolatán keresztül.

³³ Tóth 1944: 2.

³⁴ A rádióelőadások szerkesztett változatait az Athaneum Kiadó adta közre. Lásd például: Weninger Antal: A kukorica egészségi értéke, Szalay Gyula: A tejgazdálkodás új rendje, Endredi István: Cukornélküli gyümölcskonzerválás, Pehr Sándor: A kettős árrendszer, Dr. Berta Barna: A nyersbőr begyűjtése és konzerválása.

IGAZSÁGOS ELOSZTÁS, SERTÉS ÉS ZSÍR A VÁROSBAN: POLITIKAI PÁRTOK, MUNKA ÉS PIACOK

Debrecen 1944. október végére került a Vörös Hadsereg ellenőrzése alá. A Dohánygyár vezetése által az épületek és berendezés pusztulásáról a Dohányjövédéki Központi Igazgatóságnak 1945 tavaszán küldött jelentésében az október 17. és október 22. közötti napokra vonatkozóan tűnik fel háborús belövés. A város és környéke november végéig hadművelleti terület volt. A megmaradó német egységek és az ezek elvonulását fedező magyar hadsereg maradványai a Tiszántúlon több ütközetben próbálták meg lelassítani a szovjet előrenyomulást. A szovjet katonai vezetés Vásáry Istvánt, az 1945 előtt és után is rendkívüli politikai pályát befutó volt polgármestert bízta meg Debrecen ellátásának és igazgatásának újjászervezésével. Ez december elejére sikerült, ekkor jött létre a városi nemzeti bizottság, újjáalakult a törvényhatósági bizottság és a hónap közepén már folyt a nemzetgyűlés összehívását előkészítő munka is.

A rendőrkapitány által Őry István kiszagdapárti debreceni főispánnak 1945 februárja és augusztusa között heti rendszerességgel küldött jelentésekből rekonstruálható, hogy a város számára a szovjet katonaság jelenléte jelentős, de hullámozó mértékű megterhelést jelentett. A szovjet katonák létszáma mintegy kétezer főről indult, s tavasz végén heti 100 és 300 között stabilizálódott, igaz, április 10-én éppen 806 szovjet katonát kellett elszállásolnia a városi hatóságnak. Komoly terhet jelentett mind a szovjet, mind az angol és amerikai fegyverszünetet ellenőrző bizottság elszállásolása, hiszen ezek is több tucat tisztviselőből álltak. Folyamatosan jelentős maradt a lopások száma, ezek az összes bűncselekménynek legalább a felét tették ki, s hetente akár több mint száz lopási ügyet is jelenthettek. Feltételezhetjük, hogy a lopások sok esetben élelmiszerhez kötődtek. A rendőrségi jelentések alapján a város életében az internálások 1945 elejétől jelen voltak, az internáltak száma jellemzően heti néhány fő volt. Ennél rendre jóval több, 40-100 ún. „politikai ügy” keletkezett a rendőrségen.

A város lakossága 1944 végén alig 90 000-re esett vissza, majd 1945-46 folyamán folyamatosan nőtt, és hamarosan elérte a 120 000-es létszámot.³⁵ Ezen belül a közellátási szempontból kiemeltnek tekintett ipari lakosság létszáma a Közellátási Minisztérium számításai alapján 1946-ban mintegy 32 000 főt tett ki.³⁶ A városi rendőrség létszáma némileg hullámozott, de összességében a tél végi 310-ről júliusra 500 fölé emelkedett, igaz, működőképes fegyver csak ötödannyi volt. A mindennapokhoz tartozott a szovjet igények alapján végzett közmunka is, amelyre külön intézmény alakult „Munkaközvetítő” néven. (A jelentések nem számoltak be arról, hogy a szovjetek ebben az időszakban debrecenieket munkaszolgálatra deportáltak volna.)

³⁵ MNL HBmL IVB 901/a 20 .cs. Jelentések a rendőrkapitánysági működésről

³⁶ MNL OL XIX-K-4-b 1.d. 2. dosszié Kenyérgabona őrlési és fogyasztási adatok 1946. október 30.

A vizsgált időszakra vonatkozóan a debreceni Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei meglehetősen szegényesek, s a lakosság élelmezési viszonyairól konkrét információt alig tartalmaznak. Az élelmiszerellátás kapcsán a testület leggyakrabban a városi tisztviselők háború alatti esetleges sikkasztásával, valamint a Végh Dezső közellátásért felelős alpolgármester személyét ért támadásokkal foglalkozott. E mellett a Vásáry-testvérek elleni, termelés és beszolgáltatás akadályozásáról szóló vád, illetve Szobek államtitkár látogatása tűnt fel a napirenden.³⁷ Az élelmiszer ellátás szempontjából, a jegyrendszer preferenciái miatt, az ipari üzemek fontos forrásokat képezhettek. Az 1944. júniusi és szeptemberi bombázások következtében Debrecen ipari üzemeinek irattárai jelentős részben elpusztultak. A legjelentősebb üzemek közül az állami kézben levő Dohánygyár iratanyaga a legépebb, 1945 tavaszától már viszonylag jelentős mennyiségű, azonban a kutatás szempontjából releváns dokumentumokat nem tartalmaz. A fenti üzemmel szomszédos MÁV Járműjavító (Vagonygyár) 1944 és 1948 közötti dokumentációjának nem bukkantam nyomára. A Kiss-testvérek Bőrgyaraként ismert üzem irattárából alig néhány (igaz, témánk szempontjából igen jelentős) oldal maradt ránk 1945-46-ból. A város nyugati részén működött a város legnagyobb létszámú, magántulajdonban levő üzeme, a Falk-Stern Egyesült Kefegyár. Ennek államosítás előtt keletkezett iratanyagából fennmaradt néhány csomónyi, de 1944-46-os időszakból alig valami, ráadásul a munkásellátásról egyetlen adat sincs ezek között. Mindezen körülmények miatt ez az alfejezet főként a főispáni iratokon és a korabeli napilapok által közölt eseményeken alapul.

Debrecenben 1945-ban több napilap is működött, s ezek fejlécükben deklaráltan valamelyik politikai párt orgánumaik voltak. A városban a Vörös Hadsereg által kiadott Új Magyar Szó című napilap 1945. január végén beszüntette debreceni működését, s ekkortól Új Szó néven Budapesten jelent meg. A *Debreczen* a Független Kisgazda- Földmunkás és Polgári Párthoz, a *Néplap* a Magyar Kommunista Párthoz, a *Debreceni Szabad Szó* a Nemzeti Paraszt Párthoz, míg a *Tiszántúli Népszava* a Magyar Szociáldemokrata Párthoz tartozott. A tudósítások többségét 1945-ben a háborúról, a béketárgyalások esélyeiről, illetve a háborús bűnösökről és népbírósi perekéről, valamint az egyéb bűncselekményekről szóló cikkek tették ki.

A közellátásról szóló vita csak 1945 őszén, a november eleji országgyűlési választást megelőző hetekben vált rendszeressé.³⁸ A diskurzus hamar polarizáló-

³⁷ MNL HBmL XVII. 2. 2.k. 215-218.

³⁸ A közellátással kapcsolatos első pengeváltásra 1945 májusában került sor, amikor a *Tiszántúli Népszava* és a *Néplap* támadta Faragho Gábor, az Ideiglenes Nemzeti Kormány első közellátási miniszterének személyét, majd a kisgazda kötődésű Öry István közellátási kormánybiztosként végzett tevékenységét, míg a *Debreczen* erre a területért felelős, a kommunisták által támogatott debreceni alpolgármester, Végh Dezső, és a helyi Közellátási Felügyelőség döntéseinek bírálatával reagált. Ezek a döntések a lap szerint ugyanis korlátozták a vidéki települések és a város közötti kereskedelmi kapcsolatokat.

dott: a cikkek úgy értelmezték a helyzetet, hogy a városi munkásság és a vidéki lakosság igényei álltak szemben egymással. A *Tiszántúli Népszava* 1945. szeptember közepén, a *Néplap* 1945. október közepén indított rendszeres támadást a közellátás kisgazdapárti vezetői, elsősorban a debreceni és a szabolcsi főispán ellen. Utóbbi október 24-én azzal vádolta az FKgP-t, hogy a munkásoktól beszolgáltatás címén elvitette a malacokat, s azt a benyomást keltette, hogy ez Végh Dezső utasítására történt, amivel nem csak rontotta a Kommunista Párt hitelét, de pánikot is előidézett, amely tömeges feketevágást eredményezett. A vádak nem párosultak a hatások feltárásával és elemzésével. A morális pánikot tovább gerjesztette a piaci árörkép, illetve annak propagandisztikus ábrázolása. Az „életképek” hol az igénytelen munkáscsalád éhezéséről, a rántott kőménymaglevesen, paradicsomlevesen tengődő apáról és gyerekeiről, valamint a főzni próbáló anyáról, hol a köztisztviselők erkölcsi hanyatlásáról szólnak. A napilapok által rekonstruált-konstruált közellátási vonatkozású események közül kettő kapcsolódott kollektív fellépéshez. Szeptember közepén tízezres tüntetés zajlott, október 25-én pedig a Klinika dolgozói vonultak fel és léptek sztrájkba a halálos áldozatokkal járó energia- és élelemhiány miatt.

A közellátást tárgyaló cikkek középpontjában leggyakrabban a kenyérellátás állt. A piaci árakról és helyzetről a debreceni napilapok cikkei hús tekintetében csak baromfira vonatkozó adatokat tartalmaztak, a zsír- és sertéshús piaci kereskedelméről nem értesülünk. Az egyik legnagyobb élelmiszer-vonatkozású és hírértékű eseménycsoportot a közellátási értekezletek, illetve a tisztviselők miniszterekkel folytatott budapesti találkozási alkották. A hírlapi beszámolók azt a benyomást keltették, hogy azok a jó vezetők, akik képesek a fővárostól kiharcolni az életkörülmények javítását. A budapesti utak diplomáciai misszióként, sőt, szinte hadműveletként jelentek meg. A közellátási vonatkozású rendeletekről minden napilap beszámolt, azonban ezek a hírek szinte kommentár nélkül jelentek meg az oldalak közepén.

A debreceni sertéshús-forgalom egyik legfontosabb színtere a délkeleti városrészben, a fő vasútvonalak közelében működő vágóhíd volt. 1945. szeptember közepén minden napilap beszámolt arról, hogy Végh Dezső olajútót avatott a 19. század vége óta működő Vágóhíd területén, ahol egyben a térség legfontosabb hűtőháza is működött. A Debrecenért két legjelentősebb bombázás a vágóhídi létesítményeket is érintette. A gyorsfagyasztásra alkalmas hűtőház 1946 elején még működésképtelen volt, a másik, viszonylag modern, 1930-as évek végén épült hűtőház eredetileg hosszabb távú raktározásra épült, így a nagy tömegű állat levágásából következő igények kielégítésére nem volt alkalmas. Ez megmutatkozott a jóvátétel kapcsán is, amikor a Vörös Hadsereg 2000, a Hortobágyról Debrecenbe szállított szarvasmarhát vágatott le. A kapacitáshiány nyomán a Vágóhíd igazgatója átfogó fejlesztési tervet vázolt fel, amelyben nem csak új hűtőház, de az állatvásár Vágóhíd közelébe telepítése és új, angol exportra

termelő, szalonna sózására alkalmas részleg felállítása is szerepelt.³⁹ Az újjáépítés és a Vörös Hadsereg igényei mellett a vágóhíd működése szempontjából a legfontosabb probléma a vágási monopólium volt. A szövetkezetbe és szakszervezetbe (Debreceni Húsipari Munkások Termelő- és Értékesítő Szövetkezete) tömörült vágóhídi hentesek 1945 és 1948 között többször igyekeztek elérni, hogy Debrecen tiltsa meg más henteseknek, hogy bérvágást vállaljanak.⁴⁰ Az egy-egy vágás kapcsán megjelenő feszültség sokszor fizikai erőszakkal fenyegetett, így potenciálisan veszélyeztette a város ellátását. A városvezetés végül elfogadta a szövetkezet bérvágatással kapcsolatos igényét. A közellátást portfóliószerűen magához rendelő alpolgármester, Végh Dezső így megtartotta a szakszervezetek támogatását.

A *Néplap* és a *Tiszántúli Népszava* 1945 őszén több cikket közölt egyes debreceni ipari üzemek ellátási problémáiról. Ezen írások témája főképpen az újjáépítés szempontjából kiemelt, s a városban legnagyobb nehézipari üzemként ezeket foglalkoztató Vagongyár volt, ahol a fizetések késedelmes kifizetése adott témát. A *Néplap* a Rex Gyógyszergyár vezetőit is a burgonya és a liszt visszatartásával vádolta. A *Tiszántúli Népszava* a Kiss Testvérek Bőrgyárának sorsával foglalkozott több cikkben, mivel itt a tulajdonjog miatt per indult az üzemi bizottság és a Kiss fivérek között. A bőrgyár levéltári anyagában három dokumentum utal munkások élelmezésére.⁴¹ Az első 1945 januárjából származik, és több körülmény is kiolvasható belőle. A Vörös Hadsereg átvonulása ellenére a hivatali rend megmaradt, illetve még a télen visszaállt, hiszen az üzem vezetése az alispánhoz fordult sertésvásárlási és -vágási engedélyért. Város és vidéke között élő kereskedelmi kapcsolat volt, Hajdúnánás ugyanis 40 kilométerre fekszik Debrecentől. Ez a tény azonban azt is tükrözi, hogy igen messze kellett menni azért, hogy jelentős mennyiségű zsírnak való húst tudjon szerezni az üzem, amely tehát napi egyszeri meleg ételt biztosított a személyzet számára. Az időrendben második, 1945. februári dokumentum arról tudósít, hogy a hadiüzemek dolgozói élelmezési szempontból előnyösebb helyzetben voltak, mint mások, hiszen érdemes volt ezt a státust igazolni. A harmadik forrás két stratégiaiilag fontos üzem, a hajdúböszörményi malom és a bőrgyár közötti barter tranzakcióról ad hírt. Az nem világos, hogy a bőrgyár ki felé kellett, hogy igazolja a teljesítést, de fontosnak tartotta kiemelni, hogy a beérkező lisztet a munkáskonyha kapta.

Az ipari munkások nézőpontja alig ismerhető meg a helyi közellátási iratokból. Az állami tulajdonban levő Dohánygyár üzemi bizottsága és szakszervezete 1945 végén felháborodott hangú levelet küldött a közellátási miniszternek, kérve, hogy a dolgozókat mentesítsék a zsírbeszolgáltatás kötelezettsége alól „Ha a dolgozókat nem tudják ellátni a mindennapi szükséges dolgokkal, ne vegyék azt el legalább, ami a dolgozónak van. Kéri a dohánygyári munkásság, hogy abból a malacból,

³⁹ MNL HBmL IV.B 1402/d. 1946.október 7.

⁴⁰ MNL HBmL IV. B. 1402/d. 12.285/1946

⁴¹ MNL HBmL XI. 6.

amit feketén vásárolt, ennivalóval hizlalt, ha egyáltalán hízott malacnak lehet mondani, sokszor ingóságait eladva, mentesítve legyen a sertésbeszolgáltatás alól."⁴²

A sertések forgalmáról és szerepéről több információhoz jutunk az apróhirdetésekből, mint az újságírók által írt cikkekből vagy az üzemek levéltárának fennmaradt dokumentumaiból. A lakossági hirdetések minden napilapban feltűntek, ugyanakkor ezeknek a *Debreczen* a többi helyi napilapnál jóval nagyobb teret szentelt. Ezek a hirdetések felülírják a napilapok városi munkások és vidéki gazdák szembeállításán alapuló narratíváját, mutatva, hogy a debreceniek jelentős része foglalkozott állatokkal, s városon belül is előállt az iparcikkek hiánya.⁴³ Többek között a következő felhívások olvashatók: „Egy kétéves anyakocát elcserélnék két kisebb vagy egy nagy anyakocáért”, „Zsírt adok férfi felöltőér.”, „Sertést feles hizlálásra elvállalok. Ugyanott bútorozott szoba férfinak kiadó”, „Malacot vagy zsírt adok búzáért”, vagy „Elcserélném négyhónapos malacomat bútorért vagy tüzelőért”. Másrészt, az üzenetek felhívják a figyelmet arra, hogy csereértéke révén a sertésnek és a zsírnak nagyobb szerepe volt a városi háztartások életképessége szempontjából, mint azt a napilapok napirendje alapján gondolhatnánk. Erre utal az az 1945. február 5-én kelt rendőrségi jelentés is, amely az élelmiszerpiacok ellenőrzéséről számol be. „A Rákóczy és Csapó utcai piacokon különleges helyzetet teremt az, hogy orosz katonák nemcsak vevőként, de elég nagy számban eladóként is jelentkeztek. Az általuk árusított élelmiszer (nagyobb részt szalonna és hús) az előírányzott áron felül jóval magasabb áron kerül forgalomba, de a kis felhozatalra való tekintettel vevőre talál.”⁴⁴

Összességében az ún. fehéráru piacáról a városi lakosság körében kevés közvetlen információval rendelkezünk. Személyes források hiányában a pártokhoz kötődő napilapok politikai mobilizáció szándékával gyártott értelmezési kérétei és riportjai közül alig szűrődik ki valami az egyének által megélt valóságról. Annyi kijelenthető, hogy, miközben a hiány kapcsán előfordultak tüntetések és kollektív fellépés, 1945-ben a debreceniek nem kizárólag az FKgP-SZDP-MKP versengés által sulykolt város-vidék ellentét mentén viszonyultak a sertésekhez és azok hiányához. A propaganda sikeréhez nehéz mérőszámot rendelni; azt viszont megállapíthatjuk, hogy a levéltári tájékpet maga a propaganda és a törvonalak elmélyítésének szándéka uralta.

⁴² NML HBmL IVB 1402/d. 1945. december 3.

⁴³ A Timár Lajos-Baranyi Béla szerzőpáros, majd Timár Lajos *Vidéki városalakók* című munkája is hangsúlyozza, hogy a debreceni őstermelők és mezőgazdasági munkások száma 1910 és 1944 között nem, vagy alig csökkent, 25% körül mozgott. Véleményük szerint az ideiglenes mezőgazdasági munkásság számának 1930-as évek eleji növekedése statisztikai értelemben ellensúlyozta a tönkrement őstermelőket, akik kiestek a kategóriából. Valójában a két csoport között jelentős átfedés lehetett.

⁴⁴ MNL HBmL IV.B 901/a 20. cs.1945. február 5.

VIDÉKI HÁZTARTÁSOK ÉS SERTÉSEK A BESZOLGÁLTATÁS ÁRNYÉKÁBAN

A tanulmány harmadik, záró szakaszában a Debrecen körüli vidéket helyezem középpontba. 1945 ősze és 1946 nyara között a vidék-város viszony, a beszolgáltatás közösségi szintű hatásai, valamint az emberek és háziállataik közötti viszony egységes keretet képeztek.

A jóvátételi kötelezettségből eredő, a közösségre nehezedő kényszerrel szemben nem bontakozott ki kollektív vagy közösségi szintű ellenállás. A hajdú vármegyei, majd Öry István lemondása után a debreceni főispáni és így a közellátási kormánybiztosi tisztet betöltő Balogh Istvánhoz érkezett panaszokból az derül ki, hogy a konfliktusok jelentős része a helyi hatalmi viszonyok érvényesítése közben a lakosok által egymásnak okozott kárból eredt. A beszolgáltatásból eredő terhek elosztását részben a helyben szerveződő Nemzeti Bizottságok és Termelési Bizottságok, valamint a jegyzők és előjárók döntései határozták meg. A terhek elosztása tükrözte a falvakon belüli, részben folytonos, részben átalakulóban levő hatalmi viszonyokat, de vissza is hatott azokra. A Bihar vármegyei alispán a községi előjárókat felszólította, hogy hagyják abba azt a gyakorlatot, amelynek keretében *„olyan egyénektől is vettek el jószágokat, akiknek arra szükségük lett volna, és azt másnak juttatták azon a címen, hogy a volt tulajdonosnak előzőleg jószágja nem volt”*.⁴⁵ Balmazújvárosban előfordult, hogy a hátrókból egy sertés beszolgáltatására kötelezett egyik (női) háztartásfő egy másik helyi lakos kocáját hajtotta ki a jóvátételi kötelezettség teljesítése címen. Ezt a körülményt a helyi Termelési Bizottság ismerte, de a kárvallottat nem volt hajlandó kárpótolni, mivel a bizottság szerint ezen az alapon minden háztartást kárpótolni kellene.

Ennél részletesebben ismerünk egy másik esetet. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete nyomán Fazekas Etelkának Kaba községben, 1945 harmadik negyedében – saját panaszlevelére írt utóirata alapján – 40 kg sertést kellett beszolgáltatnia. Az október 19-ét megelőző napokban történt, hogy az orosz katonákat éjszakára lehetett várni Kabán, így a disznókat hamar a községházán összetákolta ólba kellett vinni. Mérlegelés közben az egyik süldő leugrott a szekérről, s csak később derült ki, hogy éppen idős Fazekas Etelkéé, aki személyesen csak késő este jelent meg a községháza udvarán. Porcsin Ambrus helyi lakos, beszolgáltatási biztos szerint, mire Fazekas Etelka odaért, már az ólba tették az udvaron kószáló állatot, amelyről először azt hitték, hogy már onnan bújt elő. Porcsin kérdésére az idős nő azt mondta, hogy a sertés 80 kilogramm súlyú, s ebben megegyeztek. A közellátási miniszternek címzett panaszlevelében Fazekas Etelka ezt tagadta, s azt állította, hogy az állat valójában 100 kg súlyú volt. Ezért kérte, hogy térítsék meg neki a kötelezettség és a beszolgáltatott élőszívó különbözetének árát, mivel munkaképtelen, s idős anyjának háború

⁴⁵ MNL HBmL IV. B. 406/b 701.d 1674.

alatti halála nyomán senki sem támogatja, ráadásul háza a Kabát érintő súlyos harcokban megrongálódott, lakhatóvá kell tenni a hideg esős idő beállta előtt.⁴⁶ A két körben is lezajló, s a fennmaradt dokumentumok alapján 1946 áprilisában lezáruló vizsgálat végül arra hivatkozva utasította el a kártérítési igényt, hogy lehetetlen megállapítani a kérdéses sertés súlyát, mivel a szovjet katonák csak az összsúlyt ellenőrizték, az előzetes disznómérésből pedig Fazekas Etelka malaca kimaradt. A beszolgáltatást adminisztráló és ellenőrző helyi intézmények, valamint a beszolgáltatáson alapuló kötött gazdálkodás helyi szinten elősegítették az egyes lakosok marginalizálására alkalmas narratívák kialakítását. A folyamat egyik legfontosabb aspektusa a sertések beszolgáltatása volt.

Előfordultak olyan esetek is, amikor a vidéki lakosság közvetlenül a rendőrséggel került szembe. A közellátási rendszerrel kapcsolatos panaszok közül azok, amelyek a rendőri fellépést sérelmezik, jellemzően azzal érveltek, hogy a pénz elértéktelenedése miatt elkerülhetetlen a cserekereskedelem. Egy esetben egy család szalonnával szeretett volna fizetni egy családtag eltemetéséért, míg egy másik család az eladott sertéshús árából akart igavonásra alkalmas szarvasmarhát vásárolni. A rendőrség mindkét esetben elkobozta a húst.⁴⁷ A sertésekhez kapcsolódó legnagyobb botrányt és a legszélesebb körű nyomozásra okot adó ügyet a Magyar Kommunista Párt megyei lapja, a *Néplap* egyik cikke robbantotta ki. A cikk hajdúböszörményi állatorvosokat vádolt korrupt gyakorlattal, amelynek keretében a beszolgáltatandó sertéseket betegnek nyilvánították. A nyomozás egyik legfontosabb adatszolgáltatója egy másik hajdúböszörményi állatorvos volt. A tanúvallomásokról felvett jegyzőkönyvekből inkább az derül ki, hogy leromlott és beteg helyi sertésállománnyal, s nem tudatos és szervezett vagyonmentő akcióról volt szó.⁴⁸ Esetenként tehát a vidéki lakosság megkérdőjelezte a kötött gazdálkodás racionalitását. Amint fentebb már volt róla szó, az állategészségügy, illetve az ezzel kapcsolatos szaktudás a rendszer egyik pillérévé vált, így a döntések könnyen politikai értelmet kaptak.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a vidéki háztartások esetenként meglehetősen távol maradhattak a várostól. 1946 elején Jakab Vilma néhány Budapesten töltött év után 1942 februárja óta ismét szülőfalujában, Bihartordán élt férjével és korábbi kapcsolatából született lányával. Fia ekkor már önálló háztartásban élt feleségével és közös gyermekükkel. Háztartásuk gazdasági jellegű eseményeiről Jakab Vilma kalendáriumi bejegyzéseiből értesülünk, amelyek 1939 és 1952 között keletkeztek, s amelyeket Sándor Mária publikált. Bihartorda Bihar vármegye azon részén feküdt, amelyből több fennmaradt alispáni irat is tudósít a Vörös Hadsereg és a lakosság konfliktusáról, az elkövetett atrocitásokról. 1945. április végén „Balmazújvárosra irányított 11 drb szarvasmarha közül Derecske és Berettyóújfalu között egy orosz főhadnagy 1 drb szarvasmarhát minden további

⁴⁶ MNL HBmL IV.A. 901/a 4.cs. 424/1946

⁴⁷ MNL HBmL 1402/d. 1543/1945.

⁴⁸ MNL HBmL IV.A 901/g. 1409/1945.

indok nélkül elvitt az autójával.”⁴⁹ Ugyanebből a dokumentumból tudható, hogy egy másik alkalommal kilenc juh jutott erre a sorsra, ezeket több orosz katonának vitte el ellenszolgáltatás nélkül. Ennél nagyobb sebeket ejtő erőszaknak és családi tragédiának is maradt lenyomata. A derecskei járás főszołgabírója 1944. november végén igyekezett a bihar megyei alispán segítségét vagy közbenjárását megkapni azokkal a beszállásolt szovjet katonákkal szemben, akik rettegésben tartották a lakosságot: „...élelem, bor stb. utáni keresés ürügyével magánlakásokba behatolnak...a nőkkel szemben gorombán viselkednek, esetleg erőszakoskodnak.”⁵⁰

Jakab Vilma 1944. őszi bejegyzései arról tudósítanak, hogy egy ideig a családnál rendezkedett be az orosz tiszti konyha. Az ekkor született bejegyzéseket átszövi a félelem, így konkrét események és kontúrok alig azonosíthatók. Annyi bizonyos, hogy Vilma fiát elvitték a Szovjetunióba. 1945-ből nem maradtak feljegyzések, az a kiadásból nem világos, hogy ezek elvesztek, vagy nem is léteztek. Jakab Vilma 1946-os bejegyzéseiben visszaállt a front átvonulása előtti ritmus. A közölt információ egy része azt tükrözi, hogy a szalonna az év első felében pénzként funkcionált, s így azt is, hogy léteztek valódi alternatívák a kötött gazdasághoz képest:

[Január] „A Lilit elvittük Dancsházára 7-én, egy 20 kilós malacér’, a Lili 36 kiló volt. [...] Január 15-én vettük a gúnár libát, 3 és fél kiló szalonnaér”⁵¹

[Március] „13-án csaltam el a kis Mukimat reggel fél hatkor Kiss Elekék[hez], nehéz szívvel, kedves jószág volt. Berettyóújfaluba’ március 14-én vettük az egyik kismalacot, 6 kiló szalonna[...] A másik kismalacot itthon vettük, Csóka Gyulától. Egy nadrág és három kiló zsír, egy hét múlva, március 24-én.”⁵²

A forint megjelenését közvetlenül a feljegyzések nem mondják ki, azonban szeptember elején már egyszerű vételről értesülünk:

[Szeptember] „12-én vettük a két kis potyka malacot a Varga Lázár-tanyáról, meg Újfaluba’ egy mázsa szilvát.”⁵³

A fenti, sertéskereskedelemmel kapcsolatos bejegyzések földrajzilag igen szűk kört rajzolnak ki, amely sem a Bihartordától alig 45 kilométerre fekvő nagyvárost, Debrecent, sem olyan közeli központi helyeket, mint Nagyrábé vagy Püspökladány, nem foglalja magába. Mindössze a mintegy 25 kilométerre fekvő város, Berettyóújfalu és a három kilométerre található, Bihartordánál kisebb lélekszámú település, Bihardancsháza tűnik fel a forrásban. Mindkét település élelemcseré helyszíne, Berettyóújfaluból malacot és szilvát, Dancsházán egy valószínűleg birkaként azonosítható Lili nevű jószágot lehetett beszerezni. A város-vidék kapcsolat Jakab Vilma háztartása számára fontos, de csak

⁴⁹ MNL HBmL IV. B. 406/b 701.d 1436.

⁵⁰ L. Balogh Béni: „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944-47 között, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015 253-254

⁵¹ Sándor 2014: 191.

⁵² Sándor 2014: 192.

⁵³ Sándor 2014: 195.

mikroregionális szinten érvényesülő, illetve kifizetődő viszonyrendszer volt. Annak ellenére is ez volt a helyzet, hogy a család az 1930-as években éveket töltött a fővárosban, tehát volt képe az ottani piaci helyzetről, keresletről.

Jakab Vilma bejegyzései képet adnak az ember és a háziállat közötti kölcsönhatásról, s ennek a háztartás gazdálkodására gyakorolt hatásáról. Egyrészt szerepe volt az érzelmi kötelékeknek. Vilma egyik állatához, Mukihoz való ragaszkodása egyértelmű, ezt még a szó szerint nem vehető „kis” jelző is fokozza. Hasonló kötelékről novemberből is van bejegyzés, ekkor „két kis drága malacunk” csatlakozott a nevelt disznókhoz. Másrészt, a bejegyzések ritmusát jelentős részben az állatok ivarzása, így például a kocák „rühetése” vagy a szárnyasok tojásainak keltetése adta.

Összegezve tehát elmondható, hogy vidéken a beszolgáltatási rendszer elősegítette olyan hatalmi viszonyok kialakulását, amelynek keretében sok háztartásfő (köztük számos nő), került szembe az újonnan szerveződő helyi intézményekkel. A vidéki közösségek tagjai közül egyesek megpróbálták a megnövekedett terheket valamely másik háztartásra hárítani, így egymással is szembekerültek a falu egyes lakosai. Felfigyeltünk arra is, hogy a jóvátétel és a beszolgáltatás nyomán megnőtt az állatok, legfőképpen a sertések politikai jelentősége, s így az egyes állatok váratlan, a nyilvántartást befolyásoló reakciói hatással lehettek a háztartások gazdasági-társadalmi és politikai helyzetére. A hatalommal való direkt konfrontációhoz a kötött gazdálkodás és az infláció közötti ellentmondás, valamint az állatok egészségi állapotával kapcsolatos szakértelem politikai súlyának növekedése vezetett. Az állatok és emberek közötti kapcsolat továbbra is meghatározó maradhatott a háztartások gazdálkodásában. Létezett egy háztartásokon belüli érzelmi gazdaság, amely kihatott az egyes állatokhoz kapcsolt értékre is.

KONKLÚZIÓ

A kötött gazdálkodás a második világháború alatti és utáni időszak egyik kulcsfogalma, amely jelentősen befolyásolta az élelmiszerellátás helyzetét és a város-vidék kapcsolat változásait. A közellátás igazgatásának irányítói a kötött gazdálkodásban látták a jóvátételi szállítások biztonságának és a főváros ellátásának kulcsát. Ez a gazdálkodási forma a forint bevezetése után az árak és bérek stabilitásával kapcsolatos stratégiában is döntő tényező maradt. A fővárosi élelmiszerhiányt magyarázó jelentések a rendeletalkotást az ellátásra jogosultak körének szűkítésére és a kiemelt kategóriákba tartozók élelmezésének biztosítására ösztönözték. Ugyanakkor a vidéki lakosság által teljesített beszolgáltatás szintjét 1946-ra vonatkozóan megfelelőnek ítélte a közellátási tárca. A megyei szinten beszolgáltatott hús- és zsírmennyiségekről nem álltak rendelkezésre pontos információk, az állatállománnyal kapcsolatos kockázatokról azonban

készültek feljegyzések. A kötött gazdálkodáshoz rendeleteken és intézményeken kívül a tudományra is szükség volt. A kalóriaértékek számítása mellett az állatokat pusztító járványok féken tartása, valamint a malacok hizlalása legalább annyira tudományos, mint amennyire politikai kérdések voltak.

A közellátási iratok a közösségen belüli ellentétekre, egyes lakosok marginalizálódására, valamint az állami adminisztrációval kapcsolatos várakozásokra, s nem az egységes vagy összehangolt paraszti stratégiára világítanak rá. A források rámutatnak az ember és állat közötti kapcsolat gazdasági és társadalmi jelentőségére. A Budapesten kívüli városi életvilág, legalábbis Debrecen, egyszerre tükrözte a pártok adminisztratív pozíciókon keresztül jelentkező totális igényeit, a hiányt és a mindkét tényezőt felülíró spontán létező piacok lehetőségét. 1945 története nem írható le egyetlen folyamatként, a tárgyalt időszakot éppen a folyamatok egyidejűsége teszi fontossá. A sertések, hús és emberek közötti viszony olyan kérdés, amely közelebb visz bennünket a kapcsolatok sokféleségének megértéséhez.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár, Közellátási Minisztérium iratai, MNL XIX-K-4

Budapest Főváros Levéltára, Hús- és Zsiradék hivatal iratai, BFL Z-1015

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára, Főispáni iratok, MNL HBmL IV B. 901.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára MNL HBmL Bihar vármegyei alispánjának iratai IVB. 406

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok iratai XVII.2

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára, Állami gazdasági szervek iratai, MNL HBmL XXIX.

Tiszántúli Népszava

Néplap

Debrecen

Harsány Péter 1947: *Mit és miből mennyit takarmányozzunk?*

Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin 2003: *Pártközi értekezletek 1944–1948. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció, Napvilág Kiadó, Budapest.*

Keszy-Harmath Zoltán (szerk.) 1946: *Közellátási útmutató a rendőrség és az ellenőrző hatóságok részére*, Budapest.

Kulin Sándor 1944: *A sertéstartás és hizlalás üzemgazdasági kérdései*

Mártha Zsuzsanna 1946: *Magyarország élelmezési helyzete és mezőgazdasági termelése*. Gazdasági Kutató Intézet, Budapest.

Szűcs László 1997: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23.–1945. november 15.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Tóth Dezső 1944: Tanácsadó az 1944-45. gazdasági évre: a mezőgazdasági termelők termelési és beszolgáltatási kötelességével kapcsolatosan kiadott rendeletek teljesítéséhez határidő naptárral, Kecskemét.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baranyi Béla – Tímár Lajos 1977: Debrecen iparfejlődésének néhány sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában. *Századok*, (111.) 5. 899-940.
- Bódy Zsombor – Horváth Sándor: 1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon. MTA BTK, 2015.
- Bottoni, Stefano 2014: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Erdmann Gyula 1992: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956. Békéscsaba
- Feitl István (szerk.) 2003: *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945-47*. Napvilág, Budapest.
- Föglein Gizella 1993: Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944-1949. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gábor Péter 2013: *Jóvátétel és külkereskedelmi orientációváltás Magyarországon, 1945-1949/51*. (PhD-disszertáció) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Gyarmati György 1995: A parlamentarizmus korlátai és annak következményei az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére In: Feitl István (szerk.): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944-45. Politikatörténeti Alapítvány*, Budapest, 152-170.
- Gyarmati György 1996: Harc a közigazgatás birtoklásáért. *Századok* (130.) 3. 497-572.
- Honvári János 2012: Magyar jóvátétel a II. világháború után. *Rubicon online plusz* (3) http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyar_jovatetel_a_2_vilaghaboru_utan/ letöltve: 2015. november 8.
- Nagy Netta 2013: *A cserevilágtól a padlássöprésig: falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Pittaway, Mark: *The Workers' State*, 2012.
- Sándor Mária 2014: "Írtam ide... Jakab Vilma." Egy bihartordai háziasszony feljegyzései. In: *A Bihari Múzeum Évkönyve XVII–XIX*. Berettyóújfalú. 171–217.
- Tímár Lajos 1993: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920-1944*. Magvető, Budapest.
- Tóth Judit 2011: *Padlássöprések kora – A beszolgáltatás Pest megyében (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 9.)*. Budapest
- Ungváry Krisztián: *Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei* http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:....P2_PAGE_URI:tanulmanyok/1945_56/bibo letöltve: 2016. április 30.

„...soha nem volt jó kormány, egyedül a fiatalságom volt...”

A XX. század második felének hatalomképe egy munkásasszony emlékezetében

A tanulmány a címében idézett félmondatokkal jellemzi a budapesti fizikai alkalmazottként dolgozó Király Erzsébet a rendszerváltás előtti és utáni életét. Állami gondozottként, nagyipari munkásként, majd a vendéglátói szektor alkalmazottjaként, végül kisnyugdíjasként a központi hatalomtól várta helyzete jobbra fordulását. Ez nem volt alaptalan, hiszen az 1956-os forradalom után az állam az életszínvonal politikájával kilátásba helyezte a munkásság életkörülményeinek javítását, amelynek az eredménye a lassan, de folyamatosan növekvő fogyasztói igények kielégítése volt.¹ Emellett azonban a munkásság részéről hatalmas erőfeszítésre volt szükség ahhoz, hogy elérjék a kívánt életszínvonalat. Az Orion gyárban dolgozó munkásréteg is elsődlegesen „*elért életstandardját, szakmai színvonalát, iskolázottságát, élete berendezettségét, a felemelkedést mindenekelőtt saját kínálódásainak, akarátának, kitartásának, küszködéseinek, »leisztungjának« eredményeként fogja fel (...) saját hajánál fogva emelte magát mai élethelyzetébe*”² A Rába gyár munkásai a velük készített interjúkban hangsúlyozták, hogy az életük során elért eredményeket – csupán materiális eredményeket említettek – a saját erőfeszítéseiknek, munkájuknak köszönhették.³ Király Erzsébet is a munka fontosságát, a munka által elért szerény eredményeket hangsúlyozta memoárjában. A rendszerváltást követően szegényes nyugdíjas éveiben is a munkával töltött élet volt az egyik legfőbb hivatkozási alapja: „*Nagyon rosszul esik, hogy hivatalosan harminchárom évet ledolgoztam és ilyen iszonyú árak mellett nem bírok megélni.*” Az 1990-es évek gyárbezárásai, az ebből fakadó nagyarányú munkanélküliség, a kényszernyugdíjaztatások ettől fosztották meg a fizikai alkalmazottak jelentős részét.

Szalai Erzsébet a rendszerváltás utáni munkások két csoportját különböztette meg, a jobb helyzetben lévő, multinacionális cégeknél alkalmazottként dolgozókat és a feketén bedolgozó, „buheráló” munkásokat.⁴ Az előbbi kategóriába

¹ Szalai 2004:12.

² H. Sas 1995:77.

³ Bartha 2011b:68

⁴ Bartha 2011a: 22.

tartozott Király Erzsébet is, aki kisnyugdíjasként napról-napra, addigi megtakarításait felélve tengette éveit, s csak ideiglenes munkavállalásai javították valamelyest helyzetét. Azonban „hősnőnk” a rendszerváltást megelőzően is a munkástársadalmon belül kiszolgáltató, gyenge pozíciót foglalt el. Ehhez elsősorban az járult hozzá, hogy a korszak „vándormadaraként” évente, két évente munkahelyet változtatott. 1959-ben a fővárosba kerülve előbb textilipari, majd nehézipari segéd munkásként dolgozott, végül az 1970-es évek első felétől a könnyebb munka és jobb jövedelem reményében a vendéglátóiparban helyezkedett el felszolgálóként, pultosként.

Az 1950-es évektől a gyári munkáslét kiterjedt társadalmi tapasztalat volt. A népszámlálások során felvett statisztikai kimutatások szerint az 1960-as évek Budapestjén az aktív kereső lakosság 47,6%-a, a nők 46,9%-a, a férfiak 48,2%-a az iparban dolgozott. Ezekben az években érte el a fővárosi ipari foglalkoztatottak aránya a csúcspontot, hiszen míg számuk 1970-ig még valamelyest nőtt, arányuk a többi szektorhoz képest már csökkenő tendenciát jelez.⁵ Erre a jelentős számú munkásságra – már nagyarányú tömegénél fogva is – minden téren erős differenciáltság volt jellemző. *„A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecsesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton lévő hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkáslét között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek, a régi értelemben vett munkás és az új típusú munkás között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökévé válik, mások a gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyre kerülnek, megint mások mellékes állást keresnek, és életük legfontosabb részét a gyáron kívül élik; így vagy úgy többségük elszakad a hagyományos életformától.”*⁶ Kemény a származás szerint a falusi – melyet új munkásságnak nevezte – és városi munkást, illetve szakképzettség szerint szak-, segéd-, és betanított munkást különböztette meg. Emellett az életmódnak, így a lakókörnyezetnek, lakásnak, tárgyi kultúrának, társadalmi státusznak, a közvetlen környezet társadalmi ellenőrzésének és a nevelésnek is fontos befolyásoló tényezőt tulajdonított.⁷ A vidéki származású munkásságon belül különbséget tett azon szakképzettek között, akiknek állandó lakóhelyük a város környékén volt, és a falusi kötelekektől elszakadtak, illetve az ingázók között, akik erősen kötődtek a faluhoz. Az új élet kereteibe beilleszkedni képtelen munkásokat „hányódóknak”, városi születésű megfelelőjeként „csavargóknak” nevezte, akik rendezetlen életet éltek, amely egyaránt kihatott munkahelyi viszonyaikra és családi életükre is. A munkásosztály töredezettségét a korabeli szociológusok mellett a politikai hatalom is megfogalmazta. A Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott gyűlésén Kádár János az egységes

⁵ 1980. évi népszámlálás. Budapest adatai I. 1981:31.

⁶ Kemény 1972:39.

⁷ Kemény 1972:39.

munkásosztály hiányát a következőképpen összegezte: „Figyelembe kell venni, hogy kategóriák vannak, s őszintén szólva az elhatározásoknál még inkább figyelembe kell venni, akár keresetről, akár lakásról beszélünk, hiszen tulajdonképpen ez a három kategóriája a munkásosztálynak másképpen van érintve, ezért nem egyforma a hangulata sem. A munkásság 25%-a Budapesten van. Politikailag ennek van döntő szerepe. A vidéki városokban van a munkásság másik 25%-a, s ez a kategória még a kereset kérdésében is másképp van érintve. Fogunk még sok ilyen kérdést tárgyalni, érdemes ezt megnézni. S azt is, hogy itt volna érdemes differenciálni az intézkedésekben. A fővárosi munkásságnál, a vidéki városok munkásságánál és a falun élő munkásságnál figyelembe kell venni az eltérő helyzetet.”⁸ A hatalom a saját szemszögéből, a politikai aktivitás és az életszínvonal szerint differenciált. Ennek alapján megkülönböztette a fővárosi, városi és vidéki munkásságot. Politikailag elsősorban a fővárosi, jó munkahelyi pozíciót elfoglaló férfi munkásoknak volt meghatározó szerepe. A fiatal és a bejáró munkásság körében gyakori tapasztalat volt a közélettől való elfordulás, míg a falusi munkásokat a politikai tájékozatlanság jellemezte. A korabeli politikai hatalom a politikai közélet helyett inkább az életszínvonal alakulása, a materiális értékek megszerzése felé fordította a munkások jelentős részének tudatát.⁹

Király Erzsébet ebben a több szempontból is heterogén munkástársadalomban periférikus helyzetet foglalt el. Életéről, kiszolgáltatottságáról, társadalmi helyzetéről a száz oldalas – fizikai munkásokra igen ritkán jellemző – kézírásos visszaemlékezésében ő maga ad számot. Az itt felhasznált visszaemlékezés elsősorban a kibeszélés, a megnyugvás kereséséért és – családi, rokon kapcsolatok hiányában – az identitás megteremtéséért, megerősítéséért és az írás öröméért született. A forrás azonban nem tekinthető csupán egy visszatekintő írásnak, ugyanis a szöveg az 1990-es években keletkezett, de a visszaemlékező már az 1970-es években naplót írt, ezáltal a korábban leírt fordulatok rögzülhetnek és visszaköszönnek a memoárban is. Az is kirajzolódik, hogy mit gondolt a múltban, aztán a történelmi emlékezet azt hogyan változtatta meg.

Élete és írásos hagyatéka által betekintést kapunk a Kádár-kor munkásságának legalsó, legbizonytalanabb helyzetben lévő rétegének életébe, hétköznapi gondjaikba, a helyi és központi hatalommal, a közélettel kapcsolatos véleményébe. Király Erzsébet, mint gyenge munkahelyi pozíciót elfoglaló nő, a Rákosi és Kádár korszak politikai eseményeit csak néhány esetben és futólag említette, ezzel szemben a rendszerváltást követő közéletet hevesen szapult és elítélte. A visszaemlékező alapvetően privát életének történéseit – árvaságát, hányattatott fiatalkorát, férfiakkal való kapcsolatát, szórakozási lehetőségeit, lakását – vetette papírra, azonban az író saját léthelyzetén kívül társadalmi környezetére is többször reflektált. A politikai eseményeket és a közéletet mindig

⁸ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről. Idézi: Varga 2012. 52–53.

⁹ Bartha 2011c:83.

pragmatikus szempontból, saját élettörténetébe illesztve említette, elsősorban egzisztenciális körülményeihez viszonyítva elemezte, ahogy ezt a korszak fizikai alkalmazottai is tették. A tanulmányban alapvetően két témakört tekintek át, egyrészt megvizsgálom „hősnőnknek” a Kádár korhoz való viszonyát, azzal kapcsolatos kritikai megjegyzéseit, majd a rendszerváltást követő politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokkal foglalkozó megnyilvánulásait.

*

Nézzük előbb kicsit részletesebben, hogy mit tudunk Király Erzsébet fiataalkori életéről? A visszaemlékező 1942-ben született, egy gyáli házicseléd törvénytelen gyermekeként. Az anya keresőképtelensége miatt néhány naposan került előbb a budapesti Magyar Királyi Állami Gyermekmenhelyre, később – a korabeli gyermekvédelmi rendszer keretében – a nagyváradai intézetbe, majd nevelőszülőkhöz.¹⁰ A II. világháborút követően Debrecen környékén árva, vidéki lányként nőtt fel, előbb derecskei nevelőszülőknél, majd a hajdúnánási leányotthonban töltötte gyermek- és kamaszéveit. 1959-ben a szegedi szövőipari iskola elvégzése után iskolatársaival együtt Budapestre került fizikai munkásként, előbb a Csillaghegyi Lenáruban kezdett el dolgozni szövőnőként, később híradástechnikai, nehézipari segéd- és betanított munkássá vált. A Csillaghegyi Lenárugyár kis gyári közössége és főleg a Szegedről csoportosan idekerülő lányok kölcsönös odafigyelést, védelmet jelentettek Király Erzsébet számára. Később a Goldberger Gyárban, a Kelenföldi Textilgyárban, a Budapesti Rádiótechnikai Gyárban, a Budapesti Híradástechnikai Vállalatnál és végül a Hajtóművek és Festőberendezések Gyárában kialakult emberi kapcsolatoknak meghatározó szerep jutott Király Erzsébet életében, azonban leírása szerint a Csillaghegyi Lenárugyárhoz hasonló összetartó közösségek nem alakultak ki. Ez köszönhető volt annak, ahogy erre korábban utaltam, hogy egy-egy gyárnál kevés ideig dolgozott, így a gyári közösségbe való beilleszkedésre nem is adódott lehetőség. Aztán az 1970-es évek első felétől elhagyta a gyáripart, a könnyebb munka és magasabb bér reményében a vendéglátóiparban helyezkedett el, előbb jobb helyeken felszolgálóként, majd egyre silányabb kocs mák alkalmazottjaként. Vándorló életmódot élt, sűrű időközönként váltogatta a munka- és lakóhelyeit. Az egyén szempontjából a munkahely mellett a lakóhelynek kiemelten fontos szerep jutott, amely többnyire determinálta az egyén kapcsolathálózatát, életmódját és boldogulási lehetőségeit is.¹¹ Az 1950-es és 1960-as években a vidékről betelepülők voltak a leginkább kitéve a rossz lakáskörülmények és egyéb

¹⁰ BFL VIII. 1127 fond 428. doboz Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely iratai.

¹¹ Résztben a lakóhely – kényszerhelyzet problémakört is vizsgálom: A szexuális szokások átalakulása Pesten egy 20. századi munkás-élettörténet fényében. (http://socio.hu/uploads/files/2015_3/grexa.pdf)

nehézségek miatti szegregációnak.¹² A rossz, főleg külvárosi lakáskörülmények között élő családos vagy egyedülállók mellett a munkásszállók lakói is ugyanígy a társadalom periferiájára sodródhattak.¹³

Magánéletében – kétszer volt férjénél – sem sikerült tartós kapcsolatot kialakítania. A rosszabb hírű vendéglátóipari helyek dolgozóinak és törzsvendégeinek ziláltabb, több esetben deviáns jegyeket viselő életmódja, a külvárosi leromlott lakóhelyek és az ebből való kitörés lehetetlensége mind-mind hozzájárult, hogy magánélete is egyre rendezetlenebbé vált, folyamatos társadalmi periferiára kerülés, lecsúszás és deviáns viselkedés – alkoholproblémák, öngyilkossági kísérletek – figyelhetők meg az életében. Király Erzsébet élettörténetét az állandó kitörési szándék és ennek kudarca jellemzi, ennek lenyomataként is értelmezhető gyakori munka- és lakóhelyi vándorlása.

*

Király Erzsébet 1993. április 11-én, húsvét vasárnapján, 51 évesen kezdte el írni életének történetét. Munkanélküliként a megélhetést biztosító, nem bejelentett munkahely megszerzése az egyik meghatározó története az 1993-as évnek. Amint betöltötte az ötvenedik életévét, 1992 nyarán, a privatizációval párhuzamosan elküldték az Észak-Pesti Vendéglátóipari Vállalatból. Próbált elhelyezkedni sikertelenül, végül kénytelen volt munkanélküli segélyért folyamodni, amelyet igen megalázónak tartott. Azonban a kis összegű jövedelemből egyedülállónak nem tudta fedezni kiadásait. Ebben a társadalmi helyzetben, kisnyugdíjasként, nagyipari és elsősorban vendéglátóipari múlttal és kapcsolatokkal egy gyenge presztízsű jövedelemkiegészítő állásra tehetett szert: *„Kati hamarosan lábra állt és elmentünk az Ádám Éva étterembe, de ő nem jött be. Kerestem a vezetőt, aki éppen ebédelt a személyzeti asztalnál és örömmel vette tudomásul jövedelem célját, hogy elvállalom a toalett tisztítását azért a pénzért, amit a vendégek fizetnek. Tíz forint volt a használati díj. Szóval közölte a vezető, aki nem sokkal volt idősebb nálam és intelligenciája magasabb az átlagosnál, hogy délután visszamehetek. Boldogan siettem kifelé a Katihoz, aki odatapadt a bizományi ékszerbolt ablakára. Alig tudtam elvonszolni, örömmel közöltem vele, hogy a Dénes főnöke elfogadott klotyósna, végül ennek ő is örült és mentünk haza. 1993. december 6-án birtokba vettem a klotyót, mely csupa csempe volt, gyönyörűen felújított és modern. Igaz, el volt hanyagolva, de ultra hypós vízzel egy perc alatt rendbe hoztam. A férfiaknak a lépcsőn fölfelé, a nőknek lefelé volt. Végül már csak kasszírozni kellett. Másnap újból bementem és folytattam a csempék tisztítását, mert az elődöm egy idős asszony volt, aki mindég berúgott és a főnök elküldte. Míg én oda nem kerültem, nagyon elhanyagolt volt, minden nap találtam tisztogatnivalót. Eltelt egy hét is, mire ez a gyönyörű toalett részemről elfogadhatóan tisztává vált. Végre hófehér lett az egész,*

¹² Valuch 2005:226.

¹³ Lásd Erről Bartha 2012 és Kohut 2008

amit sajnós egyes vendégek nem becsültek, megrongálták, ahol lehetett és piszkot hagytak maguk után és nem fizettek. Mindent eltértem és eltakarítottam, hisz örültem, hogy dolgozhatok. A legtöbb vendég azért kulturált volt és dicsértek, amiért olyan higiénikusan és tisztán találtak mindent. Külön törülközőket hordtak be, mert nem mindenki vette igénybe a szárítógépet. Örültem, mert akkor még segélyt kaptam és jól jött hozzá a kiegészítő pénz a kicsit megalázó munkából. Első nap négyszázötven forint jött be, de volt, hogy kétszáz, de ha rendezvény volt, akkor megkerestem a hét-nyolcszáz forintot is. Ebből a pénzből el tudtam tartani azt a kis farkaskutya tacsó keveréket is, amit a Mártáék adtak, akiknek két zsemleszínű tacsijuk volt.”¹⁴ Király Erzsébet egyre romló fizikai állapota miatt egy évig tudott az étteremben feketén alkalmazott takarítóként dolgozni. Ebben az időszakban a munkanélküli segélyből és az említett, változó bevételekből jó szinten fedezni tudta kiadásait. 1994-ben megpróbált betegnyugdíjat¹⁵ igényelni, majd, miután betöltötte a nyugdíjkorhatárt, öregségi nyugdíjért folyamodott.¹⁶

Visszatérve az idézett szövegrészhez: az 1990-es évek változásai közepette Király Erzsébet élte „hétköznapi életét”, és egy tipikusnak mondható léthelyzetet – munkanélküliség, rokkantsági nyugdíjaztatás, előrehozott öregségi nyugdíj – élt meg, amely a nagyipari munkásságot, illetve ezt a korosztályt érintette a legjobban. A mindennapi élet gondjai – a mindennapi betevő biztosítása, a rezsi kiegyenlítése, a gyógyszerek fedezése és nem utolsósorban a magányosság – mellett még egy komoly félelem nehezedett rá, az, hogy az önkormányzati tulajdonú lakásból utcára kerül. Tíz év várakozást követően, közvetlenül a rendszerváltást megelőzően sikerült egy VII. kerületi tanácsi összkomfortos lakáshoz hozzájutnia. Ebből a perspektívából szemléli Király Erzsébet az elmúlt ötven év eseményeit, életét és ebből a szemszögből értékeli a napi politikai helyzetet.

A rendszerváltást követő egzisztenciálisan nehéz élete, lakás szempontjából bizonytalan helyzete ellenére Király Erzsébet soraiban nyomát sem leljük a Kádár-rendszer iránti nosztalgiának. Állami gondozottként több gondoskodást várt volna el a korabeli rendszertől. Csupán az ifjúsága fogta el jóérzéssel, ami

¹⁴ Király 2015: 180–181.

¹⁵ E kényszerpályákon mozgott a társadalom jelentékeny része. A statisztikai felmérések alapján a rokkantsági nyugellátásban részesülők kétharmada az 1990-es évek elejétől részesül illyesfajta juttatásban. Különösen kiugró évnak minősült a 1992/93-as év – a munkanélküliség ebben az évben érte el a tetőpontot –, amikor az 1997-es évre vonatkozó összes rokkantsági nyugellátásban részesülők 23,8%-át leszállékolták. A rokkantsági nyugdíjasok növekedéséhez minden bizonnyal az is szervesen hozzájárult, hogy a társadalom bizonyos rétege egészségileg „leromlott” állapotban volt. Az 1970-80-as években készült szociológiai felmérések kimutatták, hogy az egyének, családok a munkaerejük teljes kihasználásával próbáltak plusz jövedelemhez jutni. Az egyének egészségének romlásához a munkaerejük kihasználása mellett a rossz munkakörülmények is hozzájárultak. (Kolosi-Tóth 2000)

¹⁶ A korabeli szabályok szerint 1993 közepén lehetővé vált, hogy azok is igénybe vegyék az előrehozott nyugdíjat, akiknek megvolt a megfelelő szolgálati ideje és a munkanélküli ellátás kimerítését követően egy éven belül elérték a nyugdíjkorhatárnál legfeljebb 3 évvel fiatalabb életkort.

fizikai erőnlétet, biztos munkát, mozgalmas társasági életet jelentett a nyugdíjas évekhez képest, ugyanakkor felnőttkorának jelentős részét rossz állapotú, szegényes albérletekben, gyermekkorát nyomorúságos nevelőotthonokban tengődte át. A gyermekotthonban mindennapos volt az élelmiszer-fejadag szűkössége, a ruházkodás nagyfokú hiánya és a nevelőtanárok bántalmazó viselkedése. *„Belegondolok, hogy soha nem volt jó kormány, egyedül a fiatalságom volt, amit különböző sufnikban tengődtem át, de mégis szép volt. (...) Igaz, az állam törődött velem a maga módján, de például Hajdúnánáson soha senki nem ellenőrizte, hogy milyen sorsunk van, hogy ócska köpenyben és felemás cipőben meneteltünk a suliba, és mindég éhesek voltunk. Csak mikor az énekkarba jártam, és mint népi táncos szerepeltem, akkor volt normális ruha rajtam.”*¹⁷ Az árva, félárva, nevelőotthonokban nevelkedettek még inkább azt érezhették, hogy az állam magukra hagyta őket, és családi kapcsolatok híján még nehezebben tudtak boldogulni az otthonokban töltött évek után.

Király Erzsébet visszaemlékezésének a rendszerváltás előtti időszakra vonatkozó részei néhány rövid megjegyzést kivéve szinte teljesen politikamentesek. Ebben a részben összesen három, politikai közélethez köthető epizódot említett, egyrészt felelevenítette 1956 kisvárosi megéléstörténetét, másrészt két kritikus véleménynek adott hangot. Az általános társadalmi érdektelenség a politikai közélet iránt a Kádár-korszakban általánosnak mondható. Az 1956-os forradalmat követően elsősorban a fiatal és a bejáró munkásság körében a közélettől való teljes elfordulás volt tapasztalható. Ez a fajta érdektelenség aztán a fiatal szakmunkások esetében is jelentkezett, tájékozatlanok voltak a politikában és szinte kizárólag anyagi kérdések foglalkoztatták őket.¹⁸ Az 1970-es években készített politikai közélettel kapcsolatos felmérések is nagyfokú tájékoztatlanságról tanúskodnak: *„1971-ben egy felmérés során a fővárosban megkérdezettek mindössze 7%-a tudta, hogy ki a parlamenti képviselője; 1984-ben 12%-ra emelkedett ez az arány. A kisebb városokban és a falvakban értelemszerűen valamivel jobb volt ez az eredmény: 1971-ben 29, illetve 26%. 1972-ben pedig az ország felnőtt lakosságának mindössze 30%-a tudott helyes választ adni arra, hogy ki az ország miniszterelnöke.”*¹⁹

A lakosság jelentős része nem csak a politikusok személye tekintetében volt tájékozatlan, hanem az 1969-70-ben készült vizsgálatok azt jelezték, hogy a „politika” fogalmát sem tudták megfelelően definiálni: a megkérdezettek egyötöde a külpolitikával azonosította, egynegyede csak a *„hatalom szférájába tartozó dolgokkal”*. Mindössze 20% vonatkoztatta a társadalmi körülmények egészére, illetve az ország belső és külső viszonyaira egyaránt, a közvélemény-kutatásban résztvevők egyharmada nem tudott vagy nem adott választ a kérdésre.²⁰ Az 1980-as évek második felére nőtt a politikai kérdések iránt érdeklődők száma, ugyanakkor a megkérdezettek majdnem fele a politikai ideológiák tekintetében nem

¹⁷ Király 2015:209.

¹⁸ Pittaway 2006:28.

¹⁹ Hankiss 1989:70 idézi: Beluszky 2000:149.

²⁰ Vásárhelyi 2005:12–13.

tudott eligazodni. Ez magyarázható részben azzal, hogy a Kádár-korszak eredményesen depolitizálta a közvélemény jelentős részét, és ha gyakorlati és helyi szinten érdekelte is őket a politika, ennek ideológiai háttérével vagy nem voltak tisztában, vagy nem is váltott ki érdeklődést belőlük: „*vagy egymásnak szögesen ellentmondó nézetek sorával értett egyet, vagy mindenféle politikai-ideológiai attitűddel kapcsolatos véleményt határozottan elutasított. A lakosság másik felének politikai-ideológiai orientációi viszont meglehetősen differenciált képet mutattak. A felnőtt lakosság egytizede – a »moralisták« – csak a társadalmi morállal összefüggő kérdések iránt mutatott érdeklődést, a gazdasági problémák és a hatalmi-politikai kérdések azonban nem foglalkoztatták. A megkérdezettek 8 százaléka – akiket a kutatók »militáns moralistáknak« neveztek – a társadalmi morállal és a devianciákkal összefüggő kérdésekben rendkívül szigorú álláspontot foglaltak el, és ezeken túl a civil társadalom megerősítésének kérdései is foglalkoztatták őket, a közvetlen politikai ideológiai dimenziókkal viszont nem törődtek. A lakosság 6 százaléka elsősorban a szociális kérdések megoldását tartotta fontosnak, politikai-ideológiai orientációjukat pedig a fennálló hatalmi viszonyokkal való egyetértés és ezek megszüldésének igénye jellemezte.*”²¹

Ebben a korabeli magyar társadalomra jellemző kontextusban értelmezhető Király Erzsébet fogalomhasználata, illetve a társadalomra, politikai közélet leírására alkalmazott ellentmondásos szóhasználat: „*Történt egyszer, hogy klubdelutánt rendeztünk és a Szovjetunióból meghívtunk olyan fiatalokat, mint mi voltunk. Nagyon meglepődtem, mert nagyon egyszerű, szegényes ruhába voltak öltözve. Nem csoda, hisz a szovjet kormányzóságnak fegyvergyártásra, rakétára és úrhajóra kellett minden pénz, amit a polgároktól sanyargattak ki.*”²² A szövegrész jól tükrözi a visszaemlékező kritikai véleményét, ugyanakkor fogalomhasználat tekintetében meglehetősen zavaros a szóhasználat: az ország lakóinak megnevezésére a memoárban a polgár mellett a nép, a polgárság, az állampolgár szavakat használta. Király Erzsébet ezeket a fogalmakat szinonimaként alkalmazta a közemberek, bérből és fizetésből élők leírására. Ugyanakkor sem a munkás, sem a dolgozó – a szocialista ideológiában használt állampolgár értelemben – nem fordul elő a visszaemlékezésben. A tíz éves munkáslét identitásában nem hagyott mély nyomokat. Azonban a kusza fogalomhasználat ellenére az idézett sorokból jól körvonalazódik, hogy a visszaemlékező az erőltetett iparosítást az alacsony életszínvonallal, jelen esetben a szegényes fogyasztással – ruházkodással – állította szembe. Az életszínvonal mint hivatkozási alap mindvégig megtalálható az írásban. Elsődlegesen a fogyasztás – élelmiszer, ruházkodás és persze a lakókörülmények – határozták meg a közérzetét.

Király Erzsébet az 1956-os forradalmat a Hajdúnánási Leányotthonban, általános iskolai tanulóként élte át. Az északkelet-magyarországi kisvárosban jelentős megmozdulásokra került sor, amelynek hatása a helyi iskolákban is

²¹ Vásárhelyi 2003:14.

²² Király 2015:56.

éreződött: „Azonban egy téli napon – nem emlékszem pontosan, hogy leckét írtam-e, vagy verset, mert sajnos tanulni nem szerettem, csak az irodalmat, a verseket és mindenféle dalokat, balladákat, amelyeket a társaimtól tanultam – arra rebbentem föl, hogy a társaim az orosz könyveket tuszkolják a kályhába. Nagy volt a zsvaj, mondván, kitört a forradalom. Én is fogtam a könyvemet és idétlenül, de benyomtam a kályhába. A nevelőnő rémülten figyelt minket, egyik másik osztálytársam sírásba kezdett, hogy mi lesz a szüleikkel, és hogy talán sohase látják egymást, én azonban figyelmen kívül hagytam a sírásukat, és jó hangosan kijelentettem, hogy bár csak háború lenne, akkor én meghalnék. Mintha darázsba nyúltam volna, úgy rám támadtak, mire a nevelő igyekezett higgadtan közölni velük, hogy nem kell a dolgot komolyan venni, mert Király Erzsinek nincsenek szülei, azért mondott ilyeneket. Aztán nem törődtek velem, ők tovább sírtak a szülei után. Ettől kezdve folyamatosan szólt a rádió az ebédelőben, és szívszorongva álltunk vigyázban – még evés közben is – valahányszor elhangzott a himnusz. Aztán áttértünk a német nyelv tanulására. Ez nekem jobban tetszett, csak az volt a baj, hogy hiába volt könnyebb, én hamar elfelejtettem, akár a többi leckét. Később bemondták a rádióba, hogy Nagy Imrét felakasztották hazaárulás vádjával, gondoltam úgy kell neki, annyira vádolták őt, hogy akkor azt gondoltam, megérdemelte.”²³ A szövegrész Nagy Imre kivégzésének megítélésével kapcsolatban is fontos adalékként szolgál,²⁴ láthatjuk azt, hogy a visszaemlékező mit gondolt a múltban, és ez a kollektív emlékezet hatására hogyan változott.

Ahogy már említettem, Király Erzsébet az államszocializmus egész időszakát kritikusan szemlélte, és általában pragmatikus szempontok alapján, saját élettörténetébe illesztve ítélte meg. A kritikai vélemény folyamatosan megjelent Király Erzsébet emlékezetében, amely többnyire a látótávolságban lévő vezetők-re vonatkozott. Ebben az is közrejátszott, hogy volt egy-egy személy a közvetlen ismerősi körében, akik formálták a véleményét: „Erik közölte velünk, hogy nekünk fogalmunk sincs, hogy hány méter árut lopnak el a felesek naponta, és hogy nekünk csak ezerkétszáz forintot fizetnek havonta.” Itt már megjelennek a felső vezetők és a munkások közötti jövedelmi különbségek.

A következő munkahelyén, az Óbudai textilgyárban már komoly rendszerellenesség is megfogalmazódott: „... összeveszttem egy nővel, nem tudtam, hogy kommunista, közöltem, hogy utálom az oroszokat, meg behajtogatják az embereket a TSZ-be, és kérdeztem még, hogy miért kell fizetnünk a KISZ-nek két forintos bélyeget stb.

²³ Király 2015:28–29.

²⁴ Október 30-án a helyi gimnáziumban és a két általános iskolában is megalakították a Pedagógus Munkástanácsot. A település gimnáziumában már október 26-án megszüntették a DISZ szervezetét, megalakították a diákszövetséget és összeállították – a budapesti és vidéki egyetemeken megfogalmazottakhoz hasonlóan – a 34 pontból álló követelésüket és utcai demonstrálásra készültek, de aztán e szándékuktól elálltak. Eközben a város főterén a több mint 1000 fős tömeg leverte, ledöntötte a kommunista jelképeket, behatoltak a városházára, az adóhivatalba, ahonnan kidobálták a begyűjtési lapokat és adóívket. Október 27-én Debrecenből érkezett egyetemistákkal megalakították a Forradalmi Bizottmányt. Az általános iskolások már az első napokban összetépték a tankönyveket. (Völgyesi 1993)

Büntetésből leraktak a műhelybe lézerkezelőnek, ahol ügyelni kellett arra, hogy a festett és dobszárítón kijövő anyagot ne hagyja visszakapja a gép.”²⁵ Vidéki nevelőanyját és annak családját komolyan érinthette a földek államosítása, és ez Király Erzsébet mentalitásában is szerepet kapott. A vidéki származású munkások általában az alapján ítélték meg a rendszert, hogy a földek államosítása milyen hatással volt a családjukra.²⁶ A KISZ-el kapcsolatos megítélését a KISZ-vezetővel kapcsolatos negatív emléke is befolyásolhatta: „Egyszer egy gyári rendezvény keretében, mint KISZ tagok elutaztunk a Kékestetőre. Arra emlékszem, hogy fuldokoltunk a nevetéstől majd egész éjjel. Még voltunk valahol egy barlangban is. Kihasználva a sötétséget, a zsidó KISZ titkár letámadott, alig vártam, hogy kiérjünk, nagy mérgesen kiabáltam, hogy mit akart ez tőlem, de a lányok kinevettek, némelyik azonban komolyan vette.”²⁷

Az államszocializmus két meghatározó személye közül se Rákosi Mátyás, se Kádár János nem szerepel politikai kontextusban. Egyszer említette az 1950-es évek első felének emblematisz figuráját, Rákosi Mátyást, de ebben az esetben sem úgy, mint a hatalom egyik meghatározó személyét, hanem az első cigarettagyújtási élményéhez kapcsolódóan: „Képzeld el, kedves naplóm, egyszer a B. Marikával mentem kimenőre, nagyon jópofa, vidám, vicces és olyan fiús típus volt. Végigmertünk a korzón, ez a Csillagbörtön közvetlen közelében volt, állítólag Rákosi elvtárs is ott volt, lényeg, hogy fiús tempójával a Marika becsalt egy kapu alá és elővett egy cigarettát és mondta, hogy a füstöt le kell nyelni. Kipróbáltam, de pillanatok alatt majdnem megfulladtam. Ütögette a hátam, nagy nehezen észhez tértem, akkor vettem észre, mennyire meg volt ijedve. Később megint megpróbáltuk.”²⁸ Kádár Jánost pedig csupán mint egy korszak névadóját említette.

Király Erzsébet alacsony iskolázottsága és periférikus helyzete ellenére érdeklődő volt, és a korabeli politikai közéleti szereplőkkel ellentétben a korszak számtalan művészéről és színészéről említést tett. Nyilvánvalóan ez a fajta információ érte el, vagy érdekelte a korabeli, a párt által irányított tömegmédiából. A rendszerváltás után a politikai közéleti vitákat is hallgathatta a különböző tévé- és rádióadásokban, és kritikai véleményének hangot is adott a visszaemlékezésében.

*

Tehát Király Erzsébet gondolkodását az államszocializmus időszakában alapvetően vidéki múltja és a közvetlenül, a hétköznapokban szerzett tapasztalatai, a saját és a látótávolságában élők egzisztenciális helyzete és véleménye határozta meg. Politikai ideológia tekintetében nem volt elkötelezett, így a rendszerváltást követően is a saját és a „hétköznapi kisember” optikáján keresztül ítélte meg

²⁵ Király 2015: 49–50.

²⁶ Bartha 2011b: 73.

²⁷ Király 2015: 40.

²⁸ Király 2015: 34.

az adott kormányt. A visszaemlékezésből arra következtethetünk, hogy a rendszerváltástól várta valójában a tömegek helyzetének rendezését – „1989-ben bejött a többpártrendszer. Ekkor arra gondoltam, hogy kiemelkedik közülük az, aki a polgárok pártján van” – írta. A kelet-európai lakosság túlnyomó többségéhez hasonlóan Király Erzsébet is az életszínvonal növekedését, élhetőbb életkörülményeket remélt a rendszerváltástól. Részéről talán azért volt még nagyobb ez a várakozás, mert a Kádár-időszakban a stabil munkahely ellenére is nehéz körülmények között élt. Az 1990-es években abba a társadalmi csoportba tartozott, amely a legnehezebben élte meg a változást, és nem is sikerült alkalmazkodnia az új helyzethez. Az említett mellékállás által sikerült még anyagi téren rendeznie a helyzetét, de a kiegészítő jövedelem elvesztése után a szegényes hétköznapi és társadalmi elszigeteltség, elmagányosodás maradt csak a számára. A Kádár-rendszert is csak ekkor emlegette fel, lényegében a rendszerváltás előtti és utáni helyzet összehasonlításának kontextusában, amelyben már keményen megjelent az 1990-es évek, az egyik napról a másikra tengődő kisnyugdíjas keserősége és tehetetlensége is: „A mai politikusok arra hivatkoznak, hogy a Kádár-korszaktól nem örökölték semmit, így hát a polgároktól kell behajtani és az államoktól kölcsön kérni, amit szintén rajtunk hajtanak be. A hatalomra törésük nem ismer határt. Ezzel csökkentik nemzetünk létszámát, mert például egy feltaláló, vagy tudós természetesen elhagyja országunkat, oda mennek, ahol képességüket megfizetik. Aztán ez a bizonytalanság megöli az embereket, mert például kérdés, hogy aki nem tudja megvenni a lakását, nem adják-e el a fejük felől olyanoknak, aki meg bírja venni. Idegeskedek miatta én is és még több millióan. Este, mikor lefekszem, mindég arra gondolok, vajon holnap is lehajthatom-e a fejem e fedél alatt. Kádár elvtárs halála után 1989-ben bejött a többpártrendszer. Ekkor arra gondoltam, hogy kiemelkedik közülük az, aki a polgárok pártján van. Sajnos megdöbbenésekre céljuk – cirkuszi viselkedésük által – a minél nagyobb hatalomra törés, miközben a nép egyre megy lejjebb, és ezt figyelmen kívül hagyják egészen addig, míg mindegyik meg nem szedi magát a mi vérünk által. Elvakultak a hatalomtól. Az áremelkedésben nem ismernek határt, mert ha például a húst sokan nem tudják már megvásárolni, ez őnekik öröm, mert így többet tudnak exportálni, így van ez a gyógyszerekkel is. Nehéz volna felsorolni, hogy ez a mocskos pár ezer ember mi mindennel teszi tönkre a kis országunkat. Nagyon nem tetszik nekem, hogy „majom” módra akarnak rendszert váltani, utánozni az Egyesült Államokat vagy a Nyugatot, ahol olyan fejlődés van, hogy a polgárok nem szenvednek hiányt, nem kell a jó falatokról lemondaniuk, míg nálunk már a tejről is le kell mondani és számtalan sok mindentől.”²⁹ A szerző a remélt jobb élet helyett munkanélküliséggel, hajléktalansággal, inflációval, korrupcióval és az alsó társadalmi rétegek teljes leszakadásával szembesült. Így a visszaemlékezés 1990-es évekre vonatkozó részeiben Király Erzsébet szélsőséges, heves és indulatos politikai véleménynek adott hangot. A rendszerváltás utáni saját bizonytalan egzisztenciális helyzete hozzájárult

²⁹ Király 2015:198.

indulatos fogalmazásához. Emellett az események időben közelebbiek voltak, és így intenzív érzéseket váltottak ki belőle, amelyek a szövegben is jól tetten érhetők, a textus kevésbé koherens, több az ismétlés és sok erős érzelmetöltetű szót használt, mint „vérünk által”, „sátáni ötletek”, „féreg.” Az imént említett szavak használatát vallásos olvasmányai is befolyásolták, ugyanis Király Erzsébet a rendszerváltozást követően egy kisegyházhoz csatlakozott. Ezzel a közösséggel próbálta meg pótolni a hiányzó családi, rokoni kötelekeket. A Biblia mint olvasmány először a vidéki nevelőanyjával kapcsolatos gyermekkori élményeiben tűnik fel, tehát a vallással kapcsolatos fogékonyságot is gyermekkorából hozta. Emellett egy nagyvárosban családi kapcsolatok híján egy kisegyház közössége támaszt és segítséget nyújthatott egy kiszolgáltatott kisnyugdíjasnak.

A fokozódó vagyoni egyenlőtlenségek, a korrupció, az állami vagyon külföldi tulajdonba való kerülése még inkább fokozták dühét. A korrupció többször is megjelent a visszaemlékezésben. Emellett azonban saját csalását is bevallotta: *„Nagyon óvatosnak kell lenni ebben a Tocsik rendszerben, mert ezek is összeopták a polgárok pénzét, egészen nyolcszáz millió forintot, és ha ki nem derült volna, még mindig lopnának. Igaz, így is kifosztanak bennünket, így aztán nem csoda, hogy az állampolgárok is minden alkalmat megragadva fosztogatnak. Megvallom őszintén, én sem vagyok különb, mert bizony egy ismerősem elintézte a villanyórát és a gázórát, amit ha ellenőriznének, azonnal észrevennék, hogy lopom a villanyt és a gázt. Igaz, most besegít az önkormányzat, de ki tudja, meddig tudnak. Hát tudod, drága naplóm, ez a család is lopja az erőmet, nem éri meg, ezért elhatároztam, ha rajtakapnak, végzek magammal. Addig is, hogy ne vegyék észre, az óraállásokat papírra írom és kiteszem az ajtóra, és mikor jönnek a számláért, úgy teszek, mintha nem lennék itthon.”*³⁰

A fent idézett részekből nyilvánvalóvá válik, hogy a rendszerváltás utáni hatalmat sokszor említette és dühösen szapult, úgy, hogy a Kádár-korszakban is elég nehéz körülmények között, viskókban, sufnikban, szenes raktárban tengődött, és csak 1988-ban tíz év várakozás, számos beadvány után jutott hozzá egy, a VII. kerületben lévő szükséglakáshoz, majd 1990-ben, 48 évesen egy egy-szobás, komfortos tanácsi lakáshoz. A rendszerváltást követő 14 évet végigkísérte az aggodalom, hogy nem tudja megvásárolni az önkormányzati tulajdonú lakást, és utcára kerül: *„Ami még aggaszt, hogy a lakók többsége megvette a lakást, én viszont nem, és féltő, hogy ez a piszok rendszer elveszi, és bedugnak egy szegényházba. Pedig azt gondoltam, ha fiatalon otthontalan is voltam, legalább most, életem alkonyán, nyugodtan hajthatom le a fejem végre. Azonban a Sátán uralkodása sokunkat kerget a bizonytalanságba. Igaz, most nem iszom, nem is kívánom, de nem is telne rá. Mégis foglalkoztat az öngyilkosság gondolata, pedig amikor 1990-ben végleg megkaptam a lakást, azt hittem, elfelejtettem ezeket a gondolatokat. Igaz, Istennek nem tetsző gondolat ez, így próbálom elhessegetni. Mikor a közértbe megyek, sok mindenről le kell mondani, és csak a legfontosabbat veszem meg, hogy fel ne kopjon az állam, és a szennyeseimet is*

³⁰ Király 2015:213.

ki tudjam valamivel mosni, mert a higiénia fenntartása is luxus ma már. Remélem, sőt biztos vagyok benne, hogy Isten ígérete hamarosan eljön és a népsanyargatók pénzükkel együtt elpusztulnak.”³¹ Végül egyik tehetősebb barátnőjének segítségével – eltartási szerződéssel – sikerült megvásárolnia a lakást 2004-ben.

Király Erzsébet – a korszak munkásainak jelentős tömegeihez hasonlóan – élethelyzetét és az uralkodó gazdasági-politikai rendszert 1989-ig és azt követően is életszínvonalának alakulása függvényében ítélte meg. A Kádár-kor a biztos munkával, a kiszámíthatósággal, „a garantált megélhetési minimum intézményével” a leszűkített szabadságjogok mellett is nagyobb biztonságot jelentett számára, mint az azt követő, egzisztenciálisan bizonytalan évek. Emellett a munka önbizalommal, a társadalmi hasznosság érzetével ruházta fel a szerzőt, ahogy Kádár János 1975-ben, a XI. pártkongresszuson összegezte: „[t]ársadalmunkban a munka minden jog alapja. A szocializmus a munka társadalma, amelyben a munkaképes embernek dolgoznia kell, hogy jogai legyenek.”³² Politikai ideológiák tekintetében nem volt elkötelezett, mégis vidéki nevelőanya és családjának mentálitása nyomot hagyott értékrendszerében, ugyanakkor a közösségi nevelés nem volt igazán befolyással ideológiai gondolkozására. A politikai közélet iránt az 1990-es éveket megelőzően érdektelen és tájékozatlan volt, mindemellett kritikai véleményének nyilvánosan is hangot adott. A rendszerváltás után minimális létfeltételeinek megengedése következtében kiváltott heves indulatait tovább mélyítették a médiában látott hatalmas életszínvonalbeli különbségek, a nagy vagyonok felhalmozódása és az általános korrupció. Király Erzsébeten az 1990-es évek végére – a totális elszegényedés, az elmagányosodás, a médiában látott politikai és gazdasági visszaélések következtében – teljes politikai kiábrándultság és apátia vett erőt, ezt az érzést tovább erősítette, hogy politikai ideológia tekintetében nem mutatott valódi elköteleződést és egy koherens világnézetnek, értékrendszernek sem volt birtokában: „Most május 10-én újabb választás volt, a papírokat úgy dobtam be, ahogy adták, csak azért mentem, hogy a listán legyek és hogy az önkormányzat ne kössön belém. Tulajdonképpen a Fidesz is elnyomó lesz, és a saját zsebükre dolgoznak. Belegondolok, hogy soha nem volt jó kormány, egyedül a fiatalságom volt, amit különböző sufnikban tengődtem át, de mégis szép volt.”³³

Király Erzsébet a fent idézett részt 1998-ban vetette papírra. Ezt követően 2001-ig még találunk néhány naplószerű bejegyzést, amely elsősorban megélhetési gondjaira és a lakás megvásárlására koncentrálnak. Ezt követően azonban már nem jegyezte fel emlékeit, gondolatait, csak egy 2007-ben készült fénykép alapján feltételezhetjük, hogy súlyos betegség után hunyt el 2009 elején.

³¹ Király 2015:207.

³² Szabó 2007:165.

³³ Király 2015:231.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bartha Eszter 2011a: „Én csalódtam ebben a kapitalizmusban.” A munkástudat fejlődése az NDK-ban és Magyarországon a rendszerváltás után. *Múltunk* 1. 17–45.
- Bartha Eszter 2011b: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan, Budapest.
- Bartha Eszter 2011c: Munkások az államszocializmusban: Életszínvonal, politika és legitimáció. Bevezető megjegyzések. *Eszmélet* 91. 83–92.
- Bartha Eszter 2012: „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen.” Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. *Korall* 49. 58–81.
- Beluszky Tamás 2000: Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall* 1. 137–154.
- H. Sass Judit 1995: *Szubjektív történelem 1980–1994*. MTA Szociológiai Intézet Societas Alapítvány, Budapest.
- Kemény István 1972: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* 1. 36–48.
- Kemény István 1990: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a 70-es évek elején*. VITA, Budapest.
- Király Erzsébet 2015: *Kedves naplóm. Egy munkásasszony emlékei*. (A tanulmányt írta és a szöveget gondozta Grexa Izabella.) Corvina, Budapest.
- Kohut Tamás 2008: „Erkölcsei téren ma már a szállókon rend van” Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain. *Korall* 32. 60–77.
- Kolosi Tamás (szerk.) 2000: *A század és rendszerváltás társadalma*. Budapest
- Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.) 2000: *A század- és rendszerváltás társadalma*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kovács Éva (szerk.): *Tűkörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, 2008.
- Monostori Judit 2009: Aktív korúak nyugdíjban. Doktori disszertáció. (elektronikus elérhetőség: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/396/1/monostori_judit.pdf) (utolsó letöltés dátuma: 2016. 04.30.)
- Pittway, Mark 2006: A magyar forradalom új megközelítésben. *Eszmélet* 72. 11–31.
- Pittway, Mark 2011: A magyar munkásság és a rendszerváltás. *Múltunk* 1. 4–18.
- Szabó Márton 2007: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall* 20. 151–171.
- Szalai Erzsébet 2005: *Az első választás*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: „Puszi Kádár Jánosnak” Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Napvilág, Budapest.
- Valuch Tibor 2005: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Valuch Tibor 2007: Kis magyar retro. Egy jelenség társadalmi és tudati háttere. *Debreceni Disputa* 4. 4–7.

Varga Zsuzsanna 2012: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall* 49. sz. 37-58.

Vásárhelyi Mária 2005: *Csalódások kora. Rendszerváltásul nézetben*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.

Völgyesi Zoltán 1993: *Helyi forradalom Hajdúnánáson 1956-ban*. Polgármesteri Hivatal, Hajdúnánás.

A munkások és a politika

Választási eredmények Budapest történelmi munkásnegyedeiben, 1994–2014

A hagyományos törésvonal-elméletek¹ szerint a munkásság választói viselkedése a gazdasági törésvonal segítségével vázolható föl, vagyis az iparban dolgozó fizikai munkások a munkásérdekeket képviselő szocialista pártokra szavaznak. Ennek földrajzi lenyomata alapján az iparosodott régiók, illetve a városokon belül a munkásnegyedek jelentik a baloldali, munkáspártok bázisát. További kutatások rámutattak arra, hogy nem pusztán a munkásság földrajzi koncentrációja eredményez munkáspárti többségű választókerületeket, hanem a negyedeken belül a szomszédsági hatás is érvényesül.

Egyrésztől érvényes ugyan az osztályszavazás, vagyis az ipari munkahelyeken dolgozó és munkáskörnyéken élők nagyobb valószínűséggel szavaznak a munkáspártokra.² Ezen túl viszont angliai vizsgálatok azt próbálták bizonyítani, hogy nem pusztán a társadalmi helyzet és a pártválasztás között van kapcsolat, hanem a (társadalmi helyzettel erősen összefüggő) lakóhely és a pártpreferencia is összefügg.³ A szomszédsági hatás (neighbourhood effect) azon alapul, hogy a közvetlen kommunikáció hozza létre a hasonló választói viselkedést, vagyis egy adott környéken, ahol az emberek együtt élnek, megosztják nézeteiket egymással, így hatnak egymásra. Ez a hatás nemcsak egyirányú és nem csupán a hasonló társadalmi helyzetű egyének között áll fent, hanem egy negyeden belül hat a különböző társadalmi helyzetűekre is.

A nyugat-európai munkásság baloldali kötődése az évtizedek során jelentősen meggyengült. Ennek egyik oka a néppártosodás, amikor is a szocialista pártok már nem csak a munkások szavazatait keresték, viszont a kereszténydemokraták üzenetei is eljutottak e társadalmi csoporthoz, vagyis csökkent az osztályszavazás jelentősége.⁴ Másrészt pedig a hagyományos munkásság is felbomlott, a dezindusztrializáció és a globalizáció miatt az európai munkásság nemcsak létszámában csökkent, hanem az új gazdasági szerkezet a munkásság hagyományos kötődéseit is felszámolta. Hozzájön még ehhez, hogy az 1970-es évektől a nagyvárosi munkásnegyedek egy jelentős része eltűnt, átalakult a városrehabilitációs tevékenységeknek köszönhetően. Ezek a negyedek

¹ Lipset–Rokkan 1967.

² Dalton 2006.

³ Miller 1978.

⁴ Dalton 2006.

a városok legszegényebb részeit jelentették: ipari környezetbe ékelt alacsony komfortfokozatú lakóépületekből álltak. A jóléti állam sok esetben ezek lebontásával és új lakónegyedek (lakótelepek) építésével próbált megoldást kínálni a munkásság lakásproblémáira.⁵

Az 1980-as évekig a munkásnegyedek lakói a baloldali bázisát jelentették, ez igaz volt a szociáldemokrata pártokra, például Nagy-Britanniában vagy Hollandiában; továbbá a kommunista pártokra is, ahol jelentős tényezőknek számítottak, mint Franciaországban vagy Olaszországban.⁶ Az 1990-es évektől figyeltek fel arra, hogy az akkor megerősödő új szélsőjobb oldali-populista pártok egyre inkább a munkásság körében népszerűek.⁷ A jelenségre többféle magyarázat is született, de a több országra kiterjedő összehasonlító kutatás szerint a gazdasági tényezőknek kisebb, a kulturálisnak viszont jelentős magyarázóereje van a szélsőjobbra szavazás hajlandóságát illetően.⁸ Vagyis míg korábban a munkásság baloldaliságában gazdasági és kulturális tényezők is szerepet játszottak, az új populista jobb oldali pártok esetében a kulturális kérdések (ezen belül az idegenellenesség) bizonyultak meghatározónak.⁹

Tanulmányunkban arra a kérdésre keresünk választ, hogyan alakultak a pártpreferenciák a korábbi budapesti munkásnegyedekben az 1989-es rendszerváltás utáni választásokon. Létezett, létezik-e baloldali főlény, és ha igen, mekkora ennek a mértéke? Kimutatható-e egyfajta baloldali tradíció, folytonosság a még a 20. század elején kialakult fővárosi (illetve korábban főváros környéki) „vörös övezetben”, és van-e különbség e régi munkástelepek és a szocializmusban épült lakótelepek között? A nyugat-európai folyamatokhoz hasonlóan megfigyelhető-e a szélsőjobb oldali előretörése a munkásnegyedekben a 2010-es választásokon? A különböző munkásnegyedek között mekkorák és milyen irányúak az eltérések a pártpreferenciákban, főleg a baloldal és a szélsőjobb támogatottságában? E kérdések vizsgálata előtt röviden bemutatjuk a történeti előzményeket, a régebbi korok fővárosi választói magatartását.

OSZTÁLYSZAVAZÁS BUDAPESTEN A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A Horthy-korszakban a fővárosi pártok és irányzatok által kapott szavazatok mögött valós társadalmi támogatottság is állt, ezért a választási rendszer korlátainak figyelembevételével az akkori eredmények alkalmasak a választói magatartás vizsgálatára.¹⁰ A két világháború közötti, még kisebb méretű Budapesten

⁵ Turkington et al. 2004.

⁶ McAllister et al. 2001; Becker–Curperus 2010; Platone 1977; Bibes–Alix 1963.

⁷ Taggart 1995.

⁸ Oesch 2008.

⁹ Lubbers et al. 2002.

¹⁰ Ignácz 2013.

nemcsak az összesített választási eredmények, hanem azok területi mintázatai is nagyfokú folytonosságot mutatnak, az egyes politikai irányzatok határozott térbeli elkülönülésével. A főváros akkori területén a jobboldali pártok támogatottsága az öt budai kerületből négyben (I., II., XI., XII.) domináns, míg Pesten a Belvárosban (IV.), a Józsefváros (VIII.), a Ferencváros (IX.) és Kőbánya (X.) belső részein volt bázisuk, kiegészülve néhány zuglói (XIV.) és külső-ferencvárosi szavazókörrrel. A liberálisok zárt területe lényegében három pesti kerületre (V–VII.) korlátozódott, viszont ott, a Lipót-, az Újlipót-, a Teréz- és az Erzsébetvárosban, főleg azok belső részein kiugróan jó eredményeket értek el. A szociáldemokrata bázis ezzel szemben a város külterületein volt, elsősorban Angyalföld egészén (XIII.), továbbá több kerület (III., V–X., XIV.) külső részein.¹¹

A korabeli Budapest jellemző, stabil „választási térképe” mögött tartós társadalmi-politikai törésvonalak húzódtak. A társadalmi osztály és státus, azaz a polgárság és az alsóbb osztályok (a korabeli széles értelemben vett munkás-ság) szembenállása azonban önmagában még nem tekinthető törésvonalnak, mert nem voltak egyértelmű és egységes táborok. Az elitet és a polgárságot megosztotta a keresztény–zsidó törésvonal, míg az alacsony státusúaknál jelentősen eltért a köz- és a magánszférában dolgozók választói magatartása. Így, bár a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) ténylegesen munkáspárt volt, csak a liberálisok szervezetei minősültek egyértelműen polgári pártoknak, a jobboldaliakéi már nem. Ez a képlet fokozatosan alakult ki. A keresztény és nemzeti alapra helyezkedő jobboldal arra törekedett, hogy csökkentse a baloldali pártok és szakszervezetek befolyását az alacsony társadalmi státusú csoportok körében: a közsférában a baloldali (benne a szakszervezeti) mozgalmi tevékenység korlátozásának fontos állomása volt az 1921. végi Bethlen–Peyer-paktum. Így a fővárosi választási adatok alapján 1930-ra már a közsférában dolgozó alacsony státusúak, köztük a munkások tömegei is a jobboldali pártok táborához tartoztak, azaz a jobboldal és a szociáldemokraták viszonylatában létrejött egy szűkebb, a köz- és magánszféra közötti megosztottság, illetve törésvonal. A jelenséget jól mutatja egy különleges szavazókör példája, amely egyedül a Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak (MÁVAG) kolóniájából állt. A döntően gyári munkások lakta területen azonban az MSZDP csak a szavazatok 23%-át szerezte meg, míg a jobboldali pártok 71%-ot kaptak. (Viszonyításul: Angyalföldön, a leginkább „klasszikus” munkáskerületben volt olyan szavazókör, ahol a szociáldemokraták 1930-ban 60%-ot értek el.) Nem véletlen, hogy a fővárosban az MSZDP mindig Angyalföldön szerepelt a legjobban, mert amellet, hogy ott volt a legmagasabb a munkás főbérnök és az iparban dolgozók aránya (mindkettő 60% körül 1930-ban), a népesség túlnyomó többsége bérlakásokban élt és magánvállalatoknál dolgozott. A korabeli

¹¹ Részletesebb választási térképekkel lásd: Budapest választ: <http://bpvalaszt.hu>.

Budapest más külső, alacsony státusú területein az angyalföldi „homogenitástól” való különböző eltérésekkel párhuzamosan csökkent a szociáldemokrata szavazók aránya. További szavazóköri példák igazolják, hogy a közszolgálati al-tisztek, a közlekedésben dolgozók (fővárosi tömegközlekedés, MÁV), fővárosi közintézmények (pl. kórházak) alkalmazottai, továbbá a nem rendes bérleményekben, hanem szolgálati lakásokban, munkahelyükön és speciális telepeken lakók egymást átfedő csoportjai sokkal nehezebben voltak elérhetők a baloldali ellenzéki párt számára. Az állam és a főváros irányítását szilárdan kezében tartó jobboldali hatalmi elit tehát a titkos szavazás mellett is jelentős befolyással bírt a valamilyen állami vagy fővárosi felügyelet alatt álló, alacsony státusú választók politikai értékválasztására.

Az 1930-as évek társadalmi és politikai átalakulása Budapesten az 1939. évi országgyűlési választásokon mutatkozott meg. Az osztályhelyzetben és státuson alapuló törésvonal szempontjából a meggyengült szociáldemokraták megmaradtak munkáspártnak, míg a liberálisok polgári pártnak. A jobboldalon belül már összetettebb a helyzet: a hagyományos pártok inkább a magasabb, míg az új szélsőjobboldal inkább az alacsonyabb státusúak pártja, de ez a különbség nem olyan mértékű, hogy például az új szélsőjobb sikeresebben szerepeljen a munkás városrészekben, mint a hagyományos jobboldal. A köz- és magánszfé-ra közötti korábbi egyértelmű törésvonal viszont eltűnt, még ha fent is maradtak bizonyos eltérő politikai jellemzők. Az új szélsőjobboldal a magánüzemek munkásai körében a szociáldemokraták, az állami és fővárosi alkalmazottak esetében a hagyományos jobboldal komoly vetélytársává tudott válni. Az új szélsőjobb munkásbázisát tehát nem kizárólag a szociáldemokraták adták, annak egy jelentős része olyan szavazói rétegekből állt, amelyekre korábban a hagyományos jobboldal gyakorolt befolyást.

A II. világháború utáni, 1945-ös választási eredmények hasonlóságot mutatnak a Horthy-korszakbeliekkel, annak ellenére, hogy a választójog jelentős kiterjesztésével, valamint a háború és a holokauszt miatti népességsökkenéssel jelentősen megváltozott a választók köre. A fővárosban a polgári gondolatot képviselő kiskgazdák alapbázisát a hagyományos jobboldali, magasabb státusú városrészek adták. A szociáldemokrata és a kommunista párt viszont nemcsak azokban a munkásnegyedekben szerepelt jól, ahol 1945 előtt az MSZDP, hanem a liberális irányzat korábbi belső-pesti, polgári bázisán is, összefüggésben az 1945-ös liberális polgári pártok gyengeségével. Az akkori ún. Budapest-környék, azaz a később a fővároshoz csatolt települések választási eredményei is utalnak az osztályszavazás jelenségére: az ipari jellegű részekben döntően a baloldali pártok, míg a többi területen inkább a kiskgazdapárt szerepelt jobban. A szociáldemokraták és a kommunisták kiugró eredményt értek el Csepelen és Soroksáron (összesítve 70% feletti szavazatarány), míg a kiskgazdák a szavazatok több mint felét megszerezték

a későbbi XVI. és XVII. kerületet alkotó településeken, például Mátyásföldön, Rákosszentmihályon, Rákosligeten és Rákoshegyen.¹²

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI VÁLASZTÁSOK VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZERE

A bevezetőben felvetett kérdéseink megválaszolásához az 1994–2014 közötti hat országgyűlési választás listás eredményeit vesszük alapul.¹³ Az önkormányzati és az európai parlamenti választások eredményét jórészt módszertani okokból mellőzzük az első megközelítéskor, mert a jelentősen alacsonyabb részvétel miatt az adatok összehasonlíthatósága nehezen megoldható. Ráadásul az önkormányzati választásokat sokáig az országostól részben eltérő, a helyi politika sajátosságával bíró képlet határozta meg, míg az első két európai választás inkább proteszt szavazásként működött, a harmadik pedig lényegében egy időben volt a 2014-es országgyűlési választásokkal.

A fővároson belül munkásnegyedként határoztuk meg azokat a városrészeket, amelyek egykor a munkásság számára épültek, és ahol még 1990-ben is igen magas volt a munkások aránya. Kiindulópontként az 1990-es népszámlálás adatait városrészekre aggregáltuk,¹⁴ és azt vettük munkásnegyednek, ahol a fizikai foglalkozásuk aránya meghaladta a 60%-ot (akkor Budapesten minden második foglalkoztatott esett ebbe a kategóriába). Noha a fizikai foglalkozásuk aránya a belső lakóövnben is több helyen meghaladta a 60%-ot (például a VII. kerület külső, illetve a VIII. és IX. kerületek középső részein), azokat nem vontuk be a vizsgálatba, mert az 1990-es évek második felétől ott nagyarányú átalakulás kezdődött, gyors népességcserével.¹⁵ Az így lehatárolt munkásnegyedekhez beválogattuk a fővárosi szavazóköri közül azokat, amelyek döntően oda tartoztak.

A későbbi népszámlálásokról nem rendelkezünk hasonló adatbázissal a fizikai foglalkozásuk megoszlásáról, annyi bizonyosra vehető, hogy számuk jelentősen visszaesett, térbeli eloszlásuk is feltehetően változott az elmúlt 25 évben. Az viszont nagy valószínűséggel elmondható, hogy azon városrészek közül, ahol nem volt jelentős építkezés (erről később bővebben), ott a társadalmi státus nem változott jelentősen. Az elképzelhető, hogy olyan városrészek, amelyek 1990-ben még nem tartoztak a munkásnegyedek közé, az elmúlt évtizedekben hasonló társadalmi miliőjú lakóhellyé váltak, bizonyosan ide tartozik több kis és

¹² Hubai 2010.

¹³ Az 1990-es választást adathiány miatt nem tudtuk vizsgálni, de egyben mellőzhetőnek is tartjuk, mert azt még sok szempontból az átmenetiség jellemezte.

¹⁴ A városrészekre való aggregálással lehetővé lehetett elkerülni egy-egy munkásszálló adatának torzító hatását.

¹⁵ Berényi 2012.

nagy lakótelep. Jelen írásunkban azonban nem a munkásság lakóhelyi mobilitását, vagy az egyes városrészek pozíciójának alakulását próbáljuk meg feltárni, hanem az egykori munkásnegyedekben élők pártpreferenciájának alakulására koncentrálunk. Az 1990-es adatok alapján általunk lehatárolt munkásnegyedeket épp ezért nem bővítettük, átalakulásukat azonban igyekszünk követni.

Választás	Összes szavazókör	Vizsgált munkás szavazókör		
		“tisztá”	átépülő	összes
1994	1628	336	9	345
1998	1627	338	12	350
2002	1612	336	13	349
2006	1598	300	36	336
2010	1605	282	68	350
2014	1472	265	62	327

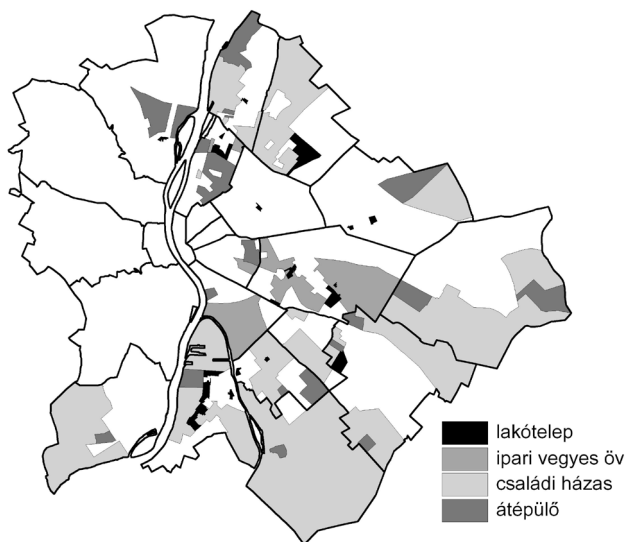
1. táblázat. A vizsgált fővárosi szavazókörök száma, 1994–2014

Az 1990-es évtizedben a város belső átalakulása viszonylag lassú volt, a lakásépítések száma rendkívül alacsonynak számít mind a korábbi, mind a 2000-et követő időszakhoz képest.

Az ezredfordulótól dinamikusan bővülő lakás piac főleg a 2000-es évek közepétől jelentősen átrajzolta a munkásnegyedek bizonyos részeit. Azokat a szavazóköröket, ahol új társasház, lakópark, esetleg új parcellázások során családi és sorházak épültek, külön kategóriába soroltuk (átépülő szavazókörök), hiszen itt a hagyományos lakónépesség mellett megjelent egy attól társadalmi-demográfiai jellemzőiket tekintve teljesen eltérő réteg.¹⁶ Ez a kontraszt főleg a rossz fekvésű, az ipari környezetben lévő munkásnegyedek esetében igen nagy, a legtöbb ilyen szavazókör ezekben a városrészekben található, míg a legkevesebb a szocializmus során épült lakótelepeken belül.

A munkásnegyednek tekintett városrészekben belül négy kategóriát alakítottunk ki a beépítésük és ezzel összefüggésben a társadalmi státusuk szerint (lásd 1. ábra). Egyrészt az 1945 előtt épült, döntően kis alapterületű és alacsony komfortfokozatú lakásállományt tartalmazó régi munkásnegyedeket különböztetjük meg az államszocializmus során felépült lakótelepektől. Utóbbiak esetén hozzá kell tenni, hogy a lakótelep-állománynak csak egy kisebb része tartozott a munkásnegyed kategóriájába 1990-ben, mert sok lakótelepen a fizikai foglalkozásúak aránya nem érte el nemcsak az általunk meghatározott 60%-ot, de több esetben még a fővárosi átlagot, azaz az 50%-ot sem. (A lakótelepek összességében a fizikai foglalkozásúak aránya átlagos volt: 51,5%.) A régi munkásnegyedek kategóriáján belül pedig külön kezeljük a jórészt a külső kerületekben fekvő,

¹⁶ Kovács–Hegedűs 2014; Csizmady 2008.

1. ábra. A vizsgált munkásnegyedek elhelyezkedése Budapesten

alacsony beépítésű, döntően családi házas részeket, illetve az átmeneti övben lévő, vegyes beépítésű negyedeket. Ez utóbbiba tartoznak egyrészt a telepes építésű régi munkáskolóniák melyek szinte szegregáltan, funkciószegény ipari környezetben helyezkednek el, a lakásállományuk homogén és igen alacsony színvonalú.¹⁷ E telepes részeken él a leginkább elszegényedett, deprimált népesség, és itt minimális fejlődés történt az elmúlt évtizedekben. A terület másik részét a teljesen vegyes (családi és társasházakból álló), de nem telepszerűen épített régi munkásnegyedek alkotják. Ez utóbbiak teszik ki a jelentősebb részét ennek az ipari, vegyes övnek egészen 2006-ig, amikortól erősen fogyni kezdenek az átépítések miatt. Végül külön kategóriát képeztünk a különböző átépülő negyedekből is. A továbbiakban az egyes kategóriák rövid elnevezése (lakótelep; családi házas; ipari, vegyes öv; átalakuló) alatt is e városrésztípusoknak csak a munkás jellegű területeit értjük, az ettől való eltérést külön jelezzük.

¹⁷ Gyáni 1992.

A MUNKÁSNEGYEDEKBEN SZÜLETETT EREDMÉNYEK AZ EGYES VÁLASZTÁSOKON

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
Munkáspárt	2,7	2,6	2,6
MSZP	39,4	34,1	35,2
Agrárszövetség	1,6	1,8	1,8
SZDSZ	20,3	20,9	20,8
FIDESZ	6,4	6,1	6,1
Köztársaság Párt	5,2	4,6	4,7
MDF	11,0	15,9	15,0
KDNP	4,8	5,8	5,6
FKGP	6,0	4,3	4,6
MIÉP	2,6	3,8	3,6

2. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 1994

1994-ben a párteredmények közül a legnagyobb eltérés a Magyar Szocialista Párt (MSZP) és a Magyar Demokrata Fórum (MDF) esetében van: előbbi öt százalékponttal jobban szerepelt a munkásnegyedekben, míg utóbbi ugyanilyen mértékben rosszabbul. Fővárosi átlaga felett szerepelt a vizsgált helyeken a Független Kisgazdapárt (FKGP), átlaga alatt a Magyar Élet és Igazság Pártja (MIÉP), míg a többi pártnál átlagos eredményeket kaptunk (+/–1 százalékpont).

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
Munkáspárt	3,0	2,7	2,4	2,6	2,7
MSZP	43,0	37,2	37,2	36,6	39,4
Agrárszövetség	1,2	2,0	1,8	1,4	1,6
SZDSZ	21,5	18,7	19,8	20,9	20,3
FIDESZ	6,5	6,7	6,1	7,0	6,4
Köztársaság Párt	5,0	4,4	5,6	5,4	5,2
MDF	9,3	13,7	11,6	11,9	11,0
KDNP	3,6	5,2	5,7	5,1	4,8
FKGP	4,4	6,2	7,0	6,7	6,0
MIÉP	2,4	3,2	2,7	2,5	2,6

3. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 1994

A munkásnegyedeken belül az egyes kategóriákat megvizsgálva egyértelművé válik, hogy az MSZP leginkább a lakótelepeken ért el kiugró eredményt, ahol a szavazók 43%-a támogatta a pártot. Az egyértelmű szocialista bázis abban is megmutatkozik, hogy a 110 lakótelepi szavazókör közül csak egy olyan volt, ahol a párt a fővárosi átlaga alatti eredményt ért el. Ezzel szemben itt az összes jobboldali párt (MDF, FKGP, MIÉP és a Kereszténydemokrata Néppárt, KDNP) átlaga alatt szerepelt, összesítve is 20% alatti eredményt értek, amely messze elmaradt összesített fővárosi átlaguktól (29%). Ezeken a lakótelepeken az akkori liberális pártok – a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) és a Fiala Demokraták Szövetsége (Fidesz) –, ha csak kevéssel is, de átlaguk felett szerepeltek. A régi munkásnegyedekben az figyelhető meg, hogy a külső, családi házas és az ipari, vegyes övezet eredményei alig különböznek, egyedül az MDF esetében mutatható ki eltérés (az utóbbiban két százalékponttal jobb eredményt ért el). Ez a kiegyenlítettség nem meglepő, hiszen ezek a régi munkásnegyedek a lakótelepekhez képest idősebb népességgel rendelkeznek, és ekkor még jelentős státusbeli különbségről nem beszélhetünk a két övezet között.¹⁸ A régi munkásnegyedekben a szocialisták fölénye jóval kisebb, mint a lakótelepeken, a jobboldali pártok viszont rendre az utóbbiakban szerepeltek valamivel jobban. A munkásnegyedekben elért párteredményeket megvizsgáltuk egy további, kerületi metszetben. Ebből a szempontból két kerületet érdemes kiemelni, ahol az átlagtól jelentősen eltérő eredmények születtek. Az egyik a XVI. kerület (azon belül is Cinkota), ahol a kevés munkásterületen a szocialisták és szabad demokraták is átlaguk alatt, míg a kisgazdák kiugróan jól szerepeltek. Ezzel szemben Csepelnek az a sajátossága, hogy az MSZP a régi munkásnegyedekben is hasonlóan jól szerepelt, mint a lakótelepeken (40% felett), ahogy mindegyik kategória csepeli részein az SZDSZ is egyértelműen átlag feletti eredményt ért el (23%).¹⁹

Mindezek a megállapítások részben illeszkednek az 1994-ben feltárt, közvélemény-kutatásokból származó eredményekhez. Az akkori vizsgálatok mindegyikében szerepelt, hogy az MSZP bázisa két jól elkülönülő csoportból áll: a menedzserekből és magas státusú köztisztviselőkből, illetve a (fizikai) munkásokból. Szintén megjelent az, hogy a munkások között az FKGP támogatottsága is magasabb az átlagnál. Az 1994-es elemzésekben viszont országos szinten az akkor

¹⁸ Itt hangsúlyozni kell, hogy a külső, családi házas övbe nem a teljes külső övezet tartozik, hanem azoknak csak a főleg munkások által lakott része.

¹⁹ Jelen tanulmányunkban nem tudunk kitérni rá, de fontos megemlíteni azt a kérdést, hogy a munkásnegyedeken belüli pártpreferencia különbségekben tapasztalható, több esetben konzekvens eltérés összefüggésben áll-e a munkásság különböző rétegeivel. Ebből a szempontból befolyásoló tényező lehet az üzemméret (Bechhofer 1974), erre utal a példánk is: Csepelen, ahol feltehetően a gyáripari munkásság van túlsúlyban, erősebb a baloldali kötődés. Hasonló rétegződési különbség lehet a szocializmus idején épült lakótelepeken élők (a lakótelepi lakáshoz jutás a munkásság esetében egyértelműen a felfelé mobilitást jelentette), illetve az önálló családi házban lakók között.

még széles szavazótáborral rendelkező SZDSZ alulreprezentáltsága, illetve az MDF átlagos támogatottsága mutatkozott meg a munkásság körében.²⁰

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
Munkáspárt	4,3	3,8	3,9
MSZP	36,5	32,3	33,1
SZDSZ	8,9	11,5	11,0
FIDESZ	24,3	27,1	26,5
MDNP	1,8	2,7	2,6
MDF	2,3	4,0	3,7
KDNP	1,7	1,8	1,8
FKGP	12,1	7,7	8,6
MIÉP	8,1	9,0	8,8

4. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 1998

1998-ban az alaptendenciák hasonlóak voltak, mint négy évvel korábban. Az MSZP és az FKGP jobban szerepelt a munkásnegyedekben, mint máshol, de a különbség mértéke akkor már közel ugyanakkora volt a két párt esetében (4,2–4,4 százalékpont). A jobboldal fő ereje, akkor már a Fidesz képében ismét rosszabbul szerepelt a vizsgált területen, ahogy a kispárttá vált MDF is. 1994-hez képest újdonság, hogy az SZDSZ a visszaesésével (szavazataránya a fővárosban a felére csökkent) alulreprezentálttá vált a munkásnegyedekben.

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
Munkáspárt	5,1	3,8	3,7	4,1	4,3
MSZP	39,1	34,5	34,9	36,1	36,5
SZDSZ	9,4	9,0	8,4	10,3	8,9
FIDESZ	23,7	24,7	24,7	25,0	24,3
MDNP	1,7	2,2	1,8	1,8	1,8
MDF	2,0	2,9	2,4	2,4	2,3
KDNP	1,3	1,7	2,1	1,7	1,7
FKGP	10,6	12,0	13,4	10,6	12,1
MIÉP	7,1	9,2	8,6	8,0	8,1

5. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 1998

²⁰ Wiener 2008.

A munkásnegyedeken belüli kategóriák eredményeinek szerkezetében sincs radikális változás, és inkább egyfajta kiegyenlítődés ment végbe. A kisgazdapárt már a lakótelepeken is fővárosi átlaga felett kapott szavazatokat, bár a fő bázisa továbbra is a külső, családi házas övezetben volt. A szocialistáké pedig a lakótelepeken, de ott az átlagnál nagyobb volt a visszaesés a részvételi arányban (erről később bővebben lesz szó). A Fidesz és az MDF, illetve az SZDSZ minden kategóriában a fővárosi átlaga alatt szerepelt úgy, hogy a jobboldali pártok inkább a lakótelepeken, míg a liberálisok a régi munkásnegyedekben értek el rosszabb eredményt. A vizsgált lakótelepeken kiemelhető még a baloldali Munkáspárt némi fölül-, illetve a szélsőjobboldali MIÉP alulreprezentáltsága. Az átépülő munkásnegyedet leginkább az SZDSZ javuló szereplése jellemzi. Ezek azok a városrészek, ahol még az 1990-es évek legelején épültek kisebb beruházásban döntően társasházak részek, környezetüktől viszont erőteljesen különböztek, azoknál messze magasabb komfortfokozatú lakásaiba fiatal középosztálybeliek költöztek, hasonlóan az 1980-as évek végén épült lakótelepekhez.²¹ Ez az átépülésnek még egy korai fázisa, a vizsgált szavazóköri körben is csak kisebb részt jelentettek ezek a területek, de már kimutatható, hogy a fiatalabb középosztálybeliek inkább a centrista pártokat, jelen esetben az SZDSZ-t preferálják. Az egyes kerületek munkásnegyedei közül ugyanaz a két városrész tért el a leginkább a többitől, mint 1994-ben. A XVI. kerületiekben kiugró kisgazda (például az ottani családi házas részen a fővárosi átlaga kétszeresét szerezte meg a párt) és átlag feletti Fidesz eredmény volt, míg a csepeliekben a szocialisták szavazataránya majdnem kétszerese lett a fiatal demokratákéénak (40%–22%). Ezenkívül a XXIII. kerület, Soroksár családi házas részein tapasztalható az a sajátosság, hogy a két legnagyobb jobboldali párt támogatottsága viszonylag közel került egymáshoz: Fidesz 21% – FKGP 16%.

Róbert Péter országos szintű elemzése az 1990–1998 közötti, választások után készült közvélemény-kutatásokról osztályhatást elsősorban az MSZP szavazóinál állapított meg, azzal, hogy a párt erős munkástámogatottsága 1998-ra elenyészett. Az FKGP-t az alacsony státusú, hátrányos helyzetű „vesztesek” pártjaként határozta meg, amelynek osztályjellegét érdemes tovább vizsgálni. Az SZDSZ és Fidesz esetében a nem osztályalapú támogatottságot mutatták az adatok. Ugyanakkor a nem egyértelmű eredmények ellenére a szerző általában fontosnak tartotta az osztályszavazást, és annak további vizsgálatát, mert úgy vélte, más módszerekkel a vizsgált időszakra is kimutatható összefüggések tárhatók fel, például a Fidesz esetében is.²²

²¹ Egedy 2001.

²² Róbert 1999.

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
Munkáspárt	2,1	1,7	1,8
MSZP	50,0	42,6	44,1
SZDSZ	6,8	10,3	9,6
Centrum párt	5,6	5,8	5,7
FIDESZ-MDF	29,1	32,2	31,6
FKGP	0,3	0,3	0,3
MIÉP	6,0	7,2	7,0

6. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 2002

2002-ben a pártpaletta beszűkülésével (azon belül főleg a kisgazdák kiesésével) és a szavazatok koncentrációjával párhuzamosan nemhogy csökkentek, hanem a két korábbi választáshoz képest markánsabbá váltak az addig is meglévő különbségek baloldali, liberális és jobboldali pártok között. A vizsgált munkásnegyedekben az MSZP több mint hét százalékponttal jobban szerepelt, mint a főváros más területein, és az ott szavazók felének támogatottságát nyerte el, míg ezzel összefüggésben a Fidesz–MDF szövetség és az SZDSZ viszont rosszabb eredményt ért el (3 és 3,5 százalékponttal).

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
Munkáspárt	2,5	1,8	1,9	2,1	2,1
MSZP	53,5	50,1	47,9	47,5	50,0
SZDSZ	6,9	7,2	6,7	8,8	6,8
Centrum párt	5,4	5,0	5,8	5,8	5,6
FIDESZ-MDF	26,3	29,1	31,0	29,1	29,1
FKGP	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3
MIÉP	5,3	6,7	6,4	6,4	6,0

7. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 2002

A részletesebb adatok szerint is nőttek a különbségek. A lakótelepeken egyértelmű a szocialisták fölénye, az erős és egyben kiegyensúlyozott bázist az is jelzi, hogy a párt a 111 ide sorolható szavazókör mindegyikében magasabb szavazatarányt kapott a fővárosi átlagánál (44,1%). E területen a Munkáspártot kivéve minden más párt, így a Fidesz–MDF, az SZDSZ és a MIÉP is saját fővárosi átlaga alatt teljesített. A régi munkásnegyedekben ugyanezt látjuk, ha az átlagtól való kisebb eltérésekkel is. 2002-ben a korábbinál jobban elkülönültek

egymástól a külső, családi ház, illetve az ipari övezet vegyes beépítésű részei is: előbbi kategóriában közelítette meg legjobban a Fidesz–MDF a fővárosi átlagát, míg utóbbiban az MSZP 50% feletti eredményt ért el. Az átépülő városrészek jellemzője ezúttal nemcsak az SZDSZ viszonylag jobb, de a szocialisták relatív gyengébb szereplése is.

A munkásnegyedek kerületi megoszlásában továbbra is a jobboldalibb XVI. kerületi szavazókörök (összesített átlag: Fidesz–MDF 33%, MIÉP 8%), és a baloldali csepeliek (összesített átlag: MSZP 53%) emelkednek ki. (A szocialisták összesítve közel 53%-ot kaptak a kőbányai munkás szavazókörökben is, de azok között nincsenek olyan családi ház típusú részek, ahol a párt egyébként gyengébben szerepelt.)

A 2002-es választások utáni közvélemény-kutatás eredményeiből szintén kiolvasható az MSZP erősödése és a jobboldal gyengülése a munkásság körében, azzal a megszorítással, hogy a mérések szerint a munkajellegcsoportok szerinti osztályszavazás a korábbiaknál is kisebb szerepet játszott a választói magatartásban. Ugyanakkor az országos szintű adatok szerint a Centrum Párt fő jellemzője a fővárosiasság és az „elitjelleg” volt, és az, hogy a táborából hiányoztak a munkások.²³ A fent bemutatott, fővároson belüli adataink szerint viszont a Centrum igen hasonlóan szerepelt a munkásnegyedekben, illetve a főváros más részein, szemben például a szabad demokratákkal. Hozzá kell tenni, hogy nagyon nehéz mérni egy újonnan alakult és a fővárosban is csak 6%-os eredményt elérő párt szavazóbázisát.

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
Munkáspárt	0,8	0,6	0,6
MSZP	50,9	42,0	43,8
SZDSZ	8,9	13,1	12,3
MDF	5,2	5,3	5,3
FIDESZ-KDNP	31,3	36,1	35,1
MIÉP-Jobbik	2,9	2,9	2,9

8. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 2006

A 2006-os választásokon már nem volt akkora átrendeződés, mint az előzőn, a koncentráció minimálisan nőtt is, és a politikai centrum erősödött, míg a MIÉP visszaesésével a hagyományos szélsőjobb erőteljesen visszaesett. A fővárosban is igen gyengén szereplő MIÉP–Jobbik közös lista alig 3%-os támogatottsága mellett meglehetősen hektikus képet mutatott, a szavazatok területi eloszlása nem hasonlított sem a korábbi MIÉP, sem a későbbi Jobbik eredményeire, de ez

²³ Wiener 2008.

a támogatottság amúgy is annyira alacsony, hogy nem érdemes részletesebben elemezni. Elmondható, hogy az MSZP és a Fidesz szavazataiban alig van változás, az előbbi továbbra is az egyetlen párt, amelyik a munkásnegyedekben ért el a fővárosi átlagánál messze jobb eredményt.

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
Munkáspárt	1,0	0,9	0,7	0,6	0,8
MSZP	55,6	51,6	48,7	46,8	50,9
SZDSZ	8,6	8,6	8,6	11,6	8,9
MDF	4,7	4,7	5,4	5,9	5,2
FIDESZ-KDNP	27,6	30,9	33,4	32,2	31,3
MIÉP-Jobbik	2,5	3,3	3,2	2,8	2,9

9. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 2006

Noha már az előző választás is az 1990-es évek legvégétől beinduló ingatlanpiaci fellendülés idejére esett, ez a munkásnegyedeket akkor még nem igazán érintette, a beruházások az első etapban a családi házas külső övezetet és a belső lakóövet érintették. Az évtized közepére azonban a változás elérte az egykori ipari övezetet, és kiterjedt a külső lakóövre is. Az átépülő negyedeket tartalmazó szavazókörök száma 2006-ra jelentősen megemelkedett: az ebbe a kategóriába sorolható választójogosultak száma több mint két és félszerese a 2002-esnek. Ennek a rendkívül vegyes lakosságú övezetnek a választói magatartása is jelentősen eltért a többi munkásnegyedétől: az ekkor a politikai centrumban elhelyezkedő SZDSZ és MDF itt érte el legjobb eredményeit. (Ezzel szemben a Fidesz a külső, családi házas részen, míg az MSZP a lakótelepeken kapta a legnagyobb támogatottságot.) Mindez elsősorban a hagyományos munkásnegyedek felbomlásának következménye, ami elsősorban a XIII. és a X. kerületeket érintette, és nem annyira népességcseréről, mint inkább a lakosság bővüléséről van szó (szemben a belső lakóövezettel, itt nem kellett minden új ház felépítéséhez régieket elbontani), vagyis itt a korábbi lakónépesség jelentős része megmaradt, csak a közelébe költözött egy összetételét tekintve jelentősen különböző társadalmi réteg. Az átépülő és a hagyományos munkásnegyedek különbségéből az látszik, hogy ahol a hagyományos népességnél magasabb státusú és fiatalabb lakónépesség jelent meg, ott a centrista pártok rendre jobb eredményt értek el.

A közvélemény-kutatások akkor már nem közöltek a foglalkozási csoportok szerinti bontást, a korábbi osztályszerkezetre utaló jellemzőket a végzettségbeli különbségekkel helyettesítették. Ez kombinálva a lakóhellyel utalhat ugyan a

munkásság pártpreferenciáira, de leginkább csak az derült ki belőle, hogy az MSZP az alacsony végzettségűek és a fővárosiak körében volt népszerűbb.²⁴

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
MSZP	25,4	25,3	25,3
LMP	11,3	13,2	12,8
MDF	4,1	4,8	4,7
FIDESZ-KDNP	45,4	46,6	46,3
Jobbik	13,7	10,1	10,8

10. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 2010

A 2010-es választásokon az addigi pártszerkezet felborult, a két korábbi nagy párt egymáshoz való viszonyának átrendeződése és két új szereplő megjelenése döntően átalakította a korábbi pártpreferenciákat. Önmagában a Jobbik 11%-os fővárosi eredménye is teljesen megváltoztatta az erőviszonyokat, de szavazatainak területi eloszlása azt mutatja, hogy a nyugat-európai új populista szélsőjobb-oldali pártokhoz hasonlóan a párt nagyvárosi szavazói között a munkásság, az alacsony státusúak felülreprezentáltak. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a Jobbik jóval országos átlaga alatt szerepelt Budapesten, így a munkásnegyedekben csak relatív sikert ért, jelentősen elmaradva a két nagy párttól. Új szavazóbázisának viszont nem sok köze van a korábbi MIÉP-táborhoz, hiába van jelentős személyi és ideológiai átfedés a két párt között, választási eredményeik területi különbségei között több az eltérés, mint a hasonlóság. Korábban a jobboldali pártok közül csak az FKGP érte el legjobb eredményeit a munkásnegyedekben.

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
MSZP	29,6	24,4	23,8	24,4	25,4
LMP	10,3	10,6	11,0	13,3	11,3
MDF	3,5	3,6	4,1	5,0	4,1
FIDESZ-KDNP	42,6	45,5	47,1	44,7	45,4
Jobbik	14,0	15,9	13,9	12,6	13,7

11. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 2010

²⁴ <http://median.hu>; Wiener 2008.

A Jobbik esetében kirajzolódik a státussal való összefüggés a munkásnegyed kategóriákon belül is: az iparral vegyes átmeneti övben a legnagyobb a támogatottsága, az átépülő negyedekben pedig a legkisebb (és ezen belül is, minél jobban átépült egy negyed, annál kisebb a Jobbik-szavazók aránya). A populista szélsőjobb megjelenése, valamint az MSZP visszaesése mellett figyelemre méltó, hogy megszűnt a Fidesz korábbi egyértelmű alulreprezentáltsága a munkásnegyedekben. Azon belül továbbra is magasabb a támogatottsága a régi munkásnegyedekben, főleg a külső, családi házas részen, míg a lakótelepeken és most már az átépülő helyeken alacsonyabb. Az MSZP a korábbiakhoz hasonlóan a lakótelepeken volt a legjobb, viszont egyértelmű fordulatot jelez, hogy a párt a munkásnegyedekben csak a fővárosi átlagát érte el. Az egyre jelentősebb részt kitevő átépülő negyedekben az LMP és az MDF érte el legjobb eredményét, a két nagy párt pedig valamivel az átlaga alatt szerepelt. Az átépülő városrészek mellett megjegyzendő, hogy a 2000-es évek végére már a többi munkásnegyed városon belüli pozíciója sem volt ugyanaz, mint korábban. A nagy lakótelepek helyzete tovább romlott, a panelfelújításoknak nincs olyan felértékelő hatása, ami a helyi társadalom összetételére hatna, így a mintánkba tartozó lakótelepekről elmondható, hogy jelentős pozícióvesztést szenvedtek el a lakáspiacon a 20 évvel ezelőtti helyzetükhöz képest. A régi munkásnegyedek közül a vegyes beépítésű ipari területek némelyike a város legszegényebb részeit alkotja, míg a családi házas kategória heterogénebbé vált, de összességében továbbra is a külső övezet szegényebb részét alkotja.

2010-ben elsősorban a két új parlamenti párt szavazóbázisa kapcsán kerültek elő a választók társadalmi-demográfiai hátterére vonatkozó információk. A Jobbik esetében egy, a 2009-es európai parlamenti választás után, de még az országgyűlési előtt készült vizsgálat elsősorban az életkor (döntően a fiatalok), továbbá a nem (inkább a férfiak) és lakóhely (inkább kistelepülések) hatását mutatta ki a szélsőjobboldallal való szimpatizálásban, szemben például a végzettséggel vagy vagyoni helyzettel. A tanulmány szerzői egyben cáfolni kívánták azt az hipotézist, hogy „a létbizonytalanságban élő, a gazdasági válság által sújtott, a társadalom periferiájára került elkeseredett emberek” szavaztak volna a pártra.²⁵ Volt olyan mérés, amely a gazdaságilag aktívak többségét mutatta az inaktívakkal szemben.²⁶ Egy, már 2010-es tavaszi felvétel elemzése szerint viszont a fiatalok és a férfiak meghatározó jelenlétén túl a Jobbik szavazói átlagos iskolai végzettségük, és „döntő többségükben leginkább a diákok, a fiatal munkanélküliek és a munkások közül kerülnek ki”, bár ennek ellenére inkább a középosztályba sorolják magukat, ami a kutatók szerint erős frusztrációra utalhat.²⁷

²⁵ Karácsony–Róna 2010.

²⁶ Rudas 2010.

²⁷ Grajczjár–Tóth 2011.

A survey-ken alapuló kutatásokhoz képest a választások eredményeinek területi jellegzetességeit vizsgáló elemzések a Jobbikra adott szavazatok és a leszakadó régiók szoros összefüggését mutatták ki, mind országos, mind pedig helyi, fővárosi szinten.²⁸

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
MSZP-Együtt-DK-PM	35,3	37,2	36,8
LMP	7,2	9,4	8,9
FIDESZ-KDNP	37,2	38,8	38,5
Jobbik	16,1	11,1	12,1
További pártok	4,2	3,6	3,7

12. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 2014

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
MSZP-Együtt-DK-PM	37,6	31,6	33,7	36,1	35,3
LMP	6,3	7,2	6,8	9,3	7,2
FIDESZ-KDNP	34,4	39,6	39,1	36,7	37,2
Jobbik	17,4	16,7	16,3	13,9	16,1
További pártok	4,4	4,9	4,1	4,1	4,2

13. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 2014

A 2014-es választáson induló pártok száma a jelentősen átalakított választási rendszer következményeként addig nem látott mértékben bővült, igaz, az újonnan létrejött pártok együttes eredménye is olyan alacsony, hogy elhanyagolható a választói magatartás vizsgálatánál. Ennél nagyobb változást hozott, hogy az MSZP több más párttal közösen indult, ami a választási térképein is nyomot hagyott. Új elem, hogy a két nagy párt összesített budapesti eredménye most először igen kiegyenlített volt, miközben a fővároson belüli különbségek így is nagyok. Ami a munkásnegyedeket illeti, az előző választáson megfigyelhető jellegzetességek tovább erősödtek: a Jobbik a régi munkásnegyedekben és a lakótelepeken érte el legjobb eredményét, míg a Fidesz a régi munkásnegyedekben, az MSZP a lakótelepeken, az LMP pedig az átépülő negyedekben. Az MSZP-nél viszont először fordult elő, hogy (közel két százalékponttal) rosszabb eredményt ért el a munkásnegyedekben, mint a főváros többi részén. Így a választási szövetségben induló párt csak a lakótelepeken tudta megelőzni a Fideszt,

²⁸ Hubai 2011; Szabó 2013.

az átépülő részeken szinte teljesen egyformán szerepeltek, míg a régi munkásnegyedekben, és azon belül az egyre fogyó, így egyre inkább csak legrosszabb helyzetű munkáskolóniákat tartalmazó ipari, vegyes övben a legnagyobb a Fidesz előnye az MSZP-vel szemben (nyolc százalékpont). Vagyis a munkásnegyedekben nemcsak a populista szélsőjobboldal térnyerése figyelhető meg, ahogyan az a nyugat-európai nagyvárosokban is lejátszódott, hanem a jobboldal vezető pártja is relatív jól szerepel, még hozzá a leginkább elszegényedő részen. Míg utóbbit 2010-ben még magyarázni lehetett az akkori kormány elleni protesszt szavazással, 2014-re ez a lehetőség már nem áll fenn.

A VÁLASZTÁSI RÉSZVÉTEL JELLEMZŐI ÉS VÁLTOZÁSAI A MUNKÁSNEGYEDekben

Választás	Munkásnegyed	Többi városrész	Különbség: munkás – többi
1994	69,6	75,5	-6,0
1998	56,6	65,6	-9,0
2002	73,0	78,8	-5,7
2006	69,3	75,6	-6,3
2010	65,3	71,0	-5,8
2014	63,5	70,1	-6,6

14. táblázat. A részvételi arányok különbsége a munkásnegyedek és a többi városrész között, 1994–2014

A szakirodalomban egyetértés mutatkozik abban, hogy a választásokon való részvétel egyik fő meghatározója a társadalmi helyzet: a státus csökkenésével egyre kisebb a szavazói hajlandóság is. Ennek megfelelően a munkásnegyedekben a részvételi arány mindig egyértelműen alacsonyabb volt a főváros más részeihez képest, és a különbség mértéke is nagyfokú stabilitást mutat (hat százalékpont körüli értékek). Utóbbi alól csak az 1998-as választás volt kivétel, amikor a szavazók aránya az átlagosnál nagyobb mértékben esett vissza a munkásnegyedekben. Ez magyarázható lenne az 1994–1998 közötti szocialista párti kormányzással való erősebb elégedetlenséggel a munkásság körében. Ugyanakkor a későbbi MSZP-kormányzás után, a 2010-es választáson ilyen eltérés nem látható, ezért érdemes megnézni a különböző munkásnegyedek adatait is.

Választás	Részvételi arány (%)			Különbség (százalékpont)	
	családi házas	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas – lakótelep	családi házas – ipari, vegyes öv
1994	70,8	71,0	59,4	-0,2	11,3
1998	58,8	56,0	47,0	2,8	11,8
2002	74,3	73,7	63,4	0,6	10,9
2006	71,1	68,7	59,0	2,4	12,1
2010	67,7	63,0	56,8	4,7	10,9
2014	66,4	61,1	51,0	5,2	15,4

15. táblázat. A részvételi arányok különbsége az egyes munkásnegyed kategóriák között, 1994–2014

A részadatok szintén megerősítik a részvétel státusfüggőségét: a legalacsonyabb helyzetű lakossággal rendelkező ipari, vegyes beépítésű részeken kiugróan alacsony. 2014-ben ott már a választójogosultaknak csak a fele ment el szavazni, miközben egész Budapesten több mint kétharmaduk. Ehhez képest a lakótelepek, illetve a külső, családi házas részeken a részvétel magasabb, de még mindig rendre átlag alatti volt. 1994-ben e két munkásterület ebből a szempontból még szinte azonos volt, idővel azonban egyre markánsabb különbség alakult ki a külső, családi házas részek javára, amit részben magyarázhat a lakótelepek erősödő társadalmi lecsúszása. A lakótelepeken előbb 1998-ban, majd 2002 után esett vissza a részvételi arány, így 2010–2014-re már határozott különbség alakult ki a külső, családi övezethez képest (öt százalékpontos eltérés). Miután elsősorban a munkás lakótelepeken volt az MSZP bázisa 2010 előtt, ezért a kormányzásukkal való elégedetlenség itt erőteljesebben megnyilvánulhatott a szavazástól való távolmaradással. A választási részvételt 2010-ig vizsgáló, részletes elemzés már jelezte a korábbi szocialista szavazótábor jelentős elbizonytalanodásából fakadó részbeni távolmaradását.²⁹ Ugyanakkor ez a kiábrándulás az 1998-asnál nemcsak jóval nagyobb volt, de tartósabbnak is bizonyult, és a jobboldali kormányzás után sem múlt el.

A PÁRTPREFERENCIÁK JELLEMZŐI ÉS VÁLTOZÁSAI A MUNKÁSNEGYEDEKBEN

A főváros munkásnegyedeiben a választói magatartás nagy vonalakban együtt mozgott a fővárosi pártpreferenciákkal, tíz százalékpontonál nagyobb mértékben egyik párt eredménye sem tér el a fővárosi átlagtól 1994 és 2014 között. Ez részben abból is következik, hogy az általunk vizsgált, a szavazókörök egyötödét

²⁹ Tardos 2011.

Párt	Választás	Munkás- negyed	Többi városrész	Különbség: munkás – többi
MSZP	1994	39,4	34,1	5,3
MSZP	1998	36,5	32,3	4,2
MSZP	2002	50,0	42,6	7,4
MSZP	2006	50,9	42,0	8,9
MSZP	2010	25,4	25,3	0,1
MSZP*	2014	35,3	37,2	-1,9
SZDSZ	1994	20,3	20,9	-0,6
SZDSZ	1998	8,9	11,5	-2,7
SZDSZ	2002	6,8	10,3	-3,4
SZDSZ	2006	8,9	13,1	-4,2
LMP	2010	11,3	13,2	-1,9
LMP	2014	7,2	9,4	-2,2
FIDESZ	1994	6,4	6,1	0,3
FIDESZ	1998	24,3	27,1	-2,8
FIDESZ	2002	29,1	32,2	-3,1
FIDESZ**	2006	31,3	36,1	-4,8
FIDESZ**	2010	45,4	46,6	-1,2
FIDESZ**	2014	37,2	38,8	-1,6
FKGP	1994	6,0	4,3	1,7
FKGP	1998	12,1	7,7	4,3
MIÉP	1994	2,6	3,8	-1,2
MIÉP	1998	8,1	9,0	-0,9
MIÉP	2002	6,0	7,2	-1,1
MIÉP-Jobbik	2006	2,9	2,9	0,0
Jobbik	2010	13,7	10,1	3,7
Jobbik	2014	16,1	11,1	5,1
* 2014-ben: MSZP-Együtt-DK-PM-MLP választási szövetség				
** 2006-tól: FIDESZ és szövetségesei				

16. táblázat. Egyes pártok szavazatarányainak különbsége a munkásnegyedek és a többi városrész között, 1994–2014

magában foglaló negyedek heterogének, de a további bontás is azt mutatja, hogy még a leghomogénebbnek tekinthető egységekben sem találunk az átlagtól gyökeresen eltérő pártpreferenciákat.

A pártpreferenciák elmúlt 20 éves történetéből három időszak rajzolódik ki. Az 1990-es években a szocialisták és a kisgazdák voltak felülreprezentáltak a munkásnegyedekben élők körében az igen széles pártpalettáról. Már ekkor megmutatkozott, hogy az MSZP a lakótelepeken, míg a jobboldali populista pártként viselkedő FKGP a külső, családi házias építésű régi munkásnegyedekben ért el jobb eredményeket. Míg az 1994-es választáson a liberális pártok esetében nem volt eltérés a munkásnegyedeken belüli és a fővárosi átlaguk között, ez már 1998-ra jelentősen megváltozott, és innentől a liberális párt, azaz az SZDSZ rendre rosszabb eredményt ért el a munkásnegyedekben.

A 2002–2006-os évek választásainak két fő jellemzője, hogy a munkásnegyedekben szinte csak az MSZP felülreprezentált. A kisgazdák és a munkaspártiak lenullázódásával nem maradt olyan párt sem a jobboldalon, sem a balszélen, amelyik ott eredményesebben szerepelt volna. 2006-ra a politikai centrumban lévő MDF és SZDSZ alulreprezentált volt a munkásnegyedekben, a MIÉP–Jobbik közös lista pedig gyenge eredménye mellett nem mutatott semmilyen jellegzetességet ebből a szempontból. A 2010 utáni választási eredmények gyökeres változást mutatnak a korábbiakhoz képest. Az MSZP igen erőteljesen vesztett a népszerűségéből a munkásnegyedekben, ezzel összefüggésben a Jobbik, hasonlóan a korábbi kisgazdapárthoz, a munkásnegyedekben érte el a legjobb eredményeit. Ezen túlmenően egyre inkább szűnni látszik a nagy jobboldali párt, a Fidesz elutasíthatósága a munkásnegyedekben, ami ugyan nemzetközi összehasonlításban szokatlan, de erre a kormánypárt egyes intézkedései, de főleg az ezekre épülő retorika részben magyarázatot ad. Ugyanakkor fontos jelezni, hogy mindez csökkenő szavazói részvétel mellett ment végbe Budapesten. Ami viszont a korábbi időszakokkal folytonosságot mutat, az a politikai középnek, azaz az utolsó időszakban az MDF-nek és az LMP-nek az alulreprezentáltsága a munkásnegyedekben.

Az átalakulás nem pusztán a pártok támogatottságában bekövetkező változások, de a vizsgált terület átalakulásának is következménye. Az általunk lehatárolt munkásnegyedek továbbra is a főváros alacsonyabb státusú csoportjai által lakott városrészek, azzal együtt, hogy szegénynegyedek a főváros más területein is megtalálhatóak, a belső bérházas lakóövekben ugyanúgy, mint a nagy lakótelepeken. Húsz év alatt azonban a vizsgált terület jelentős átalakuláson ment át, hiszen míg az 1990-es évek elején csak viszonylag kevés új épület ékelődött a munkásnegyedekbe, a 2000-es évek közepére ezek száma megsokszorozódott, és a vizsgált városrészek közül egyik-másik jelentősen átalakult. (Ezek közül is leginkább Angyalföld, ahol 2014-re már két és félszer annyi átépült munkásnegyedet tartalmazó szavazókör lett, mint csak régi épületeket tartalmazó). A munkásság nem csak létszámában csappant meg a dezindusztrializáció

következményeként, de a hagyományos munkásnegyedek is széttöredezték a lakáspiaci felfutás következtében. A lakáspiaci változások azokat a városrészeket is érintették, ahol nem épültek új lakások, ezek egyre hátrébb sorolódtak a lakásosztályok között. A nagy panellakótelepek a kilencvenes években még a fiatalabb középrétegek lakónegyedei voltak, mára azonban több közülük egyre inkább az előregedő népességű, lecsúszó társadalmi osztályok lakóhelye lett. Érdemes egy pillantást vetni a pártpreferenciák alakulására, hogy a városövezet fizikai átalakulása milyen mértékben módosíthatta azt. Az 1994–2002 közötti választások során viszonylag kevés olyan szavazókör volt (tíz körüli), amit átépülőnek lehetett tekinteni, de már itt is megfigyelhetők a pártpreferenciák sajátosságai. Az SZDSZ és az első két választáson még a Fidesz ért el jobb eredményt itt, mint a régi munkásnegyedekben, az MSZP pedig csak 1998-ban, még ha a különbségek meglehetősen kicsik is voltak. 2006-tól az átépülő szavazókörök száma megsokszorozódott, és ezzel együtt a különbségek is markánsabbak lettek, elsősorban a centrista pártoknál: a liberálisok és később a zöldek esetében volt ez a leginkább nyilvánvaló, de az ekkor már mérsékelt jobboldali pozíciót elfoglaló MDF-re is igaz. Az MSZP 2006-ban még a régi munkásnegyedekben ért el jobb eredményt, viszont 2010-től már az átépülő részekben kapott arányában több szavazatot. Ezzel szemben az átalakulás nélküli, régi munkásnegyedekben a Jobbik és a Fidesz ér el jobb eredményeket.

A rendszerváltás utáni több mint két évtizedben Budapesten is megfigyelhető a nyugat-európaihoz hasonló átalakulás a munkásság politikai preferenciájában. A baloldal korábbi dominanciája erőteljesen meggyengült a gazdasági és társadalmi változások, és azokhoz kapcsolódó politikai jelenségek (a baloldal néppártosodása, majd a szélsőjobb előretörése) nyomán.³⁰ Az átalakulást erősítette, hogy Európa keleti felén a pártkötődések amúgy is gyengébbek voltak, ahogy az is, hogy a poszt-szocialista országokban a szélsőbaloldal jó része inkább nosztalgiaipártok formájában működött – szemben a nyugati országok radikális baloldali pártjaival.³¹

Vizsgálatunkban részletes képet próbáltunk nyújtani Budapest egy sajátos területének választói magatartásáról. A kapott eredményeink megerősítik azt a hipotézisünket, hogy a társadalmi státus hatással van nemcsak a részvételi hajlandóságra, de a pártválasztásra is. Mindezek a területi eredményeken alapuló elemzések nyilvánvalóan csak részben adnak magyarázatot a választói

³⁰ A bonyolult folyamat nem írható le egyszerűen azzal az aggregált választási adatokból „következő” leegyszerűsítő állítással, hogy legnagyobb mértékben a volt baloldali szavazók váltak szélsőjobboldalivá, mert a választók természetes életkori frissülése mellett a szavazók és a távolmaradók csoportjai is változhatnak, cserélődhetnek, ahogy a pártváltások is többirányúak lehetnek (A fenti tévhitet empirikus adatokkal cáfolja Karácsony–Róna 2010). Az azonban látszik, hogy az átalakuló munkásság politikai magatartása is megváltozott.

³¹ Tóka–Henjak 2007; Rose–Munro 2009.

magatartás mögöttes tényezőire, a választók foglalkozási helyzete és pártpreferenciája közötti összefüggésekre, de jó kiindulópontul szolgálhatnak további, más módszertanú kutatásokhoz.

FORRÁSOK

A magyar választási iroda adatai (interneten elérhető: <http://valasztas.hu>)
 Budapest választ. Internetes forrásközlés és adattár (<http://bpvalaszt.hu>)
 Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet felmérései (<http://median.hu>)

IRODALOM

- Becker, Frans – Curperus, René 2010: *Politics in a fragmented society. The 2010 elections in Netherlands*. International Policy Analysis, Friedrich Ebert Stiftung.
- Berényi B. Eszter 2012: *Hanyatlás és megújulás Budapest belvárosában*. Új Tudós, Budapest.
- Bibes, Geneviève – Alix, Christine 1963: Les élections législatives italiennes d'avril 1963. *Revue française de science politique*, vol. 13. no. 4. 911–950.
- Bechhofer, Frank 1974: *The politics of the old and new middle class*. International Sociological Association: World Congress of Sociology. Research Committee on Social Stratification. Department of Sociology, University of Edinburgh, Edinburgh.
- Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum, Budapest.
- Dalton, Russel L. 2006: *Citizen politics in Western democracies public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany and France*. Chatham House, Chatham, NJ.
- Egedy Tamás 2001: A lakótelepek társadalmi környezetének átalakulása a rendszerváltozás után. *Földrajzi Értesítő*, vol. 50. no. 1–4. 271–283.
- Grajczár István – Tóth András 2011: Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In: Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. 57–92.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep: a budapesti munkáslakás múltja*. Magvető, Budapest.
- Hubai László 2010: A demokrácia főpróbája – 1945. In: Feitl István – Ignácz Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten, 1867–2010*. Napvilág Kiadó, Budapest. 152–169.
- Hubai László 2011: A 2010. évi országgyűlési választások politikai földrajza. In: Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. Digitális évkönyv, Budapest.
- Ignácz Károly 2013: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Karácsony Gergely – Róna Dániel 2010: A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, XIX/1. 94–125.
- Kovács Zoltán – Hegedűs Gábor 2014: Gated communities as new forms of segregation in post-socialist Budapest. *Cities*, vol. 36, no. 1. 200–209.

- Lipset, Seymour Martin – Rokkan, Stein 1967: *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*. The Free Press, New York.
- Lubbers, Marcel – Gijsberts, Mérov – Scheepers Peer 2002: Extreme right-wing voting in Western Europe. *European Journal of Political Research*, vol. 41. 345–378.
- McAllister, Iain – Johnston, Ron J. – Pattie, Charles J. – Tunstall, Helena – Dorling, Danny F. L. – Rossiter, David J. 2001: Class dealignment and the neighborhood effect: Miller revisited. *British Journal of Political Science*, vol. 31. 41–59.
- Miller, W. L. 1978: Social Class and Party Choice in England: A New Analysis. *British Journal of Political Science*, vol. 8. 257–284.
- Oesch, Daniel 2008: Explaining workers' support for right-wing populist parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway and Switzerland. *International Political Science Review*, vol. 29. no. 3. 349–373.
- Platone, François 1977: Les structures du vote de gauche à Paris. *Revue française de science politique*, vol. 27. no. 6. 820–847.
- Rose, Richard – Munro, Neil 2009: *Parties and elections in new European democracies*. ECPR Press, Colchester.
- Rudas Tamás 2010: A Jobbik törzsszavazóiról. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport, 2010*. Társaság, Budapest. 512–526.
- Szabó Balázs 2013: Az új parlamenti pártok szavazóbázisának jellemzői Budapest példáján. *Politikatudományi Szemle*, vol. 22. no. 3. 93–116.
- Taggart, Paul 1995: New populist parties in Western Europe. *West European Politics*. vol. 18. no. 1. 34–51.
- Tardos Róbert 2011: Konszolidált szavazóközönség eróziós tendenciákkal. A 2010-es választások a részvételi aktivitás és szavazói motívumok fényében. In: Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. 273–374.
- Tóka, Gábor – Henjak, Andrija 2007: Party Systems and Voting Behaviour in the Visegrad Countries 15 Years After the Transition. In: Šaradín, Pavel – Bradová, Eva (ed): *Visegrad votes: parliamentary elections 2005–2006*. Palacky University, Olomuc.
- Turkington, Richard – van Kempen, Roland – Wassenberg, Frank (eds.) 2004: *High-rise housing in Europe. Current trends and future prospects*. Delft University Press, Delft.

A tanulmány eredetileg megjelent: *Eszmélet*, 104. szám (2014), 75–98.

„Attól, hogy fenn dolgoznak, miért mindig lent kell vigyázni?”

A Csepel Autógyár munkásai a Hofi-kultusz „fényszórójában”

A szocialista időszak társadalomtörténeti vizsgálatában a magyar szakirodalom még kevésbé helyezett hangsúlyt a politikai humor, a gúny realitása, illetve a szocialista társadalom különböző rétegei befogadóképességének viszonyára. A posztkolonialista elméleti szakirodalom alapján bátran foglalkozhatnánk a szocialista korszak állami elitje által felügyelt reprezentációs hegemoniával,¹ ugyanakkor így figyelmen kívül hagynánk a cinikus érvelésmód hatásmechanizmusait a korabeli állami médiában.² A jelen dolgozat a munkáskutatáshoz kíván adalékokat nyújtani, olyan szempontok figyelembe vételével, mint a magánérdek-követés, illetve a nyelvhasználat és a munkások saját narratívájának kérdése. A Csepel Autógyár az elemzési terep, az itt dolgozó munkásokkal készült interjúk segítségével kívánom megragadni a kádár-kori munkások világ-szemléletét, tudatát Hofi Géza kabaréinak értelmezésén keresztül.

A kutatás fő kérdése, hogy milyen hivatkozási alap, egyfajta “szócső” segítette a munkásokat saját helyzetük megítélésekor. Hofi Géza kabaréi lehetőséget biztosítottak számukra ahhoz, hogy saját véleményüket megfogalmazhassák a vezetőikkel vagy munkatársaikkal szemben. A Hofi-kultusz mint hivatkozási alap lehetővé tette, hogy elbeszélhetővé váljon a saját történetük, illetve hivatalos megerősítést is kapjanak hétköznapi problémáik, a vezetőkkel szembeni kifogásaik, panaszaik, sokszor politikai véleményük is. A Hofi által megformált munkáshős több lényegi ponton is viszonyítási alapként szolgált a munkások egymás közötti vagy a főnökeikkel való diskurzusokban (munkahelyi viszonyok, családi kapcsolatok, szabadidős tevékenységek, kulturális viszonyok, politikai viszonyok értékelése). Hofi nyelvezete tehát nemcsak megszólította a munkásokat, hanem vissza is hatott azok társadalmi-politikai véleményére, gondolkodására. Azáltal, hogy közvetítő szerepet játszott a „kisember” és a hatalom között, mintegy legitimálta is a munkások között létrejött politikai kultúrát.

¹ Comaroff – Comaroff 1991: 23–24.

² Yurchak 1997. 161–188.

A Csepel Autógyár munkásaival egy széleskörű gyártörténeti munka elkészítése volt az elsődleges célom, ám a kutatáshoz szükséges interjúk lefolytatása során ráébredtem, hogy az önéletrajzi követés, illetve ennek a fusi toposzához való kapcsolódása sokkal jobban rámutat a munkások érdekérvényesítő képességére, mint egy-egy, a gyárat érintő szervezeti átalakítás.³ Az interjúk készítése során viszont folyamatosan szembesültem vele, hogy a munkás interjúalanyaim külön kiemelés nélkül is behozzák a beszélgetésbe Hofi Géza mondatait, amire csak később kezdtem reflektálni. Kiderült, hogy részben beépültek a mentális eszközkészletükbe ezek a narratívák, esetlegesen a konkrét forrás ismerete nélkül, ugyanakkor mindenkinek volt Hofi Gézáról és annak jelentőségéről véleménye, amelyek meghatározták azt a kiindulási pontomat, hogy a korszak komikusai közül Hofit a vizsgált alanyok esetében használhatom, mint meghatározó identitásképző és diskurzust befolyásoló tényezőt.

A CSEPEL AUTÓGYÁR MINT ELEMZÉSI EGYSÉG

A fizikai dolgozók kádár-korszakbeli mikrokozmoszát az eddigi történeti munkák alapvetően üzemek vagy városok keretében dolgozták fel.⁴ Kemény István kutatásai⁵ azt példázzák, hogy, miközben a hivatalos ideológia javában hirdette a munkásosztály egységét, valójában nagyon is jelen volt az a felismerés, hogy a munkásság korántsem homogén, hanem maga is társadalmilag és területileg rétegzett.

„AZ ÉLETNEK GYÁRTANAK MOTOROKAT”⁶ – A GYÁR TÖRTÉNETE

A Csepel Autógyár 1949-es megalakulása Szigethalom és Szigetszentmiklós egymáshoz közeli területén nem minden előzmény nélküli. A második világháború előtt alapított Dunai Repülőgépgyárban az államosítás után beszüntették a repülőgyártást, és átálltak a tehergépkocsik készítésére. A telephelyeket és az eszközparkokat megtartva, 1949. november 3-án a Népgazdasági Tanács határozatát követően alakult meg hivatalosan az új szocialista nagyvállalat. Az alapítók között volt *„Rákosi Mátyás sógornője, a szovjet műegyetemet végzett és később a gyár első vezérigazgatójának kinevezett Bíró Ferencné.”*⁷ Az alapítás idején körülbelül négyszáz fős munkáskollektíva az ötéves tervnek és a hadsereg elvárásainak megfelelően azonnal megkezdte a tehergép-, vontató-, és szállító-

³ Bezsenyi 2013: 204–222.

⁴ Horváth 2004.; Bartha 2009.; Horváth–Pethő–Tóth 2003.

⁵ Kozák – Kemény 1971.; Kemény – Kozák 1971.

⁶ *Fényszóró* 1957: 1.

⁷ Kiss 2007: 53.

járművek gyártását, de magának a gyárnak az építése egészen 1952-ig tartott.⁸ A Rákosi-korszak végére a dolgozói létszám jócskán meghaladta a kilencezer főt. Ezt a számot a szükségesnél nagyobb mértékben duzzasztotta fel a vállalat működéséért és az ügyintézésért felelős hivatali dolgozók létszáma.⁹

A Csepel Autógyár elindulásához képest meglehetősen későn, csak 1952-ben került sor a szociális osztály megteremtésére, amely így évek alatt felhalmozódott problémákkal és kihívásokkal találta magát szemben; elsősorban a munkások lakhatása és annak feltételei kapcsán. Ráadásul a környező településekre érkező, és onnan bejáró munkások elhelyezése is rendkívül fontos volt, hiszen Szigetszentmiklóson 1950-ben hozzávetőleg 100–120 munkást alkalmazott az autógyár,¹⁰ míg 1951-ben a lakosság 75%-a a mezőgazdaságban dolgozott, noha 1949 előtt 52% végzett iparos (feltehetően kisipari) munkát.¹¹ Szigethalom lakói a népszámlálási adatok szerint inkább a Kádár-rendszer kezdetétől dolgoztak nagyobb arányban a Csepel Autógyárban. Az 1960. évi népszámlálás szerint a 2826 fős lakosságból ezerhárom fő végezte munkáját lakóhelyén. Kiss András ebből azt a következtetést vonja le, hogy akkor ezren dolgoztak a Csepel Autógyárban, de nem veszi figyelembe a Pestvidéki Gépgyár közelségét és munkaerő-felszívó erejét.

A bejáró munkások tehát meghatározóak voltak a gyár életében. Például 1952-ben már majdnem háromezer, 1954-re pedig több mint négyezer dolgozó járt be naponta a Csepel Autógyár központi gyártelepére; a legtöbben (megközelítőleg ezeröttszáz fő) Ráckeve, Szigetszentmárton, vagyis a Csepel-sziget déli része felől.¹²

A Csepel-sziget területén szétszóródó településeken az összehangolt lakás- és szociálpolitika elégtelensége a Kádár-korszak első felében is komoly problémát jelentett. Nem meglepő, hogy az Autó- és Traktoripari Tröszt (ATIT) komolyan átvizsgálta a Csepel Autógyár lakáspolitikáját, amely során megállapították annak helytelenségét.¹³

HOFI ÉS A MUNKÁSOK

Mielőtt Hofi kabaréit bemutatnám, felvázolom életútját. A kabarékba ugyanis gyakran beleépítette származását és színészi pályáját megelőző életének egyes mozzanatait.

⁸ Kiss 2007: 54.

⁹ MOL, XIX-A–30–a. 57. doboz. 602/1953. Csepel Autógyár iratai 1950–1953. A vezetés részletesebb kritikáját adja: Kiss 2007: 54–55. o.

¹⁰ MOL XXVI-A-1-064/4-1950. 14. doboz (más gyárakkal való összehasonlításához lásd: Kiss 2007: 56.)

¹¹ MOL XXVI-A-1. 14. doboz. 06481.

¹² MOL XXVI-A-1-06481. 14. doboz. (További bejáró munkásútvonalokról bővebben: Kiss 2007: 59. oldalon szereplő 36. lábjegyzet)

¹³ Részletesebb magyarázat: Kiss 2007: 57–58.

1936. július 2-án született Budapesten. Magát így jellemezte: „*Mint már tudják, Kőbányán cseperedtem. Prolividék nagyon. De hogy kiépült! Oda a szélire. Na ott van kérem a 4328-as italbolt. (nézői bekiáltás: Hogy tudja!) Akkori napközim.*”¹⁴ Ennek a prolividékként aposztrofált kerületnek a szocializmus idején is megmaradó peremkerületi státuszára utal az „*Oda a szélire!*”¹⁵ megfogalmazással. A nézői bekiáltás is példázza, hogy a valós részletek felhasználásával teremti meg az otthonosság, autentikusság érzetét. Az ilyen adatok hitelességét már a korszakban is ellenőrizték, mintegy megerősítését keresve az elbeszél narratívának.¹⁶

Édesapja, Hoffmann Lajos a Budapesti Dohánybeváltó üzem csoportvezetője volt, míg édesanyja, Szabó Magdolna a Budapesti Konzervgyár Sterillé üzemében volt művezető. A kerületben lévő Széchenyi Gimnáziumban érettségizett 1955-ben. Amikor 1977-ben a *Kritika* című folyóirat számára Molnár Gál Péter és Takács Márta interjút készítettek vele, arra a kérdésre, hogy honnan jött, az alábbiakkal felelt: „*Kőbánya, téglagyár. A térszomszédságában van a dohánybeváltó. A szüleim, illetve csak apám, a dohánybeváltóban dolgozott és ott kaptunk szolgálati lakást. Vakációban beálltam a téglagyárba kocsitolónak. A munkakönyvem így kezdődik: iskolai végzettsége érettségi. Utána azt mondja: téglagyár, kocsiló, azután tovább: Kőbányai Porcelángyár, porcelánfestő, aztán: debreceni Csokonai Színház, színész. Ez a sorrend. Dolgozgattunk. Először csak vakációban, mert akkor a munkásosztály helyzete igen nehéz volt.*”¹⁷

A fenti idézet elemzésével a következőkben elsősorban nem az a cél, hogy megismerjük és rekonstruáljuk Hofi Géza fiatalkorát, sokkal inkább az, hogy megállapításokat és feltevéseket fogalmazzunk meg azzal kapcsolatban, miként is beszél Hofi Géza önmagáról. Mint médiaszemélyiség, hogyan konstruálja, hozza létre saját narratíváját.

A „*Honnan jöttél?*” kérdésre adott első reakciója felnövekedésének szűkebb területe és a közeli gyár megnevezése. Nem a családjával, vagy valamilyen emlékekkel kezdi, hanem számot ad az első munkahelyéről. Vagyis számára a munkahely határozza meg azt, hogy honnan jön az ember. Kőbánya önmagában jelképe lehet a munkásidentitásnak, de ő ezt meg is toldja a téglagyár megnevezésével. Később a porcelángyárban segéd munkásként dolgozott. Itt vált betanított munkássá, és ezt 1970-ben a Népszavának úgy fogalmazza meg: „*felvitte az Isten a dolgomat*”. Mégsem áll szándékában valamiféle ún. előrébb jutási tendenciát felállítani, aminek a vége a színészet volna. Inkább ezzel a narratívával a saját színész mesterségét azonos szinten kezeli a fizikai munkával, minthogy véleménye szerint az első két munkája állóképességet adott a harmadik foglalkozásához.¹⁸

¹⁴ Hofi Géza: *Hofisszeusz* Hungaroton Kiadó, 1973.

¹⁵ Hofi Géza: *Hofisszeusz* Hungaroton Kiadó, 1973.

¹⁶ Regős 1980: 35.

¹⁷ Molnár Gál – Takács 1977: 34.

¹⁸ P. Török 2003: 139.

Azzal a fogással, hogy a téglagyár említésével kezdi, rögtön hozzá is tehetette, hogy szinte az édesapja mellett dolgozott, mivel ő a Budapesti Dohánybeváltóban volt üzemi csoportvezető. Ám ő erre nem tér ki, ahogy semmilyen más személyes emlék se merül fel a családjával kapcsolatban. Szülei kapcsán csak az apa alakja bontakozik ki, az anya rejtve marad. Az apa esetében azért fontos a munkahely megnevezése, mert így kapcsolja össze a megkapott szolgálati lakással. *“Körülöttem lépten-nyomon munkások. Szüleimmel bent éltünk a Dohánygyárban.”*¹⁹ Ezzel megteremti annak a légkörét, hogy ő valójában ott minden munkás gyereke volt, hiszen a gyárban élt. Családjának leírása egyébként is sematikus, munkacentrikus. Ez inkább lehetővé teszi, hogy minél több dolgozó azonosulhasson Hofi alakjával, mintha egyéni karaktert adna szüleinek.

Ahogy édesapja, úgy ő is különböző munkafolyamatokban dolgozott, de ezeket nem emeli ki. Implicit módon egy vonalba helyezi magát a legszakképzettebb munkásokkal is, mintha nem lenne különbség munkás és munkás között. Az interjú egy későbbi részében erre visszatér: *“nem volt baj, ha rosszabb volt a melő, meg kevesebb volt a pénz: csak együtt legyen a banda.”*²⁰ Különbségek helyett inkább a munkások közötti változatosságot emeli ki: *“ez a mindennapi látvány: reggel hat óra előtt megjelenik a korongos jelmez, amit nem hordhat más, csak a korongos, és látni lehet az utcán, hogy ez korongos, ez mázó, ez segédmunkás, ez meg itt valami vezető, mert szépen nyakkendő... köpeny...”*²¹ A munkaruhára mint jelmezre tett utalással újfent kapcsolatot létesít a színészet és a gyári munkások között. A közbekérdező Molnár Gál Péter kérdésére, hogy ezek a vezetők is ott laknak-e, Hofi úgy reagál, hogy a művezetők még ott laknak, de a többi vezető csak *“az besuhan... az megérkezik”*. Édesanyját már a család említésekor is kihagyta, és itt sem kerül elő, hogy művezetőként magasabb beosztásban dolgozott, mint a férje. Az interjú későbbi részében csak annyit jegyez meg, hogy egy-két köpenyes (értsd: művezető) kivételével ő csak a melósokkal volt jó kapcsolatban.

A honnal jöttél kérdéshez gyakorta tapadó öndefiníciós kényszert Hofi azzal a válaszrészszellettel intézi el, hogy felidézi a munkakönyvban szereplő adatokat. A munka és a humor összekapcsolása már itt tetten érhető. Az először kocsitolóként megnevezett feladatkörére visszatérve már kocsilót mond. A szókapcsolat ilyen ironikus átalakítása arra szolgál, hogy a munkás kiszolgáltatott, nehéz életére humorral reagáljon. Majd zárásként a dolgozgattunk megfogalmazás visszautal arra, hogy ő is csak egy az olyan fiatalok közül, akik Kőbánya környékén találtak munkát, és ott éltek. Az utolsó mondat kettős értelme mögött ott van kimondatlanul az ötvenes évekre jellemző nehéz élet, szűkölködés, ám mindez úgy, mintha csak a nyaralási idényben mutatkozott volna meg, amikor ők iskolásként dolgozhattak.

¹⁹ P. Török 2003: 139.

²⁰ Molnár Gál – Takács 1977: 34.

²¹ Molnár Gál – Takács 1977: 34.

1970-ben a Szémann Bélának adott interjújában Hofi úgy emlékezik, gyermekkorában a munkásokról azt gondolta, semmi bajuk sincs. Az állandó viccelődés, játékoság miatt úgy érezte, nekik nem fáj a fejük: *“Tisztának éreztem őket. Mindig azt mondták, amit gondoltak. Humoromat tőlük hoztam.”*²² Ezzel a megfogalmazással a maga számára egy más világból jövő hírnök szerepét erősíti.

Önmaga nehézségeit mint munkásfiúét azzal hangsúlyozza, hogy ahova be kívánt jutni, ott más nyelven beszéltek. Hiába próbálkozott az *“ő nyelvükön is”*, végül eldöntötte, hogy: *“nem dadogok más nyelven, van nekem sajátom is. Igaz, melós nyelv.”* Ezzel kimondatlanul elismeri a társadalmi csoportok közötti alapvető különbséget. De ezt nem gazdasági, vagy más tulajdonviszonyi különbségekben, hanem pusztán a nyelvi elkülönülésben látja. Ezzel a megkülönböztetéssel tudja magát munkásként identifikálni, noha művésztársai közül ezzel kirítt, ahogy arra a későbbi *Elég az hozzá!* előadásában ki is tér erre. Az újságírói kérdésre, hogy munkáshumoristának vallja-e magát, úgy válaszol: *“Igenis, hogy osztályomhoz való tartozásomat akarom bizonyítani.”*²³ Tehát a nyelv használata egy tudatos döntés, ami az identifikációt, az előadóművészi szerepét hitelesíti. *“A porcelángyárból érkezett munkásfiú most is azt adja, amit akkor.”* A nyelven kívül a személyiségével is meg kívánja erősíteni ezt a szerepet. *“Nem vagyok belvárosi »prézli vagány!« Nincs migrénem! Úgy vagyok fáradt, hogy tényleg fáradt vagyok.”* Fontos, hogy a nyelvi azonosság ne merüljön ki pusztá utánzásban, fontos fenntartani a kontinuitást gyerekkora miliőjével.

A Molnár Gál Péternek adott interjújában fontosnak tartja, hogy ő visszajár a munkások közé beszélgetni. Állítása szerint mindenféle ok nélkül járt vissza, de az feltételezhető, hogy motívumgyűjtés vagy egyszerűen csak az általa dramatizált mindennapi helyzetek, focimeccsek és időtöltések leírása miatt is fontos lehetett. Az interjúban is használja a fent már említett valós részleteket. *“Ott ültem, és olyan jó terpentinszag volt. Mert azzal higítják a festéket.”* Egy-egy kifejezéssel, hasonlattal autentikus légkört tudott teremteni.

Az interjú kitér arra a kérdésre is, hogy megváltozott életformája mellett miként lehet kapcsolatot tartani *„azzal a közönséggel, ahonnan származol?”*²⁴ Hofi úgy viselkedik, mintha fel se merült volna ez a kérdés vagy probléma. Ezt két okkal magyarázza. Egyrészt, *„a mai napig is a porcelángyári igényekkel élek.”* Másrészt, nem tartja fontosnak végigsétálni a Váci utcán naponta kétszer, szervusz, megyek a filmgyárba kijelentéssel. Szerinte menjen oda az ember, ahol dolgoznia kell, de ezzel ne vágjon fel. Ezzel végül is azt a választ adja, hogy a magamutogató beképzeltség hiánya miatt valójában ugyanolyan munkás, mint a többi dolgozó. Ráadásul erre tudatosan is épít azzal, hogy a mindennapi munkahelye, a színház helyett a filmgyárat említi, mintha a színész ugyanolyan gyári munkás volna, akár a porcelángyári dolgozók.

²² P. Török 2003: 139.

²³ P. Török 2003: 139.

²⁴ Molnár Gál – Takács 1977: 34.

Annak ellenére, hogy állítja, nem változott meg a személyisége, és ugyanazt a nyelvet beszéli azóta is, mégis elismeri, hogy történtek kellemetlen helyzetek. Ezzel némiképp hitelteleníti azt a képet, hogy a munkásokkal való kapcsolattartás zavartalansága számára természetes. A Molnár Gál Péternek adott interjúban említ több esetet, amikor a műszak végeztével megpihenő munkások közé megérkezve többen kifogásolták, hogy ő már nem ugyanaz az ember, ezért ne is tegyen úgy. Ennek az ellenkezőjével is találkozott, amikor az egykori munkatársa ráförmedt, hogy *„nem zabálunk tovább, vége van a szünetnek”*. Hofi ebben a szövegben a zsíros brúgó kifejezést használja a zsíroskenyér megnevezés helyett. Az ilyen részletek valóságseffektusként²⁵ igazoló pontok a történet szempontjából. Később, mikor már színészként járt vissza a gyárba, akkor ugyanez az illető nem győzte rávenni, hogy menjen el hozzájuk vacsorára. A kétféle típusú ellenreakciót mindig egyéni butaságként, de soha nem kollektív megnyilvánulásnak tartotta.

Kedvelt időtöltésének két formája kerül bemutatásra a következőkben. Az első gyakorta emlegetett tevékenység a kocsmazás. Részben az előadásaiban is hangsúlyt fektet az ilyen emlékeire, de a vele készült interjúban is többször szerepel az ilyen típusú kikapcsolódása. Az első tévéfelvételén, az Elég az hozzában meséli el, milyen volt Latinovits Zoltánnal és Dégi Istvánnal dorbézolni. *„Mindegy... szóval iszogattunk. Szépen... Egészségedre. Na egészségedre. Akkor már egészségedre. Akkor egészségedre Ki a legjobb színész? Mi hárman. Később már olyan volt... hogy hárman... és én?”* Az előadásaiban említett kocsmazások közül ez volt az első, illetőleg tudomásom szerint az egyetlen, ahol nem munkásokkal,²⁶ hanem művész társaival iszogatott. Más esetekben mindig a kőbányai környezetéből származó munkásokkal való kocsmazásokat említette. Egy interjúban úgy fogalmazott: *„Én a bort szeretem, egy fröccsöt, vagy két deci bort, ilyesmit. És állva iszom. Azért mondom, hogy állva, mert ezt itt bent, a Hungária körúttól befelé nem tudják megérteni.”* Ez a talponálló toposz mint egyfajta külvárosi munkás attribútum később a Pianista előadásának színhelyül szolgált.

Előadásaiban többször felmerül a dzsessz zene iránti szeretete. Klasszikussá vált jazz zenészek paródiái (többek között Loius Armstrong, Rhoda Scott, Sammy Davies) mellett előadásaiban is említésre kerül az akkori magyarországi jazz élet. 1971-es tévéfelvételen emléti: *„Cegléden volt egy jazz (a szót angolosan ejti, miközben beletúr a hajába) fesztivál. Hogy miért nem Ceglédbercelen rendezték? Mindegy. Nem érdekes. Cegléden rendezték. Lementem ugye, az embernek végül is villognia kell. Jobb, ha látják.”*²⁷ Melós szerepe szerint a jazzt valamiféle kifino-

²⁵ Ankersmít 1989: 131–139.

²⁶ Az Építem a csatornát előadásban utal Halász László színésztársára, akivel együtt kocsmazott, de ott minden esetben munkásbrigádjának tagjaként utal a Halászra. Illetve a rendszerváltást követően felvett *Pont, pont, pont* című előadásában említi még egy a kórházból a többi beteggel való kisurranást követő kocsmazását.

²⁷ Hofi Géza: Elég az hozzá. 1969.

mult, úri szórakozásként állítja be. Épp ezért a humor forrása itt az ő beképzelt, magamutogató magatartása.

A saját út megtalálása szempontjából nagyon fontosnak látszik a Debrecenből való elkerülése. 1963-ban a Csokonai Színház igazgatósága számára írt felmondó levelében úgy fogalmazott Taar Ferenc igazgató elvtársnak, hogy lejáró szerződését nem kívánta meghosszabbítani. Ezt a más típusú műfaj választásával, a parodista szerep kiépítésével kapcsolta össze.

A TELEVÍZIÓ SZEREPE A MUNKÁSOK SZÓRAKOZÁSÁBAN

A televízió a hatvanas évektől vált jelentős befolyásoló erővel bíró tömegmédiummá. 1968-ra már 1 300 000 háztartásban, illetve közintézményben megtalálható volt. Országos méreteket nézve 100 családra 39 televíziókészülék jutott. Az ugyanezen év január 1-ével induló új gazdasági mechanizmus elősegítette az árleszállításokat, a régi raktáron maradt készülékek kedvezményes eladását. Ez nem várt módon növelte a tévékészülékekkel rendelkezők számát. A mechanizmus előbb említett dátumával megegyező napon kezdték meg a hatodik adásnapon, a pénteki napon is a műsorszolgáltatást. 1966. május 23-án a Politikai Bizottság jóváhagyta, hogy megkezdjék a hatodik adásnap kialakítását és az ahhoz szükséges előkészületeket.

Egy 1967. április 25-én tett javaslat értelmében az Agitációs és Propaganda Bizottság szerint a kibővített műsorhét a dolgozókat nem zavarhatja meg a társadalmi- és a pártéletben való részvételben. Horváth Edina tanulmányában az iratok alapján úgy fogalmaz: *„a kibővült műsorhét nem vehette jobban igénybe a nézők idejét.”*²⁸ Mintha csak a Hofi első lemezén található Falurádióban szereplő vidéki férfit hallanánk újra, aki állította, az aszályon kívül a másik veszély a mezőgazdaságra a muszáj, vagyis az, hogy muszáj nézni a táncdalfesztivált.

A hétfői napokon a továbbiakban sem volt műsorszolgáltatás. Ennek okaként az volt meghatározva, hogy az munka- és oktatási nap. Egy autógyári munkás elmondása szerint ő addig nem is gondolkodott a hétfői adásszüneten, amíg természetessé nem vált a mindennapos műsorszolgáltatás. *„Az unokáimnak meséltem a régi világról, és nem akarták elhinni a hétfői szünetet. Azt mondták, olyan, mintha ezzel akarták volna még rosszabbá tenni a hét elejét.”*²⁹ Az 1968-as hatnapos adáshét bevezetése után az állami szervek nem tervezték a műsorhét további növelését.

A televíziós versennyel magyarázható a hatodik adásnap bevezetése, ugyanis az európai országok közül egyedül Magyarországon volt 5 napos műsorhét. Például Romániában és Bulgáriában 6 napon keresztül sugároztak adást, de a

²⁸ Horváth 2008: 187.

²⁹ Interjú U. Z-vel, 72 éves egykori lemezgyári csoportvezetővel. Készítette: Bezsenyi Tamás – 2012. 05. 23.

legtöbb országban minden nap. Az adásnapok növelésével azt is el akarták érni, hogy a távközlési műholdak megléte ellenére ne merüljön fel a lakosokban az ellenségesnek tekintett kapitalista országok tévéadóit valahogy hozzáférhetővé tenni.

A televízió meglévő adásideje nem változott, hiába vezették be az új adásnapot. Így hát az új szempontok figyelembe vételével kívánták az adásidőt elosztani a különböző műsorosztályok (művészeti és filmesztálya, gyermekműsor osztálya, ifjúsági osztálya) között. A már korábban meglévő arányokat nem kívánták átalakítani. Viszont az új adásnap bevezetésével lehetőség adódott egy politikai megfontolások szerint is hatásosabb műsorszerkezet létrehozására.

Az úgynevezett esti műsorsáv, a legnagyobb nézőszámot ígérő tévéadások 19:00-21:30 óra között kerültek sugárzásra. Az egyéb, úgynevezett rétegműsorok ezen időszávot megelőzően, illetve fél tízet követően kerültek adásba.

Az új műsorpolitika elképzelése szerint minden egyes adásnap egy-egy tematikus napnak felelt meg. Kedden színházi előadásokat, zenés-táncos darabokat vagy operákat közvetített a tévé. A szerda volt az interjúalanyok szerint a kulcsnap, ugyanis ekkor láthattak különböző tévé- és játékfilmeket. Ez a hetvenes években azt is jelentette, hogy amerikai sorozatok (Columbo, T. J. Hooker) is adásba kerültek. Ugyanezen a napon a korábbi időpontokban mezőgazdasággal foglalkozó agrárműsorokat, majd a későbbi időszakban elsősorban külpolitikával kapcsolatos műsorokat adtak. Csütörtökön különböző témájú helyszíni közvetítések, az ifjúságnak szánt műsorok mellett rövidebb tévéfilmek és művészetekkel (zenei, képzőművészeti) kapcsolatosadások is mentek.

Az újonnan bevezetett pénteki adásnapon havonta egyszer volt Péntek esti tévészínház, ahol új tévéjátékokat mutattak be. A hónap többi pénteki napján ismeretterjesztő, politikai, szórakoztató műsorokat vetítettek vetélkedőkkel és műveltségi fejtörőkkel.

A hétvége mindkét napját a kultúrának szentelte a tévé. Sportközvetítések, külföldi és hazai játékfilmek, illetve tévéjátékok mellett különböző kulturális és színházi műsorok jelentették a szombati és a vasárnapi programot. A hatnapos adáshét lehetőséget biztosított arra, hogy a továbbiakban az újság és a rádió tájékoztató funkcióját már nem kiegészítette, hanem azokkal egyenrangú, fontos médiummá vált a tömegtájékoztatás, a közművelődés és a szórakoztatás területén egyaránt.

A Magyar Rádió és Televízió egykori közvélemény-kutató osztályát kibővítették és átalakították 1969. január 1-ével Tömegkommunikációs Központtá. A széleskörű közvélemény-kutatások lehetőséget adtak arra, hogy megfelelően célzott, átgondoltabb agitációt tervezhessenek meg.³⁰

Az állami szervek a műsorhét hatnapossá tételét azért alakították ki Horváth Edina kutatása szerint, hogy „a »tévé-rabság« elkerülése érdekében »differenciált

³⁰ Horváth 2008: 188-189.

tévézésre» ösztönözzék a nézőket.”³¹ Ezt célozták a Rádió Újságban megjelenő tanácsok, amelyek arra szolgáltak, hogy a nézők megtanulják, mennyire fontos válogatni a műsorok között, illetve miként kell megtanulni tévét nézni. Hofi ezt egy nézői értetlenkedésnél így foglalta össze: „Megmondom maga milyen. Az a tipikus tévénező, rossz értelemben vett tévénező, leül a láda elé így, amerre világít, arra ül. Aztán vagy tévéműsor, vagy villámlik.”

A HOFI-KULTUSZ HATÁSA A MUNKÁSOK HÉTKÖZNAPJAIRA

Azon megfontolásból, hogy láthatóvá váljon a Hofi-karakter kiépülése, részletesen veszem elemzés tárgyává az Építem a csatornámat című tévéfelvételt. Ugyanezt egy másik alkalommal a hanglemezyár és az állami rádió számára is felvették, ami később Akácós úton címmel jelent meg. A két előadás között vannak kisebb eltérések, a napi történések miatti aktualizálások vagy csak egyszerű átalakítások, de alapvetően ugyanaz jelenik meg: Hofi Géza, először munkásként.

Több interjúban is említette, hogy ez volt az első szerep, amelyben otthonosan mozgott, hiszen ez volt az első alkalom, amikor a saját származását megtudta, és meg is kívánta jeleníteni. Azt ezt megelőző Hofisszeusz előadáshoz képest nem egyhelyben állt a díszletben, hanem kellékekkel a kezében különböző tevékenységeket végzett, amelyekkel egy átlagos munkás hétköznapiját jelenítette meg. A Marton Frigyessel készült interjú szerint nem Hofi, hanem Komlós János találta ki a kellékek használatát, vagyis az „álmunkavégzést”. Ez egyfelől színházrendezői okokkal is magyarázható, hiszen ez által jobb lehetőség van a dikció, az elmondott szöveg dramatizálására. Továbbá az interaktivitást is erősíti. Hofi a későbbiekben már maga kezdeményezte az ilyen eszközök, trükkök vagy akár mozgások beépítését az előadásba. Ám az első esetben, az Építem a csatornámat előadásnál annak a feltételezése, hogy jobba, fogyasztathatóbbá tehető az előadás kellékek és mozgás által, azt is jelentheti, hogy maguk a színházi szakemberek számára is hihetőnek bizonyult Hofi munkás háttére. Mintha felismerték volna, hogy a korábban már említett munkás nyelv mellett a viselkedése, a személyisége is magában rejtje a munkásreprezentációt, akár egy jó karakterszínész esetében.

A színpadra való beérkezésekor egy vakolatlan téglafal elé érkezik be egy rakás összecsomózott csatornacsővel. Ruházatára nézve épít a sztereotípiákra. Svájci sapkája, a korszakban micisapkaként hivatkozott ruhadarab a szocializmus idején a munkásság „tipikus” öltözetének a részeként jelent meg.

A következő attribútum a fül mögé dugott ceruza volt. Ez a hentesek és más mesteremberek körében létező szokás szintén elterjedt volt a munkások között.

³¹ Horváth 2008: 188.

A Csepel Autógyár munkásaival végzett kutatás alapján elmondható, hogy főként a szerszámkiadók, illetve a járműgyári munkások esetében volt hangsúlyos ennek az ún. divatnak a szerepe, hiszen bármelyik pillanatban szükség lehetett valaminek a bejelölésére vagy feljegyzésére. A mai napig találhatóak az interneten olyan fotók, amelyek összegyűjtik a döntően beállított képeken szereplő mesteremberek, munkások olyan képeit, ahol a fülük mögött ceruza látható.

Az egyik interjúalany, aki állította, hogy jól emlékszik a tévében az Építem a csatornámat előadásra, azzal kezdte, miként jött be Hofi a színpadra. Eszerint Hofi a falnak támaszkodva megjelent, micisapkában, ceruzával a füle mögött és cigarettával a szájában. Itt főleg az utolsó attribútum a hangsúlyos, ugyanis egyetlen forrás sem említi meg, hogy Hofi valaha rágyújtott volna a színpadon. Ráadásul a tévéfelvétel, amit láthatott a munkás interjúalany, a mai napig elérhető és ott nem szerepel cigaretta a kellékek között sem, nemhogy Hofi szájában. Ez a kis mondatrészlet azt bizonyíthatja, hogy a Hofi Géza által sugallni kívánt kép sikeres volt, és elérte célját, amikor egy őt figyelő autógyári néző tovább színezte Hofi Géza munkáskarakterét.

A tévéfelvétel alapján a műsor azzal kezdődik, hogy egy téglafal mögül beszél a színre, miközben azt éneкли, hogy: „Eltárs a csákányt... elvitte valaki!”³² Az eredeti mozgalmi dal a következőképpen szól: „Eltárs a csákányt jó mélyre vágd, / indul az izmos munkásbrigád. / Jó kedve lobban, lépése dobban, / országot épít már! // Elvtárs a csákányt jó mélyre vágd, / indul az izmos munkásbrigád. / Nótánk a széllel versenyre kelve, / Sztálin nevével száll.” A Hofi-féle megtorpanás az első sor első fele után, majd levitt hangsúllyal ének helyett annak csupán állítása, hogy ellopták, a munkások körében nagy népszerűségnek örvendett.

Az egyik interjúalany arról számolt be, hogy egy öreg esztergályos szakmunkás mellett kellett dolgoznia. Ám B. J. szakmunkás csak akkor tudta elkezdni a munkáját, ha az akkor még tanonc munkás elkészített egy alkatrészt az esztergához. Az esztergapad mellett fel kellett halmoznia annyi anyagot, amennyit csak tudott, hogy a szakmunkás tudjon dolgozni. Az öreg esztergályos, amikor jött vissza a szünetéből már kereste a szemével a tanoncot. Ahogy megpillantotta, elkezdte énekelni az „Eltárs a csákányt...” részt szép nyújtottan, hogy egészen addig kitarson, míg az asztalához ér. Akkor pedig levitte a hangot és szomorúan közölte: „... elvitte valaki.”³³

Egy lemezgyári munkás szerint sokatmondó Hofi fenti mondata: „Jól megmutatja mi volt a különbség a két rendszer között. Akkor úgy énekeltünk, mintha minden olyan könnyen ment volna, ahogy ott és akkor. Közel se ez volt a helyzet. A lemezhajlítás és kikalapálás igencsak nehéz munka volt az ötvenes években, minden védőruha nélkül. De akkor nem is mertem volna semmit se ellopni a gyárból. A Kádár-rendszerben már

³² Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

³³ Interjú B. J. volt szakmunkással a Csepel Autógyárból, 2011.09.27. – készítette: Bezsenyi Tamás

sokkal jobbak voltak a viszonyok, és igaz, ami igaz, ki is lehetett mondani kisebb részletekben, mi is történik.”³⁴

„Mire vinácolnak? Miért nem mennek már haza? Kinn esik, vagy mi a baj? Vége az előadásnak, lelkem. Ez, tudja, nekem másodállás.”³⁵ Hofi ilyen megjegyzésekkel keltette azt az érzetet, hogy itt nem művészet, pláne nem előadás van, hanem már egy elképzelt előadást követően rögtön vissza kellene kerülnünk az általunk ismert valóságba, a hétköznapiakba. Az eső mint érv arra, hogy miért jön vagy megy be valahová, Hofi kedvelt elszólása. Későbbi előadásaiiban is használja ezt a nyelvi eszközt azért, hogy azt a hatást keltse, az emberek nem előre megfontolt célból vannak itt. Hofélia című előadásában szereplő viccében egy férfi azért megy be a könyvhéten egy sátorba, mert esett. Bent viszont eszébe jut, hogy úgylis billeg az egyik hokedli otthon, hát vesz alá egy ujjnyi vastag könyvet. Azzal ki tudná ékelni.

A MUNKÁSOK ÖNÉRDEKKÖVETŐ MAGATARTÁSA A GYÁRI TERMELESBEN

„Este meg fusizunk. Tudom ám szebben is mondani. Elvtársak, fogjunk össze és akkor felépítjük ezt (széttárt karral mutat az előtte álló közönségre és országra), most meg vidd haza és csináld magad... Egyébként ez se teljesen új, mert eddig is hazavitték, csak akkor már kész volt.”³⁶ A hetvenes évek közepén így kimondott fusizás fontos hivatkozási alappá vált az általam meginterjúvált munkások között. Tényszerűleg itt arról volt szó, hogy a munkás gyári eszközökkel gyári anyagból a maga vagy más számára készített valamilyen eszközt, amit aztán valóban ki kellett lopnia a gyárból. Az eszköz elkészítése csak akkor minősült problémának, ha a fusizással veszélybe sodorta a norma teljesíthetőségét. Hofi párhuzama a Csináld magad mozgalommal éppen erre épít. Hiszen az utóbbi mozgalom az 1970-es évek elején alakult azzal a céllal, hogy a dolgozók saját maguk számára készíthessenek eszközöket, ruhákat. Ám ilyen értelemben csak a ruhakészítésnél volt sikeres, egyrészt a még meglévő házi varrónők miatt, másrészt ekkoriban az otthoni ruhafestés is megszokott tevékenység volt vidéken.³⁷

Két interjúalany állította, akik ugyanott, a lemezgyárban dolgoztak, hogy a szakszervezeti bizalmi többször kérdezte tőlük nem vennének-e részt a Csináld magad mozgalomban. Ezzel álcázva arra kérte őket, hogy lemezből készítsenek neki kést. „A felesége valahonnan Észak-Magyarországról származott, ezért amikor ilyen kérése volt, mindig hozott agancs darabokat. Egy alkalommal a művezető kérdésére, még azt is kitalálta, hogy az én feleségemnek küldi, mert E. (felesége) részt vesz

³⁴ Interjú S. A. volt lemezgyári Csepel Autógyárból, 2011. 10. 29. – készítette: Bezsenyi Tamás

³⁵ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

³⁶ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

³⁷ Simonovits–Valuch 2009: 120–155.

a Csináld magad mozgalomban és ezekből kis, beakasztható gombokat lehetne csinálni.”³⁸ Hofi párhuzamát egyrészt láthatóan felhasználták, mint kettős beszédet, ugyanakkor igazolási alapként is megjelent. Hiszen ha már a Hofi is beszél róla, akkor nem lehet akkora gond. *„Emlékeim szerint a hetvenes évek második felétől egyre nyíltabban beszéltem a fusizásról más kollégáimmal. Konkrét esetben azért próbáltuk dugdosni, de általánosságban viszont mégis csak nyíltabban jegyeztem meg ezt vagy azt a fusizásról.”*³⁹ Az ilyen esetekben az interjúalanyok elmondása alapján nem lehet azt állítani, hogy Hofi kiállása és a fusi kimondása miatt beszéltek nyíltabban erről a kérdésről. Hiszen már a hatvanas évektől megjelentek a napilapokban fusizással kapcsolatos cikkek. A Csepel Autógyár lapjában, a *Fényszóróban* is megjelent a lopások mellett a fusizás és később a maszekolás fogalma is. Tehát ok-okozati összefüggés helyett inkább csak együttjárás állítható fel Hofi és a munkások beszédmódja között. Feltehetően a kettő mögötti magyarázó változó a médiában jobban megjelenő fusi-probléma.

Nem függetlenül ettől a kérdéstől a hulladékokból készíthető különböző eszközök problémáját is megemlítette Hofi egy másik fellépésén 1975-ben, ugyanabban az évben, amikor az Építem a csatornámat is felvette a tévé. Először megemlít egy esetet, ahol a vállalat vezetője megpróbálta kivédeni a lopás és fusi lehetőségét azzal, hogy azt a gyári körülmények között bizonyos megszorításokkal lehetővé tette. *„Egy riportfilm volt a televízióban. Egy vállalatról szólt. Nem tudom már a vállalat nevét. Budapest Józsi utca 20. Az volt a riportban, hogy a vállalatnál egy barkácsműhelyt építettek, ahol a vállalat dolgozói, meg a vállalat gépeivel, meg a vállalat szerszámaival, meg a vállalat nyersanyagából a vállalat dolgozói elkészítették mindazt, amit különben úgymint ellopnának. Így volt a riportban. És a barkácsműhelyt ki találta ki? A vállalat vezérigazgatója. Ebből mi tűnik ki? Hogy valamikor ő is dolgozott. Mert különben nem jött volna rá.”*⁴⁰ Hofi itt is különbséget tesz a felső vezetés és a beosztott munkaerő között. Minthogy a humor abból származik, hogy ez a két csoport nem érti a másik indítékait és viselkedését. Ám ez az egyszeri, különleges kísérlet minden valószínűség szerint hamvába holt próbálkozás volt. Hiszen a fusi lényegét épp az adta, hogy olyan eszközöket és anyagokat használtak fel, amelyeket máskülönben nem bocsátott volna a gyár a rendelkezésükre.

Az idézet folytatásából kiderül egy másik „anomália” a rendszerben: a hulladék kezelése. *„Na és akkor azt mondja a riporter. Azt mondja, az elvtárs mit barkácsol. Kiskaput. Hova? Nagykapu mellé. És ezt még megkérdezi, hát ott a helye. Nem? A kapu akkora volt, mint ide a színpad széle. Jön a másik kérdés. Az elvtárs a kaput miből barkácsolta. Na most figyeljenek. Hulladékból. Persze igaza van, mert legyünk őszinték, nálunk azt ki dönti el, hogy egy nagy, hosszú szögvasból egy ilyen darabkát*

³⁸ Interjú S. A. volt lemezgyári Csepel Autógyárból, 2011. 10. 29. – készítette: Bezsenyi Tamás

³⁹ Interjú S. L. autógyári szakmunkással, 2011.12.16. – készítette Bezsenyi Tamás

⁴⁰ Hofi Géza nyilvános fellépése 1975-ből. (elektronikus elérhetőség: <http://www.youtube.com/watch?v=shf5oChutPo>) (utolsó letöltés: 2016-04-01)

*levágnak, a hulladék a pici vagy a nagy?*⁴¹ A klasszikus probléma a hulladék felhasználásának kérdése. Az autógyári munkások döntő többségénél, ha fusizás kérdése felmerült, akkor az idézet végén lévő Hofi idézettel szerették kezdeni a választ. A hulladék kivitele a gyárból nem minősült lopásnak, vagyis ha azt bárhogy átalakították, az továbbra is lehetett jogszerűen az övék. Így gyakran előfordult, hogy a munkások eltettek hulladékot, akár egymás részére is, ha tudták, hogy a másíknak szüksége lehet rá.

Mindenesetre nagyon fontos kérdésre mutat rá, hogy az egykori munkás interjúalanyok közül 23-an használták Hofinak azt a dilemmáját, hogy valójában nem tudható, egy kis anyag levágása után a nagyobb vagy a kisebb rész lesz-e a hulladék.

„*Higgye el, van gond.*”⁴² Ezzel a mondattal zárja le a fusizásról szóló kérdést, ami jól illusztrálja azt, amit a fentebbi interjúalany megemlített, miszerint általánosságban beszél a fusizásról, de konkrét esetben továbbra is konspirálnia kell.

„*Ereszt kell csinálni. Más már minden megvan.*”⁴³ Az ereszt, mint a fent és lent közötti konkrét viszony szimbóluma egyben alkalmas a társadalom tagjai és az állami vezetők közötti szakadék és problémák ábrázolására. Az idézet második mondata abból csinál viccet, hogy annyi minden fontosabb dolog helyett ereszt csinálunk, mintha minden más már megvolna. Noha ez nem így van. A fent és lent megosztás nem csak makroszinten, hanem az ő mindennapi-hétköznapi életterében is érezteti hatását. „*Főnök mondta, hogy a nyílások minden marad így, nyílások és a többi. mert így minden be tud jönni. Ereszt meg azért kell, hogy legyen hova állni, ha mégis bejön. Főnről.*”⁴⁴ Az idézet második mondata ironikusan utal arra, hogy ahelyett, hogy a fent és a lent közötti különbségeket és problémákat megoldanák, elfogadva a helyzetet, csinálnak ereszt, amely fenntarthatóvá teszi az aktuális viszonyokat, mert komoly elégedetlenség esetén a társadalom alsóbb tagjai számára van épp annyi „ereszt” amely meggátolná a nagyobb problémákat.

Ugyanennek továbbfejlesztése a „*Vigyázz! A tetőn dolgoznak.*”⁴⁵ tábla többszöri emlegetése. Már ennek az előadásnak a végén is megemlíti, hogy nem érti: „*attól, hogy fenn dolgoznak, miért mindig lent kell vigyázni!*”⁴⁶ Érvelése szerint, ha már fenn az ember, akkor vigyázzon ő. Ez a magyarázat árulja el, hogy nem a konkrét munkára gondol, hanem szimbolikus értelemben az állam vezető posztjain dolgozó embereknek kellene vigyázva dolgozniuk, hogy ne veszélyeztessék a társadalom tagjait, a dolgozók érdekeit. A „ha már fenn van” érv azt is jelzi,

⁴¹ Hofi Géza nyilvános fellépése 1975-ből. (<http://www.youtube.com/watch?v=shf5oChutPo>) (utolsó letöltés: 2013-04-01)

⁴² Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

⁴³ Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

⁴⁴ Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

⁴⁵ Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

⁴⁶ Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

azt gondolja, ha valakinek volt olyan szerencséje, hogy fontos pozícióba kerül, akkor ott már szükséges lenne az a szerénység, ami lehetővé teszi a megfelelő munkavégzést, a jó vezetést. Itt még csak implicit módon, de már csírájában látható Kádár János iránti tisztelete. Tovább bontva a hasonlatot felmerül egy következő részlet is Hofi előadásából: „Mert ugye ha fenn dolgoznak, azt ugye az ember látja.”⁴⁷ Itt épp abban rejlik a humor, hogy az állami vagy vállalati vezetők nem dolgoznak, hanem olyan átgondolatlan lépéseket tesznek, ami szükségessé teszi, hogy a kiszámíthatatlanságnak minél kevesebb áldozata legyen. Tehát a tábla mint diszkurzív elem, ugyanúgy viselkedik, mint az eresz.

*Főnököm elvállalta a munkát. Komlós János a bádogos. Mármint a csatornás. Harácsoló manus. A dolgozó nép csatornája, az én csatornám.*⁴⁸ Itt hozza szóba főnökeként a valódi főnökét, a Mikroszkóp Színház igazgatóját. Hogy miért fontos a valódi főnök beemelése? Már korábban is látható volt, hogy a valós részletek, mint valóságeffektusok, hozzájárulnak a hiteles kép kialakításához. Ám itt többről van szó. Vitray Tamás Ötszemközt című műsorába meghívta Hofi Gézát 1973-ban. Vitray a következő kérdést tette fel Hofi Gézának: „Tehát, amikor azt modod a közönségnek: most Komlós odakint megpukkad, mert számolja ám, hogy hány percig tapsolnak, ez a nézőben olyan elégtételt kelthet, hogy mennyire boldog lenne, ha ő is így ki tudna szűrni az igazgatójával?”⁴⁹ Hofi válasza egyértelmű persze volt. A néző számára adott elégtétel fontos része a Csepel Autógyár munkásai-val készített interjúnak is.

Ehhez hasonló helyzet, amikor a közönségnek azt mondta, volt egy előadás, ahol nem volt poén, ezért kérte őket, jelzett nekik, hogy tapsoljanak, mert kinn van a főnök, a Komlós János. Aki ezt viszont, a Hofi-történet szerint látta, és közölte Hofival, hogy ez normacsálás. A nyilvánvalóan fiktív történet is erősíti ezzel a munkásokkal való összetartozását, hasonlóan kiszolgáltatott helyzetét.

A munka megkezdése előtt úgy dönt: „Kiakasztom a kultúrát. Felakasztja a rádiót. Gazdaságpolitikai szövegen legalább el lehet aludni.”⁵⁰ Amikor bekapcsolja a rádiót, akkor komoly zene szól. Ugyanennek az előadásnak a rádiófelvételén viszont éppen egy külpolitikai műsor megy, amiből így hirtelen bekapcsolódva egy szót sem ért. „Meghallgatja a kelet-afrikai stratégiai hídfőállási iránti területi követeléseit, és legalábbis kezdetben elismeri a leendő független köztársaságot.” Fel is horkan: „Persze, hogy elismerem, hát én ne ismerném el? Hát, ez belém akar kötni.”⁵¹ Parodisztikusan utalni kíván arra, hogy a munkások nem ismerik a külpolitikai tényeket és fejleményeket úgy, hogy számukra jelentsen is valamit az adás. Később megemlíti, hallotta a rádióban. „Megdöntötték Perón asszonyt! Miért, hát

⁴⁷ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁴⁸ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁴⁹ Balogh 2002: 81.

⁵⁰ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁵¹ Hofi Géza: Akácok út. Hungaroton. 1976.

most döntötték meg először?”⁵² A humor értelmében a munkás egy asszony megdöntését csak szó szerint érti. Vagyis nem sajátította el azt a politikai-köznyelvi beszédet, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megértse az aktuális világpolitikai konstellációkat.

A LABDARÚGÁS JELENTŐSÉGE A MUNKÁSOK VILÁGÁBAN

A foci kérdése csak a tévéfelvételen jelenik meg. Ott éppen a Fradinak a Dózsától elszenvedett vereségét ecseteli. Azzal a képpel él: „rendőr így még embert nem vert meg. Nyolc-három.”⁵³ Az interjúalanyok közül kettő számára szintén fontos pont volt ez a meccs. „Mentünk fel S-sel a meccsre, hát az első félidőig még nem izgultunk nagyon. Azért adtunk nekik. Ha jól emlékszem döntetlen volt, vagy maximum eggyel mehettek az újpestiek. De a második félidőben már teljesen elvesztettük a kezdeményezést. A második félidőre olyan zűrzavar lett, hogy én nem is csodáltam a további gólokat. De tudja, azt hiszem a Hofinak volt igaza, úgy még egy rendőr se vert volna meg senkit, ahogy akkor minket helyben hagytak. Bár igaz, ami igaz, később is jártunk ki, nem csak S-sel meccsre, de ilyen óriási buktát azóta se láttunk hála istennek.”⁵⁴ A foci iránt érdeklődő autógyári munkások, amikor tehették, úgy intézték a műszakokat, hogy lehetőségük legyen élőben is megnézni a csapatot. Habár az interjúalanyok döntő többsége inkább csak a közvetített meccseket nézte, két dolgozó rendkívül lelkesen járt fel. Az előbb említett interjúalany még a lánya szavalóversenyére se ment el, amiből persze kisebb sértődés lett, mert a sógorának kellett elvinni és hazavinni a gyerekeket a feleségével együtt.

A Népsport akkori tudósítása szerint az idézett autógyári munkás nem emlékezett rosszul, valóban a második félidőben vált kritikussá a helyzet. Az 1976. május 15-i meccsnek az első félidőjében 4-3-mal az Újpest javára végződött. Ám a következő félidőben elhúzott a Dózsa csapata. A ferencvárosi Ebedlit az újságírók szerint Nagy olyan erősen fogta, hogy lehetetlen volt a zöld-fehéreknek támadást intézni. A második félidőre az újságírók, Borbély Pál és Németh Gyula szerint a ferencvárosiak képtelenek voltak a támadásokat kivédeni a középpályán.⁵⁵ A fent idézett interjúalany úgy fogalmaz: „Azért emlékszem ennyire pontosan a meccsre, mert a legnagyobb örömünkre mégis a Ferencváros nyerte meg a bajnokságot, és a lilák csak harmadikok lettek.”⁵⁶ A meginterjúvált munkások számára ez volt az egyik legnagyobb sporteredmény. Viszont ettől külön kell vá-

⁵² Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

⁵³ Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

⁵⁴ Interjú T. A. volt a normáliában, a Csepel Autógyárban, 2012. 10. 09. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁵⁵ Varga–Várkonyi 1976: 3.

⁵⁶ Interjú Cs. S. volt a normáliában, a Csepel Autógyárban, 2012. 10. 12. – készítette: Bezsenyi Tamás

lasztani a nemzeti válogatottak közötti versenyt, ugyanis a szovjet-magyar 6-0 sokkal több interjúalánynál jelent meg, mint a magyar csapatok közötti verseny kérdése. A focicsapatok rossz nemzetközi szereplése nem vette el az autógyári munkások kedvét attól, hogy maguk is focizzanak. „51-es út mellett volt a Duccsa (Dugattyús Csapatgyár), mellette a sportpálya. Brigádok között volt nagypályás foci meccs. Én életemben nem fociztam, partjelző voltam. Ha kimegy a vonalon, akkor jelezzek. Utána átmentünk a Zöld békába, a Duna parton. Egy kocsmá volt, ott tartottuk a harmadik félidőt.”⁵⁷ Láthatóan a futball olyan embereket is vonzott, akik nem tudtak, vagy nem is akartak volna focizni, viszont a közösségi élmény, a Hofi által is hangoztatott munka utáni sörözések vonzották oda őket. „Maga nem brigádat? (kérdézi a közönség egy tagjától) Nem baj, bevevesszük... ha tud inni.”⁵⁸ Marx alaptételének melós olvasatát adja Hofi: „A lét határozza meg a tudatot, ha megiszod a lét, a tudat elmegy.”⁵⁹

„Egy évben párszor előfordultak ilyen mérkőzések. Ha nyertünk, akkor a brigád kapott jutalmat. Na, akkor döntöttük, hogy megisszuk vagy felajánljuk valamilyen célra... óvodáknak vagy iskoláknak adhattuk... én nem emlékszem arra, hogy felajánlottuk volna, inkább megittuk. De esküszöm igaza volt a Hofinak, amiket a Duccsa mellett játszottunk meccseket, színvonalasabbak voltak, mint úgy általában a magyar foci.”⁶⁰ Egy, a korban gyakran focizó szakmunkás érdekesnek talált párhuzamot vonni a versenysport és az ő játéuk között. Hofit itt már úgy foglalja bele a saját mondataiba, mintha maga a humorista is azon a véleményen lenne, hogy a brigádmunkások akár jobb focisták, mint a hivatásos sportolók. A fogyasztói magatartás ironikusságára vall, hogy az interjúalany a brigádjutalom felhasználását csak a pénz megívásában látta.

Hofi úgy folytatja, hogy az ereszt valahogy össze kell tudnia illeszteni a téglafallal. Ám a fal kissé hepehupás, vagyis nehéz lesz rá méretezni egy egyenes ereszt. Felmerül Hofi munkásában a kérdés, vajon hol látott már ilyet. „Hol van még ilyen fal?” – kérdezi Hofi. A közönség nevetése a berlini falnak szól, de innen tovább viszi a hallgatókat a saját iskolai tapasztalataival. „Pedig tudom ám földrajzból. Egyszer voltam földrajz órán.” Ekkor egy közönségből jövő kacaj kiemeli, hogy egyszer. Hofi reagál rá, és jelzi, mivel „ezt a közművelődést olyan marhára erőltették, hát a franc, aki megeszi, menjünk be, csak fűtsenek.”⁶¹ Ez az idézet is abba a vonulatba tartozik, ahol kérdésként merül fel, Hofi mennyire figurázza ki a munkásokat. Más szóval mennyiben nevet rajtuk, vagy mennyiben nevet velük. Végül persze eszébe jut a megoldás, a kínai nagy fal.

⁵⁷ Interjú B. M. volt művezetővel a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁵⁸ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁵⁹ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁶⁰ Interjú M. G. volt csoportvezetővel a Csepel Autógyárból, 2012.03.21. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁶¹ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

Ezzel vezeti be a külpolitikai részét a kabarénak: a kínai-szovjet határvillongások kérdését. Amikor megemlíti a Nagy Sárga lefolyót. Ahol nagyon jó mezőgazdaság uralkodik, de valójában ez csak kíváncsú lenne. Mert a kínai agronómusok tudják, hogy *„piros lesz a paradicsom, nem sárga.”* A színekkel való játék visszatérő eleme Hofi kettős beszédének. Itt is arra utal, bármit tesznek a kínaiak, az mindig a szovjetek számára fog kedvezni. A határvillongások, illetve az 1969-ben lefolytatott határháború kérdése szintén felmerült Hofi előadásában. A kínaiak felszedik a virágokat és mennek egyre *„beljebb a SZU-ba”*, de egyszer csak hallják: *„Sztoj! Na mer' ugye csőszház is van.”*⁶² A *Timur és csapata* című Gajdar-regényben ugyanez a helyzet áll fenn. Hofi viccének valószínűsíthetően az adja az alapját, hogy Timur és társai, amikor partizánként kívánnak játszani, akkor szép lassan kiverik őket az erdőből, mert a csősz megelégedi a vagdalkozásukat. Egy szakmunkás kitért rá, hogy miért volt fontos Hofi a külpolitikai érdeklődése miatt: *„Tisztán emlékszem rá, ahogy a szakszervezeti bizalmitól kérdeztem a szovjet-kínai helyzetről, akkor mindig azt mondta van egy folyó (ez egyébként az Usszuri folyó volt) ahol 1968 nyarától kezdve állandó határtámadások történtek. A kérdésem pont azért szólt neki, mert nem értettem pontosan, hogy Hofi ezekben az előadásaiban mire gondol, mit is akar mondani.”*⁶³ Az interjúalanyok általánosságban úgy emlékeznek, a röpgyűléseken került egyáltalán szóba a külpolitika. *„Sz. S. Bácsi, istenem, mindig azt mondta a nev yorki kapitalisták, állandóan róluk beszélt, meg az új szocialista fejlődésről. De a Közel-Keletről vagy Kínáról soha. Ezek nem is voltak akkoriban annyira fontosak.”*⁶⁴ A röpgyűléseket általában a munkások egyetértésével munkaidő alatt tartották, mert több interjúalany megfogalmazása szerint, addig se kellett dolgozni. A műszak végén pedig nem lehetett volna megtartani, mert mindenki ellógott volna. Ezért a munka megkezdésekor negyedóra-húsz percben vázolták a munkások számára a jelenlegi világpolitikai folyamatokat. Egy üzemvezető úgy emlékszik: *„A melósok nem foglalkoztak külpolitikával. Eleve hátulról kezdték olvasni a Népszabadságot is. Ha maga megállt volna '74-ben a gyártelepi hévmegállóban látott volna jó sok Népsportot és egy kevés Népszabadságot. Meg aztán később volt Esti Hírlap, az meg olyan volt, mint a mai bulvárlapok.”*⁶⁵ A Népszabadság hátulról kezdődő olvasása azt jelentette, hogy a sportoldallal kezdték. A korban szinte egyedül a *Magyarország* című lap foglalkozott behatóbban külpolitikával, de egyetlen interjúalany sem volt, aki ezt vásárolta volna. Az idézett üzemvezető mellett több szakmunkás is, akik *Népszabadságot* olvastak, azt állították, hogy a külpolitikai részt egyszerűen átlapozták.⁶⁶

⁶² Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

⁶³ Interjú B. M. volt művezetővel a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁶⁴ Interjú S. F. volt szerszámgép lakatossal a alkatrészgégyárból, 2013.03.31. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁶⁵ Interjú G. F. volt üzemvezetővel a Csepel Autógyárból, 2012.06.13. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁶⁶ Interjú J. A. egykori szakmunkással a Csepel Autógyárból, 2011.12.11. – készítette: Bezsenyi Tamás; Interjú T. A. volt a normáliában, a Csepel Autógyárban, 2012. 10. 09. – készítette: Bezsenyi Tamás.

MUNKAKERÜLÉS ÉS MUNKAETHOSZ HOFI GÉZA KOMIKUMÁN KERESZTÜL

A következő téma a munkavégzés volt. Pontosabban itt az a kérdés, hogy a Hofi által bemutatott munkáskarakter miként kerüli el a munkavégzést. *„Kicsit nem figyelek oda, mindjárt dolgozni akarok. Emberről van szó, vigyázzunk. Bár újíttással felveszem.”*⁶⁷ A Hofi által megalkotott munkás-dolgozó karakter csak akkor és csak azért dolgozik, ha valami másként nem megoldható. Itt felmerül az újíttás kérdése. A kádár-kori munkások életében három lehetőség volt, ha valami újat ötlöttek ki. Az vagy egyszerűsítésnek, újíttásnak vagy találmánynak minősült. Az első, az egyszerűsítés akkor került szóba, ha volt egy adott munkadarab, aminek az elkészítését, vagyis a normáját csak nagy munkaerőbefektetéssel lehetett teljesíteni. Ilyenkor kerültek elő az egyszerűsítő törekvések. Az újíttás már arra referált, ha valaminek az előállítását egy más típusú munkafolyamattal valószínűsítették meg. A találmány, mint a legegényibb kezdeményezés csak akkor valószínűsíthető, ha az adott egyén egy új eszközt, módszert vagy szerszámot talált ki.

Jogi esetek címmel ment egy műsor a televízióban, ahol egy olyan feltalálót mutattak be, aki kitalált egy új típusú ponthegesztést. Hofi elmondásában a bunkók *„örökösen macerálták”*, hogy: *„a feltalálónak miből telik ilyen szép házra?”* Ám Hofi szerint a feltaláló még egy bunkóhoz se ment hozzá, hogy *„mondja csak bunkókám.. magának miből telik akkora üres telekre, itt a fejibe?”*⁶⁸ Erős megkülönböztetéssel él itt a munkások között, anélkül, hogy egy szóval is használná ezt a szót. Egyéb esetekben vannak eszes munkások, mint amilyen ő, és vannak buta, de jószándékú munkások, mint amilyen a Halász. A bunkó és a feltaláló, habár mindkettő akár ugyanannak a gyárnak a dolgozója, de két eltérő típus. Hofi a későbbiekben sem beszél bunkókról, csak abban az esetben, ha pozitív ellenpéldával kötheti össze, mint amilyen a feltaláló karaktere.

A Csepel Autógyárban 1975-ben M. P. szakmunkás hidegsajtoló újíttással a kerékanyák illesztését oldotta meg. Korábban ugyanis ezt esztergálással végezték. M. P. nagyobb jutalmat kapott ezért, *„csesztettek ugyan a bunkók, mondtam is nekik a Hofi poént, hogy nektek meg mitől van ekkora üres föld a fejetekben, amikor egy ilyen alkalommal eszembe jutott, épp a föld miatt, hogy TSZ melléküzemágban ezt az egész eljárást sokkal jobban ki lehetne használni, mint gyárban és akkor léptem ki.”*⁶⁹ Hofi narratívája nem csak alkalmas volt arra, hogy a munkások számára nyelvet adjon kényes, vagy nehezen kezelhető helyzetben, hanem a fenti példa alapján még az érvényesüléshez is hozzájárult.

⁶⁷ Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

⁶⁸ Hofi Géza: *Építem a csatornámat*. Hungaroton. 1976.

⁶⁹ Interjú M. P. volt szakmunkás a Csepel Autógyárból, 2013.03.31. – készítette: Bezsenyi Tamás

Hofi ekkor a téglafalnak dől, kezeit összefonja a mellkasán és finoman elmosolyodik: „A csébknek így neki dűnnék, mit csinálna?”⁷⁰ Ezzel a pici kiszólással a kor munkásainak egy fontos problémáját ragadta meg. Ugyanis a Csoportos Élet- és Balesetbiztosítás csak rendkívül szűk kört érintő balesetek esetén fizetett, és nem járt semmilyen ellentételezés a munkás önhibájából eredő sérülésekért. Az interjúalanyok szerint ezzel a vállalatvezetés többször vissza is élt, mert azt is önhibának tartotta, ami nem volt az. „Nálunk a présüzemben állandó jelleggel voltak balesetek, a kurva cséb miatt, nekem külön kötnöm kellett kiegészítőt, mert gondolnom kellett az asszonyra meg a lányokra is. A beállító volt, hogy rosszul kalibrálta a gépet és túl hamar zárt össze, a K. J-nak így vitte le két ujját. Persze a gyár azt mondta, saját hiba.”⁷¹ A CSÉB melletti kiegészítő biztosításokra arányosan nagyobb összeget kellett befizetni, viszont az önhibából eredő baleset esetén is fizetett. „Azért az üzemvezető is látta a helyzetet, de ahelyett, hogy segítettek volna szegény J-n, inkább bevezették az üzembiztosabb présgépet, ami két kézzel működött. Szóval a munkalap elhelyezése után ki kellett vened mindkét kezed, hogy lenyomd a két gombot, így elkerülhetővé vált a csonkolások egy része.”⁷² Az állami balesetbiztosítás és munkavédelem egy különös hibridje bontakozik ki az idézetből. A kártérítés elmaradása miatt rákényszerült a gyár vezetősége arra, hogy munkavédelmi szempontból megbízhatóbb eszközöket használjanak.

„Volt jó pár segédmunkás, akik úgy suk-sűköltek, hogy valami elképesztő. A Hofi előadás után többen mi is azt mondtuk nekik, a Lőrincze csókoltasson titeket ezért.”⁷³ Áruklódó, hogy a járműgyári szakmunkás szerint csak a segédmunkások beszélték „hibásan”. Valószínűbbnek látszik, hogy ez ennél szélesebb körű jelenség volt, ezért is használhatta fel Hofi Lőrincze Lajos nyelvészprofesszor műsorát egy poénjában.

Előfordult, hogy a folyton a kisember pozíciójából beszélni kívánó Hofi a hatalom céjait is megjelenítette műsorában. A klasszikus osztálytagolódás fogalmát felhasználva (munkás-paraszt-értelmiség), felteszi a kérdést: „Hogy ha valakinek egy csöpp esze van, akkor annak miért kell azonnal, rögtön új osztályt nyitni?”⁷⁴ Majd zárásként azt vizionálja, mennyire szép lenne, ha együtt lennének az értelmes, munkás parasztok. Az előadás második felében elhangzó, értelmiségellenes, keményvonalas szocialista eszmeiséget idéző szöveget az előadás végén kissé felpuhítja. „Most jut eszembe, gubanc van ám, mert az értelmiség nem is osztály, hanem réteg... Buga doktor nem véletlenül mondta a minap a televízióban, hogy öltözködünk rétegesen, mert ráfázunk.”⁷⁵ Mintegy lezárásként, az értelmiség felét tett gesztusként.

⁷⁰ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁷¹ Interjú R. A. volt szakmunkás a présüzemből, 2013.03.29. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁷² Interjú R. A. volt szakmunkás a présüzemből, 2013.03.29. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁷³ Interjú B. M. volt művezetővel a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁷⁴ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁷⁵ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

A hivatalos munkaidő alatti munkakerülés kérdése visszatérő témája az előadásnak. Először a brigád kapcsán merül fel, mondván: „*a brigádba kell két ember. Az egyiknek meg kell keresnie a másikat, mert valakinek dolgoznia is kell.*”⁷⁶ Majd a csatorna építése közben, mikor a csípőfogóval próbálja megfelelőre hajlítani a csöveket, akkor idegesen ledobva állítja: „*Nem passzol!*” Nézői felkiáltásban merül fel a subler, a tolómérő, amivel megoldhatná a problémát. Ehelyett Hofi felmutat egyfajta munkás bölcsességet: „*Én vagyok a hibás, mert ha nem sietnék ennyire, akkor még nem vettem volna észre.*”⁷⁷ A Hofi-féle munkáskarakter esszenciáját az adja, hogy a munkásnak nem termelni és az akadályokat leküzdenie kell, hanem túlélnie. A későbbi előadásában, a Tiszta Őrültek házában kiborul az éjjeli szekrényből rengeteg kórházi kacska. „*Hát amikor szétömlött körülötte a színpadon a sok kacska, az mutatja igazán, termelünk, termelünk, de mire és minek?*”⁷⁸

A másik meghatározó témája az előadásnak az italozás. Halász László brigádtársának alkoholizmusát azzal magyarázza, hogy gyerekként írói vénája okán addig írt, míg le nem nyelt egy tollat. „*Azóta önti utána a tintát.*”⁷⁹ Két interjúalany is megjegyezte, hogy eufemisztikusan ők is gyakorta írói hajlamúnak nevezték a sokat ivó munkatársaikat.

„*Múltkor is megyek be a kocsmába. A Halász után. Egy olyan két lépéssel. Mentem belső ellenőrnek, a franc volt kinn fagyoskodni. Kettőnknek volt négy forintja. Megszaladt. Hát van az úgy. Akkor vettük fel a nyereséget. Két évre. Könnyű kiszámonni mennyi volt. Kezit csókolom kérnénk már 3,60ért rumot, negyven fillérért meg kenyeret. Hülye vagy, annyi kenyér ránk szárad.*”⁸⁰

A fenti idézet az ital kérdését úgy feszegeti, hogy a Hofi-féle munkáskarakter csak brigádjának ellenőrzéseként van jelen. Két brigádvezető interjúalany is mesélte, hogy a feleségüknek gyakorta jelezték, azért mennek a többiekkel a kocsmába, mert így ellenőrzni tudják, hogy megfelelő időben hazaérnek-e. Hiszen a másnapi munkavégzés ettől is függött. Természetesen ez a „*fedő történet*” alkalmas volt arra, hogy ők maguk is berúgjanak. A Hofi- idézetben a lépésekben való lemaradás szintén kettős jelentéssel bír. Egyrészt a konkrét távolságot, illetve az italban való (hosszú lépés) lemaradást is jelenti. A nyereség felvétele miatt hozzájutottak fejenként két forinthez. Az interjúalanyok elbeszélése szerint az átlagos 1800 forintos havi bér mellett a brigádmunkákért kapott plusz juttatások valóban nem minősültek komolyabb összegnek, általánosságban 2-300 forintról számoltak be. „*Alig volt értelme azt gyűjtetgetni, inkább elittuk.*”⁸¹ A kenyér

⁷⁶ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁷⁷ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁷⁸ Interjú B. M. volt művezetővel a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁷⁹ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁸⁰ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁸¹ Interjú M. P. volt szakmunkás a Csepel Autógyárból, 2013.03.31. – készítette: Bezsenyi Tamás

rájuk száradásáról szóló poén mögött az rejlik, hogy az 1970-es évek első felében 3,60 forintba került egy kiló kenyér.⁸²

Az autógyárnak jó kapcsolata volt a környékbeli termelőszövetkezetekkel. Hofi brigádjának is mennie kellett: „Szóltak, hogy menjünk el TSZ-t patronálni. Önként, ha már szóltak. Úgy igazán önként. Mert múltkor is szóltak már egyszer, nyolc-szor.”⁸³ S. F. szerszámgép lakatos úgy emlékezett, szakmunkás korában valóban többször fogalmazott meg ugyanilyen kérést felé az üzemvezető. „Azért mindig engem kért, mert én nem engedtem a tivornyázást a dogozóknak. Hallottam aztán máshonnan, előfordult, hogy magával a TSZ elnökkel ittak a kiküldött melósok.”⁸⁴ Hofi ugyanebben találja meg a humort, amikor úgy beszél el a patronálást, hogy elindultak, aztán két-három nap múlva megérkeztek. A közönség nevetése miatt, az elindulás után pontot tesz és inkább új gondolatot kezd. Mondván, így nem ugyanaz. S. F. később már nem vállalt ilyen feladatokat, mert gyári ellenőrzés híján rendkívül nehéz volt a munkásokat egyben tartani. „Volt olyan, hogy a becsei TSZ-nél voltunk, és a szerszámműhely berendezéséhez kellett volna mindenki, de hárman hiányoztak. Másfél óra múlva találtam meg őket kissé kapatosan az esővíz gyűjtő hordók mögött az istálló mögött.”⁸⁵ Az autógyár munkásait TSZ patronálás idején a TSZ majorházaiban, illetve tanyáin szállásolták el. Általában a TSZ konyha főzött rájuk.

Mószér Aranka brigádnak nevezték el Hofiék a brigádjukat. Ennek kapcsán beszél a kapitalista vállalkozót, szovjet vezetőt ismerő nőről, akit még a pápa is ismer. Az „Üb elvtárson” (Üzemi bizottság) kívül mindenki tisztában van vele a gyáraknál, ki is pontosan Mószér Aranka. Hofi elnevezése megtermékenyítette a munkások nyelvét. „Mindig volt egy pár Mószér Aranka, aki miatt bajok lettek. Kis furatú laposvasakat kellett összehegeszteni, de ehhez külön-külön kellett alátéteket ráfogni és meghegeszteni. Ezért én egy hosszú vasra csapokat hegesztettem és akkor egyszerre lehetett őket csinálni, nem darabonként.”⁸⁶ Ezzel háromszoros termelékenységet ért el az idézett munkás, aki elmondása szerint pár hónap után kénytelen volt egyszerűsítésként beadni az üzemi bizottság számára. Ugyanis félő volt, hogy egy „Mószér Aranka” (férfi, nő egyaránt lehetett, a női név itt a pletykásságra referál) elmondja, és a munkást pedig büntetésre ítélik normacsálás miatt.

A brigádnapló szintén egy fontos eleme volt a munkások hétköznapijának. Hofi humorizált azzal, hogy hegy nélküli ceruzával írt a naplóba. „Isten nevében kezdem el, (írást abbahagyja és kiszól a közönség felé) képzelje el, ha hegye volna.”⁸⁷ A brigádban dolgozó szakmunkások is beszámoltak arról, folytonos

⁸² Interjú B. M. volt művezetővel a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁸³ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

⁸⁴ Interjú S. F. volt szerszámgép lakatossal a alkatrészgyárból, 2013.03.31. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁸⁵ Interjú S. F. volt szerszámgép lakatossal a alkatrészgyárból, 2013.03.31. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁸⁶ Interjú B. M. volt művezetővel a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁸⁷ Hofi Géza: Építem a csatornámat. Hungaroton. 1976.

kellemetlenség volt számukra, hogyan és milyen formában írjanak a naplóba. „*Én mielőtt írtam volna bele, teljesen lemerítettem az agyam, hogy egészen egyszerű, de jól hangzó cocialista szövegek legyenek benne.*”⁸⁸

A kultúra kérdése az egyik legfurcsább helyzetet eredményezte, amiből kitűnik, a munkásokra hogyan hatott vissza Hofi tevékenysége. Az előadásában azt mondta, el kell menni a brigádból egy-két embernek színházba, nem az előadás elejére, hanem a végére. Majd az előadás végén az előcsarnokban a földről össze kell szedni a jegyeket. „*Óriási ötletnek gondoltuk, feljöttünk hévvel, korábban értünk oda, szóval egy sarki presszóban vártuk, mikor jönnek ki az emberek. Hát bizony nem dobták el, hanem bizony el kellett kérni, rettentően szégyelltem magam. Volt, aki viszszafejezte, hogy miért?*”⁸⁹

Ehhez kapcsolódik a közművelődés kérdése. Legtöbbször a szakszervezeti bizalmik feleltek a dolgozók beiskoláztatásáért. Egy ilyen munkakörben dolgozó szakmunkás szerint egy évben körülbelül 30 embert lehetett meggyőzni a több ezer autógyári munkás közül. A legtipikusabb ellenérv az volt, hogy az esti iskola miatt a túlórától és a plusz pénztől, illetve a fusi és maszekolási lehetőségektől esik el a „tanuló”. A Lordok házának hívott, autógyári művelődési házban fejezheték be a nyolc általánost a dolgozók. Ha valakinek kevesebb osztálya volt, mint hat, akkor csak különbözeti után végezhetette el a hetediket és a nyolcadikat.⁹⁰ A Hofi féle magyarázat, hogy a Halász azért nem megy az esti iskolába, mert akkor értelmiségiként az ő gyerekeit már nem vennék fel, sokkal inkább az értelmiségnek szánt poén lehetett. Hiszen az iskolakönyvekben a technikumot végző munkások gyerekeit továbbra is F (fizikai munkás) betűvel jelölték. Az ilyen fiatalok előnyt élveztek iskolai tábor, vagy nyári nyaraltatás esetén.⁹¹

HOFI KARAKTERÉNEK VÁLTOZÁSAI A KÉSŐ SZOCIALISTA IDŐSZAKBAN

A hetvenes évek második felétől Hofi előadásában egyre inkább elbillen a mérleg az értelmiség számára érthető humor iránt, miközben megőrzi beszédmódjának hangsúlyozottan „proli” jellegét. Ám a Tiszta örültek házában, illetve a *Hoféliában* időnként kilép ebből. Jelen szöveg terjedelmét szétfeszítené, és nem is kapcsolódik szigorúan a témához, hogy megvizsgáljuk, Hofi egész életműve alapján mennyiben beszélt a munkásokról az értelmiségnek, vagy az értelmiségről a munkásoknak. Ugyanakkor azért választottam elemzési keretül az

⁸⁸ Interjú J. A. egykori szakmunkással a Csepel Autógyárból, 2011.12.11. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁸⁹ Interjú T. A. volt a normáliában, a Csepel Autógyárban, 2012. 10. 09. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁹⁰ Interjú B. M. volt művezetővel a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás

⁹¹ Interjú B. M. volt művezető fiával, 2012.02.24. – készítette: Bezsenyi Tamás

Akácós út vagy másnéven az *Építem a csatornát* előadást, mivel itt a Hofi által vállalt szerep egyértelműen a szocialista „melós” világát kívánta érzékeltehetővé tenni a közönség irányába. Szabó Márton diszkurzív elemzésének megállapításait elfogadva Hofi olyan melós karaktert rajzolt meg, ami szerint „a munkát végző ember munkájában többnyire nem is dolgozó, hanem követelődző bér-munkás és melós”;⁹² ugyanakkor egyértelműen megfogalmazta Szabó, hogy „a melós nem volt politikát konstituáló tényező”⁹³, habár Kádár János komoly hatást gyakorolt a közbeszéd formálására azzal, hogy időnként a melósok nevében szólt a nyilvánossághoz. A fentebbi szempontokra reflektáló munkásértelmezés a Hofi által kialakított toposzokban is tetten érhető, ahogy folyton az önérdék-követés racionalitása mellett érvel, miközben ironikusan nyilatkozik meg a közösségi szellem lehetőségeiről. Mindezt pedig attól a szemlélettől áthatva, hogy a melósok csak a közbeszédformálásban szerepet játszó politikai diskurzusokban maradnak az állam elsődleges letéteményesei, mivel a Hofi által kreált melós légkörben a valós döntési helyzetekbe nem kerülő, a társadalmi változásokat, a strukturális változásokat elszenvető karakterekként rajzolta meg a fizikai munkások hétköznapi világát. A szovjet tematikájú társadalomtörténeti kutatásokban egyre hangsúlyosabb szerepet kap a hétköznapi életvilágok vizsgálata,⁹⁴ azonban a szocialista korszak humorát eddig jobbra csak önálló művészeti tevékenység formájában vizsgálták. Serguei Oushakine tanulmánya⁹⁵ Arkagyij Iszaakovics Rajkin komikus performanszairól rendkívül újító, mivel a szocialista korszak eddig kevésbé kutatott, úgynevezett légkörét⁹⁶ próbálta megragadni a humor elemzésén keresztül. Oushakine találóan vázolta fel, hogy az államilag kontrollált médiában a politikai célzatú cenzorpolitika miatt a komikusok számára adott társadalmi helyzetekhez kapcsolódó szimbolikus formák megjeleníthetősége egyrészt strukturálisan korlátozott volt, másrészt mindig az aktuális politikai helyzethez igazodott. Az előbbire jellemző Komlós János színházigazgató csatornatulajdonosként való értelmezése, míg az utóbbira remek példa a kínai-szovjet határvillongások hatására a kínai gazdaságról szóló ironikus beszédmód. Saját kutatásommal úgy próbáltam Oushakine meglátásait továbbgondolni, hogy arra kerestem a választ, vajon a korszak művészei által használt szimbolikus formák miként implementálódtak, hogyan értelmeződtek újra azokban a közegekben, akik valójában megnyilatkoztak Hofi műsorának explicit céljai alapján. A Mószer Aranka, illetve a TSZ-patronálás, mint a hétköznapi tapasztalatokat igazoló toposzok, szervesen beépültek a Csepel Autógyár egykori dolgozóinak szövegvalóságába, ugyanakkor a melósok számára távolinak tűnő külpolitikai eseményekhez éppen az állampárt elvárásai

⁹² Szabó 2007: 165.

⁹³ Szabó 2007: 166.

⁹⁴ Siegelbaum 2006.

⁹⁵ Oushakine 2011: 247–255.

⁹⁶ Takács 2010: 113–123.

alapján gravitált interpretációk miatt tudtak kapcsolódni. A munkaerkölcs, illetve az önérdékkövetés látszólagos dichotómiáját maga Hofi oldja fel az üres telek metaforával, ami implicit módon csak az intelligens munkást tudja igazi, belevaló szocialista melósként elképzelni.

BIBLIOGRÁFIA

Monográfiák, tanulmányok:

- Ankersmit Franklin Rudolf 1989: *The Reality Effect in the Writing of History: The Dynamics of Historiographical Topology*, Amsterdam.
- Balogh Gyula és mások 2002: *Hofi*, Budapest.
- Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában – 1968 – 1989*, Budapest.
- Bezsenyi Tamás 2013: *Enyém, tied, mienk: Gyári munkások közötti reciprocitás és a fuzizási módszerek az 1960-as évek Magyarországon*. In: Varga Zsuzsanna és Bartha Eszter (szerk.): *Határokon túl – Tanulmánykötet Mark Pittaway emlékére*. Budapest. 204–222.
- Jean Comaroff – John Comaroff 1991: *Of Relevation and Revolution*. Chicago.
- Horváth Edina 2008: *A Magyar Televízió műsorpolitikája – 1968*. *Múltunk* (3) 187–199.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkástantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- Kemény István – Kozák Gyula 1971: *Pest megye munkásai*. Budapest.
- Kiss András 2007: *A Csepel Autógyár történetéről*. *Múltunk* (2) 50–65.
- Kozák Gyula – Kemény István 1971: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest.
- Kruzslíc Izabella – Sziget János (szerk.) 1989: *A Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttáru gyár száz éve, Hódmezővásárhely*.
- Molnár Gál Péter – Takács Márta 1977: *Együtt vagyunk. – Interjú Hofi Gézával*. *Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap* (2) 9–11.
- Molnár Gál Péter 1969: *Hofi. Népszabadság* (27) március 25. 5.
- Serguei Oushakine 2011: *Laughter Under Socialism: Exposing the Ocular in Soviet Jocularity*. *Slavic Review* (2) 247–255.
- P. Török Margit Anna 2003: *Hofi Géza élete és pályafutása 1936–2002*. Budapest.
- Regősi János 1980: *A kabaré – Ma*. Tömegkultúra. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Siegelbaum, Lewis 2006: *Borders of socialism : private spheres of Soviet Russia*. New York.
- Simonovits Ildikó – Valuch Tibor: *Öltöztessük fel az országot. – Divat és öltözködés a szocializmusban*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2009.
- Szabó Márton 2007: *A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakaszáról*. *Korall*. (27) 151–171.
- Takács Ádám 2010: *Totalitarianism as an Atmosphere. Morality and Mentality in Hungary under the Kádár Regime*. *Divinatio*, (31) 113–123.

Török Bálint 2007: Szabó Zoltán és 1956. *Valóság*. (5) 102–107.

Alexei Yurchak 1997: The Cynical Reason of Late Socialism: Power, Pretense, and the Anekdot. *Public Culture*. (9) 161–188.

Periodikák

N. N. 1957: Az életnek gyártanak motorokat. *Fényszóró – A Csepel Autógyár dolgozóinak lapja*. (7) október 23. 1.

Varga Béla – Várkonyi Sándor 1976: Ferencváros – Újpesti Dózsa 3:8 (3:4) *Népsport*. (32) május 16. 3.

Görög Ilona 1935: Hazaféle. *Nyugat*. (6) 468.

Audiovizuális források

Hofi Géza: *Elég az hozzá*. 1969. (<http://www.youtube.com/watch?v=I-7SpNtUc6A>)

Hofi Géza: *Első menet*. Hangfelvétel 1970.

Simó Sándor: *Legszebb férfikor*. 1971.

Hofi Géza: *Második menet*. Hungaroton. 1972.

Hofi Géza: *Hofisszeusz*. Hungaroton. 1973.

Hofi Géza nyilvános fellépése. 1972. (<http://www.youtube.com/watch?v=ZqYxLYb6saE>)

Hofi Géza nyilvános fellépése 1975-ből. (<http://www.youtube.com/watch?v=shf5oChutPo>)

Hofi Géza: *Építem a csatornámat* (1976) című előadása (internetes elérhetőség: <http://www.youtube.com/watch?v=6jFow-M7aEo>)

Hofi Géza: *Akácus út*. Hungaroton. 1976.

Hofi Géza: Tiszta örültek háza előadás hangfelvétele: *Te, figyelj haver*. Hungaroton. 1980.

Nevezz csak Cucinak. MTV felvétel. 1982. (<http://www.youtube.com/watch?v=f38aLtlOsUo>)

Hofi Géza: *Hofélia*. Hungaroton. 1987.

Szilveszteri Rádiókabaré 1989. (http://www.youtube.com/watch?v=v_oI2ZoaRuA)

Dobray György: *K1 – Film a prostitúcióról*. 1991.

Hofi Géza 1993-as szilveszteri fellépése. (<http://www.youtube.com/watch?v=za8HrtHtVN>)

Punk és politika

Politikai tartalom a magyarországi punk-mozgalomban, a kezdetektől napjainkig

I. A PUNK POLITIKUMA

A punk – amelyet definiálhatunk szubkultúraként, illetve kulturális vagy ifjúsági mozgalomként is – alapvetően politikai töltetű. A világról, a fennálló rendszerről, a társadalomról alkotott kritikus kép harsány megfogalmazása adja a punk-mozgalom lényegét. A modern társadalmakban folyamatosan bukkannak fel új szubkultúrák, ifjúsági divatok, új zenei irányzatok, melyek időnként megmaradnak szűk keretek között, de gyakran új irányt mutatnak a tömegkultúra számára is. A punk egy ezen stílusok közül, de annyiban különleges, hogy a leginkább politikai tartalommal telítődött irányzat.¹ A punk a legpolitikusabb szubkultúra, ezt kívánom a mozgalom történetének bemutatása során bizonyítani.

A punk politikuma kettős. Egyrészt van egyfajta punk-attitűd, ami legalább olyan fontos szerepet tölt be a 20. század utolsó negyedének kulturális életében, mint maga a szorosan vett mozgalom.

Ez az attitűd több elemből tevődik össze. A lázadás minden ifjúsági mozgalom alapeleme, ironikus módon még a rendpárti divatok² is képviselnek egyfajta lázadó hozzáállást. A nonkonformizmus fontos része a punknak. A fogyasztói társadalom, a divat elutasítása a kispénzű fiataloknak egyébként is rendkívül praktikus. „Úgyis csak szakadt ruhákra és a legolcsóbb piára van pénzünk, hát legyen ebből ideológia!” A punk, mint minden ellenkultúra, a hivatalos kultúra elutasítását jelenti. Mivel a punk kulturális tartalma elsősorban a rock-zenében jelentkezik, ezért a punk mindig az adott kor sikeres, népszerű divatirányzatait utasítja el, ez kialakulása idején, az 1970-es évtized közepén az éppen fellendülő disco-irányzat volt. Ezzel párhuzamosan magát a rock-sztár státuszát is elveti, hiszen az reprezentálja a divatot, az agymosást, a pénz hatalmát, és a társadalmi különbségeket is. A hivatalos ideológia, és ennek minden megjelenési formája – a reklámok, a tömegkultúra – a szépet, a jót, a sikert hirdeti, mintegy azt su-

¹ Bár helyesebb lenne anti-politikáról beszélni, hiszen a punk mindent elutasít, ami a rendszer része, így a „hivatalos” politikát is.

² Mint a kései Szovjetunió éveiben a ljuberek, akik a lázadó fiatalok megrendszabályozása céljából rótták a szovjet városok utcáit. A neofasiszta irányzatok fiataljai is gyakran érzik magukat lázadónak, jóllehet fő céljuk mindenféle lázadás letörése, a „rend” helyreállítása.

gallva, hogy a világon alapvetően jól mennek a dolgok, és minden rendben van. A punk ezzel szemben negatív esztétikát képvisel: az élet nem szép, legyen hát minden csúnya, koszos, zajos. Nem mosolygunk, hanem vicsorgunk és ordítunk. Ebből fakad az irányzat agresszivitása is, bár ehhez hozzá kell tenni, hogy amikor tömegmozgalommá vált a punk, akkor a polgári világ és a hatalom részéről nagyon erős ellenállással találkozott, utcai verekedések, rendőrségi eljárások sorával kísérve. Ez az egyöntetű elutasítás azonban nem elnyomta, hanem csak megerősítette, és még keményebbé tette a mozgalmat.

A punk politikumát a punk-attitűd mellett a nyílt politizálás képviseli. A legtöbb punk zenekar megfogalmaz rendszerkritikát, ez tulajdonképpen a punk imázs része. Az autentikus punk helyzetéből fakadóan érzékeny a társadalmi, politikai problémákra, és mindig akadnak szövegírók, akik ezt rendszerellenes ideológiává tudják bővíteni. A szintén ilyen szempontból nagyon sokszínű, vannak kifejezetten apolitikusnak számító zenekarok, és vannak politikai manifestumokat megéneklő bandák is. A hatalom, az elnyomó gépezet, a gazdasági kizsákmányolás mindenestre a punk legfontosabb alaptémája. Ez a hozzáállás értelemszerűen radikális baloldali pozíciókat feltételez, nem véletlen, hogy a bekarikázott A-betű vált a punk egyik védjegyévé.³ Az, hogy adott országban mennyire politikus a punk, sok mindentől függ, a társadalom általános állapotától, a politikai viszonyoktól, a politikai és társadalmi tiltakozó mozgalmak erősségétől, tehát nincs általános szabály. Az viszont tény, hogy a rendszerkritikus, vagy éppen nyíltan anarchista megmozdulásokon mindig lehet punkokkal találkozni, és a punk szubkultúra szorosan kapcsolódik a radikális baloldali miliőhöz⁴. Sok bandánál a politizálás kimerül anarchista jelszavak hangoztatásában, de vannak a punkok és a punkzenészek között szép számmal politikai aktivisták is.⁵

II. A MOZGALOM KEZDETEI

A punk-mozgalom kialakulása 1974-75-re tehető, a helyszín New York. Egy egyszerű kialakítású, olcsó kis klubban minden este fellépési lehetőséget kaptak

³ A bekarikázott A-betűt az 1960-as évek elején kezdte használni egy francia anarchista csoport, majd az 1968-as, az egész világon végigsöprő lázadáshullám tette az anarchizmus szimbólumává.

⁴ Például a nyugat-európai házfoglaló mozgalom a punk megszületése óta az egyik bázisa a mozgalomnak, nagyon gyakran punkok a foglalt házak lakói, foglalt házakban (angolul squat) vannak punk klubok, koncertek, zeneboltok, stb.

⁵ Nem szükségszerűen baloldali a punk: jelenleg is létezik jobboldali, antikommunista punk-áramlat is, de ez nagyon marginális jelenség. Egy ettől eltérő, másfajta „antikommunizmus” volt Kelet-Európában, a volt szocialista országokban. Mivel a fennálló rendszer kommunistiként definiálta önmagát, a rendszerellenes lázadás értelemszerűen antikommunistának vallotta magát, de ez nem jelenthet értelmezési problémát, természetesen szó sincs valódi antikommunizmusról, a későbbi fejezetekben lesz erről szó bővebben.

új hangzással próbálkozó zenekarok, akkor is, ha mindössze két-három akkord felhasználásával írták meg számaikat⁶. Az itt fellépő, később világhírvé váló zenészek⁷ többnyire nem politizáltak, sokkal inkább művészek voltak, semmint politikusok, de a punk kirekesztettsége többnyire náluk is jelen volt: drog, prostitúció, munkanélküliség, szegénység... Habár sokféle zenei irányzat megjelent, itt még nem beszélhetünk egységes punk stílusról, de a szubkultúra számtalan eleme már megjelent, és a közönség soraiból kikerülő, képzőművészethez kötődő fiatalok már punk névvel illették az új szubkultúrát kis példányszámú folyóirataikban⁸.

A punk végül Angliában vált tömegmozgalommá, nem véletlenül. A szigetország indította útjára az egyre újabb ifjúsági divatokat, szubkultúrákat, zenei irányzatokat már az 1960-as évek kezdetétől. Az angliai fiatalok jelentős része hajlandó egy-egy irányzattal azonosulni, a stíuselemeket viselni, illetve a zenei stílusok is megtalálják minden időben a szükséges infrastruktúrát: koncert-helyek, lemezkiadók, lemezboltok. Az 1970-es évek szociális feszültségei, az ifjúsági munkanélküliség, a rockzene mainstreammé és így kiüresedetté válása kedvező feltételeket teremtett egy új stílus megszületéséhez. A zenei alapok nagyjából adottak voltak, hiszen már az 1960-as években is sok banda játszott egyszerű, kemény rockmuzsikát⁹. Malcolm McLaren, aki New Yorkban találkozott a punk irányzattal Angliába importálta a stílust, és útjára indította a Sex Pistolst, az első punk-sztár bandát. Sebők János szemléletesen írja le a punk mozgalom elindulását.

„A hetvenes években... nagyon sok fiatal munka nélkül maradt.... Pénz nélkül, munka nélkül nem volt hova menniük. Maradt a banda, az utca. Koncertekre jártak, keresték a lehetőséget energiáik levezetésére, gyűlöletbe csapó indulataik kiélésére. Aztán akadt egy ötlet. Valaki kifestette az arcát... valaki biztosítótűt szúrt a fülébe... A felnőttek már a világ végéről kezdtek el beszélni. A rohadtak! Hát akkor legyen világvége! Munkát adni, azt nem tudnak, de károgni, azt igen! Hát akkor ezt nekik! Bele a rohadt pofájukba! Adj nekik! Dögljenek meg! Pusztuljanak el! Öljétek meg a szüleiteket! Úgyse jók másra! El kell pusztítani mindent, mert semmire nem jó, értelmetlen a világ! Le a rohadt iskolával, a szarházi hivatalnokokkal, a buzi zsarukkal! Kiáltások mindenre, hogy nem, nem, nem! Nincs jövő, nincs remény. Rombolj! Aztán egy este az egyik klubban megjelent valami ismeretlen banda egy patkányképzű énekessel, aki elkapta a mikrofont, és a színpad előtt állók is rázendítettek az új idő új himnuszára:

*Antikrisztus vagyok/ anarchista vagyok/ nem t'om hogy mit akarok/ de t'om hogy kapjam meg/ ki akarom irtani a járókelőket/ mer' anarchia akarok lenni
nem holmi balek/ – anarchia az Egyesült Királyságban..”¹⁰*

⁶ Sebők János 1981: 186.

⁷ Hosszú a lista, csak példaként Ramones, Television, Blondie, Talking Heads, Patti Smith...

⁸ A korszakot szemléletesen mutatja be Randall Miller 2013-as filmje: CBGB.

⁹ MC5, vagy a Death.

¹⁰ Sebők 1981: 294.

Az első hullám zenekarai többnyire nem léptek ezen a politikai üzeneten túl, leginkább még a Clash volt az, akik átfogóbb társadalomkritikát fogalmaztak meg.

„Nem akarom tudni, mit csinálnak a gazdagok/ Nem akarok arra járni, amerre a gazdagok/ Oly okosnak és tévedhetetlennek képzelik magukat/ De az igazságot csak az utcakölykök ismerik.”¹¹

Az átlagos punk zenekar némi anarchista, némi radikális baloldali, de többnyire nihilista, hatalomellenes üzenettel jelent meg. Viszont igen korán, már 1977-ben megjelent a punk köntösbe öltöztetett tudatos politikai agitáció, az anarcho-punk irányzat első zenekara a Crass. Számukra a punk a politikai üzenet hordozóeszköze volt, de talán épp ezért sikerült a punk lényegét, a dühös szembenállást kifejezniük.

A Crass iskolát teremtett, a következő években sorra alakultak az anarcho-punk zenekarok. Egy jellemző idézet:

„A törvények azért vannak, hogy engedelmeskedjünk nekik, és így működik a rendszer/ Az országnak kéznél van a katonaság, hogy védje az államot/ Az iskolában arra tanítottak, hogy megjártsd a bolondot/ Az út meghatározott, és mindenki követi...” (Conflict)¹²

És egy vélemény a zeneiparról:

„30 éve ugyanaz az öreg szar/ a zenéé, a pénzé, sláger után slágeré/ mosolyok, hazugságok, kiállítások, falak/ ez a rock'n'roll 30 éve...” (The Ex)¹³

A mozgalmi zenekarok tudatosan kívül maradtak a zeneiparon, igyekeztek saját kiadókat, saját koncerthelyeket létrehozni, és széles körben terjeszteni a D.I.Y.¹⁴ mentalitást, ami amúgy teljes mértékben megfelelt a punk lényegi tartalmának.

A mozgalmi bandák zeneileg is radikálisok voltak, gyorsabbak, agresszívabbak mint a legelső punk zenekarok, de ez valójában nem volt követelmény.

Több országban is hasonlóan erős politikai kiállású, radikális baloldali zenekarok a legismertebb, legnépszerűbb punk zenekarokká váltak az 1980-as évek elején. Az Egyesült Államokban a Dead Kennedys, Nyugat-Németországban a Slime, Franciaországban a Bérurier Noir. Fontos hangsúlyozni, hogy bár a punk közönség nagy része – főleg miután néhány év alatt a punk csak az egyik, többé-kevésbé elfogadott ifjúsági divatiránnyá vált a sok közül – nem tartozott az anarchista politikai mozgalomhoz, de a politikai, agitációs punk korántsem mellékszáll volt, hanem a zenei mozgalom meghatározó zenekarai tartoztak ide.

¹¹ Szőnyi Tamás 1989: 115.

¹² Olvasnivaló 2. 1990.

¹³ Második Látás 5. 1990.

¹⁴ Do-It-Yourself. Csináld magad! – indíts újságot, lemezkiadót, csinálj saját stúdiót, saját koncerttermet, ha máshogy nem, akkor foglalj üresen álló házat. Maradj kívül a zeneiparon, és egyáltalán az üzleti világon, teremtsd meg a saját világot, szakadj ki a rendszerből! A DIY mentalitás – már csak az anyagi és politikai kényszer miatt is – régi velejárója az underground ellenkultúra minden művészeti – és politikai – mozgalmának.

Valójában nehéz lenne, akár még a valódi rock-sztárrá váló punk zenekarok¹⁵ között is olyan bandát találni, amelynek nincsenek rendszerkritikus, politikai megnyilvánulásai.

III. MAGYARORSZÁG, A KEZDETEK

A punk viszonylag hamar, már az 1970-es évek végén megjelent Magyarországon, de eleinte inkább csak művészi attitűdként. Az első punk zenekarnak tekintett Spions¹⁶ punknak vallotta magát, és valóban, zeneileg is, szellemiségben is beillesztettek volna a mozgalomba, csak hogy akkor még nem volt mozgalom. Az 1980-as évek legelején kibontakozó, a szaksajtóban art-punk¹⁷ néven emlegetett irányzat a punkot mint művészetet jelenítette meg. Az ide sorolt zenekarok¹⁸ leginkább a korai, new york-i mozgalom szellemiségét képviselték, bár kelet-európai mivoltukból fakadóan többet foglalkoztak az elidegenítő hatalom problémájával. Annak ellenére, hogy kívül álltak a mainstream kultúrán, sokan ismerték ezeket a zenekarokat, hiszen valójában egy generációs életérzést fogalmaztak meg, és bár közönségük nagy része nem vett részt kifejezetten politikai szerveződésekben, mégis, az art-punk zenekarok többsége egy szélesebb, a rendszerrel szemben kritikus ellenzéki szellemi hálózat részének tekinthető.

Gyakran említik a punk-mozgalomhoz sorolva a Vágtázó Halottkémek nevű zenekart is, akik 1975-ben kezdtek el zenélni. Való igaz, az 1980-as években sok punk járt VHK koncertre, az underground fontos zenekara volt sokáig. Zenéjük sok punk elemet használ, de a VHK mégsem nevezhető punk zenekarnak. A VHK a kezdetektől egy saját mitológiát teremtett, egyedi, vallási révültre emlékeztető, sámánokra hivatkozó „folyamatzenét”¹⁹, és egyfajta szertartást celebrálnak koncertjeiken, gyakran jelmezekben, kifestve lépnek színpadra. Ez meglehetősen távol áll a rendszer ellen lázadó proligyerekek világától, annak ellenére is, hogy már többen próbáltak párhuzamot vonni a punk és a sámán-hit extatikus megjelenésében²⁰. A rendszerváltás utáni időkből a pogány hitvilág felerősödött a VHK énekes-ideológusa, Grandpierre Attila²¹ megnyilvánulásaiban,

¹⁵ Érdemes megemlíteni a Toten Hosen német zenekart, akik már évtizede stadionokat töltenek meg fellépéseikkel, igazi sztárok, de antikapitalista és elkötelezett antifasiszta pozícióikból semmit sem adtak fel eddigi harminc éves működésük során.

¹⁶ K. Horváth Zsolt 2010: 119-144.

¹⁷ Sebők János 1984: 255-268.

¹⁸ URH, Kontroll Csoport, Európa Kiadó, hogy csak a legismertebbeket említsük.

¹⁹ Sebők János 1984: 263.

²⁰ Grandpierre Attila (így!) cikke 1983-ból: <http://www.grandpierre.hu/site/2015/07/grandpierre-attila-a-punk-zene-mint-a-samanisztikus-nepzene-ujraeledese-jo-vilag-bolcsesz-antologia-1983/> (Letöltés 2016. július 26.)

²¹ Aki civilben csillagász, de van a zenekarban mérnök és atomfizikus is.

és ez sajnálatosan befogadhatóvá tette zenéjüket a – többek között – neopogány egyházakat is integrálni törekvő szélsőjobboldali tábor számára.²²

Előfutárnak, sőt bizonyos megszorításokkal akár „magyar punk” mozgalomnak is tekinthetjük a csöveseket. Ez az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek elejéig emlegetett szubkultúra a hippy mozgalom lecsengése volt. A csöves szellemiséget sok minden rokonítja a punkkal, elsősorban a nonkonformizmus, továbbá a tekintély és a bevett társadalmi normák elutasítása. Teljes szubkultúra volt, saját öltözködési stílussal – beszűkített szárú farmer, kockás ing vagy matrózpóló, alföldi papucs, gázálarctáska, vagyis „szimatszatyor”, bőr ékszer, ápolatlan frizura –, saját zenével – a hard rock akkori képviselői, eleinte a Piramis, majd a Beatrice, a P.Mobil és más rock-zenekarok, valamennyire a Hobo Blues Band is – és saját életformával: közösen lógni a köztereken, nyáron hálósákkal csavarogni, és amennyire lehet, kerülni az iskolát és a munkát.²³

A „valódi” punk első emblematis zenekara a CPG²⁴ volt Magyarországon. Rövid pályafutás, néhány tucatnyi koncert után a zenekar több tagját is bebörtönözték 1983-ban, politikai okokból. A korabeli pártállam szempontjából „rászolgáltak” az ítéletre, szövegeikben a korszak bandái közül ők támadták legdirektebb formában a fennálló rendszert.

„Szabad legyenek, azt akarom, ne kormányzott hülye barom

Ez a helyes én már tudom. Anarchiát! Anarchiát!”

Hasonló egyértelműséggel utasították el a szovjet-amerikai fegyverkezési versenyt, tagadták, hogy „a munka nemesít”, és nem gondolták, hogy a pénz értékessé teszi az embert. Nem csoda, hogy pont ők kerültek először börtönbe, hiszen ennyire nyílt rendszerellenes üzenetet nem sokan mertek megfogalmazni.

Az első punkhullám – ez az 1980-as évek első felére tehető időszak – többi zenekara nem fogalmazott ilyen egyértelműen, és nyilván a Cpg-per, továbbá a folyamatos hatósági zaklatás is elrettentő hatású volt.²⁵ De az ösztönös anarchista hozzáállás többnyire felbukkan. Szó sincs tudatos politizálásról, inkább csak polgárpukkasztó szlogenekről, de az összhatás így is rendszerkritikus véleményt mutat. Egy börtönviselt punk-zenész így foglalta össze politikai hozzáállásukat: „Szóval randalíroztunk rendesen. Nem mondom, hogy tudatos politizálásból, de egyfajta ellenállás volt ez. Lázadtunk, eléggé agresszíven, nem tudtunk mit csinálni.”²⁶

Érdekes körképet ad Lucile Chaufour 2012-ben bemutatott dokumentumfilmje, az *East Punk Memories*. A film francia készítője az 1980-as évek elején

²² A jelenségről lásd: Csoma Lajos 2015: 64–65.

²³ Szőnyi Tamás 2005: 543–547.

²⁴ Coitus vagy Come on Punk Group.

²⁵ A hatósági üldözés legteljesebb leírását Szőnyi Tamás végezte el rendkívül alapos, az egész Kádár-korszak zenei politikáját egy aspektusból feltáró, már idézett művében. Szőnyi 2005: 763–791.

²⁶ Szőnyi 2005: 790. A nyilatkozó Lázárfalvi György, a veszprémi Közellenség nevű zenekar tagja, aki egy punk-per következtében került börtönbe 1984-ben.

forгатott magyarországi punkokról, majd húsz évvel később interjút csinált tucatnyi akkori szereplővel. Habár a filmben a többség azt hangsúlyozza, hogy akkor egyáltalán nem érdekelte a politika, mégis valójában egy politikai körképet látunk. A politizálástól való elhatárolódás ellenére nagyon is világos politikai vélemények fogalmazódnak meg. Mindnyájan – habár akkor tizenéves fiatalok voltak – átlátták a rendszer hazugságait, a hirdetett ideológia és a valóság között feszülő ellentmondást, majd a rendszerváltás után megtapasztalták, hogy a „szabad” világ is hasonló sorsot szán az embereknek, ami ellen ugyanúgy lázadni kell.

Az első punk hullám legtöbb zenekara sok egyértelmű politikai tartalmú szöveget énekelt, de anélkül, hogy politikai programot fogalmaztak volna meg. Jól érzékeltetik a punk általános hozzáállását a társadalmi viszonyokhoz: elégedetlenség, kiábrándultság, a hatalom iránt érzett ellenséges érzelmek, az egész rendszer elutasítása.²⁷ Mindez együtt a feltűnő öltözködéssel, a rendszeres csoportos megjelenéssel, közösségi rendezvényekkel – koncertek – hamar politikai problémává vált a pártállam számára. A Spions tagjai még emigrációba kényszerültek, de 1981-82 után már nem néhány elszigetelt művész ügye volt a punk. Az ifjúsági sajtó egyre többet cikkezett a témáról, és eleinte nem is feltétlenül negatív felhanggal. Rockzenei sajtó csak nyomokban létezett, az időről-időre kiadott rocklapok nem éltek meg egy-két számnál többet. Az országos nyilvánosságba Erdős Péter nagy feltűnést keltő cikke dobta be a témát, amely a Kritika folyóirat 1983/6. számában jelent meg.²⁸ Már a cím megmutatta a szerző hozzáállását: „Felszólalás a szennyhullám ügyében”. Erdős Péter a korabeli könnyűzenei politika egyik nagyhatalmú irányítója volt, és talán nem véletlen, hogy az említett cikk megjelenése új szintre emelte a CPG zenekar elleni hatósági eljárást. Formailag egy „aggódó nagymama” feljelentése nyomán, de minden bizonnyal a pártvezetés beleegyezésével a zenekar tagjait bíróság elé állították, és négyből hármójukat letöltendő börtönbüntetésre ítélték.

Erdős Péter cikke leszögezi, hogy a demokráciának vannak határai, és bár a hatalom alapvetően nem üldözi a zenei újhullámot, de a társadalom kiveti magából a destruktív elemeket. A leghatásosabbnak gondolt érve az egész punk mozgalom lefasisztázása volt. A valóban létező neonáci megnyilvánulásokra a skinheadek kapcsán még visszatérünk, de azt le kell szögezni, hogy fasiszta politikai véleményeknek soha nem volt helyük a punk mozgalomban. Felbukkantak ilyen jelenségek, de a punkok reakcióját a legjobban a Dead Kennedys 1981-ben kiadott száma fejezi ki: „Nazi punks fuck off!”

A pártállam különösen érzékeny volt a rendszert illető baloldali kritikákra, hiszen a balról jövő kritika alapvetően kérdőjelezte meg a rendszer identitását.

²⁷ Az alábbi linken nagyon sok, többek között punk-zenekari szöveget találhatunk: <http://www.zeneszoveg.hu/> (Letöltés: 2016. július 26.)

²⁸ A cikk szövege ezen a linken elérhető: <http://www.zene.net/?type=20&id=1130> (Letöltés: 2016. július 26.)

Határozottan léptek fel a '68-as újbalos, újmarxista csoportosulások ellen, és ugyanez a határozott fellépés volt jellemző az alapvetően anarchista, tehát semmiképpen sem jobboldali szellemiségű punk mozgalom esetében is. De a perek és bebörtönzések nem jártak sikerrel. 1985 után egyre kevesebb alkalommal került sor koncertek betiltására, a punkok és a punkzenekarok is egyre nagyobb számban jelentek meg az utcákon és a koncerttermekben, és az évtized második felében már egy országos, sok ezer fiatalot elérő szubkultúráról beszélhetünk.

Ha a magyarországi punk-mozgalom első hullámát, vagyis az 1980-as évtizedet összességében kívánjuk értékelni akkor azt állíthatjuk, hogy a korszakban a punk egy néhány ezerfős szubkultúra ügye volt, és mivel a viszonyok nem tették lehetővé hogy lemezeket adjanak ki vagy punk klubot hozzanak létre, így nem is volt esély rá, hogy szélesebb körhöz eljusson a mozgalom. Koncertek többnyire csak esetlegesen voltak, a zenét házilag másolt kazettákon²⁹ tudták terjeszteni, a stílushoz tartozó ruházati kiegészítőket – jelvények, láncok, hajfesték, pótlók, bakancsok – házilag kellett elkészíteni, esetleg Nyugat-Európából lehetett beszerezni. Ennek ellenére a mozgalom jelen volt, és az 1980-as évtized második felében, a diktatórikus rendszer olvadásának időszakában egyre nagyobbá vált. Az évtized végén már gyakrabban lehetett koncerteket tartani, megjelent a punkhoz kötődő földalatti sajtó, a fanzine³⁰, országos punk fesztiválokra került sor³¹, és elszaporodtak a punkot nemcsak megtűrő, de kifejezetten támogató klubok³² is. Már teljesen nyíltan lehetett szidni a rendszert, és a „sima” garázdaságot a hatalom sem igyekezett politikai felhangokkal súlyosbítva üldözni.

Az 1980-as évekről szólván meg kell említeni egy mellékszálát is, a skinheadeket. A skinhead mozgalom az 1960-as évek utolsó éveiben született az Egyesült Királyságban, nevét képviselőinek rövid hajáról kapta. A stílus egyfajta ellen-hippi divat volt, mely azóta is büszkén hivatkozik munkásosztálybeli gyökereire³³. A mozgalom képviselőinek többsége a kezdetektől napjainkig apolitikus volt, ám érdekes módon a mozgalomban bekövetkező, több ízben is szakításhoz vezető viták politikai témák miatt robbantak ki. A mozgalom apolitikus volt, és ennek megfelelően a skinheadek nem voltak rasszisták sem.

²⁹ A Trottal zenekaron kívül –akik több válogatás kazettát is terjesztettek – mások is csináltak punk-válogatásokat, illetve több zenekar is terjesztette a saját felvételeit. Szőnyi Tamás 1993: 105.

³⁰ Az ellenkultúra mozgalmait minden korban megteremtették a saját nyilvánosságukat. A punk körül már a kezdetekben jelen volt a saját készítésű, DIY sajtó, ami a fan és a magazine szavakból összerakott fanzine gyűjtőnéven fut a mai napig. Házilag összeollózott és sokszorosított sajtótermékek interjúkkal, lemezbemutatókkal, koncertbeszámolókkal.

³¹ Például a Totál 85, majd Totál 87 és Totál 88 fesztiválok. Ez utóbbihoz már kis műsorfüzet is megjelent. (http://efolyoirat.oszk.hu/01500/01556/00001/pdf/total_88.pdf – Letöltés: 2016. július 26.)

³² A leghíresebb, nemzetközileg is ismert koncertterem az 1988 tavaszán megnyílt Fekete Lyuk nevű klub volt, a budapesti 8. kerületben, mely kisebb megszakításokkal az 1990-es évek közepéig működött hasonló profilal, bár az utolsó években már a kezdeti éveknel mérsékeltébb érdeklődés mellett.

³³ A témához bővebben: Csoma Lajos 2005: 86-89.

Az első hullám lehanyatlása után a punk megjelenésével kapott új lendületet a mozgalom, és talán pont ezért figyelt fel a skinheadekre a korabeli angol szélső-jobboldal. Néhány ember beszervezése, néhány nagyobb balhé és a bulvársajtó ténykedése nyomán a közvéleménybe a skinhead már a rasszista, újfasiszta szinonimájaként került be. Sok skinhead emiatt otthagya a mozgalmat, mások, fasiszta aktivisták pedig levágatták a hajukat. A mozgalom nemzetközi elterjedése ilyen előzmények után történt. Magyarországra már az eredeti tartalomtól eltávolodott, rasszista, nacionalista ideológiával telített irányzat érkezett meg. Jól jellemzi a helyzetet az egyik első, önmagát „skinheadnek” nevező zenekar, a Mos-oi ténykedése. A zenekar mindössze egy-két koncertet adott, de a CPG ellen folytatott eljárás keretében ők is a hatóság látókörébe kerültek, és felfüggesztett börtönbüntetést kaptak a cigányok és arabok kiirtására buzdító, sovíniszta szövegeikért. A hazai „skinhead” sokáig ezen a vonalon mozgott, és bár az 1980-as évek közepén még előfordultak közös punk-„skin” koncertek, de az évtized végére az önmagukat rendpártinak tekintő, a náci ideológia irányába nyitott kopaszok már a punkokat is ellenségnek tekintették. Az irányzat hatókörébe vonta a ska-stílust is, ami egy jamaicai eredetű zenei stílus esetében meg lehetőségen furcsa. Rasszista ska-zenekarra nem sok példa van a zenetörténetben, ez is egyfajta hungarikum. A valódi skinhead stílus képviselői Magyarországon az 1990-es évek közepén jelentek meg³⁴, nagyobb számban pedig csak az ezredforduló után. A bonehead-bandák³⁵ haladtak tovább a szélsőjobboldali úton. Létszámukat nagymértékben meghatározta, milyen politikai csoport állt mögójük – eleinte a MIÉP, az ezredforduló után a Jobbik -, majd nagy részük felolvadt a „nemzeti rocknak” nevezett, a folk-zenekaroktól metál-bandákon át nyíltan náci zenekarokig sokféle irányzatot tömörítő, a szélsőjobb ideológiai előrenyomulását támogató zenei mozgalomban.

IV. A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A demokratikus átalakulás kettős hatással volt a punkra. A korábbinál jóval szélesebb körben vált ismertté, sokan csatlakoztak is, több lett a koncertlehetőség, új bandák sora alakult. Ezzel párhuzamosan az addig a féllegalitás határán egyensúlyozó punk-zeneipar is kibontakozott. A punk árucikké vált, ugyanúgy mint Nyugat-Európában tíz évvel korábban. Punk zenei elemekkel operáló, amúgy politikailag teljesen semleges zenekarok turnéztak az országban, de az üzletorientált apolitikus irányzat nem fedte le a mozgalom egészét.

³⁴ Lásd például a Skandal, vagy a The Razor című fanzint 1997-ből. (http://fanzine.blog.hu/2012/03/20/razor_budapest_1997 – Letöltés: 2016. július 26.)

³⁵ Bonehead – a valódi skinhead-mozgalomtól elszakadt, skinhead külsőségeket használó fasisztoid csoportok gúnyneve.

A punk eredeti, lázadó üzenetének megtartásában jelentős szerepe volt a burjánzó – fentebb már említett – fanzine-mozgalomnak. A korábban nehezen elérhető sokszorosítási lehetőségek mindenki számára hozzáférhetővé váltak, így egy újság elkészítéséhez nem volt szükség másra, mint ollóra, ragasztóra és egy írógépre – bár volt, aki ez utóbbit sem használta. Fénymásolót pedig bárhol lehetett találni, nagyon gyakran barátok munkahelyein, így a sokszorosítás akár ingyenesen is megoldható volt. Gyakorlatilag az egész országban, egészen kis falvakban is jelentek meg sajtótermékek, Budapesten kívül különösen sok a Dél-Alföldön és Nyugat-Magyarországon. A tipikus fanzine-szerkesztőség egy vagy legfeljebb két-három emberből állt. Változatos, sokféle tematika megjelent, de a túlnyomó többségét a punk, rendszerellenes attitűd jellemezte. Továbbá a punk-zenéhez való kötődés: az újságok többsége közölt lemezismertetőket, koncertbeszámolókat, dalszövegeket, zenekari interjúkat. Sok újságból egyetlen szám készült el, de sok volt, amelyik akár a harmadik, negyedik számig is eljutott. Egy korabeli cikkben³⁶ Rácz Mihály, maga is aktív fanzine-készítő, mintegy nyolcvan kiadvány címét említi meg. Mivel teljes körű gyűjtésre nemigen vállalkozhatott senki, feltételezhető hogy legalább száz különböző kiadvány látott napvilágot az 1980-as 90-es évek fordulóján. A példányszám nagyon eltérő volt, akadt nyomdában készülő, ezernél is több példányban készülő újság – például a Második Látás, Rácz Mihály szerkesztésében –, de a legtöbb lapból legfeljebb néhány tucat fénymásolat készült. Mivel ezek a lapok kézzel-kézre jártak, így is több ezres olvasótáborról beszélhetünk.³⁷ A sajtószabadság viszonylag korlátok nélkül érvényesülhetett, bár előfordult hatósági fellépés is. A nyíregyházi „A bűvárok reménykednek” című fanzint egy címlapján szereplő rendőr – illetve valószínűleg a felettesei – feljelentése nyomán állították bíróság elé, az Anarchista Újságot pedig a pápa látogatására időzített tematikus, antiklerikális szám miatt kobozták el, végül mindkét ügy ítélet nélkül zárult.³⁸

1990 tavaszán a korszak legismertebb anarchista csoportja, az Autonómia csoport feloszlása után még anarcho-punk politikai csoport is alakult, a NAP anarcho-punk csoport.³⁹ 1989 decemberében punkok elfoglaltak egy üresen álló házat a budapesti 8. kerületi Nap utcában, innen a csoport neve. Ez volt talán az első hazai foglalt ház, de a házfoglaló mozgalom nem tudott gyökeret verni Magyarországon, bár az évtized elején az ország több városában is működtek, igaz, legfeljebb néhány hónapig foglalt házak. A NAP-csoport külön rovatot kapott a Második Látás nevű fanzinban,⁴⁰ ahol beszámoltak tevékenységükről,

³⁶ Rácz Mihály 1993: 141-146.

³⁷ Néhány tucat kiadványt digitalizáltak, ezek egyes fanzine-gyűjteményekben fellelhetőek, például az alábbi oldalon: <http://fanzine.blog.hu/> (Letöltés: 2016. július 26.)

³⁸ Sükösd Miklós 1993: 87.

³⁹ Anticiklon, 2011. 28-29.

⁴⁰ Második Látás 5 (31-44), 6 (48-60) és 7-es (49-61) szám, 1990-1991.

tüntetéseikről, illetve anarchista szövegeket tettek közzé. A NAP Anarcho-Punk csoport célja: *„... a punk kultúra terjesztése, harc a kizsákmányolás, a rasszizmus, a hierarchiák ellen...”*⁴¹ A csoport olyan zenekarok aktív támogatását élvezte, mint a Trottell, vagy az AMD.

Az évtized közepére vált népszerűvé egy komlói zenekar, amelynek a pályafutása külön figyelmet érdemel: a Hétköznapi CSAlódások. Eredetileg Picsa néven akartak koncertezni, de ezt sehol sem engedték, így aztán „elrejtették” a nevükbe az eredeti elnevezést. A zenekar, mely ma is aktív, huszonöt év alatt tucatnyi lemezt adott ki, és dalszövegeiben, melyek kiemelkedően költőiek, folyamatosan reflektál a világpolitika eseményeire és a magyarországi történésekre. Az üzenet gyakran költői képek mögé van rejtve, gyakran csak egy hangulat megfogalmazása, de más, közvetlenül politizáló szövegek ismeretében, illetve a zenével, esetleg az élő előadással együtt egyértelműen értelmezhető. Baloldali radikális rendszerellenességet sugároz a Picsa – bár általában törekszik a távolságtartásra –, ezt időnként Kádár illetve a Szovjetunió iránti nosztalgiával fűszerezik. Ez utóbbi több mint egyszerű provokáció, a zenekar valóban úgy gondolja, hogy az előző rendszer magában hordozta egy lehetséges szocialista alternatíva elemeit. A zenéjük az évek során egyre jobbra csiszolódott, de megmaradt dallamos, élvezhető punk muzsikának. A Picsa kultikus zenekarrá vált, nem túlzás azt állítani, hogy az ezredforduló óta az egyik legnépszerűbb hazai punk zenekar. Ez is igazolja a bevezetőben felvetett alaptételt, hogy a baloldali, politizáló punk zenekarok a punkon belül a „mainstreamet” képviselik.

A Picsa megfogalmazza a rendszerváltás utáni csalódottságot, a változással járó társadalmi lesüllyedést – ami a munkahelyét elvesztő milliónyi ember számára ismerős életérzés volt – által kiváltott rosszkedvet. Szűkebb környezetükben, Komlón, ahol a kádári korszak az évek múltával egyre inkább bányász aranykornak látszik, bőven kaphattak inspirációt a kapitalizmuskritikához.

*„45-től 90-ig, igen, az volt az aranykor
a vájár hitt és dolgozott, a szénpor tüdőket roncsolt
égbe szöktek a grafikonok, az induló meg harsogott
de ennek vége mára bezár a bánya.*

*Nincs több leszálló a kasban, nem lebeg csille a magasban
üres a drótkötélpálya, a részeg a zárórát várja,
de addig halkán dúdolgat, valami réges-régi dalt
valahogy szíven találta, hogy bezár a bánya.*

Gyere velem, gyere velem, mesélek a halott városról

⁴¹ Második Látás 1990 (5) 32.

*hát ez itt a nagy magyar valóság, egy új világ
Sötét a táj, hol az erőmű füstje száll
az elhagyott bányavidék fölött csak szürke köd szitál
Sötét a táj, hol az erőmű füstje száll
és mind a tizenkét apostol megállt Komlónál”*

A zenekar bátran merít a munkásmozgalmi hagyományokból, mind hazai – József Attila megzenésítések, hajdani osztályharcos események megéneklése –, mind nemzetközi – Che Guevara dala, utalás korábbi évtizedek harcaira – vonatkozásban. A Picsa inspirálóan hatott egész punk generációkra, kevés olyan punkot találni, aki ne fújná kívülről a legismertebb dalaikat. Habár van sok hasonló, sőt a Picsánál is elkötelezettebb zenekar, hozzájuk foghatóan sikeres politizáló bandát nem találni. A zenekar mottójának is felfogható ez a dalszövegrészlet:

*„Én az eszmét úgy hirdetem, hogy énekelek
A baloldadra tettem fel egy egész életet
Velem van sok kizsákmányolt, munkanélküli
És mindenki aki ezt a rohadt rendszert gyűllöli”*

Az ezredforduló időszakából a Barackca zenekart érdemes kiemelni, nem is annyira zenéjük miatt, hanem mert az ő ténykedésük jól mutatja az anarchista zenekarok hozzáállását. A Barackca – mely 1993-ban alakult – tagjai a zenélésen kívül is nagy aktivitást fejtettek ki, néhány évig ők voltak a hazai underground punk mozgalom fő szervezői. Nem-Art néven – egy ideig a Snobs zenekarral együtt – működtettek klubot, zeneboltot, kiadót. Fesztiválokat szerveztek, – Kamikaze-fesztivál – illetve több klubot is üzemeltettek: Csepelen a Freeport klubot, majd a ferencvárosi „rozsdaoezetben” a Music Factoryt, melyek néhány évig a hazai punk mozgalom központi helyei voltak, ahol számtalan magyar és külföldi zenekar megfordult. Saját szervezésű koncertjeiken tudatosan törekedtek a punk-közeli stílusok keveredésére, ezzel is elősegítve az underground szintér nyitottságát és erősödését.⁴²

Barackca

*„Ha befogod a szád, mint oly sok ember
Csak egy csepp leszel s körülötted a tenger
Amely szennyezett és nincs benne élet
Ha ilyen maradsz van mitől félned!
Ha elégedetlen vagy nyisd ki a szád!”*

⁴² A zenekar honlapján olvashatók egyéb beszámolók is. (<http://www.barackca.hu/> – Letöltés: 2016.július 26.)

*„Ha legyőzzük együtt a zsarnokokat, a kapitalista önkényuralmakat
Az álnok és hazug rendszereket, felszabadítják a szenvedő lelkeket!”*

A nemArt Független Zenei Szövetség 2000-től 2004-ig létezett, majd onnan kiválva hozta létre az x-art projektet az 1996 óta létező Snobs zenekar több tagja.⁴³ A DIY szerveződési elveken túl a Snobs számára a politikai üzenet közvetítése legalább olyan fontos, mint a zene. Lemezeket adnak ki, koncerteket szerveznek, és ők a Freefest házigazdái is. Ez a fesztivál 2005-ben volt először,⁴⁴ és egyik fő jellemzője, hogy ingyenes, nincs belépő. A zenekarok sem kapnak pénzt, ennek ellenére, vagy talán éppen ezért az adott időszak underground zenekarai nagy létszámban jelennek meg. A Snobs emellett gyakori vendég rendszerkritikus rendezvényeken, tüntetéseken vagy éppen autonóm baloldali majálison.

Snobs

*„Nem bálványozok senkit, mert az ideálok tömegcikké váltak
A legfőbb értékem az önkifejezésem, mit nem gátolhat a hatalom
Szabadságomat hirdetem, elutasítom az elnyomást
Nem zsákmányolhat ki, nem élősködhet rajtam senki”*

Hosszan lehetne sorolni tovább a rendszerellenes gondolatokkal teli punk-szövegeket, de talán elég lesz, ha két, ismert és elismert, népszerű punk-zenekartól idézünk.

Fegyelmező Részleg

*„Harcolj velem ha kell, takard az arcodat kendővel
az utca frontján, a barikád oldalán bátor légy haver!”*

*Nekem az öklöm a boxerem, utcakő a fegyverem
emeld a hangod, a tömeg az arcod, szabadság az istenem*

*Rántsuk le a leplet, betelt a pohár, dönts fel a kordont, mi előtted áll
szorít a bilincs és kattán a zár, IMF mennyország”*

Hiteljugend

*„Ember vagyok, vagy egy gép, testem rázza a feszültség
Égész nap kussban robotolok, akaratom vezérlik a programok.*

⁴³ Rövid zenekartörténet itt olvasható: <http://thesnobs.gportal.hu/> (Letöltés: 2016. július 26.)

⁴⁴ 2014-ben még megrendezték, évente változó helyszíneken. A legfrissebb hírek a fesztivál honlapján találhatóak. (<http://www.freefest.hu/> – Letöltés: 2016. július 26.)

*Nem kérdezek és nem álmodok, semmit sem érzek, és nem tudok,
Időre szarok és zabálok, ahogy előírják a szabályok.
Esténként, ha lekapcsolnak, vége a munka üzemmódnak,
Pihenőállás, elemcsere, újratöltés: munka holnap.”*

Azok a zenekarok, amelyek igényesek önmagukkal szemben, és nem egyszerűen a botrányokozás és a feltűnősködés a céljuk – ami egyébként teljesen autentikus punk-hozzáállás, és szerves része a punk-mozgalomnak –, hanem valóban jó zenét csinálnak, ők a szövegekre is figyelnek. Van mondanivalójuk, amit minél több emberhez szeretnének eljuttatni. A kidolgozott zenét játszó zenekarok szövegei általában erősen rendszerkritikusak, és a rendszer elleni lázadás üzenetét hordozzák.

V. POLITIKAI VITÁK A JELENKORI PUNK MOZGALOMBAN.

A punk a legpolitikusabb szubkultúra, éppen ezért elkerülhetetlenek a politikai viták. Nem politikai tézisekről folyik eszmecsere, hanem sokkal inkább általános kérdésekről.

A skinhead mozgalom hiteles képviselőért továbbra is folyik a harc. Egyik oldalon a SHARP⁴⁵ és redskin csoportok, továbbá az apolitikus, vagyis antirasszista skinheadek⁴⁶, velük szemben pedig a szélsőjobboldali mozgalmak zászlóvivőivé züllött rasszista bonehead csapatok között. Az ezredforduló utáni évtizedben a street-punk család, ahova a skinheadek is tartoznak, viszonylag sok, több száz embert mozgatott meg országszerte, de azóta ez a hullám elcsendesedett, és a második évtizedben a bonehead-vonal látszik népesebbnek.

Folyamatos vitára ad okot a politika elutasítása is. Vannak könnyen fogyasztható, hülyéskedő, viccesen polgárpukkasztó szövegekkel szereplő zenekarok is, melyek punk és nem punk körökben, főleg a legfiatalabb korosztályoknál, népszerűek. Akik ilyen zenekarokat szeretnek, gyakran nem tudnak mit kezdeni a keményen anarchista, rendszerellenes bandákkal és dalokkal.

Visszatérő probléma a fasisztoid megnyilvánulásokra adandó reakció is. A szélsőjobboldal kulturális offenzívájának egyik eleme, hogy szélsőjobboldaliak is megjelennek punk bulikon. Ez nem feltétlenül tudatos politikai akció, hiszen nagyon vegyes, és a punkoknál nagyságrendekkel népesebb az a tábor, akik a punkot elsősorban mint zenei irányzatot szemlélik, vagyis „szeretik a punk zenét”, viszont annak rendszerellenes karaktere nem érinti meg őket. A politikailag tudatos punkok pontosan azért kritizálják az apolitikus vonal képviselőit, mert úgy vélik, hogy aki nem politizál, az a gyakorlatban elfogadja

⁴⁵ SkinHeads Against Racial Prejudice –Skinheadek a faji előítéletek ellen. (<http://sharp.uw.hu/>) – Letöltés: 2016. július 26.)

⁴⁶ Lásd: <http://www.skinhead.hu/> (Letöltés 2016. július 26.)

a rasszista, nacionalista megnyilvánulásokat. Gyakoriak az olyan viták, melyek arról szólnak, hogy egy-egy zenekar miért vállal fellépést olyan helyszínen, ahol más esetben szélsőjobboldali bulikat tartanak⁴⁷. A szélsőjobboldalt toleráló punk zenekarok mintát nyújtanak, és ezzel akaratlanul is hozzájárulnak a punk kiüresedéséhez, hiszen a rasszizmus sohasem lehet a lázadás ideológiája. Ugyanakkor a politizáló punkok azt is elvárják, hogy mindenki legyen következetes, és ne barátkozzon rasszista emberekkel. Ezt a kérdést már a Specials nevű angliai ska-zenekar is felvetette az 1970-es évek végén: *„Ha van rasszista barátod, itt az idő véget vetni a barátságoknak...”*⁴⁸

Az antifaszizmus, vagyis a rasszizmus és nacionalizmus elutasítása viszonylag hamar megjelent a punk mozgalomban. Nyugat-Európában, ahol létezett szervezett antifaszista mozgalom, majdnem a kezdeteknél, de Magyarországon is az 1980-as évek második felében. Mint fentebb már utaltam rá, az első évek után a szélsőjobboldali orientációjú „skinek” a punkokat is ellenségnek tekintették, gyakoriak voltak az összetűzések, több ízben punk koncerteket is megtámadtak, persze a visszavágás sem maradt el. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az antifaszizmus a punk identitás részévé vált, különösen miután a rendszerváltás éveiben antifaszista csoportok alakultak. A fasizmus ideológiai elemeinek elutasítása egyfajta punk minimummá vált a mozgalom nagy részében, de ez sem kizárólagos. Akadnak náci-szimpatizáns punkok is, ami ellen a többség igyekszik fellépni.

Az ezredforduló utáni időszakban nem ritka, hogy azok a zenekarok, melyek szélsőjobboldali szimpátiával gyanúsíthatóak, bojkottlistára kerülnek, sok helyre nem hívják őket, vagy jó páran tudatosan miattuk nem mennek el egyes koncertekre.

VI. A PUNK JÖVŐJE

Habár a punk negyven évvel ezelőtt a „Nincs jövő!” üzenetével robbant be a köztudatba, ennek ellenére nagyon úgy tűnik, a punk él és virul, és még jövője is van. A punk mint zene számtalan irányzatra bomlott – hardcore-irányzatok, grindcore, folk-punk, crust-punk és hosszan sorolhatnánk –, de ezek az irányzatok folyamatosan hatnak egymásra. A punk közönség rétegződik, de a punk-fesztiválokon – melyekből nemcsak Nyugat-Európában, de a környező országok mindegyikében is találunk nagyon színvonalas rendezvényeket, Magyarország ebből a szempontból kicsit le van maradva – a mozgalom

⁴⁷ Közösségi oldalon élénk vita zajlott 2014-ben, amikor az Auróra, az egyik legrégebb óta működő punk zenekar közös színpadon lépett fel a Kárpátia nevű nemzeti-rock bandával. Akkor az Auróra még elhatárolódott, de 2015-ben már közös koncertet is vállalt a szélsőjobboldal legfontosabb zenekarával.

⁴⁸ A dal szövege angolul: <http://www.azlyrics.com/lyrics/specials/racistfriend.html> (Letöltés: 2016. július 26.)

minden irányzata fellelhető. A 20. század utolsó negyedében a punk gyökeresen megújította és felfrissítette a rock-zenét.

A punk társadalmi hátterét adó viszonyokra sem mondhatjuk, hogy megváltoztak volna. A kapitalizmus folyamatosan termel társadalmi problémákat – munkanélküliség vagy éppen halálra dolgoztatás, nehéz életkörülmények, tömeges szegénység és lecsúszás, a hatalom képviselőivel, rendőrökkel, tanárokkal, főnökökkel való szembekerülés, háborúk –, melyekre nemcsak a művészet reflektál a maga eszközeivel, hanem a különböző, folyamatosan megújuló protest-mozgalmak is. A punk e kettőnek egy izgalmas, a változó körülményekhez folyton alkalmazkodó keveréke. Mivel a fennálló viszonyokkal való szembenállás, a lázadás az éltető eleme, így a punk mindig megtalálja az ellenségét, ami, ha jobban megnézzük, sohasem változik: maga a gazdasági-politikai-társadalmi rendszer. A punk üzenete változatlan: ne fogadd el azt a szerepet, amit a rendszer kiosztott rád, lázadj a rend ellen! Ez az üzenet még jó darabig aktuális marad, és a fiatalság körében mindig lesz, aki vevő rá – a punk mozgalom eltelt négy évtizede ezt bizonyítja.

FORRÁSOK

Anticiklon. 2011.

Második Látás. 1990-1991.

Olvasnivaló. 1989-1991.

Skandal. 1995-1996.

The Razor. 1997.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Csoma Lajos 2005 : Skinhead – a közellenség. *Eszmélet* (68). 86-89.

Csoma Lajos 2015: Fasiszta mozgalom Magyarországon. *Eszmélet* (105) 64-65.

K. Horváth Zsolt 2010: A gyűlölet múzeuma. *Spions*, 1977-1978. *Korall* (39) 119-144.

Rácz Mihály 1993 : Feljegyzések a magyar gerillasajtóról. *Mozgó Világ* (1993/12) 141-146.

Sebők János 1981: *A Beatlestől az Új Hullámgig*. Budapest.

Sebők János 1984: *Magya-rock*. Budapest.

Sükösd Miklós 1993: Az alternatív nyilvánosság. *Mozgó Világ* (1993/11) 87.

Szőnyi Tamás 1989: *Az új hullám évtizede*. Budapest.

Szőnyi Tamás 1993: „A zene mindenkié”. *Mozgó Világ*. (1993/11.) 105.

Szőnyi Tamás 2005: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül. 1960-1990*. Budapest.

Mark Pittaway munkássága

Magyar munkástörténet – nemzetközi szemmel

A kötet bevezetőjében röviden vázoltam annak a munkástörténet-írásnak a történetét, amelybe Mark Pittaway életműve szervesen illeszkedik. A kutató munkásságának tételes felsorolása elé kívánczik egy hasonló vázlat arról, hogy miben is jelentett „mást” és miért volt nemzetközileg úttörő az ő munkáskutatása egy olyan régióban, amely „hagyományosan” a nyugati kapitalista világ félperifériájának – és a bevezetőben ismertetett okok miatt a globális munkástörténet-írásban tudományosan is elhanyagolt területnek – számított. Hangsúlyozom, hogy nem a történész egész életművének az ismertetésére törekszem – amely már csak azért sem lehet teljes, mert élete utolsó éveiben új kutatási terület, a határmenti közösségek formálódása és a hidegháború lokális összefüggéseinek, a regionális hatásoknak a feltárása felé fordult az érdeklődése. Teljes munkástörténeti életművének magyar megismerése még várat magára – noha érdemes megjegyezni, hogy több tanulmánya is olvasható magyarul az *Eszmélet* és a *Múltunk* folyóiratok számaiban. Részletes áttekintés helyett ebben a rövid vázlatban arra törekszem, hogy kifejtsek néhány tézist, amely miatt nemzetközileg is kiemelkedő lehetett egy, a globális történet-írásban mindeztáig meglehetősen marginális téma, amely szempontok a jelenkori fiatal magyar kutatókat is segíthetik.

Az első szempont a kelet-európai „szovjetizálás” egész koncepciójának a kritikája. A totalitárius iskola által ihletett, a rendszerváltás utáni „mainstream” kelet-európai történetírásban Moszkva nemcsak a „főgonosz”, hanem egyúttal az a központi, totális hatalom, amely nemcsak a kommunizmust erőltette rá a „rabul ejtett” (vagy a második világháborúban zsákmányként megszerzett) kelet-európai régióra, hanem lényegében az élet minden területét radikálisan átalakította, szovjetizálta, miközben a helyi politikai-társadalmi szereplők döntései, cselekedetei és motivációi mind-mind alárendelődtek a moszkvai akarat kiszolgálásának. Ez a kép jócskán leegyszerűsítő, több ok miatt. A totalitárius paradigma tudományos kritikája az angolszász historiográfiában az 1970-es évek óta jól ismert, egész történeti iskolák alakultak, amelyek saját magukat ezzel a paradigmával szemben határozták meg. A kelet-európai régióban különösen érzékeny téma napjainkban a két világháború közötti korszak története, amely megszépítéséhez, sőt sok esetben dicsőítéséhez legitimációs okok miatt ragaszkodnak a rendszerváltás utáni politikai éltek. Mark Pittaway azon történészek közé tartozott, aki jóval kevésbé pozitívan ítélte meg

a kelet-európai történelem ezen korszakát. Egyik korábbi, tankönyvnek is szánt munkájában felvázolta a régiót feszítő óriási gazdasági-társadalmi problémákat és az etnikai ellentéteket, amelyek miatt a nyugati típusú demokrácia végül csak Csehszlovákiában tudott meggyökeresedni; a régió többi államában autoriter rendszerek jöttek létre, amelyek az erősödő német befolyással párhuzamosan egyre nyitottabbakká váltak a szélsőjobbaldali ideológiákra.¹ A régió gazdasági elmaradottsága nem a „kommunizmussal” kezdődött; mint ahogyan az államszocialistának nevezett rendszer kialakulását is csak a globális kapitalista világrendszer összefüggéseiben, elsősorban az orosz gazdasági elmaradottság és az első világháború okozta szörnyű világégés kontextusában lehet megérteni. A Horthy-korszak magyar revíziója egyértelműen illeszkedik abba a konzervatív nemzeti felfogásba, amely a magyar fejlődés „megkésettiségének”, a régió félperifériális helyzetéből fakadó gazdasági elmaradottságnak az egész problematikáját áthelyezi az államszocializmusra és természetesen a szovjet befolyásra. Holott nem a szovjetek hozták létre a „három millió koldus” országát, sem azt az agrárszegénységet, vagy mondjuk ki, nyomort, amelyről a korszakban olyan szemléletes leírások születtek a népi szociográfusok tollából. Az antiszemitizmust sem lehet csak a nyilaskeresztesekhez és Szálasihoz kapcsolni, hiszen a korszak szomorú történeti „öröksége” volt a fő ellenfélnek tekintett „kommunizmus” azonosítása a „zsidóval”. A korszak egészét jellemző antiszemita hagyomány nélkül az sem érthető meg, hogyan volt lehetséges a magyar holokauszt, hiszen történeti kutatások alapján 1944 tavaszán-nyarán a németeknek elég emberük sem lett volna ilyen óriási tömegek deportálására. A Horthy-rendszer felelőssége ebből a szempontból elvitathatatlan, mint ahogyan a két világháború közötti rendszer is inkább tekinthető parlamentáris kereteket meghagyó autoriter rendszernek, mintsem nyugati típusú demokráciának.²

Mark Pittaway szakított a „szovjetizálás” koncepciójával, és mindenkor abból indult ki, hogy a helyi szereplőknek a Vörös Hadsereg győzelme után is volt befolyása az események alakulására – sőt, előfordult, hogy a helyiek *radikálisabb* politikát követeltek, mint amit eredetileg a szovjetek „tanácsoltak”. A kutató disszertációjából kinőtt kötet elnyerte a nemzetközi tudományos közönség elismerését: a Hungarian Studies Association (HSA) 2012-ben az év könyvének választotta a magyarországi témákkal foglalkozó kötetek közül.³

Mark Pittaway történeti kontextusban vizsgálja három eltérő munkásközösség, az újpesti, a zalai és a tatabányai munkások sorsának és politikai viselkedésének alakulását a második világháború végétől az 1956-os forradalomig, illetve a kádári konszolidációig. Nagyon fontos annak dokumentálása és elemzése, hogy a magyar munkásság nemcsak kialakulásában volt heterogén, hanem eltérő politikai viselkedés és kultúra is jellemezte az egyes csoportokat. A történész

¹ Pittaway 2004.

² A Horthy-korszak meghatározásával kapcsolatos vitákról lásd: György László 2017.

³ Pittaway 2012.

ezen eltérő politikai hagyományok, világnézetek kontextusában elemzi az 1945-ös választások alakulását, az újjáépítés időszakát és a kiépülő államszocializmus azon kísérletét, hogy megteremtse legitimációs bázisát a munkások körében. Ez egy ideig sikerrel is járt, sőt, a tatabányai munkásközösség esetében dokumentálható, hogy radikálisabb követelésekkel álltak elő az államosítás érdekében, mint amit „felülről” eredetileg előírnyoztak. A kollektivizálás, majd pedig az államnak azon kísérlete, hogy megtörje a munkahelyeken kialakult nemi, szakmai és generációs hierarchiákat, és gyökeresen felforgassa a munkakultúrát és bérezési formákat, végül kudarcba fulladt. Mindhárom közeg munkásait szembefordította kollektivizálás megvalósulása a rendszerrel, amely aztán elvezetett a forradalom kirobbanásáig és a fegyveres ellenállásig. Mark Pittaway részletesen dokumentálja, hogy mit jelentett a sztahanovizmus a megszokott munkáskultúra kontextusában, illetve szembemegy azzal a sztereotípiával, amely szerint a rendszer minden vonatkozásban „kollektivistá” lett volna. Ellenkezőleg, a taylorizmus meghonosításával nagyon is kapitalista mintákat másoltak, a bérezésben pedig az individualizációra és nem a kollektív jutalmazásra törekedtek. Mark Pittaway fontos tézise, hogy az államhatalomnak éppen nem az erejét, hanem a gyengeségét bizonyítja az állami erőszak, a represszió központi szerepe; mint ahogyan végül csődöt mond a sztálini eredetű nagy kísérlet, az új, szocialista munkás kinevelése is, mert annyira erős az alulról jövő ellenállás. A kísérlet csődje látványosan megmutatkozott, amikor munkások és munkásfiatalok tömegei csatlakoztak az 1956-os forradalomhoz, de az üzemi szakképzettségi és nemi hierarchiát fenekestül felforgató hatalomnak korábban is kellett bizonyos engedményeket tennie, mert a vizsgált munkásközösségekben (is) pattanásig, pontosabban a társadalmi robbanásig feszült a hangulat.

Ahogy látjuk, a fentiekben nagyon is megmutatkozik, hogy a magyarországi sztálinista rendszer korántsem volt olyan totális, kollektivistá és monolit, ahogyan a totalitárius modell követői feltételezik. Valójában a helyi szereplők, a felső vezetés és a változó szovjet irányvonal kölcsönhatása, dinamikája együttesen formálták, alakították a rendszer lehetőségeit és korlátait. Mark Pittaway meggyőzően dokumentálja, hogyan sikerült a hatalomnak egy ideig maga mellé állítani a munkásközösségeket, majd pedig fokozatosan elveszítenie a háború után megszerzett, feltételes támogatást. A szocialista munkás kinevelése azonban korántsem jelentette a közösségi társadalom győelmét; ellenkezőleg, a bérezési formák és a sztahanovizmus az individuális stratégiák preferálására készítette a munkásokat. Itt tehát nagyon is szerepet kapott a helyi kezdeményezés, mint ahogyan a taylorizmus átvétele is mutatott helyi sajátosságokat. Az 1956-os forradalom elemzésébe a történész bevonta a vidéki forrásokat; és ezzel szakított azzal a történeti hagyománnyal, mely a helytörténészekre hagyta a vidéki megmozdulások elemzését. A különböző munkásközösségek alapján részletgazdagon szemlélteti, hogy vidéken is óriási volt az elégedetlenség, illetve a kollektivizálás és az élelmiszerhiány miatt a végsőki

elkeseredett vidéki munkások sokszor legalább olyan radikális társadalmi követeléseket fogalmaztak meg, mint a budapestiek.

A második fontos szempont a legitimáció fogalmának átértelmezése, pontosabban kitágítása. Ahogyan Mark Pittaway is írja, első látásra talán furcsa lehet a legitimáció fogalmát alkalmazni a magyar államszocializmusra – hiszen a szovjetizálás koncepciójából az is következik, hogy a rendszernek egyáltalán nem volt legitimitása. Michael Mann nyomán azonban Pittaway úgy érvel, hogy az államnak van egy „infrastrukturális” hatalma is – vagyis az a képessége, hogy mindennapi szinten keresztülvigye az akaratát, bizonyos társadalmi csoportok mobilizálásával, amelyek benépesítik és működtetik az állam intézményeit, és így juttatják érvényre annak autoritását. Ebben az értelemben beszél Mark Pittaway legitimitásról, illetve annak elvesztéséről a második világháború utáni magyar állam vonatkozásában. És itt érdemes elidőzni egy pillanatra. Ahogyan a bevezetőben is említettem, a magyar államszocialista korszak nemcsak a két világháború közötti elit visszaszorulását, sokszor deklasszálódását jelentette, hanem új társadalmi csoportok felemelkedését is, Ferge Zsuzsa szavaival, példátlan mértékű társadalmi mobilitást hozott a régióba. Enélkül nem érthető meg, hogy miért jelentkeztek sokan önként a rettegett ÁVH-ba, miért vonultak ki százezrek megünnepelni május elsejét, és hogyan épülhetett ki a Rákosi-kultusz. Meglátásom szerint mindebben nem pusztán csak az erőszak játszott szerepet. Mark Pittaway éppen azt mutatja meg, hogyan válhattak a rendszer, úgymond, kedvezményezettjeiből – a munkásokból – a rendszer ellen harcoló forradalmárokká a kiábrándult „dolgozó tömegek”. Ehhez azonban szükség volt arra, hogy a rendszer legalábbis ideig-óráig rendelkezzen egy mégoly korlátozott legitimációval, amely sokaknak éppen abból a hitéből fakadt, hogy az évszázados patriarchális és feudális függést felváltja egy szabadabb, igazságosabb társadalom. Nem véletlenül kezdődik a történész könyve Kósa Pálnak, az Újpesti Forradalmi Bizottság elnökének letartóztatásával. Éppen azzal a kérdéssel szembesíti az olvasót, miért és hogyan fordul szembe a kommunista hatalommal egy munkás, aki a háború után meggyőződésből csatlakozott a kommunista párthoz (igaz, később kizárták), dolgozott agitpropként, és komoly tekintélynek örvendett a munkások körében, mint a mindennapi problémáikat jól ismerő, köztük élő ember, akinek a felesége is kétkezi munkásként dolgozott.⁴

És ez átvezet minket a harmadik szempontra, a rendszer tulajdonképpeni fogalmi meghatározására. Mark Pittaway többször használja a „workerist” jelzőt a rendszer munkáspolitikájára, és nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy könyvének is a munkásállam címet adta. Pittaway szerint komolyan kell venni a rendszer munkásideológiáját – pontosabban azt a törekvését, hogy társadalmi bázisát a munkásokra építse. Ugyanakkor természetesen nem vette

⁴ Pittaway 2012: 1-2.

komolyan a sztálini ideológiát, abban az értelemben, hogy valójában cáfolta mind azt a tézist, hogy a rendszer a munkásközösségek kollektivitását kívánta volna erősíteni – valójában megmutatta, hogy a levéltári dokumentumok értő elemzése ellentmond ennek a sztereotípiának – de nem fogadta el az ellenkezőjét, vagyis az államkapitalista koncepciót sem, amely egyenrangúnak, ha nem súlyosabbnak tekinti az állami kizsákmányolást a kapitalista kizsákmányolásnál. A munkástámogatás megszerzésének igénye Kádárnál is felmerült – nem véletlenül követte az 1956 utáni represszió politikáját az „újrátöltött” munkáspolitiká, vagyis a munkások anyagi követeléseinek legalábbis részleges kielégítése, a munkáslakás-építés támogatása, a munkáskultúra és –oktatás pártolása, a munkásvezetők kinevelésének ígérete. Ennyiben tehát a rendszer nagyon is komolyan vette a munkáspolitikát.

A negyedik szempont viszont éppen az, hogy mégis miben nem vette komolyan a saját maga számára állított elvárásait. Ez pedig már elvezet bennünket a történész saját politikai meggyőződéséhez. Ahogyan jeleztem, *egyszerre* vitatkozott a „sztálinistákkal” (akikből nem volt sok Angliában), az államkapitalista irányzat képviselőivel és természetesen a totalitárius iskola híveivel. Ezt Fábry Ádám is hangsúlyozza a szerkesztésében megjelent válogatott Pittaway-tanulmánykötet bevezetőjében.⁵ A történész természetesen kritikus volt az államszocializmussal szemben; egészében azonban ahhoz a kritikai iskolához és útkeresésekhez köthető, amelyek mind a sztálinizmussal, mind pedig a kapitalizmus visszaállításával szemben alternatívát kerestek. 1956 vonatkozásában is kiemelte a munkástanács-mozgalmat, amelyben benne volt egy ilyen fejlődés lehetősége (miközben természetesen a forradalom nagyon sokszínű volt, és a szovjet hadsereg beavatkozása miatt lehetetlenség megmondani, végül milyen erőik kerekedtek volna felül). A munkástanácsok, amelyek pedig mind a sztálinizmussal, mind pedig egy esetleges kapitalista restaurációval szemben is meghatározták magukat, és hangsúlyozták, hogy a gyárakat nem adják vissza az eredeti tulajdonosoknak, mindenesetre mutatnak egy olyan irányt, amelylyel mind a műszaki értelmiség, mind pedig a városi, szakképzett munkásság egy jelentős része legalábbis egyetértethetett. Mark Pittaway így írt az újpesti munkástanácsokról:

„Azok a munkástanácsok, melyekben léket kapott a párt törekvése, hogy befolyással legyen a tagok kiválasztására, és ahol a szakmunkások és mérnökök közösen gyakorolták az ellenőrzést – ezek a munkástanácsok (legalábbis október végéig) nem voltak közel sem olyan radikálisak, mint azok, melyeknek tagjait az utcai tömeg választotta meg. Az Egyesült Izzóban a munkástanács választásokat követő negyvennyolc óra alatt újraszervezték a gyár intézményeit. Elmozdították tisztségéből a gyár igazgatóját és az egyik termelési igazgatót; a gyárigazgató helyére a munkástanács elnöke állt.

⁵ Fábry 2014: 1-12.

A munkástanács bejelentette, hogy magát ideiglenes szervnek tekinti, mely csak a teljes körű választásokig működik. A munkástanács feloszlatta továbbá a személyzeti osztályt, mely a Rákosi-korszakban a gyári menedzsmenten belül a párt és a titkosrendőrség képviselőjeként működött. A munkástanács bejelentette továbbá, hogy a sztrájkot folytatják, és mindenki a teljes fizetését kapja, az alacsony fizetésűek 15%-os, a többi dolgozó pedig 10%-os béremelést kap. Egyidejűleg hozzálátott az alapvető reformok végrehajtásához is a gyári adminisztráció terén, nekifogott az adminisztratív decentralizációnak és a bürokrácia felszámolásának, a gyári teljesítményen alapuló bérrendszer átalakításának, és felszólította a munkásokat, hogy válasszanak meg egy 71 tagú gyári munkástanácsot, s hozzanak létre a gyári munkástanácsnak alárendelt műhelytanácsokat.⁶ A szakmunkásokból álló többség, akiknek a gondolkodásmódja határozta meg alapvetően a munkástanácsok által végrehajtott változtatásokat, világosan megfogalmazta filozófiáját és a centralizáció iránti bizalmatlanságát az október 29-én Újpesten tartott összmunkástanácsai értekezleten: »az elmúlt évek hibái« azt mutatják, hogy »alulról kell megszerveződnünk«, és »saját erőinket használva kell megoldanunk problémáinkat«. Ugyanakkor hangsúlyozták azt is, hogy bizalmatlanok az újpesti területi forradalmi bizottság és az ehhez hasonló testületek radikalizmusával szemben, melyek a tömegektől kapták legitimitásukat: »úgy tűnik, hogy a hatalom, melyért fiataljaink vérével fizetünk, most másféle, frakciós elemek kezébe került«.⁷

Igaz, Pittaway azt is hangsúlyozza, hogy a kétlaki munkások, akiket a végső-kig elkésérített a párt agrárpolitikája, a radikálisabb utat választották:

„Míg a városi, szakképzett elit demokratikus szocialista elképzelései, melyek kezdetben impliciten jelen voltak a munkástanácsok politikájában, egyre inkább háttérbe szorultak a tömegek radikalizálódásának hatására, és gyakorlatilag teljesen hiányoztak is azokon a munkahelyeken, ahol ez a társadalmi csoport kevésbé volt jelen, addig a kétlaki, munkás- és parasztközösségek inkább a vidéki forradalomhoz akartak csatlakozni, ami a mezőgazdaság kollektivizációja ellen irányult. A komlói bányászok közt sokan voltak olyanok, akik a hétvégén rendszerint hazamentek. Amikor tehát az igazi forradalom beköszöntött, és a munka szünetelt, »a legtöbb bányász hazament, és hetekig nem tért vissza« Komlóra.⁹ Míg az ingázók felszívódtak, és hazatértek falvaikba, azokon a területeken, ahol naponta bejártak a falvakból az emberek az üzemekbe, a városi munkásközösségek forradalmi a vidéket is forradalmasították. Várgesztesen, a tatai szénmezőkön fekvő faluban a 97 háztartásból csak 6 olyan akad, amelyből egy-egy családtag nem a mezőgazdaságban dolgozott 1956-ban, ők viszont döntően a bányászatban dolgoztak. A szomszédos Oroszlányban történt forradalmi hírek a

⁶ A munkástanácsok tevékenységéről működésük első három napjában lásd Cosic 1989: 80-82; Lomax 1990: 15-17.

⁷ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PtSzL), IX.29of.39ő.e., pp. 1-2.

⁸ Pittaway 2006: 20-21.

⁹ Columbia University Libraries, Rare Book & Manuscript Library, Bakhmeteff Archive (a továbbiakban CUL RB&ML, BAR), Hungarian Refugees Project (a továbbiakban CURPH), Box 16., Interview No. 524, pp. 5-6.

faluban fokozódó dühöt keltettek, ami aztán a községi tanács feloszlatásához vezetett, és a tömeg nemzeti bizottságot választott helyette.¹⁰ Azokban a vidéki közösségekben, ahol a kétlaki (munkás és paraszt) dolgozók túlsúlya érvényesült, leginkább a mezőgazdasági földtulajdonlás kérdése állt a középpontban, s emellett az emberek a szovjetek kivonulását és antikommunista fordulatot követelték.”¹¹

Pittaway korántsem állította, hogy a munkástanácsok „felülírták” volna a hagyományos eltéréseket a munkáskultúrában illetve politikai viselkedésben, hiszen elsősorban a városi szakmunkások (és a szakértelmiség, mérnökök, szakemberek) fogalmaztak meg önálló politikai követeléseket. Az államszocialista rendszer azonban balra zárt volt, miközben – ahogyan ez Pittaway későbbi kutatásaiból is kiderült, de már a kádári konszolidációban is benne rejtett az életszínvonal-politika lényege – jobbra, a fogyasztás irányába nyitott. Így nem véletlenül befolyásolta a magasabb fogyasztás igényével a nyugati világ jóléti kapitalista államai példájának irányába a munkások tudatát. Miközben tehát a rendszer nyitott volt arra, hogy kielégítse a munkások materiális igényeit (ha nem is olyan színvonalon, mint a fejlett nyugati országok, hanem a félperifériás helyzetnek megfelelő fogyasztási szinten), politikai téren még az 1968-as reform idején is „kifelejtette” a munkásonigazgatást mint alternatívát a lehetséges útkeresések közül.

És ezzel elérkeztünk az ötödik szemponthoz, vagyis a rendszerváltás és a munkásság kérdéséhez. Pittaway nagyon kritikus volt a rendszerváltást követő liberális, különösen a neoliberais gazdaságpolitikával szemben: *„Ha csak Magyarországot nézzük, akkor az 1989-et követő nyolc évben az összes munkahely 27,2 százaléka megszűnt, és az elveszett állásokat nem sikerült újjakkal pótolni – 2008-ban még mindig 23,2 százalékkal kevesebb munkahely volt az országban, mint tizenkilenc évvel ezelőtt. Ebben gyökerezik a magyar lakosság igen alacsony foglalkoztatottsága és a munkaerőpiacról tartósan vagy örökre kiszoruló népesség társadalmi és anyagi leszakadása.”¹² A lakosság átlagos reáljövedelme még a neoliberális korszak csúcsán, vagyis a 2000-es évek első évtizedének közepén is csak 108,9 százaléka volt az 1990-es évek elején regisztrált adatoknak.¹³ Míg 2008 elején, a gazdasági válság kitörése előtt a GDP szignifikánsan, ha nem is fundamentálisan nagyobb volt, mint 1989-ben, Magyarország, ahelyett, hogy „utolérte” volna a nyugat-európai centrumot, még az 1991-es relatív pozícióját is alig-alig tudta megtartani – ha az 1989-es szinttel vetjük*

¹⁰ OSZK Kt., 412/VII.f.7d.-Komárom Megyei Tanács, Titkárság; Várgesztes községi tanács V.B.. szám. Az 1956. évi október 23.-utáni események megörökítése, pp. 1-7.

¹¹ Pittaway 2006: 22.

¹² International Labor Organization, Labor Statistics, <http://data.un.org/Data.aspx?q=Employment&d=LABORSTA&f=tableCode%3A2B>, (Hozzáférés dátuma: 2010. február 27).

¹³ Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), Country Statistical Profiles: Hungary, 2009, <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=CSP2009>, (Hozzáférés dátuma: 2010. február 27).

össze, akkor pedig a relatív helyzete még romlott is valamit.¹⁴ Ráadásul az ország nem volt képes kitörni az 1980-as évek adósságcsapdájából sem – sőt, a magánháztartások növekvő eladósodása csak rontott a helyzeten. A hazai magánhitel-állomány ugyanis elképesztő méretben, 339,4 százalékkal nőtt 2000 januárja és 2007 szeptembere között.¹⁵ A háztartások hitelállományának jelentős részét ráadásul külföldi valutában vette fel a lakosság – különösen svájci frankban, de az euró és a japán jen is igen népszerű volt.¹⁶ És akkor még nem is említettük a 2009-ben 6,3 százalékra becsült gazdasági visszaesést, illetve a 2010-re jóslott 0,2 százalékos további csökkenést.¹⁷¹⁸

Mindeközben hol voltak a munkások? Pittaway magyarázata szerint már 1989-ben a perifériára szorultak: „Ezt a marginalizálódást részben az magyarázza, hogy az államszocializmus a magyar gyárakban és ipari körzetekben nem bumm, csak nyűszítéssel ért véget. A munkások ugyanis korábban, az államszocializmus idején sem tiltakoztak vagy szervezkedtek: erőfeszítésük a gazdasági válság idején arra koncentrálódott, hogy többletmunka árán elégítsék ki materiális igényeiket, ezáltal semlegesítve a válság életszínvonal-csökkentő hatásait. Politikai passzivitásuk magyarázata részben abban rejlik, hogy a munkásság viszonylag sikeresen integrálódott a Kádár-korszak politikai rendszerébe. Tanulmányomban azt a tézist fejtettem ki, hogy a munkásság és az államszocialista rendszer viszonya képlekeny volt 1945 és 1989 között, és a kádári munkáspolitikát, amely megteremtette a munkásság sikeres integrációjának a feltételeit, a Rákosi-korszak sztálini politikájának kudarca ösztönözte.”¹⁹ Érdeemes idézni véleményét a neoliberális korszakról Magyarországon: „Miközben 1989 után megnyílt a formális politikai részvétel tere, és az állampolgári jogok közé iktatták a szólásszabadságot és a gyülekezési jogot, megnyitották a határokat és felszámolták a politikai diktatúrát, a rendszerváltó politikai elit alapvető tévedése volt, hogy de facto nemkívánatosnak, sőt kártékonyak ítélte a társadalmi-gazdasági alternatívák megvitatását – amit sikeresen száműztek is a széles nyilvánosságból –, hogy ezzel elfedjék az osztályuralom új formáinak kialakulását és megszilárdulását. Ez a felfogás olyan, lényegében kirekesztő politikai kultúrán nyugodott, amely az értelmiségi elit tagjain kívül nem kívánt másokat beengedni a nyilvános diskurzusba, és populistának minősí-

¹⁴ OECD, Country Statistical Profiles 2009, Gross domestic product: GDP, US \$, current prices, current PPPs, millions, <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=CSP2009>, (Hozzáférés dátuma: 2010. február 27).

¹⁵ Graham Turner: *The Credit Crunch. Housing Bubbles, Globalization and the Worldwide Economic Crisis*. London, 2008, 133.

¹⁶ Magyar Nemzeti Bank, Statistical Releases and Notes, Household and non-financial corporate sector interest rates, http://english.mnb.hu/engine.aspx?page=mnben_vallakozoi_kamatok, (Hozzáférés dátuma: 2010. február 27).

¹⁷ A legutolsó prognózisokra nézve lásd a Nemzetközi Valutaalap (IMF) sajtóközleményét, 10/38, 2010. február 15. „IMF Mission to Hungary Reaches Staff-Level Agreement on Fifth Review under Stand-by Arrangement”, <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2010/pr1038.htm>, (Hozzáférés dátuma: 2010. február 27). – Az előzetes adatok szerint 2010-ben Magyarország GDP-je 1,2%-kal nőtt. A szerk.

¹⁸ Pittaway 2011: 5-6.

¹⁹ Uo: 16-17.

tett minden olyan politikai szereplőt, aki társadalmi-gazdasági követelésekkel állt elő. Ez a politikai kultúra elfedte az oligarchikus politikai pártok és az üzleti elit fúzióját, amely aztán brutálisan nyílt formában jelentkezett az elmúlt tizenhárom év folyamán. Mivel az osztályt mint kollektív identitást szétzúzták Magyarországon, nem szerveződhetett újjá az a munkásmozgalom, amely előrébb vihetné volna az osztálykompromisszum politikáját, és előkészíthetett volna egy szociálisabb átmenetet, illetve egy olyan demokráciát, ahol jobban megkérdőjelezhetőek a társadalmi, politikai és gazdasági egyenlőtlenségek.”²⁰

A fenti kritikai értékelést azért volt érdemes idézni, mert Mark Pittaway, miközben óriási mennyiségű levéltári anyag feldolgozásával dokumentálta és elemezte az államszocializmus és a munkások viszonyát, korántsem tartozott azon nyugati kutatók közé, akik fenntartás nélkül üdvözölték volna a rendszer összeomlását. Ellenkezőleg, korán rámutatott arra, hogy korántsem az a nyugati típusú jóléti állam és polgári társadalom jön létre a rendszerváltás utáni Magyarországon, amiről a tranzitológusok és sok kelet-európai értelmiségi álmodozott. A teljeskörű privatizáció és a munkástulajdon de facto kizárása „megágyazott” egy olyan társadalomnak, amelyet masszív gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek jellemeznek, és ahol éppúgy hiányzik a demokratikus rend mellett elkötelezett, erős polgárság, mint a két világháború közötti korszak Magyarországból. Ennyiben a történeti problémák öröklődnek. Mark Pittaway a magyarországi fasizmusról írt munkájában arra is rámutatott, hogy a populizmus hazánkban igen gyakran összekapcsolódik a szélsőjobboldali ideológiákkal. „A szélsőjobboldal múltja ugyan bonyolult és szerteágazó, de az, hogy van jövője, szinte biztosnak látszik Magyarországon”²¹ – írta a történész még a Jobbik előretörése előtti időszakban. Hozzátehetjük: a feszítő szociális problémák igen gyakran csapnak át a szélsőjobboldali ideológiák igenlésébe – persze nemcsak Magyarországon.

Magyarország politikai jövője nem tárgya ennek a rövid vázlatnak Mark Pittaway munkástörténeti kutatásainak nemzetközi és hazai jelentőségéről. Azt viszont mindenképpen érdemes zárszóként megemlíteni, hogy Magyarországon is nő az érdeklődés a munkástörténeti témák iránt; örömmel említhetem például az 1956-os Intézet 2016-2017-es évkönyvét, Rainer M. János és Valuch Tibor szerkesztésében (*Munkások* ’56). A jelen kötet is arról tanúskodik, hogy a fiatal kutatók körében van érdeklődés a munkástémák iránt, sőt, felnőtt egy új generáció, amelyet már kevésbé befolyásolnak az akármilyen előjelű ideológiák. A közös munkát segíti az az MTA TK Politikatörténeti Intézetében működő REWORK-OTKA Kutatócsoport, amelynek vezető kutatója Valuch Tibor, és amelynek a kötet szerzői közül többen is a tagjai. Munkástörténetet természetesen nagyon sokféleképpen lehet művelni – reméljük, ezt a sokszínűséget és

²⁰ U. 17-18.

²¹ Fabry (szerk.), 2014: 275.

akadémiai párbeszédet is demonstrálja ez a tanulmánykötet, amely párbeszéd lehetőségében Mark Pittaway egész életében hitt, és saját akadémiai pályáját is eszerint alakította.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Cosic, Dobricia 1989: *7 nap Budapesten 1956. október 23-30.* Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Fabry Adam (szerk.), 2014: *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present. Selected Essays by Mark Pittaway.* Leiden, Brill.
- György László: Észrevételek a Horthy-rendszer historiográfiájáról. *Eszmélet*, (28), 2., (114. sz.), 155-169.
- Lomax, Bill (szerk.), 1990: *Worker's Councils in 1956.* New York, Columbia University Press.
- Pittaway, Mark 2004: *Eastern Europe 1939-2000.* London, Hodder Arnold.
- Pittaway, Mark 2006: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953-1958. *Eszmélet* (18) 72, 11-31.
- Pittaway, Mark 2011: A magyar munkásság és a rendszerváltás. *Múltunk* (56) 1, 4-18.
- Pittaway, Mark 2012: *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944-1958.* Pittsburgh, Pittsburgh University Press.
- Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.), 2017: *Munkások '56.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet Alapítvány

Válogatott bibliográfia

Könyv:

The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944-1958. – Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2012. – 400 p. – ISBN: 9780822944201 – (Pitt Series in Russian and East European Studies) – <https://www.upress.pitt.edu/BookDetails.aspx?bookId=36331>

Modern Hungary. - Malden : John Wiley & Sons, 2011. - 320 p. – ISBN: 9781405152433

The Impact of World War I : AA312: Total War and Social Change Europe 1914-1955 (Book 2). – Milton Keynes : OPEN UNIVERSITY WORLDWIDE, 2006. – 301 p. – ISBN: 9780749216948 - Társ szerzők: J. Chapman; C Emsley; D. Englander; Bernard Waites; A. Marwick

Eastern Europe 1939-2000. – London : Hodder Arnold, 2004. – 224 p. – ISBN: 9780340762202 – (Brief Histories) – <http://oro.open.ac.uk/2317/>

Tanulmányok megjelentek még:

Crisis, War and Occupation. – In: Fabry A (ed.): From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present. Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 13-33. – DOI: 10.1163/9789004270329_003

Building Socialism. – In: Fabry A (ed.): From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present. Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 34-60. – DOI: 10.1163/9789004270329_004

Women in History-Women's History : Central and Eastern European Perspectives. – Budapest : Central European University. – 153 p. – ISBN: 963852300X – (CEU History Department Working Paper Series, no.1.)

Könyvszerkesztés:

The fluid borders of Europe. – Milton Keynes : OPEN UNIVERSITY WORLDWIDE, 2003. – 337 p. – ISBN: 9780749296100 – (Europe: Culture and Identities in a Contested Continent) - <http://www.ebookchicklit.com/fluid-borders-europe-mark-pittaway.html> - Megj.: *Representing Europe's border(land)s: maps, borders and identities [Maps 1-22 insert]*

Globalization and Europe. – Milton Keynes : OPEN UNIVERSITY WORLDWIDE, 2003. – 304 p. – ISBN: 9780749296124 – (Europe: Culture and Identities in a Contested Continent)

Könyvrészlet:

Towards a Social History of the 1956 Revolution in Hungary. – In: Fabry A (ed.): From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present. Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 276-291. – DOI: 10.1163/9789004270329_014. – *This is the*

edited versio of a keynote lecture given by Mark Pittaway at „The 1956 Revolution - 50 Years Later” conference, held at the University of Ottawa, Canada, 12-14 October 2006. The titles of the subheadings are those of the editor.

- Re-thinking Ethnicity and the Origins of the Cold War: The Austrian–Hungarian Borderlands. – In: Knight R (ed.): *Ethnicity, nationalism and the European Cold War*. – London ; New York : Continuum, 2012. – ISBN: 9781441151735 – p. 37-54. – <http://link.lib.umanitoba.ca/portal/Ethnicity-nationalism-and-the-European-Cold-War/HQxV-mTP4hk/>
- Making Postwar Communism. – In: Stone D (ed.): *The Oxford Handbook of Postwar European History*. – Oxford : University Press, 2012. – ISBN: 9780199560981 – 9130 words. – <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199560981.013.0013>
- Hungary. – In: Bosworth JB (ed.): *The Oxford Handbook of Fascism*. – Oxford : University Press, 2012. – ISBN: 9780191743689 – p. 380-397. – <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199594788.013.0021>
- Tanulmány megjelent még: 11 Fascism in Hungary.* – In: Fabry A (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present*. Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 257-275. – DOI: 10.1163/9789004270329_013
- Legitimacy and the making of the post-war order. – In: Conway Martin and Romijn Peter (eds.): *The War for Legitimacy in Politics and Culture 1936-1946*. – Oxford : Berg, 2008. – ISBN: 9781845204815 – p. 177-209. – Társsszerző: Dahl Hans Fredrik
- From Communist to Post-Communist Politics. – In: White Stephen; Batt Judy and Lewis Paul (eds.): *Developments in Central and East European Politics 4*. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2007. – ISBN: 9780230517387 – p. 20-36.
- Accommodation and the limits of economic reform: industrial workers during the making and unmaking of Kádár's Hungary. – In: Peter Hübner; Christoph Kleßmann und Klaus Tenfelde (Hrg.): *Arbeiter im Staatssozialismus - Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. – Wien ; Köln ; Weimar : Böhlau Verl., 2005. – ISBN: 9783412187057 – p. 453-471.
- Tanulmány megjelent még: 7 Accommodation and the Limits of Economic Reform: Industrial Workers during the Making and Unmaking of Kádár's Hungary.* – In: Fabry A (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present*. Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 192-214. – DOI: 10.1163/9789004270329_009
- Workers in Hungary. – In: Eleonore Breuning, Jill Lewis and Gareth Pritchard (eds.): *Power and the people : a social history of Central European politics, 1945-56*. – Manchester ; New York : Manchester University Press ; New York : Distributed exclusively in the USA by Palgrave, 2005. – ISBN: 9780719070686 – <https://searchworks.stanford.edu/view/5974406>
- Workers, Management and the State in Socialist Hungary: Shaping and Re-shaping the Socialist Factory Regime in Újpest and Tatabánya, 1950-1956. – In: Brenner Christiane and Heumos Peter (eds.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung: Tschechoslowakei, Polen, Ungarn, DDR 1945-1968*. – München : R. Oldenbourg Verlag, 2004. – ISBN: 9783486576962 – p. 105-131. – <http://oro.open.ac.uk/20438/>

- Control and consent in Eastern Europe's workers' states, 1945-1989: some reflections on totalitarianism, social organization and social control. – In: Emsley Clive; Johnson Eric and Spierenburg, Pieter (eds.): *Social Control in Europe*, Volume 2, 1800-2000. – Columbus : Ohio State University Press, 2004. – ISBN: 9780814209691 – p. 343-367. – <http://oro.open.ac.uk/2467/>
- The education of dissent: The Reception of the Voice of Free Hungary, 1951-56. – In: Patrick Major and Rana Mitter (eds.): *Across the Blocs: Cold War Cultural and Social History*. - London ; New York : Taylor and Francis ; Routledge, 2004. – ISBN: 9780714655819 – p. 97-116. – http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781135755676_sample_526580.pdf – Megj.: Címvariáns „*The education of dissent: Radio free Europe and Hungarian society*”
- Borders and identities. - In: Mark Pittaway (ed.): *The fluid borders of Europe*. - Milton Keynes : OPEN UNIVERSITY WORLDWIDE, 2003. – ISBN: 9780749296100 – (Europe: Culture and Identities in a Contested Continent) – p. 5-65. – <http://www.ebookchicklit.com/fluid-borders-europe-mark-pittaway.html>
- Europe's borders, Europe's regions: eastern Europe, central Europe. - In: Mark Pittaway (ed.): *The fluid borders of Europe*. - Milton Keynes : OPEN UNIVERSITY WORLDWIDE, 2003. – ISBN: 9780749296100 – (Europe: Culture and Identities in a Contested Continent) – p. 114-157. – <http://www.ebookchicklit.com/fluid-borders-europe-mark-pittaway.html>
- Dealing with dictatorship: socialis and the sites of memory in contemporary Hungary. – In: Emsley Clive (ed.): *War, Culture and Memory*. - Milton Keynes : OPEN UNIVERSITY WORLDWIDE, 2003. – ISBN: 9780749296117 – p. 269-308.
- Language, Identity and Nation. – In: Chimisso Cristina (ed.): *Exploring European Identities*. - - Milton Keynes : OPEN UNIVERSITY WORLDWIDE, 2003. – ISBN: 9780749296094 – p. 149-182.
- European identities in a globalized world. – In: Mark Pittaway (ed.): *Globalization and Europe*. - Milton Keynes : OPEN UNIVERSITY WORLDWIDE, 2003. – ISBN: 9780749296124 – (Europe: Culture and Identities in a Contested Continent). – p. 7-72.
- Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948-1953. – In: Horváth Sándor; Pethő László; Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet - munkásantropológia*. – Budapest : Napvilág Kiadó, 2003. – ISBN: 9639350168 – 80 p. – http://napvilagkiado.eu/webaruhaz/shop.product_details/o/flypage.tpl/446-munkastoertenet-munkasantropologia/
- Hungary. – In: White Stephen; Batt Judy and Lewis Paul (eds.): *Developments in Central and East European Politics 3*. – Houndmills ; Basingstoke ; Hampshire ; New York : Palgrave Macmillan, 2003. – ISBN: 9780333948781 – <https://searchworks.stanford.edu/view/5469613>
- Retreat from Collective Protest: Household, Gender, Work and Popular Opposition in Stalinist Hungary. – In: Kok, J (ed): *Rebellious Families: Household Strategies and Collective Action in the 19th and 20th Centuries*. - New York ; Oxford : Berghahn,

2002. – ISBN: 9781571815286 - (International Studies in Social History; Vol. 3.) – p. 199-229. – <http://www.berghahnbooks.com/title.php?rowtag=KokRebellious>
Tanulmány megjelent még: 5 Retreat from Collective Protest: Household, Gender, Work and Popular Opposition in Stalinist Hungary. – In: Fabry A (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present.* Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 121-155. – DOI: 10.1163/9789004270329_007
 Stalinism, working-class housing and individual autonomy: the encouragement of private house building in Hungary's mining areas. – In: Reid, Susan E – Crowley, D: *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe.* – Oxford : Berg, 2000. – ISBN: 9781859732397 – p. 49-64. – <http://www.gbv.de/dms/sub-hamburg/302830278.pdf>

Folyóiratsíkk:

- National Socialism and the Production of German-Hungarian Borderland Space on the Eve of the Second World War. – In: PAST AND PRESENT (ISSN: 0031-2746) – (2012) 216(1) p. 143-180. – DOI: 10.1093/pastj/gtro28 – <http://past.oxfordjournals.org/content/216/1/143.full>
 The Shoah in Eastern Europe. – In: HUNGARIAN STUDIES REVIEW (ISSN: 0713-8083) – (2011) 38(1-2) p. 151-152. – **Recenzió:** Tamas Krausz. The Soviet and Hungarian Holocausts: A Comparative Essay. Translated from the Hungarian by Thomas J. DeKomfeld and Helen D. Hiltabidle. CHSP Hungarian Authors Series No. 4, Social Science Monographs, Boulder CO. Pp. 136 + ix. ISBN 0-88033-569-6. – http://epa.oszk.hu/00000/00010/00045/pdf/EPA00010_hsr_2011_151-152.pdf
 Ivan S. Berend From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973. Cambridge : CUP 2008. ISBN: 978-0-521-72950-5 – In: EUROPEAN HISTORY QUARTERLY (ISSN: 0265-6914) – (2011) 41(4) p. 673-675. – **Recenzió**
 A magyar munkásság és a rendszerváltás. – In: MÚLTUNK - POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT (ISSN: 0864-960X) – (2011) 56(1) p. 4-18. – <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00025/pdf/pittaway11-1.pdf> – Megj.: A Múltunk egyik utolsó írásának közlésével emlékezik a váratlanul elhunyt Mark Pittawayre
Tanulmány megjelent még angol nyelven: 10 Workers and the Change of System. – In: Fabry A (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present.* Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 245-256. – DOI: 10.1163/9789004270329_012
 „Azok a hatvanas évek”: Mítosz és történelem, 1968. – In: SZÁZADOK (ISSN: 0039-8098) – (2010) 144(1) p. 243-245. – **Recenzió:** Bartha Eszter - Krausz Tamás (szerk.): 1968: Kelet-Európa és a világ. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009. 180 o. – http://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szazadok_2010/?pg=248&layout=s
 Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956 by László Péter, Martyn Rady. – In: ENGLISH HISTORICAL REVIEW (ISSN: 0013-8266) – (2009) 124(506) p. 248-250. – **Recenzió** – DOI: 10.1093/ehr/cen399 – <http://ehr.oxfordjournals.org/content/CXXIV/506/248>

- Paul Lendvai *One Day That Shook the Communist World. The 1956 Hungarian Uprising and Its Legacy*. Princeton University Press, Princeton [etc.] 2008. 297 pp. – In: *INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY* (ISSN: 0020-8590) – (2009) 54(1) p. 123-125. – **Recenzió** – DOI: 10.1017/S0020859009000108
- Six historians in search of Alltagsgeschichte. – In: *ASPASIA: THE INTERNATIONAL YEARBOOK OF CENTRAL, EASTERN, AND SOUTHEASTERN EUROPEAN WOMEN'S AND GENDER HISTORY* (ISSN: 1933-2882) – (2009) 3 p. 189-212. – Társ szerzők: Bucur Maria; Gavrilova Rayna; Goldman Wendy; Healy Maureen; Lebow Kate. – DOI: 10.3167/asp.2009.030109 - <http://oro.open.ac.uk/id/eprint/20184>
- Visszavonulás a kollektív tiltakozástól - Háztartás, nemek, munka és népi tiltakozás a sztálinista Magyarországon. – In: *ESZMÉLET* (ISSN: 0865-2139) – (2008) 20(77) p. 26-49. – http://epa.oszk.hu/01700/01739/00062/eszmelet_EPA01739_77.item652.htm
- The Hungarian revolution of 1956: Myths and realities. – In: *AMERICAN HISTORICAL REVIEW* (ISSN: 0002-8762) – (2008) 113(1) p. 281-283. – **Recenzió**: Lee Congdon, Béla K. Király, and Károly Nagy, editors. 1956: *The Hungarian Revolution and War for Independence*. Translated by Paul Bódy, Andrew Gane, and Brian McLean. (Atlantic Studies on Society in Change, number 128; East European Monographs, number 700; War and Society in East Central Europe, number 40.) Boulder, Colo.: Social Science Monographs. 2006. Pp. xiii, 956.; László Eörsi. *The Hungarian Revolution of 1956: Myths and Realities*. Translated by Mario D. Fenyo. (Hungarian Studies Series, number 11; East European Monographs, number 693.) Boulder, Colo.: Social Science Monographs and Center for Hungarian Studies and Publications. 2006. Pp. xi, 207. – DOI: 10.1086/ahr.113.1.281 - <http://ahr.oxfordjournals.org/content/113/1/281>
- Nationalist politics and everyday ethnicity in a Transylvanian town by Rogers Brubaker, Margit Feischmidt, Jon Fox, Liana Grancea. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006. Pp. xxi+439. – In: *JOURNAL OF MODERN HISTORY* (0022-2801) – (2008) 80(3) p. 728-730. – **Recenzió** – DOI: 10.1086/593450 - <http://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/593450>
- Making Peace in the Shadow of War: The Austrian-Hungarian Borderlands, 1945-1956. – In: *CONTEMPORARY EUROPEAN HISTORY* (ISSN: 0960-7773) – (2008) 17(3) p. 345-364. – Konferencia előadás is: *Imagining Peace in Twentieth-Century Europe*, workshop held at the Norwegian Nobel Institute, Oslo. – <http://dx.doi.org/10.1017/S0960777308004529>
- Tanulmány megjelent még: 9 Making Peace in the Shadow of War: The Austrian-Hungarian Borderlands, 1945–56.* – In: Fabry A (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present*. Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 222-244. – DOI: 10.1163/9789004270329_011
- Failed illusions: Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian revolt by Charles Gati. Cold War International History Project Series. Edited by, James G. Hershberg. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press; Stanford, CA: Stanford University Press, 2006. Pp. ix+264. – In: *JOURNAL OF MODERN HISTORY* (ISSN: 0022-2801) – (2008) 80(3) p. 737-739. – **Recenzió** – DOI: 10.1086/593455

- Agents of Moscow: The Hungarian Communist party and the origins of socialist patriotism, 1941-1953 by Martin Mevius. Clarendon Press of Oxford University Press. 2005. Pp. xv, 296. (Oxford Historical Monographs) – In: EUROPEAN HISTORY QUARTERLY (ISSN: 0265-6914) – (2008) 38(1) p. 164-166. – **Recenzió** – DOI: 10.1177/02656914080380010429
- The Revolution and Industrial Workers: The Disintegration and Recunstruction of Socialism, 1953-1958. – In: HUNGARIAN STUDIES REVIEW (ISSN: 0713-8083) – (2007) 34(1-2) p. 115-154. – http://epa.oszk.hu/00000/00010/00041/pdf/HSR_2007_1-2_115-154.pdf
- Tanulmány megjelent még: 6 *The Revolution and Industrial Workers: The Disintegration and Reconstruction of Socialism, 1953–58.* – In: Fabry A (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present.* Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 156-191. – DOI: 10.1163/9789004270329_008
- In defense of Christian Hungary: Religion, nationalism and anti-semitism, 1890-1944 by Paul A. Hanebrink. Ithaca, NY : Cornell U.P. – In: ENGLISH HISTORICAL REVIEW (ISSN: 0013-8266) – (2007) 122(498) p. 1061-1063. – **Recenzió** – DOI: 10.1093/ehr/cem185 – <http://intl-ehr.oxfordjournals.org/content/CXXII/498/1061.full.pdf+html>
- A Review of: “László Borhi, Hungary in the Cold War 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union” (Budapest and New York: Central European University Press, 2004), ISBN 9639241806; ix+ 352 pp. Notes. Bibliography. Index. £ 31.95: \$49.95 (hardback). – In: DIPLOMACY AND STATECRAFT (eISSN: 1557-301X) – (2007) 18(2) p. 477-479. – **Recenzió** – DOI: 10.1080/09592290701333629
- Muddling through in the long 1960s: Ideas and everyday life in high politics and the lower classes of communist Hungary by János M. Rainer, György Péteri, Brian McLean. Budapest : Inst. for the History of the 1956 Hungarian Revolution, 2005. (Trondheim Studies of East European cultures and societies, 16.) – In: SLAVIC REVIEW: INTERDISCIPLINARY QUARTERLY OF RUSSIAN, EURASIAN, AND EAST EUROPEAN STUDIES (ISSN: 0037-6779) – (2006) 65(3) p. 580-581. – **Recenzió** – DOI: 10.2307/4148677
- A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953-1958. – In: ESZMÉLET (ISSN: 0865-2139) – (2006) 18(72) p. 11-31. – http://epa.oszk.hu/01700/01739/00057/eszmelet_EPA01739_72.item285.htm
- Nationalism and the Exclusion of Migrants: Cross-National Comparisons by M. Gijsberts, L. Hagendoorn, P. Scheepers; Migration in the New Europe: East-West Revisited by A. Górný, P. Ruspini. – In: SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW (ISSN: 0037-6795) – (2006) 84(1) p. 184-186. – **Recenzió** – <http://www.jstor.org/stable/4214253>
- A home front in the Cold War: Hungary, 1948–1989. – In: HISTORY IN FOCUS. – (2006) 10 : The Cold War. – online kiadás – <http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/cold/articles/pittaway.html>
- Working Difference: Women’s Working Lives in Hungary and Austria, 1945-1995 by Éva Fodor, Andrew Gordon, Daniel James, Alexander Keyssar. Durham : Duke

- University Press Books, 2003. - pp.224. - ISBN-13: 978-0822330905. (Comparative and International Working-Class History) – In: JOURNAL OF MODERN HISTORY (ISSN: 0022-2801) – (2005) 77(1) p. 242-244. – **Recenzió** – DOI: 10.1086/429473
- Lynne Haney: *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley: University of California Press, 2002. Pp. 338, tables. – In: AUSTRIAN HISTORY YEARBOOK (0067-2378). – (2005) 36; p. 256-257. – **Recenzió** – DOI: 10.1017/S0067237800005166
- Over the Wall/After the Fall: Post-Communist Cultures through an East-West Gaze by Sibelan Forrester, Magdalena J. Zaborowska, Elena Gapova. Bloomington: Indiana University Press. 2004. Pp. xi, 320. Cloth \$60.00, paper \$30.00. – In: AMERICAN HISTORICAL REVIEW (ISSN: 0002-8762) – (2005) 110(5) p. 1588-1589. – **Recenzió** – DOI: 10.1086/ahr.110.5.1588
- A múlt lezárása a háború utáni Ausztriában. Emlékezet, nemzetiszocializmus és 1945 értelmezése Észak-Burgenlandban. – In: ESZMÉLET (ISSN: 0865-2139) – (2005) 17(65) p. 97-110. – http://epa.oszk.hu/01700/01739/00050/eszmelet_EPA01739_65.item480.htm
- Introduction: Workers and socialist states in Postwar central and Eastern Europe. – In: INTERNATIONAL LABOR AND WORKING-CLASS HISTORY (ISSN: 0147-5479) – (2005) 68(Oct.) p. 1-8. – DOI: 10.1017/S0147547905000165
- Creating and domesticating Hungary's socialist industrial landscape: From Dunapentele to Sztálinváros, 1950-1958. – In: HISTORICAL ARCHAEOLOGY (ISSN: 0440-9213) – (2005) 39(3) p. 75-93. – <https://sha.org/wp-content/uploads/files/sha/Journals%201967-2005/2005/39-3/39-3-06.pdf> – https://www.jstor.org/stable/2561727?seq=1#page_scan_tab_contents
- Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc by David Crowley, Susan E. Reid. – In: SOCIAL HISTORY (ISSN: 0307-1022) – (2005) 30(1) p. 116-117. – **Recenzió** – <http://www.jstor.org/stable/4287175>
- The Demise of Communist East Europe: 1989 in Context by Robin Okey. – In: SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW (ISSN: 0037-6795) – (2005) 83(3) p. 553-554. – **Recenzió** – <http://www.jstor.org/stable/4214157>
- The First Domino: International Decision Making during the Hungarian Crisis of 1956 by Johanna Granville. – In: INTERNATIONAL AFFAIRS (Royal Institute of International Affairs 1944-) (ISSN: 0020-5850) – (2005) 81(1) p. 239. – **Recenzió** – <http://www.jstor.org/stable/3569212>
- Zoltán Iván Dénes: *Európai Mintakövetés – Nemzeti Öncélóság: Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2001; pp. 310. – In: ENGLISH HISTORICAL REVIEW (ISSN: 0013-8266) – (2004) 119(482) p. 833-835. – **Recenzió** – DOI: 10.1093/ehr/119.482.833 – *Megj.: angol nyelven*
- The politics of legitimacy and Hungary's postwar transition. – In: CONTEMPORARY EUROPEAN HISTORY (ISSN: 0960-7773) – (2004) 13(4) p. 453-475. – DOI: 10.1017/S0960777304001894 – <http://oro.open.ac.uk/20179/1/politicsoflegitimacy.pdf>

- The Education of Dissent: The Reception of the Voice of Free Hungary, 1951-56. – In: COLD WAR HISTORY (ISSN: 1468-2745) – (2003) 4(1) p. 97-116. – DOI: 10.1080/14682740312331391754 – <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14682740312331391754>
- The „House of Terror” and Hungary’s Politics of Memory. – In: AUSTRIAN STUDIES NEWSLETTER. – (2003) 15(1) p. 16-17. – <http://conservancy.umn.edu/bitstream/handle/11299/177535/ASNV15N1-03WIN.PDF?sequence=1&isAllowed=y>
- Refugees in Hungary: Shelter from Storm in World War Two by Károly Kapronczay, Eva Barcza-Bessenyei. Toronto-Buffalo: Matthias Corvinus Publishing, 1999. pp. 248. – In: ENGLISH HISTORICAL REVIEW (ISSN: 0013-8266) – (2003) 118(475) p. 280-281. – *Recenzió* – DOI: 10.1093/ehr/118.475.280 – <http://ehr.oxfordjournals.org/content/118/475/280.full.pdf+html>
- Seeing Red: Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism. By Lee Congdon. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2001. Pp. xii+ 223. – In: JOURNAL OF MODERN HISTORY (ISSN: 0022-2801) – (2003) 75(3) p. 735-737. – *Recenzió* – DOI: 10.1086/380278
- The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working- Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary. – In: JOURNAL OF MODERN HISTORY (ISSN: 0022-2801) – (2002) 74(4) p. 737-769. – DOI: 10.1086/376211
- Tanulmány megjelent még: 3 The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary.* – In: Fabry A (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present.* Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 61-93. – DOI: 10.1163/9789004270329_005
- Government and Politics in Hungary by András Körösenyi, Alan Renwick. – In: SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW (ISSN: 0037-6795) – (2002) 80(3) p. 579-581. – *Recenzió* – <http://www.jstor.org/stable/4213549>
- The Phoney Peace. Power and Culture in Central Europe 1945-49 by Robert B. Pynsent. – In: SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW (ISSN: 0037-6795) – (2002) 80(1) p. 165-166. – *Recenzió* – <http://www.jstor.org/stable/4213413>
- A Society Transformed. Hungary in Time-Space Perspective by Rudolf Andorka, Tamás Kolosi, Richard Rose, György Vukovich. – In: SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW (ISSN: 0037-6795) – (2001) 79(4) p. 789-791. – *Recenzió* – <http://www.jstor.org/stable/4213365>
- O’Neil, Patrick H. Revolution from Within. The Hungarian Socialist Workers’ Party and the Collapse of Communism. [Studies of Communism in Transition.] Edward Elgar, Cheltenham [etc.] 1998. xviii, 257 pp. – In: INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY (ISSN: 0020-8590) – (2000) 45(1) p. 119-120. – *Recenzió* – <http://journals.cambridge.org/action/displayFulltext?type=1&pdfType=1&fid=57252&jid=ISH&volumeId=45&issueId=01&aid=57251>
- Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery by Iván T. Berend. – In: SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW (ISSN: 0037-6795). – (2000) 78(4) p. 792-793. – *Recenzió* – <http://www.jstor.org/stable/4213147>

- Research in Hungarian Archives on Post-1945 History. – In: AUSTRIAN STUDIES NEWSLETTER (ISSN: 2373-4620) – (2000) 12(1) p. 18-20.
- Tanulmány megjelent még: 8 Research in Hungarian Archives on Post-1945 History. – In: Fabry A (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present*. Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 215-221. – DOI: 10.1163/9789004270329_010
- Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II by Ivan T. Berend. – In: SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW (ISSN: 0037-6795) – (1999) 77(2) p. 375-376. – *Recenzió* – <http://www.jstor.org/stable/4212883>
- Reform of the Socialist System in Central and Eastern Europe by Martin J. Bull, Mike Ingham. – In: SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW (ISSN: 0037-6795) – (1999) 77(1) p. 191-192. – *Recenzió* – <http://www.jstor.org/stable/4212828>
- The social limits of state control: Time, the industrial wage relation, and social identity in Stalinist Hungary, 1948-1953. – In: JOURNAL OF HISTORICAL SOCIOLOGY (ISSN: 0952-1909) – (1999) 12(3) p. 271-301. – DOI: 10.1111/1467-6443.00092 – <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-6443.00092/abstract>
- Tanulmány megjelent még: 4 *The Social Limits of State Control: Time, the Industrial Wage Relation, and Social Identity in Stalinist Hungary, 1948–53*. – In: Fabry A (ed.): *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present*. Brill, 2014. – ISBN: 9789004270329 – p. 94-120. – DOI: 10.1163/9789004270329_006
- The problems of reconstituting a union in a reorganised state enterprise: an exploration of aspects of Hungary's shop floor industrial relations. – In: TRANSFER-EUROPEAN REVIEW OF LABOUR AND RESEARCH (ISSN: 1024-2589) – (1997) 3(2) p. 357-376. – DOI: 10.1177/102425899700300207 – <http://trs.sagepub.com/content/3/2.toc>
- Rainer Deppe and Melanie Tatur (eds.) *Ökonomische Transformation und gewerkschaftliche Politik: Umbruchprozesse in Polen und Ungarn auf Branchenebene*. – In: TRANSFER-EUROPEAN REVIEW OF LABOUR AND RESEARCH (ISSN: 1024-2589) – (1997) 3(2) p. 427-429. – *Recenzió* – DOI: 10.1177/102425899700300215 – <http://trs.sagepub.com/content/3/2/427.extract>
- Csaba Teglas: *Budapest Exit: A Memoir of Fascism, Communism and Freedom*. College Station: Texas A&M University Press, 1998. xii + 162 pp. \$27.95 (cloth), ISBN 978-089096-823-9. – In: H-Net Reviews in the Humanities and Social Sciences. – (2000) jan. p. 1-3. – online kiadás – *Recenzió* – <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=3690>

PhD disszertáció:

- Industrial workers, socialist industrialisation and the State in Hungary, 1948-1958 – PhD diss. University of Liverpool, 1998. – 152 p.

Konferencia előadás:

- Everyday Socialism: States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945-65. – A position paper. [Unpublished article presented at the conference Everyday Socialism:

States and Social Transformation in Eastern Europe 1945–1965. London: The Open University, 24th–26th April 2003. – Társszerző: Nigel Swain

Reconstructing Socialism in the Aftermath of Revolution: Industrial Labour and the Making of the Kádár regime in Hungary. – The Core Seminar in Modern European History: Social and Political Change in Europe, 1945–1975, Faculty of Modern History, University of Oxford, United Kingdom, 2001

Consumption, political stabilisation and social identity: the roots of socialist consumerism in Hungary, 1953–1960. – Paper presented to the one-day conference „Socialist artefacts, places and identities” Victoria and Albert Museum, London, 11 Nov. 1998

Egyetemi kurzus:

Total war and social change: Europe 1914–1955 : Module code: AA312. – Faculty: Arts Faculty. – Undergraduate course, 2001- – Társszerzők: Marwick Arthur; Waites Bernard; Lentin Anthony; Mombauer Annika; Purdue Bill; Emsley Clive. – <http://www.open.ac.uk/library/digital-archive/module/xcri:AA312/study>

Hozzászólás - levél:

Contemporary History and Hungary's „House of Terror”. – Címzett: J. Niessen. – 2002. – <http://h-net.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=habsburg&month=0202&week=d&msg=M73roY2C9wVDc7WepQ/ChQ&user=&pw=>

Research in Hungarian Archives on Post-1945 History. – Címzett: J. P. Niessen. – 1999. – <https://listserv.niif.hu/pipermail/katalist/1999-October/010754.html>

Az anyagot összeállította és ellenőrizte Tompáné Székely Zsófia. Az internetes források lekeresése 2016 augusztusában történt.

A kötet szerzői

ALABÁN PÉTER az Ózdi SZC Gábor Áron Szakképző Iskolájában dolgozik, ahol középiskolai tanár (2016 nyaráig: tagintézmény-vezető). Végzettsége: történelem-szociológia szak (Miskolci Egyetem), közoktatásvezető (BME, Budapest). PHD tanulmányait az egri Eszterházy Károly Főiskolán folytatta (2012-2015). Abszolutórium: 2015. szeptember (témavezető: Valuch Tibor). Kutatási területe: 20-21. századi magyar társadalomtörténet, az iparosítás és a rendszerváltás hatásai az észak-borsodi iparvidék átalakuló társadalmában.

BALOGH RÓBERT az MTA BTK Történettudományi Intézet fiatal kutatója és az ELTE Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti programjának doktorandusza. 2007-ben végzett a Debreceni Egyetem történelem-politológia szakpárján. Néhány évig politológusként dolgozott a Generáció 2020 nevű, akkoriban formálódó think tanknél. 2011 és 2013 között Indiában kutatta egy ipari város, Jamshedpur kialakulását. Jelenleg két témán dolgozik. Disszertációja a kultúra és természet viszonyában bekövetkező korszakváltást vizsgálja egy alföldi város, Debrecen iparosodásán keresztül. Ezen kívül az erdészet történetét esettanulmányként használva kutatja tudomány, modernitás és államépítés kapcsolatát.

BARTHA ESZTER az ELTE BTK Kelet-Európa Története tanszékének docense. Két PhD fokozatot szerzett, történelemből és szociológiából. Fő kutatási területe a jelenkori társadalomtörténet, azon belül is kiemelten a munkásság történetével foglalkozik. Számos tanulmányt, könyvfejezetet publikált az államszocializmus, a rendszerváltás és a munkásság témakörében angol és magyar nyelven. Magyarul három könyve jelent meg, illetve több kötet szerkesztésében is közreműködött. Keletnémet-magyar összehasonlító munkáját, amely az állampárt és a munkások viszonyának alakulását vizsgálta az 1960-as évektől az államszocializmus összeomlásáig, a rangos Berghahn Kiadó is megjelentette 2013-ban.

BÁTI ANIKÓ PhD, az MTA BTK Néprajztudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Kutatási témája a közelmúlt és a jelen táplálkozáskultúrájának változása. Szerzője számos cikknek, például: Paradicsomlevestől a fürjtojásig. A gyermekétkeztetés néprajzi vizsgálata budapesti példa nyomán. In *ETHNO-LORE: XXXI.*: pp. 201-259. (2014); A cooking know-how: virtual and personal transmission of skills (A Hungarian example) In: Violetta Krawczyk-Wasilewska, Patricia Lysaght (szerk.) *Food and Internet*. Lodz; Frankfurt: Peter

Lang Verlag, 2015. pp. 221-230.; Saját könyve: *Régi és új elemek a cserépfalui konyhán*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2008. 209 p. Számos kötet és 2013 óta az Ethnographia szerkesztője.

BEZSENYI TAMÁS az ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok Tanszék, illetve az ELTE ÁJK Kriminológia doktori programok hallgatója. Fő kutatási területe a XX. századi magyar deviancia- illetve bűnözéstörténet. A „The Great war in the Backyard: The Unsettling Case of a Rural Hit(wo)man” címmel a Pipás Pista gyilkosságsorozatát dolgozta fel, illetve „A szervezett bűnözés fogalomtörténeti vázlata” címmel vizsgálta a szocialista kori csoportos bűnelkövetést. A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kara Kriminálisztikai Intézet Krimináltaktikai és Metodikai Tanszékének tanársegédje.

CSOMA LAJOS történész, az ELTE BTK Kelet-Európa Története Doktori Programjának hallgatója. Doktori témája a tanácsmozgalom Magyarországon. Kutatási területe a baloldali radikalizmus, munkásmozgalom, ifjúsági szubkultúrák. Az utóbbi témában több tanulmánya megjelent az *Eszmélet* című folyóiratban, emellett a *Múltunkban* is többször publikált.

GREXA IZABELLA a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola hallgatója. Munkahelye: MTA Titkárság, 2011-től az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának osztálytitkára. Kutatási területe: a női munkásság életkörülményeinek, normáinak változása a 20. század második felében; szubjektív iratok feldolgozása. Eddig megjelent kötete: *Király Erzsébet: Kedves Naplóm! Egy munkásasszony emlékei*.

IGNÁCZ KÁROLY PhD, történész, választáskutató, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa. Fő kutatási területe Magyarország, kiemelten Budapest választásai és választói magatartása 1920-tól napjainkig, továbbá a Horthy-korszak története.

KISÓRSI ZSÓFIA PhD-hallgató az ELTE BTK Atelier, Európai Társadalomtudomány és Historiográfiai tanszékén, tudományos segédmunkatárs az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetében. Fő kutatási területe: az 1945 utáni vidéki társadalomtörténet, az ingázók társadalomtörténetének vizsgálatára koncentrálva.

KISS NÓRA 2014-ben végzett az ELTE Bölcsészettudományi Kar néprajz mesterszakán, jelenleg az Európai Etnológia Doktori Program hallgatója. Kutatási témája a magyar olajipari munkásság, illetve a 20. századi életmód-váltás mintái. 2013-tól a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársa.

NAGY PÉTER történelem-levéltár szakirányú alapszakos diplomáját a Miskolci Egyetemen szerezte meg, majd elvégezte az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem mesterszakát, azon belül a gazdaság- és társadalomtörténet specializációt. PhD-oklevelét 2015-ben kapta meg az Eszterházy Károly Főiskolán. Kutatási területe az ipari társadalom vizsgálata a dualizmustól a 20. század végéig. Tudományos munkája során két könyve és számos tanulmánya jelent meg, valamint több mint harminc konferencia-előadást tartott.

SZABÓ BALÁZS társadalomföldrajzos, az MTA CSFK Földrajztudományi Intézetének munkatársa. Főbb kutatási területe a posztszocialista térség nagyvárosainak átalakulása, ezen belül a lakóhelyi mobilitás, a lakáspiaci folyamatok, a különböző városrészek le- és felértékelődési folyamatai. Emellett a Politikátörténeti Intézet ösztöndíjasaként foglalkozott a magyarországi választói magatartás Budapesten belüli jellemzőivel.

VÁRKONYI-NICKEL RÉKA PhD, történész, néprajzkutató. A MTA BTK Néprajztudományi Intézetének ifjúsági ösztöndíjas tudományos segédmunkatársa. Fő kutatási területe a 20. századi salgótarjáni munkásság életmódja és társadalomtörténete.

